

HORVÁTH MIHÁLY
1809 - 1878

MAGYARORSZÁG
FÜGGETLENSÉGI
HARCÁNAK
TÖRTÉNETE

MIKSA

2. HORVÁTH MIHÁLY SZÜLŐHÁZA SZENTESEN.

I. GYERMEKKORA ÉS TANULÓÉVEI.

MAGYARORSZÁG nemes csalá dai közül háromszázötvennél több viseli a Horváth nevet.¹ Bethlenfalvi Thurzó Szaniszló gróf, az ország nádora, a maga udvari bejáróját (aulae nostrae familiaris), *Horváth Istvánt*, hűsége és szolgálatai jutalmául s mások kérésére, 1622 augusztus 12-en Sempte várában az Esztergom megyében nemes *Bikly* János halálával gazdátlanul maradt Biköl pusztával² ajándékozta meg. Parancsa következtében az esztergomi káptalan Ujváry János kanonokot küldte ki a beiktatásra, a ki maga mellé vette Czeteny Jánost mint homo regiust, de 1623 június 16-án nem Bikölben szállt ki, mert «a keresztény név ellenségének, a töröknek féltetessége és zsarnoksága miatt» azt a helyet nem tartotta elég bátorosnak, hanem a szomszédos Zödény³ mezővárosban gyűjtötte egybe az érdekelteket; ezek közül azonban Dekán

¹ Nagy Iván (Magyarország Családai v. 141–174.) 87-et, Kempelen (Magyar Nemes Családok, v. 91–125) 350-nél többet sorol fel.

² Ma Bikol, Süttö pusztája, 87 lakossal.

³ Magyar- és Német-Zödény mezővárosok azóta elpusztultak.

János esztergommegeyi alispán a beiktatás ellen tiltakozott, mert Benech Mátyás a maga biköli udvarházát és sessióját 1517 márczius 12-én eladván Karvai *Sikesdy* Bertalannénak, ezt a birtokot *Porochay* Ferencz az összes okiratokkal együtt nála elzálogosította.⁴

A nádor azonban az eléje került ügyben Horváth István javára döntött s a vármegye⁵ 1643-ban meghirdetvén *Horváth, másképen Eötvös* Mátyás nemeslevelét, be is fogadta őt a nemesek sorába, de úgy, hogy a vármegye minden terhében részt vegyen. Bikölből a törökök csakhamar kiszorították a Horváthokat, s a pusztát utóbb a Reviczkyek foglalták el, a mi pörre vezetett.⁶ Horváth István ekkor a pozsonyvármegyei Deákiba telepedett át s őt 1650-ben Pozsony vármegye ezen helység nemesei közt említi. Istvánnak a fia, *Tamás*, alkalmasint atyja halála után, Dunaszeg faluba, de nem a győri, hanem a pozsonyi oldalra költözött át, a hol Tonkháza egyik pusztáját most is «Dunaszegi malomházak» néven ismerik. Ottan élt utódainak nemességét Pozsony vármegye 1735. újból elismerte s hogy nemességgel más vármegyékben is élhessenek, néhai Horváth Tamás fiainak, Tamásnak és Andrásnak, valamint Horváth István fiainak, Ferencznek és Mihálynak kérésére 1770 februárius 11-én Pozsonyban tartott igen népes közgyűlésén újabb bizonyáglevéllel igazolta.⁷

A család egy része valóban áttelepedett ekkor Győr vármegyébe, a Szigetközbe, a hol Dunaszentpálon az 1785. évi nemesi összeírás Horváth *Józsefet* mint malomtulajdonost említi. A rávonatkozó pontosabb adatok elvesztek, mert az 1793. évi árvíz a dunaszentpáli anyakönyveket elvitte.⁸ Horváth József

4 Az esztergomi főkáptalanban (14. térhely, 2. csomag, 24. és 25. sz. a.) levő eredetiekről vett hiteles másolatok Horváth Lajos alezredesnél.

5 56. jksz., de nincs jelezve, melyik vármegye. Az 1623-i beiktatólevél felzetén, irón-jegyzet.

6 A pöriratok Győr vármegye levéltárában.

7 Pozsony vármegye 1770 februárius 11. bizonyáglevele. 1774. évi nagyon megrongált másolata Horváth Lajos alezredesnél.

8 Horváth Lajos alezredes följegyzése.

egyik fia, *János*, folytatta apja mesterségét s leszármazottjai Győr vármegyében ma is dunai molnárok. Másik fia, *József*, a pesti egyetemen végzett tanulmányai után orvos lett s így, akkori felfogás szerint, szintén a mesteremberek közé tartozott, mint a gyógyszerészek is. Pestről Szentesre, Csongrád vármegyébe költözött, mint orvos⁹ és a Hadzsi-házban nagyon szerény viszonyok közt élt. Feleségével, *Werner Erzsébet*tel kötött házasságát Isten tizenhét gyermekkel áldotta meg. Szentes városa utóbb emléktáblával örökítette meg a Hadzsi-házon azt az eseményt, hogy 1809 október 22-én¹⁰ ott született negyedik gyermekök, *Horváth Mihály*, a nemzet koszorús történetírója.

Akkor mult egy hete, hogy Ferencz császár és király negyedszer is békét kötött Napoleonnal, a ki ebben a háborúban a magyarokat függetlenségök kivívására buzdította. «Ki tudná megmondani, — tünődött Horváth Mihály¹¹ — mily fordulatot vett volna Európa történelme, ha Magyarország ezen ajánlatot elfogadván, Ausztriától akkoron elszakad?» Negyven év mulva elszakadt s a függetlenségi nyilatkozatot szerkesztő bizottságnak s a függetlenségért negyedfél hónapig küzdő kormánynak Horváth Mihály is tagja volt. A születése esztendejétől minisztersége és hazája elvesztéséig eltelt negyven esztendő történetét először ő írta meg egy majdnem hét kötetre terjedő munkában, melyben kifejtette, hogy az a korszak, a melylyel együtt növekedett, «a maga küzdelmeivel s erőfeszítéseivel s a mi ezeknek gyümölcse

⁹ Wurzbach (Biogr. Lexikon, IX. 320. l.) s néhány más életrajz szerint borbély. Marczali utalt rá először (Budap. Szemle, 1910, 398. sz. 162.) hogy egyetemi oklevéllel volt sebész.

¹⁰ A keresztlevél szerint. Így írta Pesty Frigyes is (Világtört. Napjai, II, 502.) és Moenich-Vutkovich (Magyar Írók Névtára, 318). Maga Horváth Mihály a M. T. Akadémiához 1840. beadott önéletrajzában október 20-át mondja születésnapjának; de már 1868 augusztus 28-án azt írta Toldynak (Toldy Levéltárczája a M. T. Akadémiában, LIII. 123.), hogy bizonyosan nem

tudja, október 20-án vagy 21-én született-e. Életrajzai, még a csanádi egyházmegye 1900. évi Schematismusa is (52. l.) Ferenczi-Danielik (Magyar Írók, I. 204.) példájára szintén október 20-át fogadják el születése napjául; csak Hoefler (Nouvelle Biographie générale, xxv. 206.) ír október 30-át, talán sajtóhibából. Felületesség jele, hogy 1851 szeptember 22-én kelt haditörvényszéki ítélete őt 47 évesnek mondja s így születése évét 1804-re teszi.

¹¹ Horváth, Magyarország Tört. Új dolg., 2. kiadás, VIII. 371, hatvannegy esztendőskorában.

lön: a maga meglepőleg gyors fejleményeivel, haladásával s nemesbülésével, úgy a politikai és erkölcsi, mint a szellemi s anyagi élet mezején, a nemzetnek összes életében legszebb, legdicsőbb korszakává, az igazán szabadelvű eszmék alapján fejlődő alkotmányosság s öntudatos nemzeti kultúra korszakává lett; annál dicsőbb reá nézve, minthogy a polczra, melyen e korszak végén állott, csak magára hagyott s felülről nem támogatott erejével, sőt daczára az elejébe vetett számtalan akadályoknak, küzdötte fel magát».¹²

3. KISS BALINT.

Saját szülővárosa szintén haladt és fejlődött. Tizenötezezerről húszra emelkedett lakossága, melynek egyharmada katolikus, kétharmada református volt. Horváthék a szép katolikus templomba jártak fiacskáikkal, de polgári büszkeséggel nézték, hogyan épül a reformátusok nagy tem-

ploma, melynek alapját Mihály születése előtt három esztendővel vetették meg s éppen akkor (1825) készültek el vele, mikor Mihály váci kispap lett. A református pap, *Kiss Bálint*,¹³ buzgó historikus volt, a ki utóbb nagy könyvet írt a magyar régiségekről, de csak a fiatal Horváthtal egyszerre lett a M. T. Akadémia tagja.¹⁴ Szentesi papságának ötvennégy éve (1799—1853) alatt hasznos újításokat hozott be otthon. Éppen Horváth Mihály születése esztendejében kezdtek nemesíteni Szentesen a gyümölcsfákat s minden udvarba akáczfákat ültettek;¹⁵ nemsokára már országos

¹² U. o. VIII. 538.

¹³ Életrajza Szinnyeinél, Magyar írók, VI. 269—272.

¹⁴ M. Tud. Társ. Évkönyvei, v. 32.

¹⁵ Fényes, Magyarországnak mostani állapotja (1839), IV. 164—8.

nevezetesség lett a szentesi vaseke, a melynek leírásával¹⁶ a nagytiszteletű úr épp oly gondolkodóba ejtette a faekékhez szokott gazdákat, mint annak elmagyarázásával¹⁷, milyen hasznos a cserépszindely s milyen könnyen készítik azt Szentesen. Része volt abban is, hogy a város 1836-ban 1,368.202 ezüstforintért és 47 krajczárért örökösen megváltotta magát a gróf Károlyiak földesuraságától.¹⁸ A Huszonötév Történetében szülővárosának erről a tetteről Horváth még a számüzetésben is bizonyos büszkeséggel emlékezett meg.

A játékon kívül egyébbel sem törődő ötesztendő gyermek volt, mikor 1814-ben szülei Szegedre költöztek, hogy majdnem évről-évre szaporodó családjukat jobban eltarthassák; s a Szegeden 1743 óta működő Coetus Chirurgoznak mostan Horváth József is tagja lett. Közönségesen borbélyoknak hitták a chirurgusokat, de a szegediek 1780 óta még a czéhbéli inasokat is mint «az orvosi tudomány elkezdésére beszegődtetett ifjakat» tartották nyilván.¹⁹

A Szegedre került kis fiú emlékei elevenedtek meg abban a képben, a melyet Horváth utóbb az ezen korbéli városokról festett. Úgy találta,²⁰ hogy a városok külső tekintete is elárulta a lakosság műveltségének csekély fokát. Vályogból rakott, vagy földből vert alacsony, földszintes zszindelyes, vagy nádfedelű házaik közt a tűz gyakran pusztított. A hol poros, hol sáros utcákat nem világították; kövezet helyett keskeny pallókon jártak. Parkokat, mulatóhelyeket nem tartottak a közönség szórakoztatására, üdülésére. Csinosságra, városszépítésre, a lakosság kényelmére, egészségére, személy- és vagyónbiztonságára alig gondoltak. De, legalább a közegészségügyre nézve, Horváth ebből az általánosításból mégis kivehette volna Szegedet, hol hazánkban a gőzfürdők használatát először éppen az ő édesapja ajánlta.²¹

¹⁶ A Nemzeti Gazdában 1817.

¹⁷ A Tud. Gyűjteményben 1820. x. füzet.

¹⁸ Fényes, IV. 168.

¹⁹ Reizner, Szeged Tört. III. 452–4.

²⁰ Horváth, Magyarország Tört. VIII, 535–6.

²¹ Marczali a Budapesti Szemlében, 1910 398. sz. 162. De az itt feljegyzett családi hagyománnyal szemben áll Reizner adata (Szeged Tört. III. 216.), hogy az első gőzfürdőt Szegeden Petrovits Mária 1843-ban állította.

A város nagy fia, *Dugonics* András pedig éppen akkor lelkesedett legjobban Szeged fejlődéséért.²² A várost tudós hazafiak kormányozzák, sőt máshová is juttat értelmes papokat, földmérőket, orvosokat, katonatiszteket. Jól tanult mesteremberekkel, legényekkel nemcsak maga bővelkedik, hanem más városokat is segít. A legszebb, leghíresebb gálya-hajókat itt építik. Száraz- és vízimalmokkal megrakja a Bánátot és Bácskát; zsindelet, léczet, deszkát milliószámra készít és ad el; szekeresei az ausztriai tartományokba is eljárnak. 1801 óta nyomdája is van s 1815-ben új épületbe költöztették a kegyesrendi gimnáziumot, a mintegy 30.000 főnyi²³ lakosság szellemi tűzhelyét.

Az iskolázást Horváth Mihály Szegeden hatesztendő korában, 1815-ben kezdte meg;²⁴ tehát abban az évben, mikor — a mint utóbb ő maga megírta²⁵ — a forradalmat a huszonöt éves óriási háború valahára legyőzte ugyan, «de azon eszmék s elvek, a melyeket ez az emberi s polgári jogról, népszabadságról hirdetett, már kiirthatatlanul meggyökereztek Európa népeiben». Azonban a népiskolák nagyon is távol állottak ezektől az eszméktől. A kis Horváthot már azok a népiskolai rendszabályok kötelezték, a miket a Helytartótanács tanulmányi bizottsága éppen harmadéve adott ki. Ezek a szabályok inkább a tanítók gépies eljárásával s a tanulók magatartásával törődtek, mint értelmök kifejtésével; a tanítás jóformán csak az írás, olvasás begyakorlására s a tankönyvek bemagoltatására szorítkozott. Saját elemi iskolai éveire gondolhatott a későbbi forradalmi kultuszminiszter, mikor gyermekkorra elemi iskoláinak s általán a népnevelésnek állapotáról megdöbbenő jellemzést adott.²⁶

Sokkal több dicséretet nem mondhatott a gimnáziumról sem, a melyre a normális iskola négy osztályának elvégzése után a kegyesrendieknel 1819 októberében iratkozott be. A város csak

²² *Dugonics*, Magyar Példabeszédek. Szeged, 1820. 13—14. l.

²³ Fényes (Magyarország mostani állapotja, IV. 162—4.) még 1839-ben is csak 33.000 lakost említ.

²⁴ Az elemi iskolában, sajnos, csak 1830 óta vannak följegyzések (Dr. Kontraszti Dezső szíves értesítése).

²⁵ Horváth, Magyarország. Tört. VIII. 476.

²⁶ U. o. VIII. 493—5.

pár héttel azelőtt, augusztus 27-én ülte meg a gimnázium alapításának századik évfordulóját s hálás volt a kegyesrendiek iránt, kik ezen száz esztendő alatt 37.000 fiút neveltek föl a hazának.²⁷ Remélni lehetett, hogy az éppen akkor jött fiatal — alig 34 éves — igazgatóval, *Gubiczer* Xavér Ferenczczel, új szellem költözködik a gimnáziumba. De ő is a régi, járt utakon haladt tíz esztendeig, míg a nagyon látogatott és jó hírnevű tanintézet élén állott. Német és latin alkalmi ódákon kívül utóbb, mint már kolozsvári hittanár, négy részben latin tankönyvet írt filozófiai hallgatói számára a keresztény vallás tanairól.²⁸ Az első grammatikai osztályban (1819/20) a 86 tanulót minden tantárgyból *Eördögh* Farkas tanította, tehát nem pap, hanem világi tanár. Az első félévben a kis Horváth II. eminens volt a hittanból, 14. a magyar nyelvből s 16. a többi tantárgyból; a második félévben a hittanból már a 6.; a többiből a 9. eminens, a magaviseletből pedig Szegeden mindenkor példás és a szorgalom tekintetében szorgalmas volt. A grammatikai II. és III. osztályban öt *Lepacsek* Mátyás, a IV-ikben és a humanitási I. osztályban *Knapp* Mihály, s a II-ban (a VI. osztályban) *Vidos* Innocencius kegyesrendiek tanították. Knapp különösen a történelmet, földrajzot és magyar nyelvet szerette s maga is írt latin és magyar ódákat.²⁹ A kis Horváth a II. osztálytól fogva felváltva már első vagy második eminens volt, tehetségét tehát derék tanárai csakhamar felismerték és méltányolták. Mindazonáltal a tanintézet kötelékéből 1825 júliusában nem mint első, hanem mint második eminenset bocsátották el.³⁰ Azok a vádak, a miket Horváth az akkori gimnáziumok ellen emelt,³¹ csak részben vonatkozhattak a

²⁷ Reizner, Szeged Tört. II. 27., III. 317. A gimnázium népessége, Horváth ott tanulásának ideje (1819–1825.) alatt 560–730 közt hullámzott. U. o. III. 324.

²⁸ Életrajza Szinnyeinél, Magyar Írók, III. 1541–2.

²⁹ Életrajza Szinnyeinél, VI. 608–610.

Magyar Történeti Életrajzok. 1917.

³⁰ A rá vonatkozó információkat a szegedi kegyesr. gimnázium 1819–1825. évi anyakönyveiből Kontraszti Dezső kegyesrendi tanár és történetíró volt szíves velem közölni.

³¹ Horváth, Magyarország Tört. VIII. 495–7.

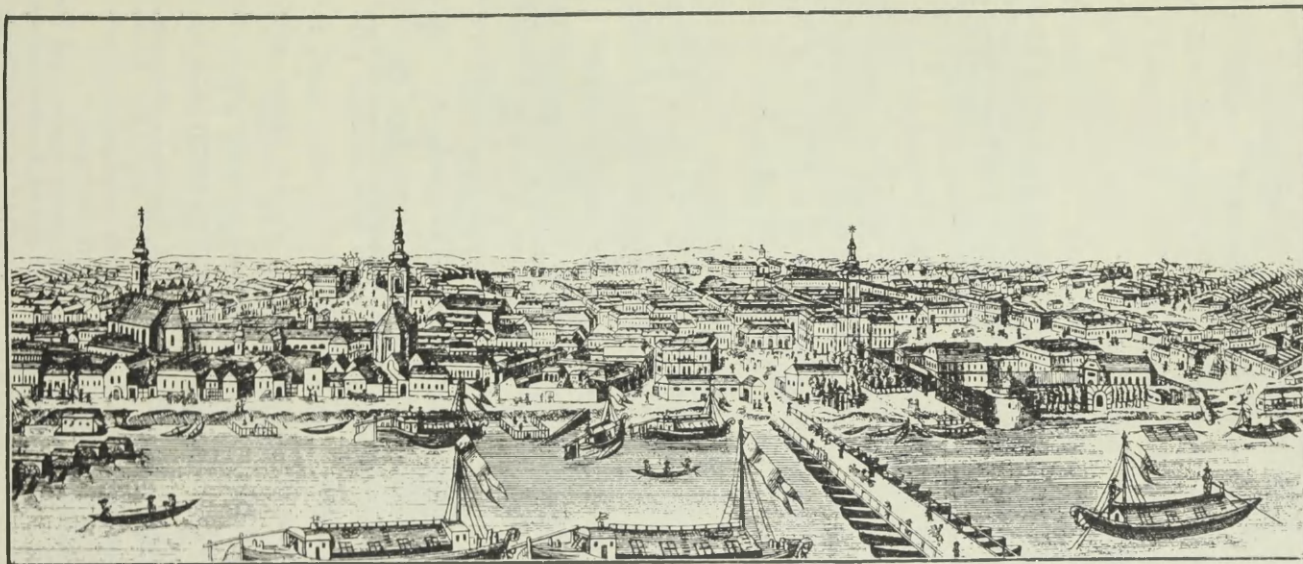
szegedire. Maga is a tanítás rendszerét hibáztatta, hogy a buzgóbb, tehetségesebb tanár sem vezethetett gyorsabban, mint a lomha s tehetségtelen; s a szorgalmas, tehetségesebb tanuló sem haladhatott gyorsabban, mint a legbutább. A szabályzatot hibáztatta az osztályrendszerért is, melynél fogva még a felsőbb osztályokban is mindent ugyanazon professzor tanított és «ebben a ,mindenben‘ annál kevésbé volt képes a tudománybeli jártasság ama fokára emelkedni, melyen egy tanárnak állania kell, minthogy, daczára előkészületei gyarlóságának, minden évben más osztályba ment át tanítványával». Sajnálta, hogy természetrajzot és természettant nem tanulhatott, hogy a történelmet és földrajzot igen szűk korlátok közé szorították s hogy — Verseyhy hibás, gyarló és gyakorlatiatlan tankönyve szerint³² — még a magyar nyelvet is deák nyelven kellett tanulniok. «Hogyan lehetne ott — kérdezte³³ — gond és törekvés az élet szépitésére, a nemesebb érdeletekre, hol a kifejlett értelem, felvilágosodás veszedelmes tulajdonságnak tartatik, tudomány, irodalom, művészet a közintézetekben czélszerű ápolásnak nem örvendhet? . . . Hol pedig a nemesebb, szellemiebb érdeleteknek, melyeket tudomány, irodalom, művészet nyújthatnak, módja nincs, szűksége nem érzetik: mi természetesebb, mint hogy az embert a kéj- és érdeletvágy ösztöne érzékiségre, kevésbé nemes, vagy éppen aljas érdeletekre ragadja.»

Azonban Szegeden, már v. osztályos tanuló korában, értelmes tanúja lehetett Horváth a politikai ébredésnek, a törvénytelen adó- és újonczkivetés ellen megindult megyei ellenállásnak, mely Csongrádban is megnyilatkozott. Tulajdonképpen ezzel kezdte utóbb híressé vált könyvét, a Huszonötév Történetét, a mely egyúttal az ő fiatal korának emlékirata, szerinte³⁴ Magyarország legdicsebb korszakának története. Bár minden személyes vonatkozástól óvakodott, észre lehet venni, hogy

³² Szegeden éppen akkor kezdték tanítani a magyar nyelvet s irodalmat (Reizner, Szeged Tört. III. 320.), mikor Horváth gimnázista lett.

³³ Magyarország Tört. VIII. 532.

³⁴ Horváth, Magyarország függetl. harczának tört. I. 4. A kor szép jellemzése u. o. 4—6.

4. SZEGED A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.

elbeszélésében a legkomolyabb forrásokon kívül gyermek- és ifjúkori benyomásaira és emlékeire is támaszkodott.

Mikor az alkotmány helyreállításának esztendejében, 1825 június 13-án Szegvárt gróf *Keglevich* Gábort beiktatták csongrád-megyei helytartónak, a nagy családdal megáldott szülék, úgy látszik, megkérték, hogy kitűnően tanuló fiukat, Mihályt, pártfogásába vegye és bejuttassa a váczi papnevelő-intézetbe.

Horváth Mihály mint 1. éves bölcsészethallgató 1825 november elsején este hat órakor szent gyakorlatokkal valóban megkezdte a szemináriumi életet Váczott. *Bartsay* Márton kanonok, 1808 óta az intézet tanára, 1819 óta pedig rektora, szokott jóakaratóval fogadta őt s mind a harminczöt papnövendéket, a kik közül 21 volt a hittan és 14 a bölcsészethallgató.³⁵ A növendékek három csoportban: Borromei Szent Károly, Aquinói Szent Tamás és Mária Mennybemenetele múzeumában voltak elhelyezve. Horváth az első évesekkel³⁶ ez utóbbiban lakott. November 5-én, a székesegyházban tartott *Veni Sancte* után, a szeminárium nagytermében *Toppler* György kanonok, püspöki főigazgató intő és buzdító beszédet tartott a hittan- és bölcsészethallgatókhoz és 7-én elkezdődtek a tanítások. A filozófus kispapok reverendában jártak át a püspöki liceumba, melynek igazgatója — már 16 esztendeje — *Strobl* György volt, a 308 tanulót pedig kegyesrendiek vezették be a tudományok elemeibe. A hittant az 1. éves filozófusoknak dr. *Medgyessy* János (később váczi kanonok), a váczi egyházmegye latin történetírója³⁷ s az algebrát és a tiszta s alkalmazott mértant az öreg dr. *Sztankovits* Miklós tanította, ki éppen ekkor adta ki «*De adaequata numerica ratione diametri ad periferiam*» című munkáját.³⁸ A magyar és az egyetemes történelem tanára a hírneves

35 Diarium V. Domus huius Alumnorum ab anno 1825 continuatum II. r. 185 lapon. Az 1826—7. isk. év története a 29—59. lapon Szarka Ignác duktortól. A Diarium két kötetét dr. Kestler István kanonok úr és mostani rektor volt szíves használatra atengedni.

36 Czini Sándor, Mikuska Károly, Iberall Ferencz, Mayer János konviktor, Pettenhoffer József konviktor, Horváth Mihály és Dobos Vincze.

37 Életrajza Szinnyeinél, Magyar Írók, VIII. 964—5. Karcusú Arzén, Vácztört. 467.

38 Élete Szinnyeinél, XIII. 1122—3.

dr. *Spányik* Gliczér volt, kinek Magyarország történetéről latinul írt kompendiumai 1816–1840 közt számos kiadásban terjedtek el.³⁹ A logika és tapasztalati lélektan tanára *Szűts* József volt, a magyar irodalomé pedig dr. *Máté* Zsigmond Sándor, a szeminárium viczerektora, a ki 1820 november 13-án a liceumban először kezdett foglalkozni magyar nyelvvel és

5. A SZEGEDI PIARISTA GIMNÁZIUM.

irodalommal.⁴⁰ Spányik azonnal circulariussá vette maga mellé Horváthot, vagyis mint legjobb történettanulót, őt bízta meg a leczkefelmondások és ismétlések vezetésével.⁴¹ Az első félévi vizsgálatokat 1826 februárius 27. és márczius 18., a második félévieket pedig augusztus 3–23. közt kitünő sikerrel tette le.

³⁹ Szinnyei, XII. 1335–8.

⁴⁰ U. o. VIII. 800–1.

⁴¹ Diarium, 34. l.

Időközben, május 3-án, gróf *Nádasdy* Ferencz püspök a pozsonyi országgyűlésről nyolcz hónapi távollét után hazatért, másnap a papnövendékeket szívesen fogadta, 14-én, pünkösdi napján, a székesegyházban Horváth Mihályt is részesítette a bérmálás szentségében, június 27-én reggel 7 órakor pedig a ferencz-rendiek templomában tiz papnövendéknek, köztük Horváthnak is a tonsura (pilis, hajkoszorú) szertartása után feladta a négy kisebb egyházi rendet.⁴²

Horváth 1826 november elsején tért vissza a frissen kimeszelt és rendbehozott szemináriumba és a liceumba, melynek igazgatását a nagyérdemű Strobl elhúnytával *Nagy* Lipót természet-tudós vette át, ki a levegőről magyar nyelven írt egy könyvet. Mostan már ő lett *Medgyessy* mellett a hittanból az első- és másodéves bölcsezszeknek, a magyar irodalomból *Máté* Zsigmond és a metafizikából s etikából a Szűts helyébe jött *Poleretzky* Ernő mellett a másodévesek circulariusa. Az építészetet *Sztankovits*-tól, a természet- és embertant *Markó* Bélától tanulta, kiknek circulariusa Czini Sándor volt. Bölcsezszeti tanulmányait 1827 július 28-án kitűnően befejezván, deczember 11-én a püspök engedelmével a bölcsezszetdoktori szigorú vizsgálatok megkezdése végett Pestre ment, másnap a szigorlat első részét letette s harmadnap «az egyházmegye és a szeminárium díszére és dicsőségére teljes sikerrel tért haza.»⁴³ Második és utolsó szigorlata letétele végett, szintén a püspök engedelmével, 1828 augusztus 19-én ment Pestre,⁴⁴ s az egyetem őt 22-én már fel is avatta a szépművészetek és a bölcseledés doktorának.⁴⁵

Horváth Cyrill, a hírneves filozófus, éppen akkor jött Vácra, mikor a bölcsezszeti tanfolyamot ő már elvégezte s így nemcsak nem hallgathatta, de alig is találkozott vele, mert mint theológus, ritkán járhatott ki a szemináriumból. Kora történetében utóbb nem is foglalkozott névrokonával, csak annyit ismert el róla, hogy — bár nem az egyezményes rendszer mezején — számos

⁴² U. o. 54.

⁴³ Diarium, 100. l.

⁴⁴ U. o. 118.

⁴⁵ Szinnyei, IV. 1277.

becses adalékkal járult honi filozófiánkhoz.⁴⁶ Kifejtven nézetét kora magyar bölcsészeiről,⁴⁷ őszintén megvallotta, hogy Hetényi és Szontágh Gusztáv egyezményes filozófiájának a híve s attól várta irodalmunk, magán-, társas- és közéletünk nemesítését, tökéletesítését. Az iskolai tanítás azonban a skolasztikusok szellemében történt s nem elégitette ki szabadságkereső lelkét. Általában véve nagyon elégedetlen volt a liceumi, sőt — bár csak hírből ismerte — az akkori egyetemi oktatással is, mert gépiesnek találta az egészet.⁴⁸ Spányikot, a ki pedig kitüntette, sohasem szerette, történeti tankönyveit károsaknak tartotta s hűsz esztendő múlva azoknak kiszorítása végett írta meg magyar történeti tankönyveit. Máté, bár kora történetében utóbb sohasem említette, jobban hatott reá, mert irodalomtörténeti előadásai valamennyire mégis csak rendszereztek ismereteit. A történetírók közül tanuló korában Buday Ézsaiás és Virágh Benedek, a költők közül pedig Kisfaludy Sándor és Károly, Berzsenyi és Kölcsey hatott reá leginkább; legalább róluk ír legnagyobb kegyelettel és szeretettel a Huszonötév Történetében.

Horváth 1827 november elsején, mint elsőéves theológus, Váczott elég nehéz körülmények közt folytatta tanulmányait, mert mint ismeretes, a bölcsészettudományi szigorlatokra is készülnie kellett. Az első évben mindössze hatan voltak; tanuló társai közül Kretz és Dobos elmaradtak, Muslay András pedig most jött. A tisztségek kiosztásánál Horváth lett a viceceremoniarius.⁴⁹ Tanárai: dr. *Bartsay* Márton kanonok és rektor a görög nyelvből s a hermeneutikából, *Szondy* János pedig a dogmatikából, november 7-én kezdték meg előadásait. Mint másodéves (1828/9) a hermeneutikából és a zsidó nyelvből már «Dr. Horváth Mihály» volt a theológusok circulariusa.⁵⁰ Az őszövetégi szentírás hermeneutikájában és a zsidó nyelvben segítségül

46 Horváth, Huszonötév tört. II. 220.

47 U. o. 216—235.

48 Magyarország Tört. VIII. 496—7.

49 Diarium, 94. l. A naplót ez évben

Hernoegeger Antal vezette, ki a jogtudományi doktorátus letétele végett ismételtén együtt ment be vele Pestre.

50 U. o. 10. 4.

Alber János tankönyvét használhatta, melyet a papnövendékek közt ajándékképpen osztottak szét.⁵¹ Csöndes szemináriumi életének egyik eseménye volt, hogy mikor Sunnich Péter 1829 februárius 22-én a kapuczinusok templomában Bartsay rektor vezetése mellett első szentmiséjét mondta, ő is a segédkező kispapok közt volt.⁵²

A harmadik évet régi társaival — Muslayt kivéve, a ki pályát változtatva, kir. táblai jegyző lett — 1829 november elsején a szokott szentgyakorlatokkal kezdte meg. Holló Mihály duktor mellett ő lett Mária mennybemenetele Múzeumának viceduktora, de már december 28-án mind a ketten, hasonló minőségben, Borromei Szent Károly Múzeumába mentek át.⁵³ Ebben az esztendőben theologia moralist és dogmatikát, nevelés-tant, lelkipásztorkodást és egyházjogot tanult s vizsgálatait kitünően letévén, a püspök engedelmével már augusztus 21-én hazamehetett szüleihez Szegedre.⁵⁴

November elsején tért vissza a negyedik és utolsó évre, melyben a vele együtt hallgatók száma, *Huszka* Vendel jöttével, ötről hatra növekedett. Ő lett a szeminárium naplóírója,⁵⁵ Borromei Szent Károly Múzeumának duktora, rendes ceremoniarus, a theologia moralis circulariusa, a német nyelv mestere⁵⁶ és ünnepi alkalmakkor a kispapok szónoka. A tavalyi tárgyak folytatását a legnagyobb szorgalommal tanulta.

Legkedvesebb tanárai a felsőbb tanfolyamokban dr. *Csehi* László és dr. *Szarvas* Ferencz voltak. Amarról kegyelettel emlékezett meg utóbb, mint történetíró,⁵⁷ mikor tiz esztendő múlva a «széles tudománya miatt nagyhírű» váci kanonok «a theológiából s az egyházi törvényekből merített megcáfolhatatlan érvekkel mutatta ki» Lajcsák nagyváradai püspöknek a

⁵¹ 1828 november 22. U. o. 127.

⁵² U. o. 137. l.

⁵³ U. o. 156. és 165.

⁵⁴ U. o. 185.

⁵⁵ Az ő otléte alatt 1825/6-ban Szarka Ignác, 1826/7-ben Papp József, 1827/8-ban

Schubert János, 1828/9-ben Hernoegger Antal, 1829/30-ban Villiger István, 1830/1-ben Horváth Mihály vezette a naplót, melyből ez adatokat vettem.

⁵⁶ Diarium (1830/1 — usque 1836.) 5—6.

⁵⁷ Huszonötév tört. II. 108.

vegyes házasságok ügyében kiadott rendelete helytelenségét. Emez pedig tizenhatsz esztendő múlva, a szabadságharcz idején, büszkén emlegette, hogy a püspökké lett Horváth Mihály fejledező és szép reményekre jogosító tehetségeit fölismerte⁵⁸ s püspökké lett tanítványa is reá hivatkozott, hogy a forradalmi papok turai gyűlésének határozatait vele együtt ő, a káptalan vicarius is elfogadta.⁵⁹ Ilyen tanárok tehát a vácsi egyházmegye leendő

6. SZENTES.

papjait nemcsak egyházi, hanem hazafiúi tekintetben sem nevelhették másoknak, mint gondolkodó és kötelességismerő embereknek.

Arról az életről, a mely a szemináriumban folyt, Horváth Mihály az általa szerkesztett naplóban hű képet fest. A napló, mint a bevezetésben maga mondta,⁶⁰ arra való, hogy a rendeleteket, jámbor szokásokat, nevezetesebb dolgokat, az intézettel gyakorolt jótetteket följegyezze, az ifjúságnak a szent tuda-

⁵⁸ Szarvas Ferencz Horváthhoz 1848 október 5. Nemz. Múz., Horváth-iratok, 8.

⁵⁹ Horváth gr. Montanihoz 1848 augusztus 21. után. U. o. 21. sz.

⁶⁰ Diarium 1. l.

mányokban való haladásáról, a munka és szorgalom jutalmának elvételéről tanuskodják, a szorgalmasakat ösztönözze, a tévedőket a büntetésekre figyelmeztesse, a jövő megalapozására szánt jámbor szokásokat megőrizze, a szeminárium törvényei és szabályai iránt a mostaniakat és a későbbieket tájékoztassa s az intézet jötevőinek emlékezetét tiszteletben tartsa és az utókornak átadja. Figyelmeztette tanulótársait, hogy a legkisebb munkát is a legnagyobb gonddal és lelkesedéssel kell végezniök. A régibb tanulók a szeminárium történetében följegyzett dolgokat fontolják meg, azoknak végrehajtására okos megválogatással törekedjenek és semmit se tartsanak kevésnek, vagy jelentéktelennek. A szertartások és az ének mestere ne csak maga tudja a szent ritusokat, szertartásokat és énekeket, hanem azokra testvéreit is irigység és csúnya fondorkodás nélkül tanítsa meg. Ő maga mint szertartásmester vállalkozott erre, mint naplóíró pedig arra, hogy könyvében a ház történetét az utódok épülésére mondja el, s a személyes dolgokban történő minden változást is följegyezzen. Hogy azonban története számára az eseményeket ne válogassa meg helytelenül, a lapokat ne töltsen meg üres és a könyv komoly céljával ellenkező fecsegésekkel és saját ítéletét ne tolja fel olvasóira: mielőtt valamit följegyezne, azt, szabály szerint, a rektor elé terjeszti bírálat és jóváhagyás végett; s könyve folytatóit is figyelmeztette, hogy nekik is ezt kell tenniök.⁶¹

Gyanította-e a kispap, ki így kezdett első ránk maradt történelmi munkája megírásához,⁶² hogy a cenzura, melyet most szükségesnek tartott a tévedések elkerülésére, később mennyi vesződést és keserűséget fog okozni neki? Most azonban igazi jóakaró cenzorra akadt. Bartsay Márton kanonok az első félév krónikájának végére ezt a distichont írta:

«Quae assiduo calamo, sincera scribere mente
Coepisti, ad finem continuare velis.»

⁶¹ Jó latinsággal irt praefatioja id. h. 1—2. l.

⁶² Ennek terjedelme u. o. ívrétben 40 l.

A második félévinek végére pedig ezt:

«Quae bene coepisti, merita cum laude coronas:
En! successori, norma tenenda, tuo.»⁶³

A mit remek tollal, igaz lélekkel kezdett, azt valóban folytatta; s a mit jól kezdett, megérdemelt dicsérettel koszorúzta meg: mert mintát adott utódának. Első történetírói munkássága tehát elismerést aratott s azon első cenzora semmit sem változtatott.

Akkori gondolkodására nagyon jellemző az a három latin beszéd, a melyet a rektorhoz az iskolai év kezdetén (november 6.), nevenapján (november 11.) és újesztendő napján intézett.⁶⁴ «Ha valakit — szolt az első alkalommal — égő vágy ösztönöz a cél mielőbbi elérésére; ha valakinek lelkét főképp az a gond sarkalja, hogy kitünő, de nehéz és veszedelmes hivatalát, melynek majdani viselésére szentelte magát, az egyház és minden jök kívánsága szerint viselje s minden korban és a szükséghez képest betöltse és már ifjúságának teljes erejében annak szentelje minden tehetségét: ezt a vágyat lehetetlen éppen akkor nem éreznie, mikor Pallas várának kapui újra kinyílnak előtte.» Pallas kürtje híja őket ebbe a táborba, melyet a tudatlanság, gyávaság, erkölcstelenség és sok más ellenség készül ostromolni. Örömet fejezve ki, hogy hosszas betegségéből a rektor felgyógyult, az intézet fegyelmi törvényeinek szükséges voltát emelte ki. Azokat meg kell tartani, ha keservesen esik is; a törvényeket csak azok a szörnyű emberek nem tartják meg, a kik «minden emberi érzésből kivetkőzve, az emberi természettel ellenkező módon örömet lelik az emberi jogok és törvények kijátszásában»; de köztük, a lélek és szív képzésére emelt intézetben, ilyenek nincsenek. Vannak azonban olyan vétkek, a mik velünk született gyarlóságból erednek; ezeket, ha még annyira lenyűgzik is, kiirtani sohasem lehet s ezek gátolják őket abban, hogy a törvényeknek s az előljárók vára-

⁶³ U. o. amaz a 28., emez a 40. lapon, mind latinul.

⁶⁴ U. o. 6—10, 11—15. és 19—21. ll.

kozásainak mindenben eleget tegyenek. Mert tagjaikban más törvényt éreznek, mely szembezáll eszköz törvényével s őket arra biztatják, hogy vétsenek a törvény ellen; ne azt a jót tegyék, a mit akarnak, hanem azt a rosszat, a mit nem akarnak. A rektor tehát legyen elnéző velök szemben, bocsássa meg fiatalos könnyelműségeiket és meggondolatlanságaikat; hiszen olyanok, mint a gyöngye hajtások, a miket addig, míg erős, a viharoknak is ellenálló fákká növekednek és meg nem izmosodnak, az ellenséges szelek ide-oda ingatnak. Tudományos törekvéseikről azonban biztosíthatta őt. Hiszen nem ösmer társai közt senkit, a ki saját sorsával és jövőd hivatásával annyira nem törődnek, hogy elfelejtkezzenek a szentírás tanításáról, mely szerint a papnak ajkai őrizték meg a tudományt és szája a törvényt hirdesse. Ha nem dolgoznának jövőd hivatalukért s nem tanulnának, fejökben hiában halmoznak fel a legüdvösebb intelmeket. Nem ritkán azonban valami nemtelen közömbösség, a munka nehézségétől való borzadás lopózik be erkölcsökbe; ilyenkor van legnagyobb szükség a tanítók atyai intelmeire.

Más alkalommal (november 11.), névnapot köszöntve, atyai szeretetnek mondta azt az érzést, melylyel a rektor viseltetik irántuk. Nem testi, hanem lelki tekintetben hívhatják atyjuknak azt, ki dologtól, fáradságtól meg nem ijedve dolgozik javukra, a tudományokban és az erkölcsökben való haladásukért s bölcs nyájassággal, sohasem igazságtalan lélekkel tekint reájuk. Úgy van, a hogy volt tanárunk, Spányik mondta Török csanádi püspökhöz írt ódájában: hogy tisztelet, bizalom kíséri az erényt s ha földel alá akarna is rejtőzni, magasra emeli, hogy besugározza fényével a földet. Ott bizonyára nem várhatnak nagy erényt, hol mindenki egyre törekszik, egyformán cselekszik és gondolkodik. Egyik ember életének a másiktól különböznie kell; küzdők és törtetők, titkon, vagy nyilván, örökös ellentétben állnak s gyakran éppen a legeszesebbek törekvése a legelleneségesebb. De jól van ez így! A természet maga ad reá példát. Sűrű erdőkből egyes fák kimagaslanak, mert szorongva lap-

7. A FERENCZRENDEIEK TEMPLOMA VÁZSON.

pangani, fénytől, levegőtől elzárkózni nem tudnak; ellenben a sikon, mezőkön magánosan álló fáknak fattyúhajtásaik vannak, elcsenevésesednek, ágaik formátlanok, rendetlenek. Úgy van az az emberekkel is; mert ezen a földön az együttérzésnek és nyugalomnak tökéletes boldogságát sohasem lehet elérni; ezzel már halandó természetök is ellenkezik.

«Két örvény közt állunk, — bölcselkedett újesztendő napján az ifjú; — a mult és a szintén olyan mélységes jövődő örvénye közt. Egyik a másikba szakad s a mult a jelen fölött gyors szárnyakkal repül a jövődő felé.» A lefolyt év napjai úgy eltűntek, mint a füst; eltűntek, mint az állhatatlan árnyak. De megmarad belőlük a rektor mindennapi jótettének, az ifjúság nevelésére, erkölcsi és értelmi művelésére fordított gondjainak emléke. Ha ékesen tudna beszélni, akkor sem fejezhetné ki háláját méltón gondos és fáradhatatlan örködéséért, melynél fogva az elvetett jó magot a föld terméketlensége miatt kivesszenni, az elvetemült emberek által hintett konkolylyal mérgessé tenni nem engedi. Isten előtt nincs elrejtve semmi; látja munkáját, fáradságát, a mit műveltségökre és javukra végez.

Így ítél akkor a szemináriumi életről, a ki három évtized mulva arról nagyon is általánosítva írta,⁶⁵ hogy a papnövendék «ifjúsága legszebb éveit a szemináriumban, a szabadakarat minden gyakorlatát meggátló czélszerűtlen, szerzetesi fegyelem alatt, tanulmányok közt töltötte el». A kormánynak, — úgy mond⁶⁶ — «kiváló gondja volt arra, hogy a papságot, melynek a nép szellemi s erkölcsi viszonyaira oly nagy a hatása, a maga céljaira, saját irányában neveltesse», s e végett a püspökökhöz, a szemináriumok ügyében, számos rendeletet bocsátott ki. A szellem azonban nem volt kizárva a szemináriumokból. Pl. Horváth talán a vácziban látott először színdarabokat. Az egyik kispap, *Szabó István*, színdarabokat írt s három éven át minden farsangon előadtak tőle valamit; a Farsangkedvelők, A falusi

⁶⁵ Függetl. harcz tört. I. 32.

⁶⁶ MO. Tört. VIII. 498. jegyz.

nász,⁶⁷ A kölcsönt vissza kell fizetni,⁶⁸ A pálczácska és a frankfurti utazás,⁶⁹ A bolondok tornya és a Világ vége;⁷⁰ és másoktól is egynéhány szindarab, pl. A fősvény barát, Quodlibet, Az újmódi üzöncz, Az örökségre vágyódók, A hív barát bajban is, vagy a háládatosság ünnepe (Pap Ignácztól), A pártütők (Kisfaludy Károlytól) egy kis pezsgést hozott a szemináriumi életbe. A kanonokok és más papok egyszer-másszor felváltva megvendégelték a kispapokat, szívesen látták őket szüleikben, névnapjaik alkalmával megvendégelték a kiküldött köszöntöket, vagy maguk mentek el házi ünnepeikre. Horváth följegyezte, hogy mikor András napján Cseh kanonokot felköszöntötték, öt forintot kaptak tőle s azon két malacgot, borjúhússal töltött hatalmas tortát és bort vásároltak, melyet otthon költöttek el.⁷¹ Máskor meg (1831 februárius 15) a húshagyókeddi mulatságra a püspök küldött nekik kisorsolásra sétatobotkat, tollkéseket, burnótszelenczéket stb., mire Horváth és társai (Röthh, Mallár, Szűts) úgy nekilelkessedtek, hogy vastag papirosból egyöles transparentet készítettek ezzel a felirással, mely Horváthnak első ismert latin verse:⁷²

«Munera das nobis, excellentissime praesul,
Nos tibi cor tenerum, cum pietate damus;
Coelum pulsantes, laeti, una voce, canentes:
Tu, Comitum a Nadasd, gloria! Vive diu!»

A mi magyarul ilyenformán hangzanék:

«Míg te, kegyelmes püspök urunk, sok ajándokot adsz, mi
Gyöngéd szívet adunk, nagy kegyelettel, ezért;
És az egekbe imígy tör az ének hangja örömmel:
Gróf Nádasdynak üdv! Élete hosszú legyen!»

Kispaptársai közt mindenesetre akadtak, a kiknek valóban nem tetszett a «szerzetesi fegyelem» és szabadulni vágytak tőle;

⁶⁷ Mind a kettő 1829 márczius 1. Diarium, 131.

⁶⁸ 1829 márczius 2. és 3. U. o.

⁶⁹ 1830 februárius 22. U. o. 171.

⁷⁰ 1831 februárius 13. és 14. Ugyanott, 1830' 6., 24.

⁷¹ Diarium, 1830/6., 17. l.

⁷² U. o. 24–25.

így pl. éppen Horváth tanulásának utolsó évében előbb Katinsky Ágost, utóbb pedig Czini Sándor is «letette a talárt», mert nem éreztek hivatást a papságra.⁷³ De az elüljáróság a kilépéseket nem kárhoztatta; Czinit pár nap mulva már visszavette, a harmadéve kilépett Muslay András temetésére pedig (1830 deczember 6.) hat kispapot küldött Rádra, hogy megadják barátjuknak a végső tisztességet.⁷⁴

A külső világ eseményeiről a növendékek csak keveset tudhattak meg. Horváth Mihály mint említésre méltó dolgot jegyezte föl,⁷⁵ hogy egy névtelen jötevő egész esztendőre megrendelte minden szemináriumi múzeum számára a pozsonyi latin politikai hírlapot. Talán maga a püspök volt ez, a ki 1830 deczember 22-én tért haza Pozsonyból s másnap fogadta a kispapok tisztelgését. November 30-án requiemet tartottak VIII. Pius pápáért, 26-án már az új pápa szerencsés megválasztásáért könyörögtek, 1831 februárius 12-én pedig hálát adtak az Istennek XVI. Gergely trónraléptéért.⁷⁶ Mindezekről s más országos eseményekről naplójában csak annyiban emlékezhetett meg, a menyinyiben a szeminárium történetével összefüggtek. Pl. a choléráról, melyről utóbb mint történetíró is keveset szólt,⁷⁷ 1831 július 4-én csak annyit jegyzett föl, hogy terjedésének megakadályozása végett eltiltották a tejnek, gyümölcsnek stb. árulását a szemináriumban; 7-én ismertette a püspöknek a cholera elleni óvakodás ügyében kiadott pásztorlevelét, 10-én pedig megírta, hogy mivel a ragály már Szolnokon is fellépett s a pesti egyetemi hallgatókat ennek következtében vizsgálatok nélkül bocsátják szét, náluk is már másnap megkezdik s 16-án be is fejezik a vizsgálatokat.⁷⁸

Július 12-én a theologia moralisból, másnap pedig a theologia dogmaticából is letette utolsó vizsgálatait s így theológiai tanul-

73 Amaz 1830 november 30., emez 1831 januárius 30. U. o. 17. és 23.

74 U. o. 17. l.

75 U. o. 26.

76 17–18., 23. l.

77 Huszonötév tört. I. 266–8. Történetét dr. Rigler Gusztávtól sajtókészen.

78 Diarium, 36–8. l.

mányait kitünő sikerrel elvégezte. Háromnap (július 13—15.) szentgyakorlat után hitvallást tett s megfelelt Sennyei László könyve szerint⁷⁹ a fölszentelendő papok kötelességei iránt tett vizsgálati kérdésekre is; 16-án a szentferenczrendiek templomában a székesegyházi beteg főesperes helyett a püspöki titkár a végzett theológusokat subdiaconusokká avatta; másnap vala-

8 A VÁCI NAGYTEMLOM.

mennyien diaconusok lettek, Horváth Mihályt kivéve, ki még nem érte el a kánonilag megállapított kort; harmadnap azonban (július 18.) csak Mikuska Károlyt szentelték föl pappá, mert a tegnap fölavatott diaconusok is mind fiatalok voltak a papságra.

«És így, — végezte naplóját és szemináriumi életét Horváth⁸⁰ — Isten segítségével s kegyelme is hozzájárulván, az iskolai év koronáját föltettük.»

⁷⁹ U. o. 39—40. l.

⁸⁰ U. o. 40. l.

II. KÁPLÁNSÁGA.

Z ISKOLAI évnek 1831 október 15-én kellett volna kezdődnie, de a cholera miatt, melynek áldozataiért gróf Nádasdy Ferencz október 31-én mondott gyászmisét, csak november elsején kezdődött el.¹ Idáig Horváth Mihály is a szeminárium Borromei-múzeumának lakója volt; ekkor azonban átköltözött a püspöki palotába, mert a püspök november 8-án egyházmegyei actuariusnak (jegyzőnek és levéltárnoknak) nevezte ki.² Ott volt a segédkező papok közt, mikor 1832 márczius 4-én a székesegyházban a püspök fényes Te Deumot tartott I. Ferencz király trónraléptének negyvenedik évfordulóján és este bizonyára ő is végignézte a szemináriumban barátjának, Maráz József kispapnak «A nemzeti szellem» s másnap másik barátjának, Szabó Istvánnak «A vándor deákok» című szindarabját.³ Márczius 25-én, háromnapig szentgyakorlat után, a püspök Iberall Ferenczet és Zellenka Györgyöt áldozó papokká, őt pedig diaconussá ordinálta.⁴ Mint diaconus már nőtlen ségre és a breviarium olvasására kötelezte magát; az istentiszteletnél dalmaticát, albát, manipulust és stólat viselt.

1832 november 4-én elérvén a kánoni kort, a püspöki kápolnában Nádasdy püspök őt is áldozópappá szentelte föl⁵ s első szentmiséjét bemutatván, *dorozsmai* káplánná nevezte ki. Nagyobb

¹ Váczi semin. Diarium, 40. l.

² Horváth az akadémiához 1840-ben benyújtott önéletrajzában, mikor az eseményekre még jól emlékezhetett, ezt az időt említi s Toldyhoz 1868 augusztus 28-án írt levelében is mondja, hogy egy esztendeig volt actuarius mint diaconus (mindkét irat a M. T. Akadémiában); de itt már tévedésből azt írja, hogy 1830-ban lett diaconus, 1831-ben misés pap. Ferenczy és Danielik szerint (Magyar Írók, 204.) mint felszentelt pap, 1830 november 2-ikán, Szinnyei szerint pedig (Magyar Írók, IV. 1277.) szintén mint felszentelt pap, 1832

november 8-ikán lett actuarius, holott Horváth ekkor már (1840. évi önéletrajza s egyúttal legrégebb és leghitelesebb életrajza szerint) a gyakorlati lelkészkedésre tért át.

³ Diarium, 58.

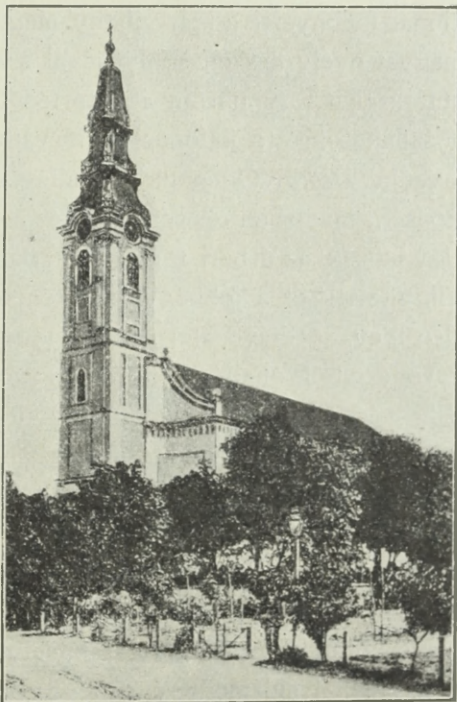
⁴ A Diarium szerint (59. l.), melyet ez évben Bruckner András vezetett.

⁵ U. o., 88. l. Barátjai, Mayer János és Maráz József, már október 14-ikén presbyterek lettek. Az 1847. évi váczi schematismus szerint is (179. l.) Horváth 1831-ben lett áldozó pap, tehát nem 1832-ben, mint az Egyet. M. Encyclopaedia (IX. 276.) írta.

öröm alig érhetted édes jó anyját, ki ekként gyakran láthatta alig háromnegyed órányira lakó fiát, tizenkét gyermeke közt talán a legkedvesebbet. Dorozsma a Kis-Künságnak abban a délkeleti csücskében feküdt, a melyik mélyen benyúlt Szeged határába s ezért a népes város szomszédságában a jó káplánságok közé tartozott. Hivatalát 1832

november 26-án Komáromi Erzsike megkeresztelésével kezdte meg.⁶ Plébánosa *Tittler* Ferencz kiskunsági alesperes és a nemzeti iskolák felügyelője, Csongrád és Csanád vármegyék táblabírája volt, a kit majdnem 9000 hívének lelki gondozásában két káplán segített. Ezek elég gyakran változtak. *Géczy* Lajos Alsónémediben lett plébános, *Mayer* János pedig plébános-helyettes; és Horváth Mihály másfél esztendő múlva *Kovách* Pálnak is csak igen rövid ideig volt káplántársa.

Mindamellett a szemináriumi barátságot a két tudós ifjú itten még szorosabbra fűzte. Kovách csak 1834 április 9-én lett áldozó pap s a hiteles helyekről szóló tanulmányával 1835 júliusában jogtudományi doktor. Kovách szintén foglalkozott történelmi tanulmányokkal; utóbb megírta a váczai egyházmegye történetét, majd a magyar törvényhozás történeti vázlatát stb.,⁷ a nemzetet mozgató

9. A KISKUNDOROZSMAI R. KATH. TEMPLOM.

⁶ A dorozsmai anyakönyv nyomán Farkas Sándor szives közlése.

⁷ Életrajza Szinnyeinél, vr. 1252-5.

szabadelvű eszmékért is lelkesedett s így a két ifjú őszinte barátságot kötött egymással. Ennek a barátságnak jele, hogy Horváth Mihály harminczkét esztendő múlva, száműzetéséből hazatérve, egyideig a pár év előtt (1864) vácsi kanonokká lett káplántársának vendégszeretetéet vette igénybe.⁸ Dorozsmán ösmerkedett meg *Jerney* Jánossal is, a Jászkun-kerület tiszteletbeli alügyészével, a ki már megnyerte a Marczibányi-alapítvány pályadíját a régi kunmagyar nyelv összehasonlításával s Bécsben is végzett levéltári kutatásokat.⁹ A három ifjú történetíró gyakran beszélgetett a közállapotokról s különösen Horváth már akkor rokonszenvvel fogadta *Beöthy* Ödönnek a vallásszabadság ügyében való föllépését, miközben élesen bírálta néhány főpap magatartását.¹⁰ Úgy látszik, az úrbéri törvényjavaslat ügyében folyt tárgyalások lelkesítették őt a jobbágyok történetével való foglalkozásra, bár első idevágó dolgozatai csak 1839-ben jelentek meg. Általában véve szívből óhajtotta a jobbágyság terheinek könnyítését s lelkesedéssel fogadta az országgyűlés tárgyalásairól, a nemességnek a nép felszabadítása érdekében tanúsított buzgóságáról érkező híreket.¹¹ A földművesek történetének kutatására az országgyűlés, a polgárság multjának s általában véve a nemzeti műveltség kezdetének kutatására az akadémia munkásságából nyert ösztönzést; s önmagában vizsgálódva és barátjaival beszélgetve, korán belátta, hogy a szabadelvű nemzeti politikának sikerét a történelmi előzmények tisztázásával nagyban előmozdithatja.

Éppen ekkor történt, 1834 tavaszán, hogy a Marczibányi-intézet pályázatot hirdetett annak a kérdésnek megfejtésére, miben és mennyire különbözött az Európába költözködő magyar nemzetnek erkölcsi és polgári kultúrája Európának akkori kultúrájától. Egy esztendő múlva pedig az Akadémia hirdetett

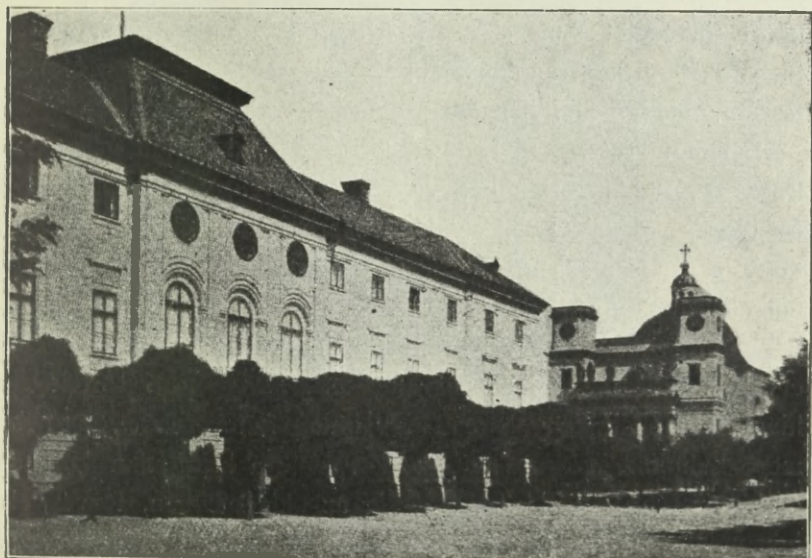
⁸ Szilágyi Imre kiskundorozsmai h. plébános úr szíves értesítése. Sajnos, a plébánia házi történetében 1828–1849-ről s így Horváthról és Kováchról sincsenek adatok bejegyezve.

⁹ Szinnyei, v. 494.

¹⁰ Huszonötév Tört. I. 321–341.

¹¹ U. o. 372–421.

jutalmat ezekre a kérdésekre: milyen állapotban volt a műipar és kereskedelem honunkban az Árpád- és vegyes-házakból származó királyaink alatt, — mi történt fejedelmeink és törvényhozásunk részéről annak előmozdítására, — melyek voltak a nagyobb emelkedésöket hátráltató akadályok, — milyen befolyásuk volt nemzetünk erkölcsi és értelmi kifejlődésére?

10. A VÁCI PÜSPÖKI PALOTA.

A dorozsmai élet csöndjében Horváth már 1834 tavaszán megkezdte az első tétel kidolgozását. Nagy elhatározás volt, mert nyomtatásban idáig még egyetlenegy történelmi tanulmánya sem jelent meg.¹² Ebben az időben, a kényuralom és reakció idejében, a hogy mondta,¹³ egyedül a nyelv és az irodalom művelésében nyílt még némileg szabadabb tér a hivatalt vállalni nem akaró, független és büszkébb lelkű hazafiak működésének. Tisztelettel hajolt meg a század első harmadának történetírói:

¹² Szinnyei Repertoriuma (Történelem, I. 850.) Horvát István helyett tévedésből tulajdonítja neki a Tudom. Gyűjtemény

1834. VI. 78–80. lapján Kun László korából való két oklevél közlését.

¹³ Huszonötév Tört. I. 47.

Buday Ézsaiás, *Virág* Benedek és *Szeicz* Leó előtt, különösen azért, hogy pap létükre is független, elfogulatlan szellemmel bíráltak a multat; de legérdemesebbnek mégis, legalább a «Rajzolatok» megjelenéséig, *Horvát* Istvánt tartotta, ki harczot indított a hagyományos kényelemmel berögzött nézetek és a másodszerűség ellen, példát adott a források közvetlen tanulmányozására, megrostálta történelmünknek egész anyagát s a hazai történetet meg akarta tisztítani minden idegenszerű felfogástól.¹⁴ A fiatal káplán ezekben mesterének tekintette Horvát Istvánt, mindamellet is, hogy túlzásaiért kárhoztatta.

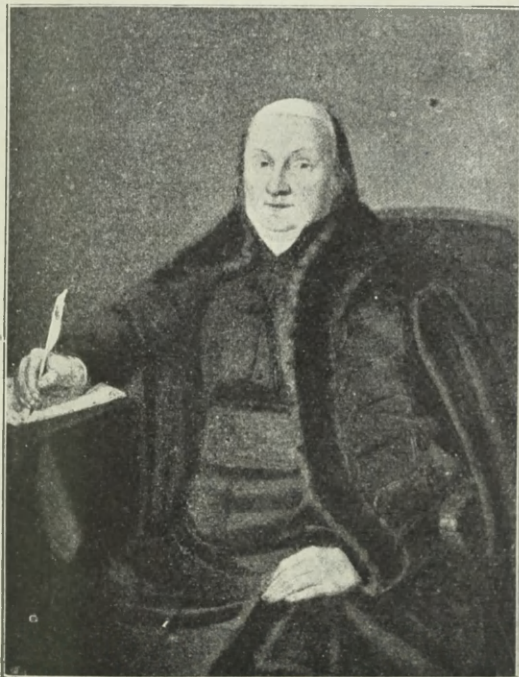
Salamon Ferencz¹⁵ Horváth Mihály fiatal korának történetírását érzelmi históriának nevezi, a mely tele van lelkesedéssel és ideális képzelődéssel. Valódi szerencsétlenségnek tartotta, hogy a reformokra törekedő magyar értelmiség éppen akkor nélkülözte a valódi históriai ismereteket, mikor azokra legnagyobb szükség volt, mert a politikai kérdéseket történelmi érvek nélkül megoldani nem lehetett, oknyomozó történelem hiányában pedig tények mellett valótlan föltevésekkel, sőt néha merő koholmányokkal is dolgoztak, mert a kritikátlan időkben ezeket is tényeknek vélték. Pedig az oklevelekben, törvényekben megörzött tényeket Kovachich, Horvát István, Fejér György s mások ezekben az időkben is buzgón gyűjtötték és közölték; a feldolgozás ideje tehát közelgett s az oknyomozó történetírás pangása nem tarthatott sokáig.

Egészen bizonyosra vehetjük, hogy a dorozsmai káplán, ki a Jelenkorból olvasgatta az országgyűlési tudósításokat, minden reform gyökerét a históriai fejlődésben kereste s történelmi tudásával is előmozdítani akarta egy-egy jóra való reform-eszme sikerét. Ha az országgyűlésen keveset beszéltek is az iparról és kereskedelemről, Széchenyi kiadta már «három, nem emberkézzel» írt művét s Horváth nem csupán az Akadémia ösztön-

¹⁴ U. o. I. 51–54.

¹⁵ Emlékbeszéd Horváth Mihály felett. A M. T. Akad. Évk. XVI. VI, 19–23.

zésére¹⁶ vágyott megmutatni, hogy ipar és kereskedelem nemcsak lesz, hanem volt is; ha az országgyűlésen kultúránknak európai színvonalra emeléséről szónokoltak, a Marczibányi-intézet biztatása nélkül is sietni akart annak bebizonyításával, hogy ez lehetséges, mert kultúránkat már a honfoglalás idejében

II. BUDAY ÉZSAIÁS.

össze lehet hasonlítani az európaival; az úrbéri tárgyalások már most a jobbágyság történetére irányozták figyelmét;¹⁷ a beszédek¹⁸ tagadhatatlanul hatottak reá, nagyon rokonszenvezett a terheken való könnyítésnek, sőt magának a felszabadításnak a gondolatával¹⁹ s Eötvöst, a ki ennek előmozdítására irányregényt írt, majdnem tíz esztendővel előzte meg a jobbágyság történe-

¹⁶ Salamon szerint (u. o. 24.) «Ki tudja, az Akadémia nélkül egyáltalában megszületik-e történetírónak?»

¹⁷ Huszonötév Tört. I. 376.

¹⁸ U. o. 377–411.

¹⁹ U. o. 411–421.

tének kutatásában. Valamivel később a vármegyék s a honvédelem történelmi vizsgálatára is valamely politikai alkalomszerűség s az az óhajtás buzdította, hogy minden reform az ősi talajból fakadjon. A történelem reformjának gondolatával a dorozsmai fiatal triumvirátusban megbarátkozva, meg kellett barátkoznia a politikai reformok gondolatával is s ezek elől el kellett távolítania minden akadályt, a mit a mult helytelen ismerete, a hibás történelem támasztott. A történelmet s a politikát

12. HORVÁTH ISTVÁN.

már a szelidlelkű, komoly káplán sem választhatta el egymástól. Goethe tanácsát s még inkább lelke sugallatát követve csöndes magányából így előbb-utóbb ki kellett lépnie a nagy világba, hogy annak zajában szilárdítsa meg jellemét. Dorozsmától Brüsselig ezt az utat másfél évtized alatt tette meg. A még ismeretlen fiatalemberből ilyen rövid idő alatt lett hírneves történettudós, püspök, miniszter és politikai száműzött.

Ezen az úton határozott lépést tett előre, mikor 1835 Szent István napja után kecskeméti káplán lett.²⁰ Plébánosa *Hoffmann*

²⁰ Dorozsmán 1835 augusztus 16-án keresztelt utóljára, Kecskeméten augusztus 24-én először. Farkas Sándor és Sztankó Albert kecskeméti segédlelkész úr szíves közlése.

János prépost volt, a kit káplán korában szép szónoklataiért a nép annyira megszeretett, hogy 1832-ben, 37 éves korában, plébánosnak választotta meg. Ezt a ragaszkodást sok szép

13. A KECKEMÉTI PLÉBÁNIAI TEMPLOM.

alkotással s azzal hálálta meg, hogy 1849-ben a nála szállásoló Jellasics horvát bánt rábirta a város megkimélésére.²¹ Horváth

²¹ Bogyó Pál, a keckeméti r. kath. egyház és plébánia köréből, 3. V. ő. Bagi

László, A keckeméti r. kath. nagytemplom története. Keckemét, 1903 16r. 38 lap.

Mihály ötödmagával káplánkodott,²² de az Ur mennybemenetele templomában, a plébánián s a hozzátartozó nyolcz leányegyházban 25.000-nél több hívőnek lelki gondozásában így is annyi dolga volt, hogy történelmi tanulmányaira alig szakíthattott időt. Az ország legnagyobb mezővárosának rendetlen, kövezetlen, sáros utczáin²³ sétálni nem volt kedve és csak a kegyesrendieket kereste föl időnkint, hogy könyvtárukban adatokat kutasson pályamunkáihoz, a melyeken szorgalmasan dolgozott. A beköltöző magyarok s más európaiak műveltségéről szóló pályamunkáját 1836 augusztus 29-én, mint határnapon, pontosan beküldte Horvát Istvánnak,²⁴ de a mű sorsa a Marczibányi-intézet válsága s az Akadémiába való beolvadása miatt csak tiz esztendő múlva dőlt el. Az ipar és kereskedés történetéről szóló akadémiai pályatétel határideje 1837 márczius 19-én járt le s Horváth, bár úgy érezte, hogy «cekélyek nagy dolgokra törekednek»,²⁵ nyolczadmagával vett részt a pályázaton.

Mialatt Czuczor Gergely, Kiss János és Czech János (a bizottság egyetlen historikusa) munkája bírálatával foglalkozott, Horváth Kecskemétről²⁶ 1837 június 14-én²⁷ *Nagykátára* ment át káplánnak. Nagykátá plébánosa és a kerület alesperese *Herrmann József*, Szent György egyházának kegyura pedig Buzini gróf *Keglevich Gábor* nógrádi főispán és a magyar udvari kamara elnöke volt. Egy osztrák író szerint²⁸ a gróf tapintatos, igazságos ember volt, szerette a népet, hűségesen szolgálta királyát, az országgyűlésen a mérsékeltek közé tartozott és szeretetreméltóságával, nagy ismereteivel tűnt ki. Azelőtt Csongrádnak is főispánja lévén, feleségével, Sándor Matild

²² Káplántársai: Maráz József vele éppen egyidős, és különböző helyeken még sokáig káplánkodott; Szabó Ferencz, csakhamar tápiószzelei plébános, Szarka Ignácz utóbb szendehegyi, majd tóalmási plébános és Terjék József. Farkas Sándor szíves közlése.

²³ Fényes, Magyarország leírása, II. 221.

²⁴ Horváth Toldyhoz 1840 márczius 5. Levele a M. T. Akadémiában).

²⁵ Conamur, *tenues grandia*. Horatius ódúja Agrippához, I. 6.

²⁶ Kecskeméti tartózkodásának emlékeit néhai Kada Elek polgármester összeíratta és a városi levéltárban helyezte el.

²⁷ Farkas Sándor szíves közlése. Kecskeméten — Addényi Sztankó Albert segédlelkész úr szíves értesítése szerint — 1837 május 16-ikán keresztelt utoljára.

²⁸ Wurzbach, *Biogr. Lexikon*, XI. 125-56.

grófnéval együtt, szívesen fogadta a nagyműveltségű fiatal csongrádi papot. Kevéssel azután történt, hogy az alig tizenkilencz éves Géza gróf, hét gyermek közül a legidősebb, a lóról lebukott és 1837 október 28-án meghalt. Emlékezetére Horváth Mihály verset írt, a melyet a család kinyomatott.

14. GRÓF KEGLEVICH GÁBOR.

Tulajdonképen ez volt nyomtatásban külön megjelent első munkája.²⁹

Időközben eldölt első tudományos munkájának sorsa is. Augusztus 30-án a bírálók közül Czuczor és Kiss (tehát a költők) az első számút ajánlották jutalomra és kinyomatásra, Czech pedig, a historikus, a 4. számút, melyet különben a többi két

²⁹ Koszorú mélt. buzini gróf Keglevich Gábor emlékezetére, midőn 1837 október 28-ikán Egres-Kátán meghalálozott. Pest, 1837. 4r. 4 lap. Egy példánya a Nemz. Múzeumban.

bíraló is méltónak tartott dícséretre. Másnap a VIII. nagygyűlés úgy határozott, hogy a száz arany jutalmat az első számúnak adja ki «történetirati és státusgazdaságbeli jeles ismeretei, a tárgyba mély belátása, józan elvei, rendszeres és csinos előadása tekintetéből»; a hozzá legközelebb álló 4. számút pedig «adatbeli gazdagsága és az okoskodás alapossága tekintetéből» mint másodrangú pályamunkát ívenként 4 arany tiszteletdíj mellett rendelte kinyomatni. Amannak szerzője *Kossovics* Károly nyitra-vármegyei aljegyző, emezé *dr. Horváth* Mihály váczi megyebeli pap és lelki segéd volt.³⁰

Mind a kettő új név a magyar történetirodalomban. Az Akadémia tagjai sorába választotta mind a kettőt s pár év múlva műveiket is egy kötetben adta ki.³¹ Azonban *Kossovics* akkor már nem volt az élők sorában s egyetlen történelmi műve³² csakhamar feledésbe ment, míg *Horváth* Mihály mostantól fogva négy évtizeden át új meg új művekkel gazdagította a történettudományt. Sokat köszönhetett munkája előmozdításában az Akadémiának; de első történelmi művét s utóbb is a legfontosabbakat, nem az Akadémia adta ki s a kiadás nehézségeivel mostantól fogva négy évtizeden át nem egyszer kellett küzdenie.

Első tudományos munkáját, gróf *Nádasdy* Tamás életét, 1838-ban *gróf Nádasdy* Ferencz váczi püspöknek, «a haza érdemkoszorús fiának, a magyar anyaszentegyház erős oszlopának, magas családja dicsőségének, a tudományok lelkes pártfogójának, kegyelmes atyjának s jótevőjének örök halála jeléül legmélyebb fiúi tisztelettel ajánlotta».³³ Nemcsak mint egyházmegyéjének halás papja, hanem bizonyára azért is, mert nagy őse életrajzának megírásával a püspök bizta meg s a kiadás

³⁰ M. Tud. Társ. Évk. rv. 47.

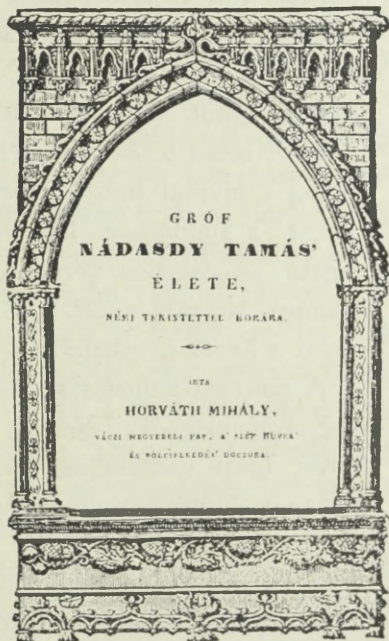
³¹ Történettud. Pályamunkák. II. kötet. Buda, 1842.

³² Más érdemes munkáiról I. Szinnyei, M. Írók, VI. 1091–3. és Zsoldos Ignác Emlékbeszéde a M. T. Társ. VI. Évkönyvében.

³³ Gróf *Nádasdy* Tamás élete, némi tekintettel korára. Budán, 1838. 8r. 148 lap. A könyv 1838 december 25-ikén jelent meg (Figyelmező, 1838. 52. sz., 905. h.), de az Athenaeum (II. 44. sz. 689–699. h.) már egy hónappal előbb közölt belőle mutatót.

költségeit is ő viselte.³⁴ Még azon esztendőben *gr. Keglevich* Gábor uradalmi tisztikara adta ki Horváthnak azt a névtelenül írt örömdalát is, a melyet a gróf leányának, Alexandrának, Ürményi Lászlóval kötött házasságára írt.³⁵ Horváth, a ki — harmincz esztendő múlva — történelmi búvárlatainak kezdetét 1838-tól, tehát Nádasdyja megjelenésétől számította,³⁶ először mégis mint költő nyerte el jutalmát. Multkor egy szomorú, most pedig egy örvendetes családi esemény alkalmából írt verse, általában véve pedig modora annyira megnyerte a gróf tetszését, hogy a következő 1839. esztendőben meghitta őt legkisebb fiának, Bélának nevelésére. Béla 1839 márczius 10-én töltötte be élete hatodik esztendejét s a váci püspök megengedte, hogy Horváth a megbízást elfogadja.

A káplánokkal a püspökök — Horváth szerint³⁷ — nagyon önkényesen bántak. Egyik községből a másikba tették át őket; nem törődtek vele, akarják-e változtatni helyüket, szívesen mennek-e új állomásukra, megférnek-e új plébánosukkal. Így azután — s itt Kecskemétre gondolhatott — olyanok éltek és

15 HORVATH NADASDY ELETRAJZANAK BORITÉKLAPJA.

³⁴ Bővebben Sujánszky Antal, gróf Nádasdy Ferencz kalocsai érsek élete. Pest, 1855. 8r. 47 lap.

³⁵ Örömdal, melylyel nmélt. Buzini gróf Keglevich Gábor úrnak és nejeének, szül. gróf Sándor Mathild asszonyságnak, midőn Alexandra grófkisasszonyukat Ürményi Ürményi László úrnak nőül adnák, hódol

a nagykátai uradalmi tisztikar és hű jobbágyok. Pest, 1838. 4r. 7 lap. Egy példánya a Nemz. Múzeumé. 1840. évi önéletrajzában (kézirat az Akadémiában) ezt saját művei közt sorolja fel.

³⁶ Horváth, Válasz Kossuth újabb leveleire, 9.

³⁷ Függetl. harcztört. I. 31—32.

működtek együtt egy plébánián, a kik, a község erkölcsi kárára, egymással viszálykodtak. Díjazásuk is szegényes volt. Néhol csak 24—40 pengő forintot kaptak évenként s olykor nagyon is panaszos és elégtelen ellátást a plébánosnál. Elömenetelők bizonytalan volt; gyakran csak 15—20 évi szolgálat és sok méltatlanság után nyertek plébániát. «Szóval — úgymond — olynemű volt az alsó papság állapota, minőt míveltebb emberek hosszabb időre, bármi hivatásban, méltán elviselhetlennek érezhetnek; a papi hivatásban tehát, melynek sikeres betöltése főleg nyugodt, megelégedett s derült kedélyt igényel, behúnyt szemmel nézni többé nem lehetett . . . Az előlépésre korántsem mindig a hivatal buzgó teljesítésében szerzett érdem, még ritkábban a tudomány, hanem inkább mellékes tekintetek, képmutató színeskedés vezetett. És ezen állapot annál tűrhetetlenebbnek látszék, minthogy öntudattal mondható, hogy a nap súlyát s hevét ő viseli.»

A mostani változással, a püspök engedélyével tehát egyelőre meg volt elégedve. Nem a papság terhétől akart menekülni. Szívét igazi vallásosság töltötte el s írói munkásságában első helyen említette önéletrajzában, hogy «lelkési hivatalánál fogva számos egyházi beszédek készíte, mik még mind kéziratban vannak». Az éppen 1838-ban megindult «Szion» egyházi folyóiratban pedig, a szerkesztőség felszólítására, már az 1. évfolyamban egy eredeti értekezést közölt az isteni gondviselésnek az emberi életben való megnyilatkozásáról s egy fordítottat az emberről; a mellett a Szion melléklapjában, az Anastasiában, egyházi énekei és «versezetei» jelentek meg. Azonban történelmi, tudományos munkásságát könyvtárak nélkül, falun nem folytathatta; nagykátai káplán korában szerényen elismerte,³⁸ hogy Nádasdyról írt könyvében, a mi a kidolgozást illeti, még sok kívánni való maradt; ebben a tekintetben helyzetével mentegetőznék, ha nem tudná, hogy — fájdalom — «az író helyzetének minősége nem elég mentségül művének hibái vagy hiányai ellen».

³⁸ Nádasdy élete, 8.

III. ELSŐ TUDOMÁNYOS MUNKÁI.

Z UTÓBBI években Horváth Mihály — mint maga mondta¹ — «hazáját öntapasztalás után ismerni vágyván, annak nagy részét beutazta s Bécsset is sokféle intézeteivel megtekintheté». Remélte, hogy ezentúl Budán, Pozsonyban, Bécsben a grófi családdal, mint nevelő, az eddigénél többet láthat, tapasztalhat. Tudta és nem vonzotta, hogy Keglevichék a mult farsangon is házibálokot adtak budai palotájukban, hol a nádorral együtt a főnemesség színe-java megjelent;² de úgy gondolta, hogy — szerény hivatásához méltóan — a zaj elől visszavonulhat könyvei közé, miket nagy városokban könnyebben szerezhet össze. A mellett azonban követni akarta Kölchey tanácsát, hogy mennél szorosabban csatlakozzék azon kevesekhez, kik a jót és szépet szeretni s az arra törekvőnek tetteit méltányolni tudják; és hogy fáradalmai jutalmát, önérzetén kívül, eme kevesek jóváhagyásában keresse.

Budára jövele után így fordult azonnal az «Athenaeum» szerkesztőségéhez, valóságos irodalmi törvényszékéhez, a melyet Bajza, Schedel (Toldy) és Vörösmarty alkottak. A szerkesztők szívesen fogadták, 1838 november 25-én mutatványt közöltek sajtó alatt levő könyvéből, Nádasdy Tamás életrajzából³ s kritikai melléklapjukban, a Figyelmezőben,⁴ éppen karácsony napján, erre hivatkozva jelentették, hogy a munka megjelent. Két hónap mulva már meg is bíraltatták *Péczely* Józseffel. A hírneves tudós annyival inkább méltányolta⁵ a húsz évvel fiatalabb Horváthnak ügyekezését s annál inkább örvendett munkájának, mennyivel jobban elhanyagolta irodalmunk idáig az életrajzokat. De nem helyeselte, hogy a történelmi háttér

¹ 1840. évi önéletrajzában. (Kézirat az Akadémiában.)

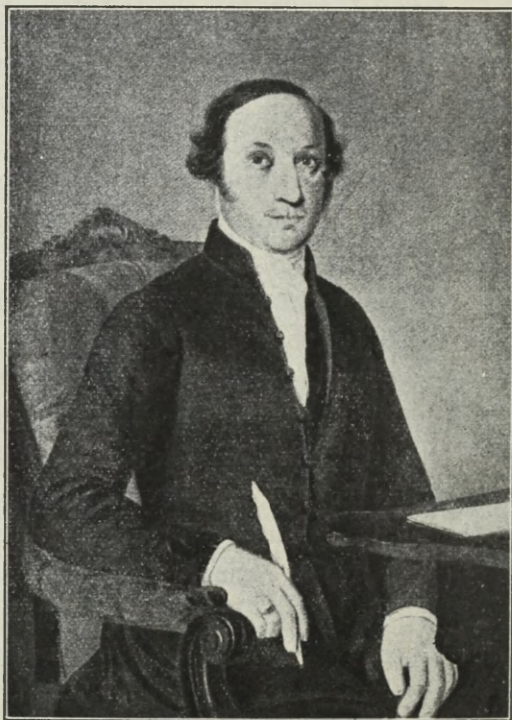
² Lónyai Gábor följegyz. 1837 januárius 20. Hazánk, IX, 310.

³ Athenaeum, 1838. II. 44. sz. 689—699. h.

⁴ 1837 december 25., 52. rz. 905. h.

⁵ Figyelmező, 1839. februárius 24., 9. sz. 129—136. h.

megrajzolása közben nem egyszer szem elől téveszti a főszemélyt s ezzel, a helyett, hogy erősítené, gyengíti a hatást és az érdeket. Például a mohácsi veszedelem előzményeit, mikben Nádasdynak nincs is észrevehető szerepe, részletezés helyett elég lett volna csupán mestervonásokban jellemeznie s hőse tulajdon-

16. IFJABB PÉCZELY JÓZSEF.

képeni nézőhelyére, hősenek saját tetteire áttérnie. Az országos történelem bőséges elbeszélése Horatiusnak ama tanácsára emlékeztette, hogy ne kezdje Diomedes hazatérését Meleager pusztulásán, a trójai háborút se beszélje el tövéről-hegyére, hanem cél felé tartson s derekán ragadja meg a dolgot. Egyébiránt mindazzal, mit magáról Nádasdyról írt, nagyrészen örömmel értett egyet. Kifogásait nemcsak felfogására, hanem stilusára és nyelvezetére is megtette; mert — úgymond — «minél több

tehetséggel látszik felkészülve lenni az írásra, annál inkább félni lehet, hogy a különben sok szellemmel bíró, elég folyó, tömött nyelvű írónak hibáit (s ezeket előbb, mint erényeit) mások is eltanulják».

Horváth szerényen felelt.⁶ Örült, hogy könyvét éppen Péczely bírálta meg, kiben honunknak nemcsak legjobb és legkedveltebb történetíróját, hanem részrehajlatlan, méltányos kritikusat is tiszteli. Igazságtalan, sőt hálátlan volna íránta, ha jegyzeteit, a mikkel ifjabb pályatársát a pályakoszorús figyelmezteti botlásaira s intéseit, a mikkel útbaigazítja, nem a legjobb szándéknak tulajdonítaná s azoknak egy részét hasznára fordítani nem akarná. Tudja, hogy a búza csak irtva ad tiszta magot s a fiatal fát nyesni kell, hogy nemes gyümölcsöt teremjen. Köszönetet mond tehát nagy részben alapos, helyes megjegyzéséért; de reméli, nem veszi rossz néven és semmi esetre sem tulajdonítja párt-érdeknek, ha saját szavait bővebben megmagyarázza és az eseményeket behatóbban megvilágítja, különösen Péczelynek azon felfogásával szemben, hogy Nádasdy protestáns volt. Mégis arra kérte, hogy a mondottakat úgy vegye, a hogy és a mely célból mondta: *egyedül* a történelmi igazság s önszavai és állításai felvilágosítása gyanánt.

Némi ellenmondással találkozott egy másik tanulmánya is,⁷ melyben, szintén az Athenaeum hasábjain, a magyar köznép törökkori viszontagságait vázolta és azt bizonyítgatta, hogy a magyar népjelleg a xvi. század kezdetén politikai és vallási okokból tetemesen megváltozott. Erre egy máramarosszigeti olvasó április 12-én írt levelében⁸ elismerte, hogy Horváth cikkelye a nép akkori viszonyainak és jellemének tudományosan hű rajza; de arra kérte, hogy mikor jogi vagy történelmi cikket ír, kerüljön minden nagyítást, mi az olvasót olykor elragadhatná a dolog valószínű ismeretétől. Tiltakozott az ellen, hogy

⁶ U. o. 1839 márczius 17., 12. sz. 201–3. h.

Athenaeum, 1839 márczius 31. és április 4., I. 401–6. és 417–21. l.

⁷ Vázolatok a magyar népiség történetéből a török uraság korszakában.

⁸ U. o. május 9. I. 615. l.

a pórság 1514 után, Horváth állítása szerint, egy évszázadig ura földjéhez lett volna bilincselve, holott az 1547. (és nem — mint Horváth írta — 1548.) évi 26. t.-cz. már visszaadta a szabad költözködés jogát. A talán csekélységnek látszó hibát, úgymond, azért róta meg, mert nem egészen érdektelen kérdés, miért s mikor fosztották meg a parasztságot szabad költözködése jogától s mikor nyerte azt vissza. Az így föltett kérdésre Horváth bámulatosan gyorsan felelt meg⁹ s oly alaposan, hogy a történetírás egészben véve ma is az ő álláspontján van.¹⁰ A vázlatokat különben októberben folytatta¹¹ és II. József korával jelezte be.¹²

A fiatal pap szabadelvűségét németből fordított cikkei is tanusították. *Wachsmuth* nyomán a földi életben levő *szükségről* (helyesebben *szükségszerűségről*) és *szabadságról* elmélkedve¹³ kimondta, hogy a történetben legvalódibb polgárjoga annak van, a mi legtisztábban, legdúsabban lehel a szabadság szellemét. A szükségszerűség azonban alapja s folytonos kísérője a szabadság cselekvéseinek s tekintetbe kell vennünk a természeti föltételeket. A történelem életet és mozgást, akaratot és cselekvést, alkotást és képzést, átváltozást és tökéletesedést jelent, a mit csak Európa és Amerika némely részében lehet találni. Egy másik cikkében, szintén *Wachsmuth* nyomán, a történetírás elméletéről gondolkozván,¹⁴ az emberiség tekintetében a történettudomány és művészet egyetemes törekvései és

⁹ Az Athenaeum május 26–30. számaiban 689–693. és 705–711. h.

¹⁰ Pl. Acsády — a ki különben nem hivatkozik reá — azt mondja (A magyar jobbágyság tört. 212.), hogy sohasem alkotak oly rövid idő alatt annyi törvényt a szabad költözésről, mint 1540–56-ban; de sohasem is volt a szabad költözés oly kevésbé érvényben, mint éppen ez időben. L. a szabad költözésről bővebben u. o. 214–237.

¹¹ Athenaeum, 1839 október 20–24., II. 497–504. és 513–9. h.

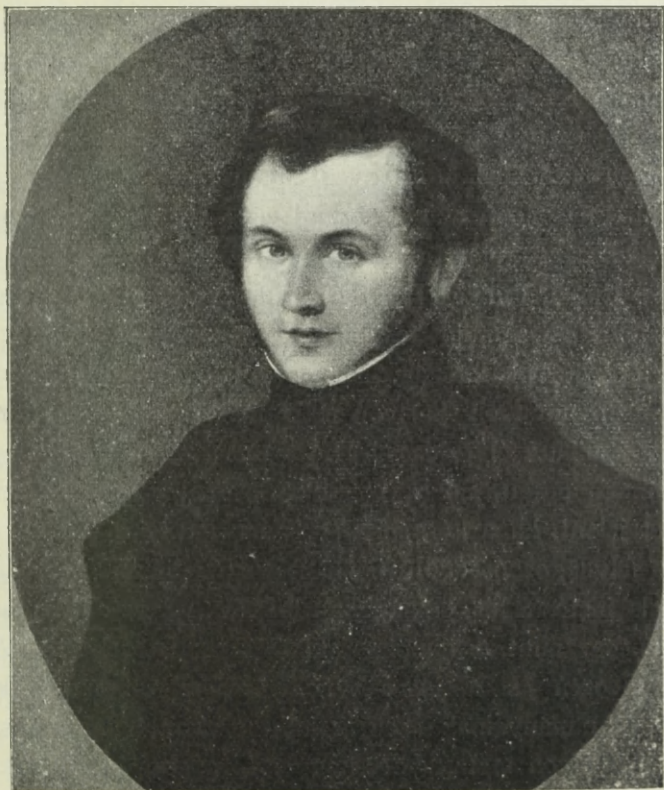
¹² U. o. 1840 januárius 9–16., I. 33–38,

és 65–71. h. Ezt még 1839 november 15-én küldte be Bajzához, kérve, hogy fordított munkájánál előbb közölje. (Horváth levelezése 57. sz., a Nemz. Múzeumban és Irodalomtört. Közl. 1906., 224–5.); Bajza azonban akkor már (november 10–14.) kiadta németből fordított cikkét (Európa belviszonyai a francia forradalom idejéről fogva).

¹³ Athenaeum, 1838 december 27., II. 835–840.

¹⁴ U. o. 1839., I. 22. sz. és Horváth kisebb tört. munkái, III. 379–385. Nálunk úttörő elmélkedés.

munkalatai számára egy közös legfőbb törvényt ismer föl, a melyben egybefoly a történetírásnak két, egymással színleg ellenkező főiránya, t. i. a tudományos és a művészeti. Ez a kettő — miként Janus fején — az ifjúság elevenségét a vénség

17. TOLDY FERENCZ IFJÚKORI ARCZEPE.

bölcsességével egyesíti; de külön-külön egyik sem felel meg a történetírás követelményeinek. Hideg márványteremben unatkozik az a történetíró, a ki országos történelemben csak a királyokkal és kormányokkal törődik s nem keresi fel a bizalmas kunyhókban élő népet; az ilyen a kamatokkal kereskedik, holott a tőkével is nyerekedhetnék. A népet történetét minden nyilatkozatában mint politikai egységet kell befogni az ország

eseményeinek és intézményeinek történetébe. A nép története adja meg az országos történelem jellegét.

Harmadik fordított munkájában Európának a francia forradalom óta kialakult belviszonyait vizsgálva,¹⁵ megállapította, jelenleg nincs egyetlen ország sem, mely az 1789. év előtti állapotban volna; haladást talált a törvényhozás, birtokjog, büntetőtörvény, hadügy, közgazdaság, a szellemi és az erkölcsi élet minden terén, de legnagyobbat mégis a tudomány, különösen a természettudomány terén.

Heeren után fordított negyedik tanulmánya¹⁶ azt vizsgálja, az újabb Európában az országtani elméletek miként eredtek és fejlődtek s a gyakorlatra miként folytak be. Macchiavelli, Hugo Grotius, Bodin, Filmer, Hobbes, Sidney, Locke, Montesquieu, Rousseau még mindig félelmetes tanításaira s Olaszország, Francia- és Angolország, Németalföld és Svájc köztársasági törekvéseire utalt oly korban, mely köztársasági törekvésekről vádolva csukatta el Lovassy Lászlót és társait. De a cenzurát talán megnyugtatta az a megállapítása, hogy az államforma keveset jelent, ha a kormányban s a nemzetben nincs erkölcsiség és felvilágosodás. Olyan államformát alkotni, mely állandóságának biztosítékát önmagában hordja, még sokkal nagyobb képtelenség, mint örökmozgó feltalálására törekedni. A göttingai Heeren és a jeni Wachsmuth három-három kötetes kisebb tanulmányainak szabadelvű tanításait olyan választékos magyar nyelven mutatta be, hogy az irodalmi csinra sokat adó közönség azokat úgyszólván eredetiek gyanánt fogadta s a fiatal szerzőt már azért is megszerette, mert a tárgyat mindenkor a közszellem tetszésére tudta megvalogatni.

Horváth nem a tiszteletdíj kedvéért fordított. Ennél — a hogy maga mondta¹⁷ — jóval többre becsülte azt az «egészen

¹⁵ Athenaeum, 1839 november 10—14. II. 593—9. és 609—17. h.

¹⁶ Az országtani theoriák stb. Tudománytár, 1839., XII. kötet és Horváth kisebb tört. munkái, I. 423—474. l.

¹⁷ Horváth Toldyhoz 1839 július 18. (Akadémia). A M. T. Akadémiában Toldy levelezésében (4r. 70. sz.) Horváthnak 1839—1864-ből 68, és (4r. 108. sz.) 1864—1872-ből 51 levele van meg. A Nemz. Múzeum és a

a barátságig leereszkedő szíves jóságot», melylyel Toldy és az Athenaeum szerkesztői s munkatársai fogadták. Köszönte a soha nem várt, nem követelt, nem óhajtott honoráriumot, melylyel egy figyelemre alig méltó csekélységet jutalmaztak, s melyért úgysis kétszeresen elvette jutalmát, Toldy és lelkes társai rég óhajtott ismeretségébe jutván általa. Igazán és őszintén megvallotta, hogy írásra, eddig legalább, pénznél nemesebb ösztönök, magasabb érdekek, szentebb célok érdeklék. A Toldyval így megindult s Toldy haláláig folytatott levelezésen negyedfél évtizeden át állandóan uralkodik ez a nemes hang, szellem és felfogás annak jeléül, hogy a pályakezdő eszményiségét a pályakoszorús is mindvégig megőrizte.

Pesti barátaival összeköttetésben maradt akkor is, mikor 1839 július 18-a után a Keglevich-családdal Pozsonyba ment. A család ottan a Ventur-utczában, a kamarai épületben lakott¹⁸ s így Horváthnak csak pár lépést kellett tennie, hogy a június 6-án ünnepiesen megnyílt országgyűlés tárgyalásait hallgathassa. Négy hónapon át el is járt szorgalmasan a kerületi s országos ülésekre, de abban az ívekre menő történetben, a melyet ezen országgyűlésről egy negyedszázad mulva írt,¹⁹ személyes benyomásait mindenütt elhallgatta. Ezekről csak barátaihoz intézett leveleiben számolt be. «A tegnapelőtti kerületi ülés — írta pl. Bajzához november 15-én²⁰ — hihetőleg igen nagy következményeket vonand maga után. Azt határozá t. i. a többség, hogy addig a már fel is hívott hadi kormányzóval bele sem kezdnek a katonai-állítás és élelmezés iránti értekezésbe, míg a *szólás-szabadsági sérelem*,²¹ melyet tárgyazólag már két izenetet tartottak a táblák, orvosolva nem leend, vagy míg az e tárgyú felírást a fő RR át nem bocsátják. Ez most a legérdekesebb országgyűlési újdonság.»

Horváth-Pekár család iratai közt megtalál-
tam Toldynak Horváthhoz intézett leveleit,
a miknek fenn nem maradásán Fraknói
1879-ben (Horváth M. Emlékezete, 29.) még
sajnálkozott.

¹⁸ Horváth levelében 1839 júl. 18. Toldi
Levéltárcája (= TLT.). Akadémia, LXX. 70.

¹⁹ Huszonötév Tört. II. 109—190. II.

²⁰ Horváth Lev. 57. sz. Nemz. Múz.

²¹ Huszonötév Tört. II. 136., 145—161.

Másnap kezdődött Pesten az Akadémia x. nagygyűlése, mely november 23-án Balla Károly, Bertha Sándor, Briedl Fidél, Csatskó Imre, Erdélyi János, Garay János, Kiss Bálint, Kiss Ferencz, Lukács Móricz, Szabó István és Vecsei József társaságában «Horváth Mihály philosophiae doctort és váczai megyei áldozó papot» is levelező tagjainak sorába választotta.²² Másnap a nagygyűlésen *Bártfay* Lászlóhoz — a mint ennek naplójában olvashatni²³ — «egy tiszta, nyílt arcú, fiatal pap állt közel»: Horváth Mihály. Bártfay örvendett, hogy személyesen láthatja, kit már néhány munkájából ismer. Most szabad-
elví beszélgetéséből jobban megismerte s naplójában megjegyezte, hogy «a tisztelendő úrból sem-igen lesz püspök». Pedig tíz esztendő múlva Párisban, éppen ilyen időtájban, a szerény nevelő már mint száműzött püspök és miniszter beszélgetett egy másik, de szintén száműzött akadémikussal, Teleki Lászlóval. Valóban, maga sem gondolta ezt, mikor ezen a télen, a melyet a grófi családdal Budán töltött, a grófné, egy vendégség alkalmával őt a gyermekek: Gyula és Béla, Emma és Jenke mellé, a «macskaasztalhoz» ültette.²⁴ Eleintén arra gondolt, hogy a kékszemű, szöke kis Keglevich Béla tanítását más neveléssel cserélje föl; de nem vette rossz néven, hogy gróf *Andrássy* György, kihez ajánlották, nem siet a válaszzal. «A gróf — írta Toldy Ferencznek²⁵ — okosabban nem cselekedhetik, mint ha óvakodva, megfontolva és csak meggyőződése alapján határozza el magát választásra. Ez character e becsületességét, gondolkodása alaposágát tanusítja s azt, hogy e hivatal s a személyt, kire azt ruházandja, egész fontosságában tudja méltányolni.» «A nevelő — írta terveinek előadása után — vajmi igen függ a szülék individualitásától. Hányszor kell s éppen a legderekbabb, leggondolkodóbb szülék mellett feláldozni meggyőződését. Még a *módban* sem, melylyel kötelességét tel-

²² M. Tud. Társ. Évkönyvei, v. 32.

²³ Salamon Emlékbeszéde Horváthról.
U. o. XVI., vi. 24.

²⁴ Farkas Sándor levele 1917 június 30.

²⁵ 1840 márczius 5. Buda. Toldy Levéltárczája, LXX. sz. 266. (Akadémia).

jesíti, az *eszközökben* sem, a melyekkel céljaira törekszik, engedtetik neki szabadkéz; pedig legtöbb esetben mégis neki van igaza, kit sem a szerfeletti szeretet, minő a szülőké nem-ritkán, meg nem vakít s ki a nevendéket is legjobban kiismerheti ezen elfogulatlanabb szempontjánál és sűrűbb vele-társalkodásánál fogva.»

Keglevich Gábornak talán nem voltak nevelési elvei s Horváth meg volt győződve, hogy csak azért választotta őt, mert «olcsóbb másoknál» s idővel egy parochiával elégítheti ki. Mostan már megint szívesebben lépett volna egyházi hivatalba s gróf Nádasdy püspöktől szép levélben kérte alkalmaztatását. Elmult harminczesztendős és nehezőre esnék a nevelés befejezésére kikötött tizenöt esztendőt «egy valóban terhes, érzékeny lemondásokkal összekapcsolt hivatalban, Pesttől annyi ideig távol tölteni». Egyházmegyei hivatalban, mint hitte, 3—4 esztendő mulva kétségkívül független, önálló helyzetbe jutna s így nem kellett sokáig gondolkodnia, hogy az anyagi tekintetben talán fényesebb nevelőséget egy újabb káplánsággal cserélje fel.²⁶

A püspök atyai örömmel fogadta vissza máris hírneves, tudós papját, egyik ősenek történetíróját s *Nagyabonyba* nevezte ki káplánnak. Horváth 1840 június 9-én még résztvett az Akadémia kisgyűlésén, de másnap már elfoglalta helyét Abonyban. Oly hirtelen kellett elutaznia, hogy el sem búcsúzatott barátaitól.²⁷ Új állomásán abban a házban lakott, mely — a plébánia közelében — előbb a közbirtokosok tanácskozó-, majd társalgóhelye volt, a kaszinó felépülte után pedig — a földesúr jóvoltából — a káplán lakása. A hogy akkor még csak hét esztendős híve, *Márton* Ferencz, a később *Abonyi* Lajos néven ismert regényíró, több mint félszázad mulva följegyezte²⁸ — «oda köl-

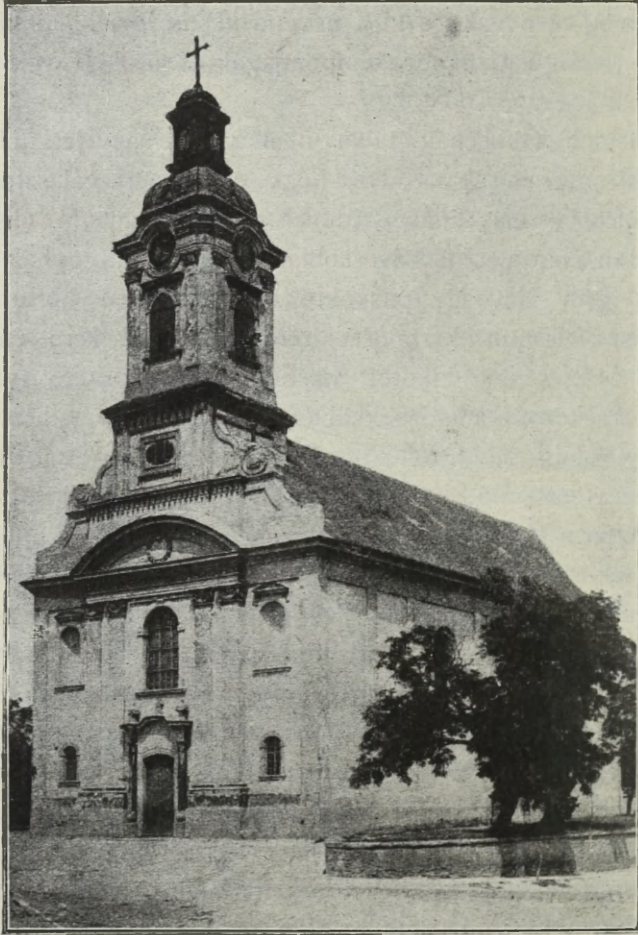
²⁶ Ugyanazon levélben.

²⁷ Levele Toldyhoz 1840 június 22. U. o. LXX. 267.

²⁸ Abony történetében (1896.), melyet

Abony levéltárában őriznek. Mutatványt közölt belőle Farkas Sándor, Szentesi Lapok, 1910. 118. sz. Megérdemelné egész terjedelmében való kiadását.

tözött be a szelíd, nyájas, igénytelen káplán, ki nemcsak éles esze, de mint emelkedett, méltóságos, igaz ember, szabadelvű

18. A NAGYABONYI R. KATI. TEMPLON.

gondolkodásánál fogva is, nagy jövőre, nevének halhatatlanná tételére volt hivatva.

Abony plébánosa, Érkeserői *Andrássy* János tiszteletbeli kanonok és kiérdemült nagyabonyi alesperes, akkor már idősebb ember volt, ötezernél több híve tehát örömmel üdvözölte a

melléje rendelt segédlelkészt, a kit — Abonyi Lajos szerint²⁹ — a mennyei gondviselés szent akarata apostolnak küldött a városba, hogy felrázza annak művelt köreit abból a közönyből, melybe a lelkes Kazinczyak elköltözésével esett. Igaz, hogy ő maga is már az első hetekben elkívánczozott onnan; «csak Pestre, lelkének elemébe» vágyódott s azért mindenképpen a *cenzori* hivatal elnyerésére törekedett;³⁰ de a mellett valóban megmutatta, «mit tehet egy magasröptű lélek azon kornak, azon helynek, melyben él, szellemi emelkedésére, nemzeti, hazafias irányára nézve». Káplánkodásának rövid ideje alatt megszerettette az abonyi urakkal az olvasást; a kaszinóban magyar irodalmi kérdéseket vitatott meg velük, s oda, hova eddig csak német lapok jártak, ezentúl magyar újságokat is járatott. Az egyházi és iskolai élet iránt való érdeklődést a lelkesedésig fokozta. A kath. templomot a nők, az ő buzdítására, szép hímzett kézimunkákkal, az oltár lépcsőire való óriási szőnyeggel ajándékozták meg s a ref. templom szószékét is szép hímzett bársonnyal díszítették föl. Mikor pedig lelkes felhívást adott ki egy *kisdedóvó-intézet* megalapítására, Szily Mária, továbbá Szalay Györgyné és Ruttkay Józsefné (Kossuth Lajos nővére) csakhamar összegyűjtötték a kívánt összeget s Abony az ország első városai közé tartozott, mely 1841-ben kisdedóvó-intézetét *Droppa* Károly vezetése alatt megnyithatta.³¹ Nyolcz esztendő mulva már mint miniszter akadályozta meg, hogy az intézet alapjait más célokra fordítsák³² s az akasztófa elől való megmenekülését is Brunswick Julia grófnőnek, az első magyar kisdedóvók alapítója nővérének köszönhette.³³

²⁹ Szentesi Lapok, 1910., 118.

³⁰ Leveléi Toldyhoz 1840. június 22., július 27. (Akadémia).

³¹ Abonyi Lajos, id. h. Lévay abonyi plébános és orsz. képviselő az idevonatkozó iratokat kegyeletesen összegyűjtve az abonyi közbirtokosság könyv- és irattárában helyezte el. Fényes Elek (M. O. Leitása, II. 220.) 1847-ben mint országos

nevezetességet említi Abony kisdedóvó-intézetét.

³² 923/m. sz. a. 1849 május 31-én kelt rendelete Pest vm. állandó bizottmányához az Orsz. Levéltárban.

³³ Az első kisdedóvókról szólva, Horváth (Huszonötév Tört. II. 91—92.) nem említi sem a grófnő, sem a maga nevét, nem feledékenységből, hanem tárgyiaságból.

Kanárimadarainak csicsergése közt s az ablakai alatt nyíló teljes violák illatát szíva, az abonyi káplán-szobában 1840 júliusában kezdte megírni a *magyar történelem tankönyvét*³⁴ s azzal, a hogy ígérte, az Akadémia nagygyűléseig, szeptemberig el is készült.³⁵ Magyar nyelven ez volt középiskolák számára az első magyar történelmi tankönyv, a melynek hitelét és nagy elterjedését az alapozta meg, hogy

19. RUTTKAYNÉ, KOSSUTH LUJZA ÖREG KORÁBAN.

a megjelenésben megelőzte Horváth első nagy munkája: «*Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt*».³⁶ Sőt megelőzte vele az Akadémia dicséretében részesült munkáját is, mely Magyarorszag középkori iparát és kereskedelmét ismertette. A folytatást azért adta előbb, mert Széchenyi könyvei és hírlapi cikkei az ország gazdasági fejlesztésének feladataira terelték a közfigyelmet s a szerzővel

együtt mindenki természetesnek találta, hogy a jövő berendezkedésnél első sorban azt a viszonyt kell tekintetbe venni, a melyben három század óta ezen a téren is élt Ausztriával. Innen van, hogy a politikai lapok is szívesen közöltek mutatványokat Horváth könyvéből, magyar nyelven az első magyar gazdaságtörténelmi munkából.³⁷ Horváth érthető izgatottsággal várta különösen az

34 1840 július 27. Toldyhoz. (Akadémia.)

35 1840 szeptember 28. Toldyhoz. (U. o.)

36 Buda, MDCCCXL., 8r. xvi és 390 lap.

37 Ezt a sort az Athenaeum már 1840

márczius 26–29. megnyitotta a kézirat egy részének közlésével (1840. I. 385–391. és 401–9. h.). Ez a közlés hitta tel reá a közfigyelmet.

Athenaeum bírálatát³⁸ s nyert ügye volt a közönség előtt, mikor bírálatát Péczely azzal végezte,³⁹ hogy «az ifjú lelkes írónak, ki már annyi jeles művekkel gazdagítá literaturánkat, több hasonló vállalatokhoz szerencsét, erőt, hosszú életet kívánt».

Gyorsan (1841 febr. 9) követte ezt tankönyvének, *A magyarok történetének* bírálata,⁴⁰ mely őt, mint szorgalmas kutatót, filozófiai pillantású, pártatlan, méltányló vizsgálot s kellemes előadót dicsérte, ki tankönyvében is érti azt a nem könnyű mesterséget, hogy a sokat kevéssel és a mi több, okaival és következéseivel világosan állítsa szemünk elé. «Magasabb, terjedtebb szempontra állítja olvasóit, hogy a tömeget átnézhessék; nem fárasztja őket részletek sokaságával, hanem csoportosítja a tényezőket és csak a főbbeket emeli ki.» Előadása könnyű, világos, tiszta; nem értekező, hanem — mint kell — elbeszélő; nyelve tiszta, nemes, szabályos. Tanító és nevelő jobb könyvet nem adhat kezdő növendék kezébe. Nem száraz káté ez; hanem színes, lelkes, kisdéd kép. Ez az oka, hogy egészen a XIX. század végéig szeretettel használták a középiskolákban. Pedig már az első kiadásnál panaszkodott, hogy Abonyból nem tudja szétküldeni a mintegy ezer példányt.⁴¹

Akkor azonban már belefogott a magyar egyház történelmébe is és örvendezett, hogy *Luczenbacher* (Érdy János) kéziratárában egyszerre 125 idevonatkozó igen becses kézirati forrásmunka jegyzékét találta meg.⁴² Azonban, gyorsan szeretvén dolgozni, úgy találta, hogy munkájával csigamódon halad előre. «Valóban — írta⁴³ — kín historikusnak lenni távol jó könyvtártól; minden nap, minden óra új szükségetet teremt s nincs mód azt kielégíteni.» De ahhoz sem volt kedve, hogy másba fogjon, mikor korábbi munkája bevégzetlenül áll előtte.

³⁸ Levele Toldyhoz 1840 október 23. (Akadémia).

³⁹ 1841 január 5. Athenaeum, I. 20—24. h.

⁴⁰ A «18. jegyű bíráló cikkekcskéje u. o. I. 262—3.

⁴¹ Toldynak, 1841. februárius 1. Akad.

TLT. LXX. 272a. A könyvárusokhoz küldendő 900 példányon felül Langnál 70 velin-példánya volt.

⁴² Toldynak, Téli 5. U. o. 272b.

⁴³ Toldynak, husvét hétfőjén (április 12.). U. o. 273.

Nagyon gyorsan dolgozott. Az 1514. évi pórlázadás történetét Abonyban 1840 szeptember 28-án kezdte írni, október 23-án már elkészült vele s november 16-án be is mutatta az Akadémiának, vagy — a hogy mondta — «szégyenpadra ült vele». ⁴⁴ Az akkor alapított Budapesti Szemlénél akarta kiadni; járt is Lukács Móricznál, de nem találta otthon s félve, hogy (talán tárgya vagy merészebb hangja miatt) visszautasítják. ⁴⁵ végre is a

20. GROF ERDŐDY KAJETANNE.

Tudománytárban közölte. ⁴⁶ Még merészebb volt másik cikke, a melyet «*A demokrácia kifejlése hazánkban*» czimmal írt. Az Athenaeum egyik szerkesztője, Bajza József, jónak látta volna, hogy valami mással pótolják a demokrácia szót, melytől annyian borzadnak s Horváth fel is hatalmazta, ⁴⁷ hogy más

⁴⁴ Toldyhoz 1840 szeptember 28., október 23. és kelet nélkül írt levelei. (Akad. TLT. LXX. 269–271 b. sz.) V. ö. Akad. Értesítő, 1840.

⁴⁵ Toldyhoz 1841 februárius hónapban. Lásd id. h. 272a. sz.

⁴⁶ Az 1514. évi pórlázadás, annak okai és következményei. Tudománytár, 1841. Értekezések, IX. 211. s köv. és kisebb Tört. Munkái, I. 247–289.

⁴⁷ 1841 februárius 27. Horváth iratai, Nemz. Múz. 66. sz.

szót használjon, sőt a szövegben is tegye meg a szóvaltoztatás következtében szükséges módosításokat, de végre mégis e nélkül adta ki a cikket.⁴⁸ Azt bizonyíttgatta benne, hogy az egyenlőség elve a francia forradalom óta a nemesi hatalom korlátjai közt levő alkotmányos magyar monarchiában is fejlődésnek indult s a demokrácia a civilizációval és felvilágosodással egy arányban terjed és gyarapodik; teljes győzedelmétől azonban még talán igen távol állunk. Elfajulásának meggátlása végett a hatalomnak mindenekelőtt arra kell törekednie, hogy a népben az eddiginél jobb nevelési rendszerrel erősítse a vallássságot.

De bár az abonyi káplán ekként mint pap is beszélt, barátja, *Roder* Alajos, pesti egyetemi hitszónok, arra a Pesten szárnyaló hírre figyelmeztette, hogy az Akadémia egyik ülésén felolvasott értekezésében keményen kikelt volna a katholicizmus és a papság, különösen pedig a pápa ellen s hogy ezen a hallgatók közül többen megbotránkoztak. Horváth, ki ilyen értekezést nem írt, gyanította, hogy neszét vették a *Kossuth* Pesti Hirlapja számára beküldött értekezésének, a melyben — úgymond⁴⁹ — «igenis a vallás *mellett* szólal fel s ellene, ha tetszik, az igazi érdekét, mely a valláséval egy, nem ismerő s világi hatalmat igénylő hierarchiának». Cikkét nem vette vissza s az meg is jelent, de álnév alatt.⁵⁰

Örökké irodalmi dolgokkal foglalkozva, Horváth irigyelte azokat, kik folyton Pesten lakhatnak. Néha egészen elszomrodott, ha meggondolta, hogy neki ennek elérésére a reménynek egy szikrája is alig csillámlik. Az, a ki mindenben bővelkedik, mit Pest irodalmi tekintetben adhat, el sem képzelheti

⁴⁸ Új lenyomata kisebb Tört. Munkái közt, III. 433–445.

⁴⁹ Levele Bajzához 1841 februárius 27. Horváth-iratok. Nemz. Múz. 66. Kiadta az Irodalomtört. Közl. 1906, 225–6.

⁵⁰ Nyílt levél a káptalanok megszavazati jogáról. Pesti Hirlap, 1841, 28.

sz. A kérdésben a püspökök lapja, a Nemzeti Ujság kezdett izgatni, de — mint Horváth sokkal utóbb írta (Huszonötév Tört. II. 286.) — míg a papság egy része a cikkeket nagy tetszéssel és helyesléssel olvasta, az értelmesebb közönség kaczagott felettük.

azt a levertséget, a mely reménytelen helyzetében néha egész valóját elfogja. Ilyenkor még talán egy Keglevichféle nevelőség árán is megvásárolná a pesti lakást.

Bajza már előbb valóban ajánlott neki újból egy nevelőséget, de akkor a szép föltételek daczára sem volt hajlandó elállani attól az eltökélt akaratótól, hogy magánhivatalt többé nem vállal. Csak úgy tenné ezt, ha gróf *Erdödy* Kajetán biztosítaná, hogy Bécsben megszerzi számára a meghalt *Márton* József, vagy a trónörökös magyar tanításával megbízott *Kiss* Pál megürült tanszékét Márton, a hírneves szótáríró, még 1840 július 26 án halt meg s a bécsi egyetemen és a magyar testörségnél 1806 óta a magyar nyelv és irodalom tanára volt; nemeskéri *Kiss* Pál pedig a Theresianumban szintén a magyar nyelvet és irodalmat tanította, német nyelven magyar nyelv-tant is adott ki, s most ebből és «a magyar literatura remek darabokban» czimű kézikönyvéből tanította *Ferencz* József főherczeget és testvéreit, kiknek játszótársai közé tartoztak gróf *Erdödy* Kajetán fiai, *Ferencz* és *Tamás* is.⁵¹ Horváthot *Peregriny* Elek azzal biztatta, hogy inkább a pesti egyetemhez pályázzék a diplomatika tanszékére. Annál azonban, hogy erre a studiumra még előkészületei sincsenek, nagyobb bajnak tartotta, hogy *Horvát* István a fiának, *Árpádnak* akarja megszerezni ezt a tanszékét. De elhatározta, hogy mégis előveszi *Schwartner* vagy *Perger* Diplomatikáját s ha annyi mechanikai gyakorlatot szerez, hogy becsülettel megállhat, a korlátokba lép, pályázik.⁵² Június 5-én azonban már tudatta *Toldyval*,⁵³ hogy sorsá fölött a koczka el van vetve: gróf *Erdödy* Kajetán meghívta nevelőnek, ő elfogadta és még ebben a hónapban el is utazik *Somlyóvárra*, *Veszprém vármegyébe*.⁵⁴

⁵¹ Bajzához, az idézett februárius 27-iki levelben. *Marton* életrajza *Szinnyeinél* VIII. 736–740, *Kiss* Pálé u. o. VI. 379–381.

⁵² *Toldyhoz* április 12., id. h.

⁵³ *Akad. lt., TLT. LXX. 274.*

⁵⁴ Az 1842 3. évi *Universalis Schematismus* (1004. I.) tudom. czimein kívül már «apud Illmum D. Comitem Cajetanum *Erdödy* Herulorum Praefectus» néven említi a váczai egyházmegyén kívül élő papok közt.

IV. NEVELŐSÉG.

GRÓF ERDŐDY KAJETÁNNAK öt élő leánya és két fia volt, kik közül az idősebbik, Ferencz, 1830 januárius 9-én született s így mostan mult tizenegyesztendő.¹ A gróf, a hogy Horváth jellemezte,² közönséges jó ember volt; ha magyar nevet nem viselne, azt mondaná róla: er ijt ein guter platter Wiener Deutscher. Magyarul keveset s rosszul beszélt; de dicséretére vált, hogy fiait (mert öt leánya közül a három idősebb egy szót sem beszélt honi nyelvünkön) magyarokká neveltetni s a maga mulasztásait bennük kipótolni akarta. A grófné (Lerchenfeld-Prennberg bárónő) kedélyes, jó asszony s Horváth kezdetben úgy tapasztalta, nincs meg benne rangtársnőinek szokott hibája, a szeszélyesség, melylyel a velük élőket annyira kínozzák. Nyájas, családi élet uralkodott köztük, a mi Horváthra igen jól hatott. Gyermekeik iránti viseletüket s nevelési elveiket, az ily nagyuraknál közönséges lágyságot és engedékenységet kivéve, jónak, növendékeit pedig eleven és nem rossz természetűeknek, de értelmi tekintetben nagyon elhanyagoltaknak találta; panaszkodott, hogy eddig semmit, legalább alaposan semmit sem tanultak, pedig az egyik már tizenkétéves. Magyarul is igen keveset tudtak, mi legnagyobb baja volt. A gróf és grófné nagyra becsülték Horváthot, mint a Tudós Társaság tagját s vendégeiknek mindig mint ilyet mutatták be. Általában helyzete hasonlíthatatlanul jobb volt, mint Keglevichéknél; tehát hamar megbarátkozott vele és Somlyóvárt is megszokta, mit igen megkönnyített, hogy itt felséges vidéket, igen szép lakást és — a mennyire a jellemeket pár hét alatt kitanulhatta — jó embereket talált.

A grófék annál szívesebben fogadták, mert odaköltözése után egy hónappal Horváthot egyszerre két nagy kitüntetés

¹ Wurzbach, iv. 67. szerint 6 leánya és egy fia volt.

² Toldyhoz Somlyóváról, 1841 szeptember 20. (Akad. TLT. LXX. 275a.)

érte. A Magyar Tudós Társaság ugyanis őt 1841 szeptember 5-én az elhunyt *Kossovich* Károly helyébe 32 szavazattal rendes tagnak választotta meg és dr. Schedel Ferencz (Toldy) titkár a tagsági oklevelet Bécsbe azon kívánsággal küldte meg neki,³ hogy «nyujtsa az ég igen hosszúra becses életét s adjon állandó

21. GRÓF KEGLEVICH BÉLA.

erőt és kedvet az önnönlelke s társai bizodalma által kitűzött pályán saját s intézetünk díszére folyvást haladhatni». A másik kitüntetés — ugyanakkor — az volt, hogy az Akadémia az 1840-ben megjelent munkák közül az ipar és kereskedelem három utolsó századáról írt művének ítélte oda a kétszáz aranyból álló nagy jutalmat s egy nagy emlékbilikomot adott mellé.

³ Diszes alakú levele 1842 február 9. Szentesi múzeum, 104. sz.

A jelentés szerint azon év irodalmi jelenségei közt több nagy-jelentőségű s haladásunk fényes bizonyága gyanánt tekinthető munka van, mint pl. *Szemere* Bertalan «Utazás külföldön» című könyve és *Vörösmarty* minden munkáinak négy kötete; de ezen kitűnő művekkel szemben is azért jutalmazták meg Horváthot, mert munkája «azonfelül, hogy korszerű, érdekes és adatokban dús, irodalmunkban egyetlenegy a maga nemében s azt a reá fordított rendkívüli szorgalom és gondos előadás is kitünteti; oly tulajdonok, mik e munkát a közönség figyelmébe nagy mértékben ajánlják».⁴ *Vörösmarty*, a ki két ízben már, de megsztva kapta a nagyjutalmat, azt 1842 november 27-én osztatlanul is megkapta.⁵

Télire Horváth Erdődyekkel november végén Bécsbe ment,⁶ de a fiúkkal való sok bajlódás miatt alig mehetett valahová a világ- városban. Panaszkodott Bajzának,⁷ hogy a fiúk mondhatatlanul s minden tekintetben el vannak hanyagolva; nem győzött eléggé csodálkozni, a szülék, a kik pedig jó emberek s némileg méltányolják is a gyermekeikre fordított fáradságot, ezt eddig miként nézhették el. Az egyik, a tizenkétéves, idáig a szó szoros értelmében semmit sem tanult a tánczon, rajzoláson és zenén kívül. Ezt most Horváth annál nehezebben pótolhatta vele, mert a szabadon, kénye-kedve szerint, munka nélkül felnőttek a szorosabb tanulás éppen nem volt inyére. A szülék maguk sem törődtek a magyar irodalommal s magyar hirlapot sem járattak;⁸ Horváth az Athenaeumot, Regélőt, Pesti Hirlapot mint tiszteletpéldányt kapta;⁹ s most *Dessewffy* Aurél is min-

22. HORVÁTH MIHÁLY
PECSÉTJE.

⁴ M. Tudós Társ. Évk. vi. 17., 20. Athenaeum, 1841. I. 525–6. Pesti Hirlap, 1841. 71. sz., 596. l.

;⁵ V. ö. Gyulai Pál, *Vörösmarty* életrajza, 246.

⁶ A Leopoldstadtban, *Jägerzeile* 535. sz. a. laktak.

⁷ 1841 december 11. Bécs. (A Nemz. Múz. Horváth-iratai közt, 134–5. sz. Kiadta Irodalomtört. Közl. 1906. 226–7.)

⁸ Gróf Dessewffy Aurél Horváthhoz, 1841 december 21. Nemz. Múzeum, id. h. I. sz.

⁹ Deczember 11-iki id. levele szerint miért fizessen a neki ingyen küldött lapért?

denképpen meg akarta nyerni lapja, a «Világ» számára. Szerette volna, ha az erdélyi unióról, a kapcsolt országokkal való viszonyainkról, a királyi városok kifejléséről, a papi jószágokról, a papi tizedről, a nevelésről és pedig főleg az általános nemzeti triviális és elementáris nevelésről ír cikkeket és tanulmányokat. Lapjának iránya a kifejlés, de az alkotmány alapján s így mellőz mindent, «a min revolutionáris szag van».¹⁰ Horváth azonban egyrészt elvi ellentétek, másrészt Dessewffynek már másfél hónap mulva (1842 februárius 9.) történt halála miatt nem írta meg a kívánt cikkeket, de kegyelettel fogadta *Ürményi* József és barátai felszólítását,¹¹ hogy «virágot tegyen a fiatal sírra» s «egy gondolattal, egy érzéssugárral» járuljon ahhoz az emlékkönyvhöz, a melyet az elhunyt tiszteletére terveztek.¹²

23. GR. DESSEWFFY AURÉL NÉVALÁÍRÁSA.

Mint történetíró igen szép emléket állított a konzervatív államférfiúnak,¹³ kibén Kossuth és Széchenyi irányának egyeztetőjét, a jövőndő kancellárt, az összpontosított magyar kormány megteremtőjét sejtette. Horváth mostan még nem csatlakozott szorosan az ellenzékhez sem, mivel mint történetíró nem akarta viselni a pártfegyelem békóit. Politikai cikkeket nem írt *Kossuth* Lajos lapjába sem, de nyíltan zászlaja alá állott és vezérének vallotta, a mint a haza java s igazságtalanul, erőszakosan megtámadt legszentebb jogainak védelme úgy kívánta.¹⁴ Tudományos cikkei azonban most is nagyban előmozdították az ellenzék nemzeti törekvéseit.

A legfontosabb volt ezek közül, éppen a «legszentebb jogok

¹⁰ Dessewffy december 21-iki id. leveleiben.

¹¹ 1846 április 16. Nemz. Múz. Horváth-iratok, 4.

¹² A «Koszorú gróf Dessewffy Aurél emlékének» oly időben (Pest, 1857.) jelent

meg, mikor Horváth neve abban nem szerepelhetett.

¹³ Huszonötév Tört. II. 116., 170–6. s. kivált 262–276. II.

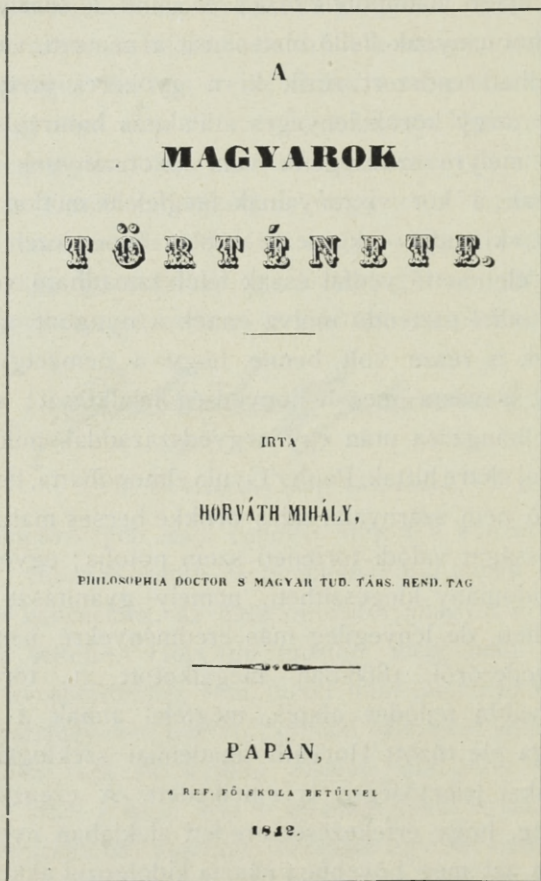
¹⁴ Horváth, Kossuth L. újabb leveleire, 4–5.

védelve» szempontjából, *A magyar honvédelem történeti vázlat*a, melylyel az Akadémia XIII. nagygyűlésén 1842 november 22-én székét, mint rendes tag, elfoglalta.¹⁵ Bátran vont le azt a végső következtetést, hogy az akkori katonaság «nem felel meg az európai újabb állampolitikának; és mind a királyi széknek, mind az alkotmánynak kellő biztosítása a nemzeti, vagy inkább polgári véhad-rendszert tűzik ki a gyökeres javítás céljául s minden e tárgy körüli lényeges átalakítás határául». A honvédelem, a melyre szükségünk van, alkotmányunk őskorában megvolt, csak a kor viszonyainak megfelelő módon kell újraéleszteni; s «ki tudja — kérdezte — nem éppen ezen intézmény leszen-e az életmentő védfal észak felől támadható vészviharok ellen?» Hatodfél esztendő múlva ennek a nyugodt akadémikus fejtegetésnek is része volt benne, hogy a nemzetgyűlés mint egy ember szavazta meg a honvédség felállítását; s Horváth szavainak elhangzása után egy negyedszázaddal, mikor ezt az intézményt új életre hitták, Pauler Gyula elmondhatta, hogy értekezését az idő nem szárnyalta túl s örökké becses marad; adatainak hiányosságát valódi történeti szem pótolja; egyes állításait a haladó tudomány kiegészítheti, némely gyanítását bizonyosságra emelheti, de lényegileg más eredményekre nem vezethet soha. A véderőről 1868-ban megalkotott XI. törvénycikk, mely a további fejlődés alapja, megfelel annak a célnak, a melyet maga elé tűzött Horváth akadémiai székfoglalója, mely tehát politikai jelentőségre is emelkedett. A cenzor nem is engedte meg, hogy értekezését eredeti alakjában nyomassa ki; de Horváth azt még bővebben akarta kidolgozni akkorra, mikor

¹⁵ M. Tudós Társ. Évk. VI. 298—376. és Horváth Kisebb Tört. Munkái, I. 147—245. Toldyhoz 1842 augusztus 10-ikén írt levelében (Akad. TLT. LXX. 276.) Horváth mentegetőzött, hogy értekezése elnyúlt, tiz iv; töredékben felolvasva hatása nem volna s így inkább rövidebbet dolgozna ki, ha volna rá idő. Szerencsére nem volt. Majd szeptember 27-ikén azon aggódott (u. o., 277. sz.), elmehet-e a székfoglalóra,

mert Bécsben növendékei szülei annyira elmerülnek a nagyvilágban, hogy nem tudja, discrete elhagyhatja-e fiait? De megkapta a kívánt szabadságot. Mikor visszatért a felolvasásról, a gőzhajó a sűrű köd miatt Dunakeszinél, majd Vácznál és Esztergomnál is oly soká vesztegelt, hogy csak harmadnap jutott el Gönyőre. (Levele Bajzához 1842 december 15. Nemz. Múz. Horváth-iratok, szám nélkül.)

a tárgyat talán a törvényhozás is felfogja.¹⁶ Négy esztendő mulva, mikor értekezése végre megjelent, egy nagytudományú s helyes felfogású bírálójának¹⁷ felelni kívánt, egyrészt, hogy jobban kimagyarázza magát, másrészt, hogy a hírlapok és

24. AZ «A MAGYAROK TÖRTÉNETE. PÁPA, 1842.» CZÍMLAPJA.

politikusok valahára foglalkozzanak a honvédelem kérdésével. Megjósolta, s a cenzura talán éppen azért nem engedte kinyomatni feleletét,¹⁸ hogy «*a védhad eszméjének valósulását nagy*

¹⁶ Toldyhoz 1842 december 15. Somlyóvár, Akad. TLT. LXX. 279.

¹⁷ Névtelenül a Budapesti Híradóban 1846. 319–320. sz.

¹⁸ Eredetije 4r. 11 oldalon a Nemzeti Múzeumban (1328 Qu. Hung.). Horváth M. sajátkezű feljegyzése szerint «nincs kiadva». Nem vette föl a Kisebb Tört.

átalakulás fogja megelőzni. A sajtó is ügyekezék elhárítani a megvalosulás akadályait; s ha ezt, napi dolgokkal vesződve, kevésbé teheti is, engedjük meg legalább a tudománynak, hogy magasabb cél is tüzzön ki elénk vágyaink határául. A jogok és kötelességek aránytalansága, a törvényelőtti egyenlőség hiánya, mik e magas cél valósíthatásának legfőbb akadályai, egyszersmind egyetemes jólétünk haladásának akadályai. Ezek elmozdítása nélkül szintűgy nem lehet erős alapokra állítani a közboldogságot, mint polgári védhad nélkül nem lehet tökéletesen biztosítani a trónt és nemzetet».

Tanulmánya megírásakor (1842) a grófi család a szokottnál tovább maradt Somlyóváron és — Horváthtal együtt — csak december 27-én ment Bécsbe. Addig tehát ottan bajoskodott «fiaival», a hogy tanítványait nevezte és a magyarok történetének kézikönyvével, melynek kéziratát *Maár* Bonifác cenzor három egész hónapig tartotta magánál úgy, hogy Pápa a nyomtatást csak 1842 augusztus közepén lehetett megkezdeni. Méltán félt, hogy az iskolai év kezdetéről lekésik vele s a filozófusok nem használhatják; a református iskolák még talán bevezethetik (s hogy szívesebben vezessék be, a címlapon nem is jelezte kath. lelkészi állását), de a katolikusok még nem kaptak rendeletet, hogy a történelmet magyarul taníthatják.¹⁹ Ugyanakkor rendezte sajtó alá két tankönyvének második kiadását is, melynek megvételéért Kilián és Eggenberger könyvkereskedők versengtek. Eggenberger szerint a könyvet több iskolában használják s a tanulók «feszülten» várják megjelenését, a mi a novemberi vásárra meg is történt.²⁰

Mentül több könyvet és tanulmányt írt, annál inkább vágyódott az írókkal, folyóiratokkal, kiadókkal való egyenes érintkezésre. A hogy öcscsének, Józsefnek írta, mikor *Beszédes* Auréliával

Munkáiban közlött szövegbe sem, pedig a befejezést még lendületesebbé tette volna vele.

¹⁹ Toldyhoz 1842 augusztus 10., szeptember 27. és október 12. Akad. TLT. LXX.

276–8. sz. Ism. Baksay Dániel, Athen. 1843., 308. l. Munkája 2000 példányban (ebből 300 velinen) jelent meg.

²⁰ Horváth Toldyhoz 1842 október 12. U. o. 278.

kötött házassága alkalmából üdvözölte,²¹ csak akkor látogathatja meg őket, mikor a nevelőséget befejezte és «a miért keble most egyedül sovárg», a független állapotot magának véres veritékével kiküzdötte. Szerelmük és az Isten áldásából körülöttük képződő vidor család majd az ő homlokáról is letörli a munka izzadságát s a redőket kisimítja. Örülni fog közöttük s perczekre talán azt is elfelejti, hogy nem saját családja körében van s neki nincs családja. Isten áldja meg szerelmüket s náluk pótolja ki azt is, a mit megfoghatatlan és súlyos végzése e részben tőle megtagadott.

Barátja, Toldy, mint különben tévesen hallotta, már elérte célját; az egyetemi könyvtár igazgatója lett.²² A mikor ez alkalomból üdvözölte, neki is megírta,²³ hogy végkép lemond a nevelőségről, mihelyt megfelelő állást talál. Mit tehet róla, hogy balsorsa mindig oly helyzetbe vetette, a melyben élete legszebb szálát, lelki nyugalmát s talán élete egész örömeit kellene föláldoznia az állhatosság hiú dicsőségéért, mely, ha kivívná is, nem adna méltó kárpótlást a kiállott kínokért. «Ígenis, kínokért — folytatta. — Mert képzelj magadnak, édes barátom, egy komoly kedélyű, magába vonult embert, kinek legfőbb vágya: független, nyugalmas élet; hajlama és talán egyetlen szenvedélye: komoly és hasznos literaturai foglalkozás.» S neki, egy pár csintalan, daczos gyermek tanítására kell pazarolnia idejét, melylyel a fősvénységig gazdálkodik s naponta alig van egy órája, melyben magát örökös feszültségéből kipihenhetné. A gyermekek nem akarnak tanulni; atyjuk maga is gyermekkinzásnak találja a tanulást, a nevelőségben tehát nincs semmi öröme és sikerében semmi reménye. Nem szánalmas-e tehát az ilyen ember helyzete s állhatatlanság-e tőle, ha ezen változtatni akar? Mivel a pesti egyetem diplomatikai tanszékét

²¹ Horváth Józsefhez 1843 februárius 15. Bécs. Dr. Pekár Dezső szíveş közlése. (Eleje fakszimilében mellékletünkön.)

²² Ebben tévedett, s 1844 április 30-ikán, tehát egy év mulva, maga is sajnálkozott,

hogy könyvtárnoki kineveztetését grót Szedniczky, a kancellária sürgetéseinek daczára, oly soká késlelteti. (Akad. TLT. LXX. 282. sz.)

²³ 1843 április 16. Bécs. (U. o. 280. sz.)

alkalmasint Horvát Árpád nyeri el, ör szeretne lenni az egyetemi könyvtárnál, vagy pedig, ha Szalay László csakugyan lemond,²⁴ jegyző az Akadémiánál.

1843 május 20-ika után, mikor V. Ferdinánd trónbeszéddel nyitotta meg a pozsonyi országgyűlést, a két fiatal történetíró személyesen is beszélt a dologról. Szalay biztosította Horváthot, hogy az akadémiai jegyzőségről való lemondását már be is adta az elnöknek és a jegyzőséget még akkor sem tartaná meg, ha Toldy könyvtárnokká vagy cenzorrá neveztetvén ki, esetleg lemondana a titkárságról.²⁵ Hónapok mulva tehát Horváth arra kérte Bajza Józsefet,²⁶ hogy a mint szíves jóakarattal és sorsa iránt érdeklődve, megszerezte neki ezt a nevelőséget, most viszont elmenni segítse; mert inkább favágással keresi kenyerét, mint hogy megmaradjon ezen a pályán. Pap lévén, pályájáról függetlenül annál kevésbé intézkedhetik, minthogy szegény is. Az egyházmegyébe visszamenni s egy falusi fárába temetkezni nem akar. Pesten kell élnie, hogy tanulmányainak, munkáinak élhessen; de ott csak hivatal után fog élhetni. Mivel az egyetemi könyvtárort, báró *Mednyánszky* szerint, talán csak évek mulva nevezik ki, Bajzát arra kérte, választassa meg őt a jövő nagygyűlésen akadémiai jegyzőnek s nyugtassa meg a tagokat, hogy, mint jegyző, nem fog törekedni a titkárságra. Az év végén²⁷ már vagy a felállítandó első tanítóképző-intézet igazgatója vagy pedig egyetemi könyvtárőr akart lenni, mivel decz. 21-én az udv. kancellária tanácsa mind a két állás betöltésével foglalkozott. Már be is iratkozott a bécsi egyetemi könyvtár gyakornokai közé, hogy gyakorlata legyen a könyvtárnoki hivatalban, ha ez utóbbi állásra csakugyan kineveznék.

²⁴ Ezt először Jászay Páltól hallotta, később magától Szalaytól is, a kit Lukács Móricz már helyettesített is; a végleges megválasztást tehát elsősorban Lukács remélhette. (Horváth 1843 április 16. és augusztus 1. levelei az Akadémiában, TLT. LXX. 280. sz. és a Múzeum Horváth-iratai közt, 93. sz.)

²⁵ Toldynak 1844 október 12. Somlyóvár. Akad. TLT. LXX. 283.

²⁶ 1843 augusztus 1. Somlyóvár. Nemz. Múz. Horváth-iratok, 93. és Irodalomtört. Közl. 1906. 227—9.

²⁷ Horváth Toldyhoz, 1843 december 31. Bécs. Akad. TLT. LXX. 281.

Lechner szívesen megígérte, hogy a hivatal minden eljárásába bevezeti, Lukács Móricz pedig, midőn Szalay az akadémiai jegyzőségről visszavonulni készült, Horváth kedvéért szerényen és nagylelkűen lemondott az álláshoz minden igényéről, s mások is megígérték szavazatukat. Így tehát 1844 májusában határozottan *lemondott a nevelőségről*.²⁸

Megünta teljesen. De ha csak álmodta volna is, hogy ily gyöngye az alap, melyre jövője reményeit építette és Szalay megmástitja szándékát, türt volna, bármi önmegtagadásába kerül is. Jövendője most teljesen kétes volt; folyamodott ugyan a Theresianum magyar nyelvi tanszékeért, de azt alkalmasint a bennlakó piarista prefektus nyeri el. Voltaképpen *Szvorényi* Józsefnek, a magyar ékes szókötés pályadíjat nyert szerzőjének kinevezésétől kellett tartania.²⁹ A papi pályát majdnem elülről kellene kezdenie s a visszatérésre, több fontos oknál fogva, nem is volt kedve. Így tehát csak tollával kereshetné meg kenyerét, mi az ő szakjában nem valami kecsegtető kilátás. A remény s félelem közti bizonytalan állapotot még a remény meghiusultánál is türhettelebbnek tartotta.

Azonban ilyen izgatott lelki hangulatban is folytonosan dolgozott. A múlt évben (1843-ban) az Athenaeumban két tanulmánya jelent meg; az egyik *Corvin Jánosról*,³⁰ a másik pedig *Thouvenelnek* magyar- és oláhországi utazásairól.³¹ Amaz a legegyszerűbb elbeszélő modorban írt élet- és korrajz, emez egyszerű könyvismertetés, a mely egyben-másban helyreigazítja ugyan az utazást, de egészben véve ismereteit alaposaknak, ítéleteit helyeseknek, a dolog velejére hatóknak s írásmódját oly méltányosnak találja, a minővel írni kell egy nemzetről.

²⁸ Toldyhoz 1844 április 30. Bécs, és október 12. Somlyóvár. U. o. TLT. LXX. 282–3. sz.

²⁹ Toldyhoz 1847 június 28. Bécs. U. o.

³⁰ Athenaeum, új folyam, 1843. I. kötet, 397–404. és 445–456. I. Másod-

szor Horváth Kisebb Tört. Munkáiban, I. 291–318.

³¹ La Hongrie et la Valachie. Paris, 1840. 8r., 381 lap. (Ebből Magyarországról az első 155 lap szól.) Athenaeum, 1843. I. 498–505. I. és Horváth Kisebb Tört. Munk. III. 461–472.

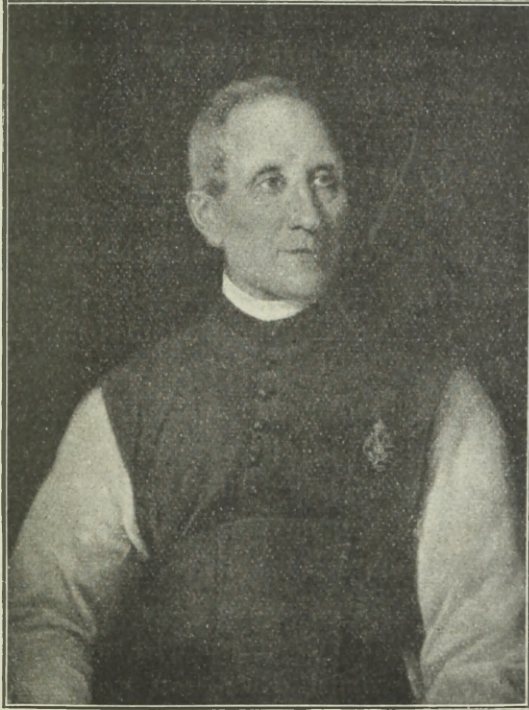

Bois #843h. febr. 15ten.

Kedves öcsém!

Vatóban jól esett már rólad ma,
gyököl hallanom valamin. De letele-
dés bostoni elmaradását némely helyre-
mértve az, hogy a malcs hi megis tibe-
levelet, melyben új körülményeiről szó-
sítottál kedves öcsémnek, örömeztél.
Tehát hátrahagyva, sőt, mitely öröme,
attól már fény is keltél, egy szavacskára
milio nő férj. Ha ez már megjárta,
úgyvéltem a rokoni szív legforróbb indulásá-
val az elötte megismeretlen szavak, de
már csak attól is tudnos nos, mivel a tud-
Teled bizonyosát, hogy az hi feleltél nek-
sörem illés szeretelmével boldogítja, én is

Fontosabb ezeknél «Az 1764-ki országgyűlés története», a melylyel 1844 november 22-én készült el,³² egy héttel az 1843/4. évi országgyűlés berekesztése után. Tehát nem politikai célzás nélkül emelte ki, hogy nemzetünk történetének legérdekesebb, legtanulságosabb részlete országgyűléseink története s már

25. SZVORÉNYI JÓZSEF.

Ausztriához való viszonyunk szempontjából sem hiában sürgette, hogy valaki végre összegyűjtse és okszerűen feldolgozza az országgyűlési emlékeket s ezt a legdrágább kincset tegye a haza oltárára. És lehetetlen összefüggést nem látni, hogy erről az országgyűlésről, mely ridegen szembeszállt a köz-

³² A saját kezeirésében 2r. 29 lapra terjedő s a Nemz. Múzeumban (Történ. 4r. 202. sz. a.) levő fogalmazvány szerint. Ki-

adva a M. Tud. Társ. Évk. VII. 11. (1842-4.) 126. s. köv. II. és Horváth Kisebb Tört. Munk. I. 375-422. l.

teherviselés elvével, éppen akkor írt és szólt nyíltan az Akadémiában, mikor véget ért a jelenlétében megnyílt országgyűlés, melynek legnagyobb, leggyümölcsözőbb, leghathatósabb eredményét abban találta,³³ hogy elfogadta a közös teherviselés elvét.

Időközben elkelt történelmi tankönyvének második kiadása is és Geibel engedelmet kért tőle a harmadik kiadásra; ezen azonban Horváth előbb tetemes változtatást akart tenni. Magyarország történelmi kézikönyvéből is már a harmadik kötetet nyomatta. Peregriny cenzor először azzal fenyegette, hogy nem bocsáthatja át, de utóbb meggondolta magát és sok módosítással, de egyúttal sok késedelemmel és apróbb részletekben mégis approbálta könyvét. A harmadik kötet a tervezettnél bővebb lett, de igen sok új adata miatt rövidebb nem lehetett. Horváth úgy hitte,³⁴ hogy ezzel csak nyert érdekességben; számos helyen egészen új és az eddigtől különböző színben mutatta be történetünket.

Somlyóváron ilyen fáradhatatlan munkásság közt vette *Wrana* Kajetán császári igazgatónak Bécsben 1844 december 14-én kelt értesítését,³⁵ hogy a Theresianum-lovagakadémia gondnoka öt november 14-én a magyar nyelv, irodalom és stilsztika tanárának nevezte ki évi 600 konv. frt fizetéssel. Ezt a kellemes hírt abban a biztos reményben közölte vele, hogy semmi fáradságot sem kímélve, méltán megfelel a beléje helyezett bizalomnak. Horváth azonnal elbúcsúzott gróf Erdődyéktől, a kik megajándékozták őt a maguk és fiuk arczképeivel,³⁶ biztosították nyugdíját, a melyért azonban később perelnie kellett,³⁷ s bizonyítványt állítottak ki nevelői működéséről;³⁸ azonban gróf Batthyány Lajosné tizennégy esztendő mulva arra kérte, bocsásson meg, de első növendéke bizony nem sikerült.³⁹

33 Huszonötév Tört. II. 465–6.

34 Toldyhoz 1844 október 12. Somlóvár. Akad. TLL. LXX. 283.

35 A theresianeumi igazgatóság 425. sz. a. kelt német értesítése a M. Nemz. Múzeumban «440. Oct. Hung. 2.» sz. a.

36 A szentesi múzeumban 189. sz.

37 Gróf Batthyány Lajosné Horváthhoz 1859 november 27. Horváth Lajos gyűjt.

38 A szentesi múzeumban 94. sz.

39 Idézett levelében.

V. BÉCSI TANÁRSÁGA.

BÉCSBEN 1845 elején Horváth az alte Wieden egyik fő-
utczai sarokházában¹ fogadott szállást s az első napok-
ban nagyon jól érezte magát. «En csak most kezdem
ízlelni az életet — írta Toldynak,² — most jutván valahára
függetlenségre, a mely eddig minden viszonyaim közt hiány-
zott. Meg is vagyok ám elégedve, mint sok ember nincs s ha
még egy kissé több költeni valóm volna, meglennék, mint
kevés van». Ideje elég volt, mert hetenkint csak hat órát kel-
lett tartania s ennek beosztását az igazgatósággal egyetértve
határozta meg.³ Kétszeres kedve lévén a munkára, úgy ter-
vezte, hogy 3—4 hónap alatt befejezi a magyarok történetének
kézikönyvét s azután mindjárt megkezdi a császári könyvtár
5—600 magyar vonatkozású okiratának átnézését s az érdeke-
sebbek leírását. Ebben a munkában Gévay Antal és Fászy
Pál, a Bécsben lakó magyar historikusok, szívesen támogatták,
barátságukkal pedig felvidították. Gévay azonban már június
9-én elhunyt.

A Theresianumban Horváth *Goidol* Dánielnek akkor meg-
jelent kétkötetes kis munkája szerint gondosan tanította a
magyar nyelvtant.⁴ Az első osztályban arra törekedett, hogy a
tanuló felismerje a beszéd egyes részeit és azok ragait vagy
formáit; a másodikban mindezt ismételve, kimerítőbben és
körülményesebben fejtegette a mondat és a kötszó, a személy-
és névragok, melléknevek, névhatározók, igék, igeszármasítás és
igehatározók, indulatszók és helyesírás fogalmát és szabályait.

¹ Alte Wieden, Eckhaus in der Haupt-
strasse und Fleischmannngasse, No 451.,
I. Stiege, I. Stock, Thür No 9. 1847-ben
Wiedenben, Adlergasse No 777 alatt
lakott.

² 1845 január 2. Akad. TLT. LXX.
284.

³ Wrana, 1845 december 14. id. levele
szerint.

⁴ Ezt a jegyzetek számára minden lap
mellé tiszta lapot illesztve köttette be, de
csak a II. kötet 14. és köv. lapjaihoz irt
egy pótlást. Ezt a példányt Farkas Sándor
úr örzi Szentesen.

A könyvnel bővebben szolt arról, hogy az összetett és a számnevek miként veszik fel a személyragot. Szerinte az összetett szavakban, ha nincs birtokviszony a jegyszó és az alapszó közt, a személyragot mindig az alapszó veszi fel; ha pedig van, akkor az alapszó mindenütt a harmadik személyragot veszi föl, a jegyszó pedig a többit rendesen. A számnevek akkor veszik fel a személyragot, mikor főnév helyét pótolják stb. Mindenesetre jellemző adalék arra a lelkiösmeretességre, a melylyel még kisebb fiúk tanítására is készült. Az irodalomtörténetet alkalmasint Toldy anthologiája szerint tanította, sőt majdnem két évtized mulva is őt követte, mikor a Huszonötév Történetében irodalomtörténeti vázlatát megírta; de annyi önállósággal a részletekben, hogy Toldy bókokkal halmozta el. Irodalomtörténeti előadása vázlatát különben megtaláljuk a magyarok négykötetes történetében, a melyet már 1846-ban befejezett.

Tanítványaival 1845 július 23-án a Theresianumban megtartván első «próbatételeit», 26-án Bécsből hazaindult rokonai látogatására. Aznap Pozsonyban halt, másnap gőzhajón ment Esztergomig, hol öcsce, Alajos, kocsival várta, hogy együtt látogassák meg testvéröket, Józsefet a hontmegyei kis Perőcsényben s onnan együtt keressék föl Szegeden özvegyen maradt édes anyjukat, kihez a leggyöngédebb fiúi szeretettel ragaszkodott.⁵ Októberben már ismét Bécsben kellett lennie, hogy tanári és irodalmi munkásságát folytassa.

Ebben az évben, a honvédelem történetének vázlatán kívül, csak néhány kisebb értekezése jelent meg. Az egyik *Mária Terézia trónraléptéről* és az 1741. évi országgyűlésről,⁶ a mely polémiára vezetett Gyurikovits Györggyel, kinek azon állításával szemben,⁷ hogy a királynő a féléves II. Józsefet 1741 szeptember 21-én az országgyűlésnek bemutatta, azt vitatta,⁸ hogy a szeptember 11-én történt nagyszerű eseményt szeptem-

⁵ Levele Horváth Józsefhez 1845 július 21. (Dr. Pekár Dezsónél.)

⁶ Századunk (Orosz József lapja), 1845., 30. sz.

⁷ Gyurikovits u. o. 15. sz.

⁸ Horváth felelete u. o. 23. sz.

ber 21-én a királynő nem ismételte. Gyurikovits még felelt,⁹ de június 30-án a lappal együtt a vitatkozás is megszűnt. Másik értekezése II. József kormánytörténetéből ismertetett egy jelenetet.¹⁰ De most minden erejét *Magyarország története* kézikönyvének befejezésére fordította. 1846 márczius elején már 1809-ig haladt, de ott az írást félbeszakította.¹¹ Hiszen a cenzura már II. József és II. Leopold korának leírásában is nehézségeket támasztott; mennyit foghat tehát akadémuskodni, ha az állam 1811. évi pénzügyi bukásáról, az 1823. évi királyi biztosok működéséről stb. kell szólnia! Ezt azért boldogabb időkre hagyva, most olyan történelmi kézikönyvet akart írni, melyet a gimnáziumok legfelső két osztályában, a filozófiában taníthatósnak. Őszintén megvallotta,¹² hogy pénzre van szüksége, mert négykötetes kézikönyve rosszabbul kelt, mint remélte. Ennek a munkájának utolsó kötetében egykori tanára, *Spányik*, a cenzura megbízottja, annyit törölt II. József és II. Lipót korából, hogy azt úgy, ahogy tőle kikerült, kinyomatni nem lehetett volna; a cenzori kollégium viszont *Spányik* törléseit törölte ki s Horváth munkáját olyan jelesnek és loyalisnak mondta, hogy a cenzornak nem is kellett volna a kollégium elé terjesztenie. A filozófusoknak szánt történelmét mindamellet is folytatta, hogy *Spányik* oknyomozó történetét *Zimmermann* Jakob tanítóképző-intézeti tanár magyarra fordítja. «Az Isten áldja meg munkájokat» szölt,¹³ de mivel ő már IV. Bélaig haladt s *Emich* Gusztáv vállalkozott a kiadásra, nem hagyja abba; legalább az iskolák nem mentegetőzhetnek azzal, hogy hiszen nem volt más, mint a Spányik-féle. A mellett három pályázat foglalkoztatta: Újra kellett másolnia az *Akadémia* számára a beköltöző magyarok műveltségéről még a Marczibányi-intézethez benyújtott pályázatát, mely különben versenytárs nélkül állt; a *Kisfaludy-Társaság* mythologiai kérdése érdekelte, de még nem tudta

⁹ U. o. 37. sz.

¹⁰ Életképek, II. 21. sz.

¹¹ A IV. és utolsó kötetet valóban II. Lipót halálával (1792 márczius 1.) fejezte be.

¹² Toldynak 1846 márczius 2. Akad. TLT. LXX. 285. sz.

¹³ Toldyhoz 1846 április 15. U. o. 286. sz.

magát elhatározni s végre sem vállalkozott reá; Magyarország egyháztörténelmét pedig, melyre a *püspöki kar* tűzött ki jutalmat, azért nem akarta megírni, mert — mint mondta¹⁴ — eleve is tudta, hogy a pályadíj nem a legjobb történeté, hanem a legkatholikusabb munkáé lesz. Harminczives kéziratából már négy esztendővel azelőtt akart mutatót adni az Athenaeumban, de a cenzura nem engedte; ő pedig más szellemben írni nem tud és nem is akar, de főtárgyától sem engedi magát eltérítettetni.

Így jelent meg végre 1846 júniusában négykötetes műve, «*A magyarok története*».¹⁵ Arra a célra készült, hogy az 1844:II. t.-cz. 9. §-a értelmében a tanítás ezentúl magyar nyelven folyván, a történelmet felsőbb iskolákban magyarul lehessen előadni. Ilyen munka elkészítésére sokan biztatták Horváth Mihályt, kit történelmi munkájáért az Akadémia akkor koszorúzott meg. Ő maga is érezte a hiányt, de a hivatást és kedvet is annak pótlására; azonban vidéken, a könyvtáraktól távol élván, ismételt felszólításokra is csak azért fogott a munkába, mert «meg volt győződve, hogy kisebb hiba a pillanat szükségét oly munkával elégíteni ki, melyben ha hiányzik is a történeti tények apróbb részleteiben a pontosság, de az események csoportosítása a felfogás és előadás szelleme olyan, minőt a nemzet s kor viszonyai igényelnek, — mint olyféle munkának engedni át a tért, mely ha tán pontosabb is az események egyes részleteiben, de szellemére nem felel meg a kívánt célnak s nem termi meg az óhajtott gyümölcsöt, a fiatal olvasók, tanulók kezében».¹⁶ Néhány főiskola tanárai örömmel fogadták el a kézikönyvül, de használatát a felsőbb tanhatóság nem engedvén meg, Horváth a II. kötetrel abba akarta hagyni az egész munkát; barátai kívánságára folytatta ugyan, de a két utolsó kötetben már nem a tanulóifjúság, hanem a nagyközönség

¹⁴ U. o. és Fraknoi, Horváth Emlékezete, 24.

¹⁵ Pápan nyomtatva. I. kötet 8r. 175 l., 1301-ig; a II. 1843., 391 lap, 1526-ig; a III. 1844., 488 lap, 1780-ig; a IV. 1846.,

309 lap, 1792 márczius 1-ig (II. Leopold haláláig).

¹⁶ Előszó dr. Horváth Mihály MO. történelméhez. Ujjonnan átdolgozta dr. Hatvani Mihály. Pest, 1860. I. kötet.

számára dolgozott, a mi a tárgyalásban bizonyos aránytalanságokat okozott.

Mindazonáltal így is az ő nevéhez fűződik az a dicsőség, hogy magyar nyelven az első könnyen áttekinthető és a Habsburgok korszakát 1792-ig mégis elég részletesen tárgyaló magyar történelmet adott a nagyközönség kezébe. Korszerűségét bizonyítja, hogy *Geibel* megvette tőle most már mind a négy kötetet.¹⁷ Igaz, hogy a szerzőnek csak 2000 pengőforint tiszta haszna lett belőle, de azzal vigasztalódott, hogy jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök.¹⁸ Most már olyan népszerű volt, hogy történelmi kis tankönyve harmadik kiadását 5000 példányban nyomathatta; de nem hajlott Toldynak arra a tanácsára, hogy azt *Kopácsy* József primásnak ajánlja. «Mi célból?» — kérdezte.¹⁹ — El sem fogadná, hacsak előbb a kéziratot el nem küldené hozzá átvizsgálás végett.

Alig fejezte be fő munkáját, *Horvát* István, a Nemzeti Múzeum könyvtárának őre s a magyar nyelv és irodalom egyetemi tanára június 13-án meghalt. Toldy azonnal megkérdezte tőle, nem vágyik-e helyére? «Csókollak irántam tanúsított jóindulatodért — felelte Horvát.²⁰ — Én kevés ember barátságát óhajtom s becsülöm annyira, mint a tiedet; kevés embernek vágyom annyira tetszeni, mint neked; s azért boldognak érzem magamat, ha tudom, hogy te őszinte indulattal viseltetel irántam. Hiszen oly sok az albarát! Oly ritka indulat őszinte, a melyet évekig hittünk annak!» Elismerte, hogy 600 forintból Bécsben nem élhet meg; szerette volna a könyvtárőrséget, de azt bizonyára *Mátrai* Gábor kapja meg, noha merte állítani, hogy a könyvtárhoz többet ért, mint ő; de utóbb, (*Érdy* biztatására)²¹ mégis hajlandó volt kérni a nádor és gróf Széchenyi István pártfogását. Hanem ha az őrséget meg nem kapja, kény-

17 Az I. kötetből még 900, a II-ből 1100, a III-ből 1300 példánya volt. A IV-et egyelőre csak bizományba adta. Levele Toldyhoz június 6. U. o. 288a.

18 U. o. 288a.

19 Június 19. Akadémia, TLT. LXX. 290. sz.

20 U. o. 290. sz.

21 Toldynak július 3. U. o. 289. sz.

telen lesz minden követ megmozdítani a tanárságért, pedig Toldyval nem szívesen versenyezne. A könyvtár őre azonban július 26-án csakugyan *Mátrai* lett. A múzeum igazgatója, *Kubinyi* Ágoston, pár hónap múlva²² *Szontágh* Gusztáv által felajánlta Horváthnak az alkönyvtárnokságot. Eleinte tetszett neki az ajánlat, mely anyagi állapotát tetemesen javította volna, de még sem akart «Mátrai subdiaconusa lenni». Szívesebben lett volna őr Toldy mellett az egyetemi könyvtárban, mert ezt a hivatalt talán egy rendkívüli tanársággal lehetett volna összekapcsolni az egyetemen. A magyar nyelv és irodalom tanszékére különben novemberben már be is adta folyamodását, mert a kancellárián azt mondták neki, hogy Toldy, mint könyvtárigazgató, nem lehet egyúttal egyetemi tanár.

Időközben, július 28-án, József nádor megparancsolta a pozsonyi káptalannak,²³ hogy másolatban kiadjon minden oklevelet, a melyet tőle Horváth Mihály vagy megbízottja kivenni kíván. A bécsi könyv- és levéltárakban való tájékozódása után tehát most már a hazai levéltárakban is elkezdte kutatásait.

A jászói és leleszi konventek levéltáraiban a szünidőkben szorgalmasan dolgozott, de ezekben tett jegyzeteit is csak másfélvized múlva tehette közzé²⁴ és csak akkor dolgozhatta fel.²⁵ De még ebben az esztendőben eldőlt végre a Marczibányi-intézethez beadott pályaművének, «*Párhuzam az Európába költöző magyar nemzet s az akkori Európa polgári s erkölcsi műveltsége közt*» című munkájának sorsa is. Tizesztendei várakozás után az Akadémia, mihelyt a pályaművet a megszűnt Marczibányi-intézettől átvette, 1846 januárius 2-án Bajza József, Czech Jánosra és Péczely József, bízta a bírálatot. Ez úgy hangzott, hogy «Szerző a kérdést helyesen fogta fel, szorgalommal járt el az adatoknak bírálatosan választott s használt kútfőkből összeszedésében s ítélettel és részrehajlatlansággal

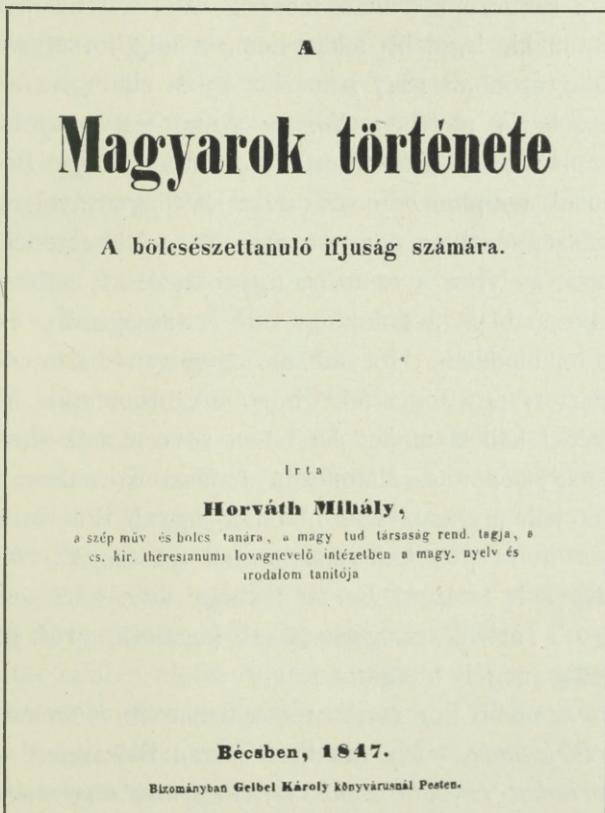
²² Horváth Toldynak, 1846 november 15. Akad. TLT. 291. sz.

²³ A nádor pecsétjével ellátott parancs a Nemz. Múzeumban, 440. Oct. Hung. 3.

²⁴ M. Tört. Tár, 1861. IX. és 1862. XI. kötet.

²⁵ Magyarország Tört. hat kötetes kiadásában.

feldolgozásában; minélfogva ha a kérdés egyrészt a források szűke miatt, teljesen kimerítve nincs is, de igen meg van köze- litve». Az Akadémia tehát deczember 14-én tartott nagygyűlé- sében az értekezést jutalomra (250 váltóforintra!) és kinyoma-

26. AZ «A MAGYAROK TÖRTÉNETE. BÉCS, 1847.» CZÍMLAPJA.

tásra méltónak találta.²⁶ És bár a beadás és kiadás közt eltelt tíz év alatt Horváth Mihály nagyot nőtt s ezalatt megizmosodott tehetségének a munka nem mindenben felelt meg, annak megjelenését²⁷ a közönség örömmel fogadta s az újabb koszorút megérdemeltnek tartotta.

²⁶ Toldy titkári jelentése az 1847 május 31. a pályaműhöz írt előszóban.

²⁷ Pest, 1847. (Emich Gusztávnál.) N8r.

vi és 132 lap. Másodszor kisebb Tört. Munkái I. kötetében, 1–146. l. Ismertette a Századok, 1867. 290–7.

De Horváth Mihályt most már inkább a legújabb kor története vonzotta. Kitüntetése után egy hónappal elérkezett valóban annak az ideje, hogy szabadon foglalkozzék I. Ferencz korával, melyet azonban kényes feladatnak tartott, mivel az előadásban kurucznak kellene lennie; azt tehát ha megírná is, nem adhatná ki, legalább addig nem, a míg József nádor él.²⁸

A nádor azonban 1847 januárius 13-án elhunyt s a magyar udv. kancellária nevében *Karner* Antal vál. püspök és udv. tanácsos már 18-án felszólította Horváthot, hogy Bécsben a kapuczinusok templomában az udvar jóváhagyásával 23-án tartandó gyászünnepélyen ő tartsa meg az emlékbeszédet. Mert a kancellária, melyhez a cenzura ügyei tartoztak, a püspök szerint²⁹ teljesen bízik a dologban való jártasságában, ékesszólásában és lelkületében. Horváth az «igen-igen díszes, de nehéz, kényes tisztet» úgy fogta fel,³⁰ hogy inkább politikai, mint egyházi beszédet kell tartania. Általában véve akarta ábrázolni az elhunyt nagyember és államférfü hatását korunkra, de mint embert is jellemezni kívánta. Voltak ugyan, kik a beszédet, elmondása után, politikai szempontból gáncsolták, de még a kancellárnak is tetszett, *Bartal* György udv. tanácsos, a jeles történetíró s mások elragadtatással fogadták, gróf Esterházy József pedig meg is látogatta érte.³¹

Sikere az újabb kor történetének behatóbb művelésére bátorította. *«Ideje már — írta mindjárt ezután Bajzának,³² — hogy újabb korunkat is válaszszuk fejtegetésünk tárgyává. Ezt az írók eddig mindnyájan noli me tangere virágnak, afféle csalánynak vagy tüskének tartották, melyhez nyúlni sem lehet. S ez okból ifjúságunk tán kevesebbet is tud Ferencz kormánya történetéből, mint akármelyik Árpád-királyéből».* Megkérdezte tehát,

²⁸ Toldyhoz 1846 június 19. Akad. TLT. LXX. 290. sz.

²⁹ Horváth iratai a Nemz. Múzeumban, 5. sz. (Latin nyelven).

³⁰ Toldyhoz 1847 januárius 18. Akad. TLT. LXX. 292.

³¹ Toldynak, februárius 3. U. o. 293.

³² Bajzának, februárius 3. Nemzeti Múz. Horváth-iratok, 94. sz. és Irodalomtört. Közl. 1906. 229—230.

Martinovics összeesküvéséről, vagy az 1802. évi országgyűlésről akar-e cikket? Akármelyiket választja, a dolgozat olyan lesz, hogy az alá *most*, mikor éppen hivatalt kér s a pesti egyetem magyar nyelvi és irodalmi tanszékére a kancellária egyedül őt terjesztette föl, nevét nem írhatja.³³ Most a kinevezésnél nagyon ügyelnek a pártra, elvre s úgy hiszi, bolondság volna egy kis értekezés miatt elesni reményétől, mely, ha teljesedik, egész életére tisztességesen el van látva. Ez okból *ez egyszer* álnév alá szeretne bujni.³⁴ Bajza kívánságára egy hónap mulva az 1802. évi országgyűlés történetét küldte el, bár attól tartott, hogy rövidségével ártott a dolgozatnak. Az értekezés valóban *Tinódy* álnéven jelent meg az «Ellenőr» politikai zsebkönyvben, melyet Bajza a pesti ellenzéki kör megbízásából Fáy, Szalay, Irinyi, Hunfalvy Pál, Kisfaludy Sándor, Kossuth, Vörösmarty stb. közreműködése mellett szerkesztett:³⁵ «a cenzura bilincseitől menten».³⁶

A cenzura bilincseit még József nádorról mondott beszéde is megérezte. Élőszóval elmondva, tetszett *Apponyi* György gróf kancellárnak, de a magához kért kézirat olvasása közben aggodalmi támadtak, s halogatta az engedély megadását, hogy a szöveg ne hasson az újdonság ingerével.³⁷ Gróf *Zichy* Eduárd a kéziratot szintén elolvastván, azt mondta volna, hogy ha ilyen beszédek eltérnek, a cenzura felesleges.³⁸ Pedig a Theresianum főfelügyelősége külön is elismerését nyilvánította «az általános tetszéssel» fogadott gyászbeszédért,³⁹ mely azután hónapok mulva mégis megjelent.⁴⁰ Most tehát *Heckenast* Gusztáv szintén

33 Erről januárius 18. és februárius 3. irt Toldynak, id. h. 292—3.

34 Bajzához februárius 3. irt levelében. Akad. TLT. LXX. 293.

35 Nyomatott «Németországban», 1847. N8r. 587 lap. Sajnos, nem vette föl később kisebb Tört. Munkái közé, pedig Bajzának februárius 3. maga írta, hogy erről a gyűlésről a diarium sorai közül nem lehet kiolvasni a valót, mert éppen az nincs benne, mi a gyűlést érdekessé, zajossá, még a legújabbaknál is zajosabbá, érdekesebbé tette.

36 Huszonötév Tört. III. 221.

37 Horváth Bajzához 1847 márczius 4. (Írtaai a Nemz. Múzeumban 96. sz. Irodalomtört. Közl. 1906. 230.)

38 Wurzbach, Biogr. Lex. IX. 321.

39 Wrana igazgató levele február 4. Nemz. Muz. Oct. Hung. 6. sz. és Horváth Toldyhoz 1847 márczius 14. Akad. TLT. LXX. 294.

40 Emlékbeszéd, melyet fens. József főherczeg Magyarország nádorispanya felett legfelsőbb rendelet következtében tar-

Horváthot bízta meg, hogy a «Nádor-Emlék» czimmel tervezett díszmunka számára megírja a *nagy nádor életrajzát*, míg «a közszeretető nádor tetteinek lelkesedett dicsőítését» Garay János «népszerű lantjára» bízta. Az emlékkönyvnek egy esztendő múlva kellett volna megjelennie s a történelmi értekezés és a költemény el is készült; azonban «a közforradalom s a reá következők évek sanyarai» miatt tizenhatsz esztendeig «kiadatlanul várta az időt, mikor a nemzet örömet és fájdalom nélkül tekinthetend ismét vissza multjába, melyben annyi méltó remények közt ringathatá magát». ⁴¹

A bölcsészettanuló ifjúságot Horváth Mihály ebbe a multba vezette vissza s a jövő feladataira is előkészítette, mikor 1847-ben kiadta számára tankönyvül a *Magyarok Történetét*. ⁴² A munka összesen hat kiadást ért; a hatodik már a nagy történetíró halála után jelent meg; s akkor *Sebestyén* Gyula, ki sajtó alá rendezte, úgy ítélte róla, ⁴³ hogy «e munka ugyan talán a legszerényebb követelésű dolgozata a nagynevű szerzőnek; de azért oly határozottan magán viseli írója egyéniségének, felfogásának és stílusának bélyegét, hogy bizonyos értelemben ereklyének tekinthető, a mely kegyeletre tart számot s kiméleltem érdemel. A maga teljességében még mindig színvonalán áll történetírásunknak; legfeljebb egy-két fejezete avult el s csupán egyes adatai s állításai szorultak megigazításra. Hosszú időn át nagy szolgálatoakat teljesített; nagy érdemei vannak nem-

tott gyászünnepély alkalmával . . . mondott. Budán, 1847. 4r. 11 lap. Igaz, hogy márczius 14-ikén a nagy késedelem miatt már maga s «nevetségés hiúságnak» tartotta kinyomatását.

⁴¹ Heckenast előszava a Nádor-Emlékhez, vr. I. (Pest, 1865.).

⁴² Bécs, 1847. N8r. VIII. és 444 lap. Ebből Geibel Károly Pesten 2000 példányt vett bizományba. Számadásra szólíttatva, 1853-ban azt állította, hogy semmit sem adott el, mert a munkát betöltötték, sőt még Horváth tartozik neki az előlegezett 400 forinttal. Később Geibel Ármin mégis

fizetett neki két ízben összesen 440 frtot, de 2000 forintnál többel adós maradt, minek visszafizetését s az el nem adott példányok visszaadását 1858 áprilisére ígérte meg, mert kitűnt, hogy a könyv kelendő volt a maga idejében. (Horváth Toldyhoz 1858 február 20. Akad. TLT. LXX. 307. sz.) Horváth követelését Geibeltől Heckenast vette át s a könyvet még azon esztendőben 2. kiadásban változatlanul kinyomatta és az egész ügyet rendezte.

⁴³ Horváth Mihály, *Magyarok Története*, rövid előadásban. 6. kiadás. Budapest, 1887. Előszó, III. lap.

zetünk multjának a nagyközönséggel s a tanulóifjúsággal való megkedveltetésében. Nemzedékek forgatták kedvvel, tisztelettel és lelkesedéssel s a tudományt népszerűsítő hasonló szabású történeti kézikönyvek közt még ma is (1887.) vetélytárs nélkül

27. A HATVANI R. KATH. TEMPLOM.

áll». Szabadelvű szelleme miatt a bécsi cenzura ezt is csak sok akadékoskodás után bocsátotta keresztül. Kéziratát nyolcz hónap mulva a Censur Hofstelle, a magyar kancellária és a Staatskanzlei egynegyedében megnyírva, megcsonkítva adta vissza, pedig nagyobb munkájának «igen megszelidített» kivonata volt az egész. Nem hitte Horváth, hogy «olyan Spányik-féle emberek még ezek után is találjanak benne mételyes magot, mely

már annyi rostán ment keresztül».44 A tanügy története annál hálásabb íranta, hogy ennyi nehézség után is megőrizte azt a magyar és tudományos szellemet, a melyben az ifjúságot nevelni kívánta és nevelte is négy évtizeden keresztül. De a hatalom ezt az «igen liberalis» szellemet a tanszéken nem akarta látni, s úgy hitte, hogy Horváth egy jó vidéki plébánián nyugodtabban írhat történelmet, mint a pesti egyetemen. A kancellária szilárdan megmaradt azon szándékánál, hogy első helyen őt jelölje, de mivel Toldy, ki ezt a nevet a régi Schedel-név helyett most vette föl,45 szintén pályázott, nem akart útjában állni, mert «jobban szerette a prépostságnál», melyre most reménye nyilt.

Februáriusban ugyanis *Vaiszkopf* Mihály, Szent Mihály infulás hatvani prépostja, szentszéki ülnök s Heves és Nógrád vármegyék táblabírája üresen hagyta a hatvani plébániát és a hozzá kapcsolt prépostságot.46 Barátainak biztatására Horváth márcziusban már folyamodott ezért az állásért. A javadalom nem volt fényes, évenként legfeljebb 2000 pengőforint, de igen nyugodalmas munkát ígért. A kegyúri jogot Grassalkovich Antal herczeg özvegye, született Galanthai Esterházy Leopoldina herczegnő gyakorolta, a kihez jószágkormányzója, *Lónyay* János beregmegyei főispánhelyettes útján Kaunitz herczegné, gróf Esterházy József és Bartal György meleg ajánlóleveleket irtak. A herczegné jelöltje eleinte *Duschek* Frigyes volt, a gödöllői esperesség bagi egyházközségének plébánosa, a ki mindössze két esztendővel volt idősebb Horváthnál. Esterházy József azonban úgy vélekedett róla, hogy a kormány meg nem erősítené, ha a herczegné kinevezné is és egyre biztatta Horváthot.47

Mialatt folytonos bizonytalanságban élt, Bécsben marad-e, hol még nagyon szeretett volna kutatni a levéltárakban, Pestre megye-e tanárnak, vagy Hatvanba prépost plébánosnak, szívesen teljesítette az orvosok és természetvizsgálók társasága régészeti

44 Toldyhoz 1847 márczius 14. Akad. TLT. Lxx. 294.

45 Ehhez Horváth 1847 április 15. kívánt szerencsét. U. o. 296. sz. 46 U. o. 65., 178.

47 V. ö. Schematismus cleri Vaciensis ad a. 1847., 13., 56–57., 185. Horváth márczius 14. és április 15. id. levelei, és május 1. levele. U. o. 279. sz.

és történelmi osztályának azt a megbízását, hogy a soproni nagygyűlés előkészítése végett *Henszlmann* Imrével bejárja Sopron vármegyét s annak történelmi nevezetességeit és levéltárait átvizsgálja.⁴⁸ Husvétkor (április 4.) már Sopronban járt, az elég gazdag levéltár okiratait a mohácsi vészig mind lemásolta s örült, hogy oklevélgyűjteménye szaporodott.⁴⁹ A hónap végén *Esterházy* Pál herceget személyesen kérte, engedje meg, hogy használhassa a kismartoni levéltárt, mert megírni akarja ősenek, Miklós nádornak történetét. A herceg nemcsak megengedte, hanem kérte is, hogy néhány órát adjon neki a magyar alkotmány kifejlésének történetéből, mert hosszas távolléte alatt hazája ügyeivel kellően nem foglalkozhatott, most azonban visszatérvén, hazánk javára akarja szentelni erejét. Horváth szívesen vállalkozott, mert sok jóakaratot látott benne, s ha ereje is annyi lesz, sok jót várhatott tőle.⁵⁰ Egy esztendő mulva már valóban mint felelős magyar minisztert üdvözölhette.⁵¹ Most a rendelkezésére álló időt szorgalmasan felhasználta a kismartoni levéltárban, de az oklevelek lemásolásában csak 1645-ig jutott el.⁵² Már nagy történelme első kiadásában kívánta, hogy az ott rejlő többi okirat is napvilágra jöjjön, de csak két évtized mulva jelenthette,⁵³ hogy ez *Szalay* Lászlónak és *Salamon* Ferencznek Esterházy Miklósról írt nagybecsű monografiájában megtörtént. Azt hitte,⁵⁴ nagyobb szolgálatot tesz levéltári kutatásaival, mint a Kisfaludy-Társaság mythologiai kérdésének megfejtésével, mire Toldy még mindig ösztönözte. A magyarok egész ősi vallásáról — szerinte — oly kevés hiteles adatunk van, hogy az író itt végre is csak gyanításokat adhat. De mégis gondolkozott róla. Elolvasta valamennyi keleti és északi nép mythológiáját. Talált is némit, a mi hihetőleg megvolt a magyarok vallásában is. De jól tudta, hogy addig

⁴⁸ Id. levele Toldyhoz márczius 14.

⁴⁹ Toldyhoz, 1847 április 15. U. o. 296.

⁵⁰ Toldyhoz, május 1. U. o. 297.

⁵¹ Huszonötév Tört. III. 413-4.

⁵² Ezeknek regestáit csak 1861-ben adhatta ki a M. Tört. Tár. x. kötetében.

⁵³ MO. Tört. Új dolg. 2. jav. kiad. v. 458.

⁵⁴ Toldyhoz, 1847 márczius 14. irt. id. levele.

lehetetlenség dolgozni, míg a népnél divatozó babonák, bűvölések stb. megírva, a népszokások összegyűjtve nincsenek. Egyelőre alig van a nyomozónak egyéb támaszpontja, mint némi szóhasonlatosság s egyéb efféle (pl. Kors vagy Korts, az oroszok Bacchusa). Előmunkálatok teljes hiányában helyes értekezést nem készíthetvén,⁵⁵ a dolgot abbahagyta; s így lett azután *Ipolyi* pályanyertes és a magyar mythologia megteremtője.

28. KISMARTONI UTCZARÉSZLET.

Különben is életének fordulópontjához ért. Idáig a pesti egyetem tanszékeért Toldyval, Ramóczy Valerián benedekrendivel,⁵⁶ ki «Szavallat-tudományával» pályadíjat nyert a Kisfaludy-Társaságnál és Szvorényi Józseffel, kit különösen Szogyény alkanczellár pártolt, — a hatvani plébániáért pedig Duschek Frigyessel, báró Mednyánszky Czézárral és másokkal kellett vetekednie. Grassalkovich herczegné a kinevezést Lónyay Jánosra azzal bízta, hogy Duscheket és Mednyánszkyt mellőzni kívánja. Így tehát Lónyay 1847 június 20-án előszóval tudatta Horváthtal, hogy hatvani plébánossá őt nevezte ki.⁵⁷

⁵⁵ Toldyhoz, 1847 április 15. Akad. TLT. LXX. 296.

⁵⁶ Czuczor Gergely Guzmics Izidorhoz 1847 július 12. Figyelő, IX. 240.

⁵⁷ Horváth Toldyhoz június 20. Akad. id. h. 298. sz. Wurzbach (IX. 32 l.) a kinevezést Bartal Györgynek és gr. Esterházy Józsefnek tulajdonítja.

VI. A FŐPAP.

L NVENI PORTUM, SPES ET FORTUNA VALETE! — írta Horváth Mihály, mikor hatvani plébánossá nevezték ki.¹ Remélte, hogy a király hatvani préposttá is mielőbb kinevezi, mivel kanonikus hibát csak nem találnak benne. A pesti egyetem pályázói hatalmas vágytárstól szabadultak meg benne,² de ő most mindent elkövetett, hogy legjobb barátjának, Toldynak biztosítsa a kathedrát; ügyében június 27-én járt is gróf Teleki Ferencz titkos tanácsosnál a kancelláriában, a ki azonban kijelentette, hogy barátja a könyvtárnokság mellett csak úgy lehetne egyetemi tanár is, ha egyik tisztének fizetését csökkentenék.³ Így Toldy csak 1861-ben érte el célját.

Horváth, az iskolai év éppen végződven, elbúcsúzott theresianumi tanítványaitól s bécsi barátaitól, különösen Jászaytól, Gondol Dánieltől s július 8—10. közt Pesten át lemenvén Hatvanba, felesküdt plébánosnak,⁴ s megkezdte működését a hatvani esperességben, a melynek élén Vavróczy Márton címzetes kanonok és versegi plébános állott.⁵ Két káplánja volt: a nála csak egy évvel ifjabb Horner József és a csak harmadéve fölszentelt Rády Ferencz.⁶ A plébánia Szent Adalbert és Szent Márton püspökök tiszteletére volt fölszentelve s a plébános mind a két szent történetét megírta. Szent Mártonét, vagy inkább a Szent Márton hegye multját, mindjárt odaköltözése első napjaiban⁷, a mi mutatja, hogy hivatalos gondjai sem vonták el a történelemtől; Szent Adalbertét azonban csak olaszországi száműzetésében,⁸ a mikor már tizenkét esztendő sűrű köde fedte el előle a hatvani plébánia oltárképét.

¹ 1847 június 20. idézett levele 298. sz.

² Czuczor Guzmicsához július 12., id. h.

³ Horváth Toldyhoz június 28. Akad. TLT. LXX, 299.

⁴ Czuczor idézett levele, július 12.

⁵ Váczi Schematismus 1847-re, 10., 56. l.

⁶ U. o. 63. l.

⁷ Toldynak egy ivre kibővítve már 1847 október 7-ikén beküldte «A magyar hajdan és jelen» című album számára (Akad. TLT. LXX, 299a.), hol még azon évben meg is jelent.

⁸ Megjelent az Egyetemes Magyar Encyclopaedia 1. kötetében, 1859.

Az első hetek Hatvanban elég kellemetlenül teltek. Lakása annyira el volt hanyagolva, hogy egészen rendbe kellett hozatnia, újra festetnie szobákat, ajtókat, ablakokat. Az első emeleten levő nagy termet művészies magyar történelmi falfestményekkel látta el, a miket azonban utóda az osztrák abszolútizmus idejében bemázoltatott.⁹ A festés ideje alatt Horváth a földszinten egy két-négyszögöles szobácskában lakott s onnan csak október 6-án jött fel egyik elkészült szobájába. Október 17-ére azonban, a szüret idejére, már mindennel rendbe jött s a szüretre barátját, Toldyt is meghívta.¹⁰ Időközben maga is beberándult Pestre s már augusztus 16-án résztvett az Akadémia ülésében, hol *Gyurikovics* György a pozsonymegyei műemlékekről értekezvén, pótlásul figyelmeztette a felolvasót, hogy a fraknoi várban Hunyadi Jánosnak egy zászlaját is őrzik.¹¹ Az Akadémia a történelmi pályamunka bírálatát reá bízván, Toldy titkárnak azt azzal a megjegyzéssel küldte vissza, hogy a stilust és modort tekintve, az kétségtelenül a Lányi Károlyé.¹² «Török uralkodás Magyarföldön» czimmal valóban ő nyerte el az Akadémia jutalmát, de műve kéziratban maradt.¹³

A király Horváthot december 27-én végre kinevezte hatvani prépostnak; a kihirdetés is megtörtént, de legfelsőbb aláírásra collationalisát csak 1848 januárius 26-án vitték föl. A király februárius 18-án aláírván, az irat leérkezése után Budára kellett mennie, hogy a jószág birtokába való beiktatását a kamara elrendelje.¹⁴ Ez meg is történt s Horváth most már infulás prépost volt.¹⁵

A templomban Istennek, íróasztalánál a tudománynak naponkint bemutatván áldozatát: a mennyire lehetett, visszavonultan

⁹ Farkas Sándor szíves közlése.

¹⁰ Toldyhoz október 7-iki idézett lev. Akad. TLT. LXX. 299a.

¹¹ M. Akad. Értesítő, 1847. VII. 238.

¹² Kelet nélkül az Akadémiában, TLT. LXX. 299b.

¹³ 4r. 315 levél, rajzokkal. Szinnyei, VII. 782.

¹⁴ Toldynak 1848 február 2. Akad. TLT. LXX. 300. Pesti Hirlap 1848. 23. sz., Wurzbach IX. 321. A pénzt 1848 január 29. küldte el a bécsi ágensnek. Levele Jászay Pálhoz, Irodalomtört. Közl. 1899. 111. l.

¹⁵ Nem kanonok, mint Wurzbach írja, IX. 321.

élt. Hatvanban, a hogy Jászaynak, a bécsi kedves napokra emlékezve, írta,¹⁶ maga áll, «mint az árva veréb a földélen». Senkije sincs, a kivel szíve szerint csak egy szót is válthatna; s Pestre kell utaznia, ha oldalát a beszédvágy fúrja. Az első félesztendőben csak baj, még pedig sok baj és igen kevés öröm jutott számára. «Isten tudja, hogy lesz-e több a jövőben is?» sóhajtott, mintha igazán belátott volna a jövőbe. Azonban egyik nővére, Terka, a ki úgy látszik berendezkedését és háztartását vezette, gondoskodott róla, hogy mint prépost, nyilt házat tartson. A szüreti ünnep után, 1848 februárius 14-én egy kis farsangi esti mulatságot adott, melyre Toldyt is meghívta.¹⁷ Ugyanakkor egy programot is küldött valamely ügyben, hogy azt báró Eötvös-sel beszélje meg s tudósította, hogy most az Arpádokkal rokon Crouy-család okirataival és nemzedékrendjével foglalkozik.¹⁸

29. HORVÁTH MIHÁLY NÉVALÍRÁSA.

Csendes munkássága közben érték a párisi, bécsi, pesti forradalmak hírei. A bécsieket a lapok tudósításain kívül Gondol Dániel terjedelmes leveléből,¹⁹ a pestieket szintén barátai, ösmerősei elbeszéléséből és saját tapasztalataiból ismerhette. Mikor a «forradalmat» az új törvények szentesítése követte, saját vallomása szerint,²⁰ ő is azt hitte, hogy minden nyerve van; szíve repeső örömeiben «merő rózsás utakon látta eleve is haladni hazánkat egy még soha nem élvezett jólét, erő, gazdagság, műveltség felé». Megint a fővárosba vágyott, az események középpontjába s az első magyar vallás- és közoktatásügyi miniszternél, Eötvösnél, késznek mutatkozott prépostságát

¹⁶ 1848 januárius 29. Irodalomtört. Közl. 1899. 111.

¹⁷ 1848 februárius 2. id. 1.

¹⁸ Az eredményt röviden MO. Tört. (új dolg. 2. kiadás) 135–8. lapján ismer-

tette s az okmányokat álműveknek nyilvánította.

¹⁹ Gondol) Dániel levele 1848 márczius

18. Dr. Pekár Dezsőnél.

²⁰ Horváth, Kossuth leveleire, 11.

a múzeum őrségével fölcserélni,²¹ a mi maga is mutatja, hogy a nemzet átalakulásában nem politikai, hanem tudományos téren akarta kivenni a részét. Az egyházpolitikai mozgalmaktól azonban nem zárkózott el.

Úgy érezte,²² hogy a politikai forradalom következtében az egyház is egészen más viszonyba került a politikai állammal és kormánnyal; s a dolgok ezen forrongásában minden papnak rajta kell lennie, hogy a római katolikus egyháznak és a hitnek használhasson s azt a közdolgok felfordult állapotában valami veszedelem ne érje. Mivel a vácsi egyházmegyének akkor sem püspöke,²³ sem püspöki helynöke nem volt s így a dolgok nehéz helyzetében a megyei papságnak irányt egyik sem adhatott, egyházi ügyeik megbeszélése végett Jeszeniczi *Jankovich* Mihály, az egyházjog doktora, Nógrád, Hont, Gömör és Heves vármegyék táblabírája és turai (pestmegyei) plébános²⁴ a szomszéd plébánosokat Turára, május 25-ére, értekezletre hitta össze; s a megjelent 22 pap közt volt Horváth Mihály is, kit elnöknek választottak meg. Elhatározták, hogy 1. az egyházmegye kormánya az alapítványok állapotáról s az egyházmegyei vagyonról a papságot ezentúl évenként tájékoztassa; 2. a kerületi alespereket kinevezésre ezentúl a megyei papság jelölje a püspöknek; 3. a netán megtévedt kerületi testvéreket, az evangélium tanácsa szerint, a testvérek tanácsa (concilium) elé állítsák, a mely buzditásaival testvéri szeretettel vezesse vissza őket, a javíthatatlanokat pedig megbüntetés végett adja át az egyházmegyei kormánynak; 4. a kerületi papságról adandó alesperesi minősítéseket beterjesztés előtt a kerület két papja vizsgálja meg és láttamozza; 5. a káplánokat, kik többnyire csak 24 forint évi fizetést kapnak, ok nélkül egyik helyről a másikra ne helyezték át; 6. a szemináriumi tanulmányokról és a papnövendékek siralmas

²¹ Wurzbach, IX. 321.

²² Levele gróf Montani Sándorhoz, az apostoli nunciatura auditorához, 1848 aug. 21. után keltezés nélkül. Fogalmazvány (Nemzeti Múzeum, Horváth-iratok, 16).

²³ Gr. Nádasdy Ferencz kalocsai érsek lett.

²⁴ Czime a vácsi 1847. évi Schematismusban, 69.

tanításáról jobban gondoskodjanak; 7. a világi alkalmazásban levő papok, mint Ausztriában, Német- és Franciaországban, sőt Rómában is szokás, polgári, de paphoz illő szerény ruhában járhassanak; végre 8. nemzeti zsinatot tartsanak, hol az egyház javáról és szabadságáról, az egyháznak az államhoz való viszonyáról a magyar püspökök közösen tanácskozzanak.²⁵ A határozatokat Horváth nemcsak helyeselte, hanem mint elnök ki is hirdette s a káptalani helynök elé terjesztette; de a fiatalabb papok heveskedő indítványainak elfogadását megakadályozta. Az említett nyolcz pontot utóbb dr. *Szarvas* Ferencz kanonok, tenyői prépost, káptalani helynök elnöklete alatt tartott váczegyházmegyei gyűlés is egyhangulag elfogadta; a «szabadelvű plébánosok» azonban a multkor leszavazott pontok megbeszélése végett dr. *Bobory* Károly czeglédi plébános elnöklete alatt Czegléden június 21-én, Horváth részvétele nélkül, újabb gyűlést tartottak és «emanczipálták magukat a káptalan alól».²⁶

Ilyen előzmény után meglepetésszámba ment, hogy *V. Ferdinánd* király báró *Eötvös* József vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére Innsbruckban június 25-én az egrri érsekké kinevezett *Lonovics* József helyébe *Horváth Mihályt csanádi megyés püspökké nevezte ki*.²⁷ Erről a miniszter a kinevezettet július elsején²⁸ azzal értesítette, hogy «a haza iránti érdemei legjobb reményekre jogosítják a nemzetet»; július 6-án pedig a csanádi káptalannal is örvendetes «tudomás és miheztartás végett» közölte a királyi kézirat másolatát.²⁹

Pázmány Péter óta talán Csanád 83. püspökével³⁰ történt

²⁵ Horváth id. levele Montanihoz.

²⁶ Szeremlei, MO. Krónikája, II. 23.

²⁷ A királyi rendelet másolata mellékelve Eötvösnek a csanádi káptalanhoz július 6-ikán 2530. sz. c. e. rendeletéhez. (Országos Levéltár).

²⁸ 2428. sz. a. Orsz. Lt. fogalmazványban. Eredetije a Nemz. Múzeumban, 440. Oct. Hung. 14. sz. a.

²⁹ 2530. sz. c. e. fogalmazványa ugyanott.

³⁰ Ezeknek sorában (Schem. cleri dioec. Csanadiensis pro 1800, 52. l. ő csak mint «benigne nominatus» szerepel, mert sohasem foglalta el püspöki székét s nélkülözte az apostoli megerősítést és fölszentelést. 1850—1867. közt egyáltalán föl sem említették.

először, hogy kizárólag irodalmi érdemek emeltek ifjú lelkészt a főpapok sorába.³¹ Vele egyidőben lett *Hám* János esztergomi, Lonovics József pedig egri érsek; továbbá Jekelfalusy Vincze szepesi, Karner Antal székesfejevári és — a még június 20-án kinevezett — Athanaczkovics Plátó bácsi püspök.³² A csanádi káptalan július 11-én tartott üléséből sietett paptársainak tudtára adni érdemekben dús és halhatatlan nevű főpásztorának nagyobb polczra felemeltetését és a veszteségük ily gyors és legjobb reményekkel teljes kipótlása által kétszeresen örvendetes eseményt. Szívesen üdvözölte az új püspököt is, és hálával fogadta a király kegyelmét, hogy az egyházmegyét nem hagyta elárvalni és korunk viharai közt biztos és erélyes kormányzó után búsongani. Örömmel és hódoló tisztelettel köszöntötte Horváth Mihályt fényes, nagy pályájának nyiltán. Országszerte ismert dicső erényeit, szent hitünk iránti buzgóságát, mély tudományosságát, szelid, nyájas műveltségét, munkás és érdemtelen hivataloskodását az iránta nyilvánult közbizalom legméltóbb s legszilárdabb alapjául tekintette s erre az alapra bizvást építette minden reményét, egész bizodalmát, a megye virágzását, köz- és egyéni érdekeik boldogulását. «Azon viszony és kapcsolat szentesítésére, mely által vezérök, oltalmuk és atyjok lesz, ők pedig fiai, hívei és öröme, dicsősége lenni óhajtanak», Isten mielőbb hozza őt körükbe.³³

Horváth Mihály szerényen válaszolt.³⁴ Váratlanul, nem is sejdítve lepte meg a nem keresett királyi kegyelem, mely a papjai műveltségéről ismeretes csanádi egyházmegye kormányát gyöngé vállaira tette. Ha keblében rég szilárd meggyőződéssé nem ért volna annak hite, hogy életviszonyai minden újabb alakulásában Isten ujjá nyilatkozik s a gondviselés kinyomozhatatlan végzetei intézik élete útjait, ereje és tehetségei gyöngé-

³¹ Fraknói, Horváth M. emlékezete, 25. és Századok, 1879. 259.

³² Mindnyájan 2428. VKM. sz. a. Orsz. levéltár.

³³ A csanádi székeskáptalan jegyző-

könyvének v. kötetében a 212–3. lapon, Rech K. Géza kápt. jegyző hiteles kiadványában.

³⁴ Kelet nélkül való fogalmazvány a Nemz. Múzeum Horváth-iratai közt, 11. sz.

ségének érzetében visszariadna a fényes hivatástól, mely a feleletnek oly súlyos terhével jár; kivált miután tudja, mily nehéz a köztársaságnak megfelelni oly körben, melyet előbb egy országszerte ünnepeelt egyéniség töltött be lángesze fényével.³⁵ Azonban megszokván, hogy alázattal vesse alá magát az isteni gondviselés rendeleteinek, azon erős bizalommal veszi vállaira a nehéz hivatalt, hogy Isten a szent pályán, melyre vezérelte, a szent vallás és egyház javára futnia is engedí. A káptalan testvéries indulatában, szíves vonzalmában, atyafiságos közremunkálásában bízva, minden erejét és tehetségét a szent vallás és egyház, valamint a kormányára bízott megye javára és felvirágoztatására fordítja.

Erre szükség is volt, mert volt püspöke, gróf *Nádasdy* Ferencz kalocsai érsek, az esztergomi és egri kinevezett, de kánonilag még meg nem erősített érsekeket a metropolitai méltóságban megelőzván, a meglazult egyházi kormányzat, fegyelem és a nép megromlott erkölcsé dolgában augusztus elsején Esztergomba szeptember 24-re nemzeti értekezletre s annak végével nemzeti zsinatra hívta meg a főpapokat. Horváth Mihály, a ki, hogy a főrendiház tárgyalásain részt vehessen, Pestre költözött be,³⁶ a Bécsben székelő római nunciaturánál lépéseket tett mielőbb való kánoni megerősítése iránt s káptalanát kérte,³⁷ hogy az egyházmegye és a székesegyház jelen állapotjáról jelentését melléklés végett küldje fel hozzá, mire nézve a káptalan augusztus 17-én intézkedett is. A mint a nunciatura ügyésze, Montani gróf pár nap mulva írta neki,³⁸ nagyon érdekében áll az apostoli szentszéknek, hogy a kiket a püspöki méltóságra előmozdítnak, igazán vélekedjenek a katolikus egyházzal, a reájok bízott nyáját az egyházi jogban, zsinatokban, szent iratokban, hagyományokban és az egyház tekintélyében

³⁵ Könyomatos eredetije Nemz. Múzeum, 441. Oct. Hung.

³⁶ A Weisz-házban, Nagyhíd-utca 678. sz. a. lakott.

³⁷ Augusztus 13. kelt levele a csanádi

székeskáptalan jegyzőkönyvében, v. kötet, 219. l.

³⁸ 1848. augusztus 21. Bécs. Nemz. Múzeum, Horváth-iratok, 15. sz., a nunciaturában 248. számmal jelezve.

foglalt, meghatározott, szentesített és megállapított jogokra s tételekre tanítsák s a pápa, valamint más főpapok iránt az egyházban előirt módon engedelmesek legyenek. Kérdezte tehát, igaz-e, mint neki jelentették, hogy a turai gyűlésen³⁹ hozott három pontot helybenhagyta és elfogadta? Ezt nem hihette, mert tudta, — úgymond — hogy mindig helyesen viselkedett, idáig a katolikus hit tisztaságában megmaradt, felebbvalóinak a kötelees engedelmességet megadta és a trienti zsinaton megállapított s különösen a papok életéről, tisztességéről és hűtlenségéről szóló egyházfegyelmi törvényekhez szigorúan alkalmazkodott. Horváth Mihály azt válaszolta, hogy nem három, hanem nyolcz pontot fogadott el és helyeselt s történetírói higgadsággal és papi lelkiismerete szerint beszélte el a gyűlés lefolyását.⁴⁰ Ha a nunciaturát másképp értesítették, akkor igazságtalanok voltak és hazudtak. Mert ő mindezideig megmaradt igaz hitében, alkalmazkodott az egyházi fegyelemhez, eljáróinak engedelmeskedett s Isten kegyelméből — fogadta — mindezt a jövőben is megteszi, mert tudja, hogy püspöki méltóságával fényt kell árasztania s a kormánya alá rendelt egész papság előtt világítania. A gróf — úgymond — ismeri Olaszország s az európai országok helyzetét, talán Magyarországot is. Tudhatja tehát, hogy új idők szükségleteiről új módon kell gondoskodni. Ha a parochiak élén álló komoly egyházi férfiaknak bűnül tudják be, hogy a katolikus egyház javára irányuló tanácsokat mertek adni, ez az egyház szabadsága ellen történnék.

Ennek a valóban komoly egyházi férfiúhoz illő nyilatkozatnak súlyát növelte, hogy midőn ősszel a hatvani plébániától s prépostságtól és vele a váczai egyházmegyétől elbúcsúzott,⁴¹

³⁹ Az auditor május 25-iki congregatióinak nevezte.

⁴⁰ Latin fogalmazványa kelet és aláírás nélkül u. o. 16. sz.

⁴¹ A hatvani historia domusból ki van tak tépve a Horváth Mihály prépost-

plébánosságára vonatkozó adatok. (Odray Celesztin hatvani prépost szíves közlése Farkas Sándorhoz.) Egy könyvét és iratszekerényét Hatvanban barátja Harmos Albert, takarékpénztári pénztáros, egy másik orvosi könyvét, a melybe atyjának

egykori tanára és főnöke, dr. *Szarvas* Ferencz káptalani helynök, távozásában nem egyedül saját veszteségét, hanem és főképpen szeretett megyéje fényének fogyatkozását is látta. A vigasztalást csak abban vélte rejleni, hogy díszes előléptetése a jeles váczai megye történetében tündöklő pontot foglal el s Horváth Mihály a távolban is övék marad.⁴²

Időközben, szeptember 26-án, megtörtént Horváth Mihálynak a csanádi megyés püspökségbe való ünnepélyes beiktatása.⁴³ Csanád vármegye küldöttsége Makón tisztelkedett az új püspöknél.⁴⁴ Ugyanaz nap hasonló módon iktatták be a kalocsai érsekségbe az eddigi csanádi püspököt, Lonovics Józsefet. Horváth ezzel csak a világi javadalmakat nyerte el, mivel a lelki hatalmat csupán a pápai megerősítés és püspökké szentelése következtében gyakorolhatta volna, mi azonban — nem kánoni aggodalmak, hanem a miatt nem történt meg, mert a király és nemzet közt csakhamar történt szakítás következtében a bécsi nunciatura a nemzeti ügyhöz csatlakozó püspök megerősítését nem szorgalmazta. Ez okból nem nyert pápai megerősítést, tehát jogot az egyházi hatóság gyakorlatára az a többi három főpap sem, a ki vele egyidőben kineveztetve, a nemzeti ügyhöz csatlakozott; így maga a szentéletű primás, *Hám* János, kit halála (1857) után hívei boldoggá avatni ohajtottak; *Lonovics* egri érsek, az egyházi archaeologia nagytudományú művelője, a kinek lángeszét utóda, Horváth,⁴⁵ mély tisztelettel ösmerte el, de az erkölcsi bátorságot, a valódi nagyság alapját, nem találta fényes szellemi tulajdonságai közt; végre pedig Jekelfalusy Vincze szepesi püspök.

Horváth Mihálynak *Szentleányi* József temesvári állami

neve volt beírva, a hatvani egyházi, hatvani tartózkodása idejéből pedig több emléktárgyát Havas Pál volt hatvani tanító, utóbb gyöngyösi állami elemi isk. igazgató őrizte meg. (Farkas Sándor szíves közlése.)

⁴² Levele 1848 október 5. Nemz. Múzeum, Horváth-iratok, 8. sz.

⁴³ 1848 október 8. 16759 PM.932. g. c. sz. a. értesítés a VKM-hoz (Orsz. Lt.) és Horváth püspökhöz (Nemz. Múzeum 440. Oct. Hung. 12. sz.). A VKM 5513/1089. c. e. további intézkedése Orsz. Lt.

⁴⁴ A küldöttséget állítólag borotválkozás közben fogadta.

⁴⁵ Huszonötév Tört. I. 334—7., II. 119.

kinctári igazgatósági ülnök, mint miniszteri biztos, az egyházmegyei uradalmakat október 13-án oly időben adta át,⁴⁶ mikor a király az országgyűlést — melynek a felsőházban ő is tagja volt — feloszlatta, a parlamenti kormányt megszüntette, az

30. HÁM JÁNOS ESZTERGOMI ÉRSEK.

országot haditörvények alá vetette; a parlament ellenben honvédelmi bizottságot alakított s folytatta működését. A csanádi szentszék az új magyar kormányt már október 12-én elösmerte s így a leirat ellen foglalt állást.⁴⁷ Mindamellet báró Rukavina altábornagy és temesvári várparancsnok 28-án mindössze három órai határidőt adott neki annak kijelentésére, elösmere a mos-

⁴⁶ Az id. p.ü.-min. rendelet értelmében.

tani magyar kormányt, vagy hódolattal fogadja a királyi leiratot s aláveti magát a temesvári haditanácsnak.⁴⁸ A szentszék, *Róka* József püspöki helynök elnöklete alatt, még aznap kijelentette, hogy a szentszék minden világi hatalomtól független hatóság, mely az egyházi és hazai törvények értelmében egyedül a megyés püspöktől függ, a haditanács rendelkezéseit tehát el nem fogadja; a többire nézve pedig már nyilatkozott. Együttal elhatározta, hogy a püspöki hivatal, szabadságának megőrzése végett, Makóra költözteti át;⁴⁹ s határozatáról csak akkor értesítette a várparancsnokságot, mikor ez október 31-én a legnagyobb sietséggel megtörtént.⁵⁰ A káptalan nagyobb része ugyan Temesvárt rekedt s *dr. Fábry* József címzetes püspök (majd egyideig Oltványi István kanonok) mint püspöki helynök Gábel József és Konrad Frigyes kanonokok, valamint a két temesvári plébános és a szemináriumi igazgató bevonásával szentszéki üléseket is tartott; azonban a törvényes püspöki helynök, *Róka* József, a teljes ülésben hozott határozathoz képest, Makón a szegedi, makói és csanádpalotai plébánosok és a theologiai tanárok behívásával szintén szervezte a szentszéket s november 2-án hazafias körlevélben értesítette a papságot a székhely áttételéről. A szeminárium tanárai szívesen támogatták munkájában, mert előadásokat úgy sem tarthattak, a mennyiben mind a hatvanhat papnövendék beállott honvédnek s a papok közül is sokan fegyvert fogtak.⁵¹

Horváth egyházmegyéje tehát kettészakadt, egy osztrák és egy magyar területre; külön püspöki helynökökkel, külön szentszékekkel. Ezeknek hatósága a szerint módosult, a mint a fegyverek szerencséje változott. A Fekete-Köröstől az Al-Dunáig, a Tiszától Erdélyig imént még egységes egyházmegyében ez a most következő időkben gyakran történt, s a föllázadt szerbek

47 A csanád-egyházmegyei szentszék 1675. sz. határozata.

48 Rukavina október 28. sz. átirata 40. sz. a.

49 A szentszék október 28-iki ülésének 1759. sz. határozata.

50 Ambrus, Paphonvédek albuma, I. 18–19., 264. l.

51 Ambrus u. o. I. 5., 19., 261–2.

és oláhok is csatlakozván a császáriakhoz, a dioecesis néha majdnem teljesen elveszett a magyarságra nézve; Csanád, Csongrád, Torontál, Temes, Krassó és Arad vármegyék azonban, a melyeknek közel másfél millió lakosából 410,000-nél több római katolikus 173 plébániában tartozott Horváth Mihály püspöksége alá,⁵² a makói vikáriussal és szentszékkal közlekedtek csupán s ezt ösmerték el törvényes egyházi hatóságnak; ezt ösmerte

31. MAKÓI UTCARÉSZLET.

el maga a püspök is, a ki — a mikor tehette — ismételten tartózkodott Makón. Ő tiltotta meg Róka kanonoknak, hogy Fábry cz. püspök sürgetéseinek engedve, a szentszékkal az ostromlott Temesvárra visszamenjen.⁵³ A lelki ügyek intézését teljesen reábizta s ő maga, a mikor tehette, még a viharos időkben is

⁵² Az Universalis Schematismus Ecclesiasticus 1843. évi adatai szerint, 271—310. hasáb. Az 1900. évi csanádi Schematismus szerint (83—85. l.) Horváth kineveztetéséig 161 plébánia és curiátia volt az egyházmegyében; az ő idejében kettő

keletkezett (a dézsánfalvi káplánság és a nagykomlói plébánia) s az ő életében még — 1850—1878. közt — 28.

⁵³ Ambrus, T. 264. Ez a könyv különben (261—272. l.) megtisztítja dr. Fábry emlékét a hazaárulás vádjától.

csöndesen dolgoztatott az 1826 óta álló kastélyban, misézett a mellette levő díszes kápolnában, vagy sétálgatott a tizenegyholdas kertben.⁵⁴ Alkalmassint ő fogalmazta a püspöki kar október 25-i pásztorlevelét, mely hihetetlennek tartván, hogy az ámitás és izgatás szabad alkotmányunkat megtámadja s a nemzetiségeket a magyarok ellen lázítsa, híveit a haza védelmére irányzott felsőbb rendeletek teljesítésére s a békéért gyakori imádkozásra buzdította.⁵⁵

A püspöki kar októberi tanácskozásain Pesten szóba jött, hogy meg kellene kísérteni a nemzet és a király kibékítését. A hercegprímás és az egri püspök hajlandók is voltak, hogy e végből Olmützbe menjenek. Ezzel szemben a honvédelmi bizottság a püspökökkel értekezletet tartott, melyben Szemere Bertalan a főpapokat arra buzdította, hogy tegyenek úgy, mint rossz irányban a lázadó Rajasics szerb patriarcha teszi: híveiket a legelszántabb ellenállásra lelkesítsék; de a püspökök ezt nem vállalták, mert az ő apostoli hivatásuk a béke és szeretet hirdetése. Ezután tartott tanácskozásaikban Horváth Mihály azt indítványozta, hogy mivel a királyi manifesztumban pártütőnek mondott Kossuth nincs a fővárosban, az érsekek halaszszák el utazásukat addig, míg visszatérve, a dolgot vele megbeszélhetik, addig pedig a püspöki karnak egy feliratát küldjék Olmützbe a királyhoz. Ezt a feliratot nem Lonovics érsek, mint a császáriak gyanították, hanem elejétől végig Horváth fogalmazta⁵⁶ és pedig nemcsak magyarul, hanem németül is.⁵⁷ A kar Horváth művét több kihagyással s az erősebb helyek enyhítésével,⁵⁸ de egyhangúlag fogadta el október 28-án s a primás

⁵⁴ V. ö. Borovszky, Csanád vm. Tört. II. 372. Az öreg János püspöki huszár 1849 januáriusában Makón őt is hűségesen kiszolgálta. Ambrus, Paphonvédek albuma, 269.

⁵⁵ Kiadva a hiv. Közlöny 153. és a Pesti Hírlap 213. számában.

⁵⁶ Ezt Horváth is mondja, Függetl. harcztört., II. 28. jegyz., de bizonyítja a

Nemz. Múzeum «441. Oct. Hung.» alatt fennmaradt eredeti fogalmazványa is, mely egészen Horváth kezeirása.

⁵⁷ A múzeumi példányhoz van mellékelve a német fordítás fogalmazványa is, mely szintén Horváth kezeirása.

⁵⁸ A gyűlésben tett módosításokat hevenyészve czeruzával szintén Horváth jegyezte föl, a törléseket is ő tette s

Lonovicshoz, ez pedig Horváthhoz az összes jelenlevő püspökök aláírásával ellátva küldte vissza.⁵⁹

A felirat lehetetlennek tartván, hogy a királyt híven értesítették volna árva hazánk szomorú állapotáról, föltárja ezt előtte a maga valóságában, hogy királyi hatalmával közbelépve, megelőzze a hazát és trónját fenyegető még nagyobb veszedelmeket. A püspöki kar az elfogadott feliratban nem akarta a királyt a borzasztó jelenetek és csapások hosszú, részletes elsorolásával terhelni; de ezek a részletek megvannak Horváth javaslatában s első összefoglalásai azoknak az eseményeknek, a mikről tizenkét esztendő múlva egy háromkötetes munkában számolt be. Különösen megdöbbenő az a kép, a melyet mindjárt a bevezetésben a délvidéknek, tulajdonképen saját egyházmegyéjének siralmas állapotáról festett.⁶⁰ «Fölséges Úr! — mondta Horváth az eredeti szövegben⁶¹ — mi ismerjük ezen lelkipásztorságunkra bizott nép érzelmeit és kezeskedünk érte, hogy,

ezek szerint öntötte a szöveget abba a végleges alakba, a melyben a Függetl. harcztört. II. 28—32. lapján közli.

⁵⁹ Lonovics levele Horváthhoz október 30-án. (A Nemz. Múzeumban a Horváth-iratok közt 13. sz. a. levő eredeti a «Pest 1848» keletjelzést tévedésből magyarra 1848 december 10-re.)

⁶⁰ Összehasonlítással a Függetl. harcztört. II. 29. lapján a felülről számított 9. sor-tól az alulról számított 14. sorig terjedő szöveggel, mutatóban közlöm a Horváth püspöksége területére jellemző eredeti fogalmazványt: «A Bánságban és Bács-megyében a rácztörzsek gonosz igazgatók által elámitva, felbujtva, már hónapok óta minden ok nélkül iszonyú lázadásban áll; mint nyilván látszik, elhatározva lévén, kiirtani onnan Fölséged trónjának egyedül erős támaszát, a magyar és németajkú népet. S fájdalom, már több ezernyi ártatlan magyar és német polgár esett a gonosz bujtogatók által csaknem vadállati bősüzltségig felizgatott rácztörzsek dühének áldozatává. Számos virágzó város és helység elhamvasztatott, magyar és német

lakosaik földönfutókká tétettek, vagy a legborzasztóbb kegyetlenséggel meggyilkoltattak. S mi e kebellázító jeleneteket még fájdalmasabbá teszi, ezen embertelen rablócsoportok némely katonai határvidéki hatóságától nemcsak mindennemű hadiszerekkel segítettek, hanem maga a határvédelmi katonaság is, tisztjeitől vezérelve, a rablókhoz csatlakozott; sőt még az idegen hatalom alatt levő Szerbországból is hozott be számos czinkosokat, a magyarok és németek kiirtására s mint híresztelik, egy rácztörzset alkotására. Legsajnosabbán esett pedig hallanunk, mert a királyi trón iránti kegyeletünket sértette, hogy mindezen iszonyú pusztítások s kegyetlen vérengzések, mintegy gúnyolva a királyi trón és személy szentségét, Fölséged legmagasabb nevében hajtának végre a minden emberiségből kivetkezett rablók által.» Törölték a más lázadásokra vonatkozó részleteket is, mégis magukra zúdították a császáriakat.

⁶¹ A N. Múzeum idézett kézírata szerint. Végleges szövege Horváthnál, Függetl. H. T. II. 31—32.

mit a történet is világosan tanusít, Fölségednek tágas birodalmában nincs hívebb népe a magyarnál. Kezeskedünk érte, hogy e nemzet, mely most törvényes kormányától megfosztva is oly ösztönszerűleg hódol a rendnek és törvénynek polgári életében, azonnal hálatelten boruland le királyának trónja előtt, mihelyt Fölséged királyi hatalma s erélyes parancsai által ellenségeitől megszabadítottván, békében édelheti a Fölséged által szentesített törvényes szabadságát.» Mert különben «ki fogja a törvényes rend ösvényére visszavezetni a megvakított, a végtelen rablásig s kegyetlen öldöklésig fanatizált nép őrzöngő dühét. melyet a gonoszlelkű izgatók alávaló céljaikra Fölséged tudta nélkül kizsákmányoltak? Ki szerzi vissza szentségét a királyi szónak és eskünek, melylyel a bujtogatók oly gonoszul visszaélnak? Ki fog felelni a mindenható igaz Isten bírószeke előtt azon ezereknek ártatlan véréért, kik e gyászos belháborúnak estek áldozatául?»

A felirat felküldésének módozatait Lonovics érsek⁶² és báró Perényi Zsigmond, a felsőház alelnöke, megbeszélvén Horváthtal, abban állapodtak meg, hogy azt Fogarassy Mihály nagyváradai kanonok és címzetes püspök titkára, *Santhó* vigye Olmützbe; november elsején mégis maga Fogarassy indult el vele. A király 10-én fogadta ugyan, de nem mint a püspökök küldöttét s nem is látta a feliratot, mely őt esküjére és felelőségére emlékeztette. Hazatérte után Hám és Lonovics érsekek, Kossuthtal megbeszélve a dolgot, feleslegesnek és czéltalannak tartották, hogy személyesen menjenek Olmützbe, hol a püspöki kar kívánságát nem lehet a király elé terjeszteni.⁶³

Megbízás következtében november 15-én Horváth a püspöki kart 1849 januárius 9-ére újabb tanácskozásra hívta össze, ezúttal az egyházi birtokok arányosításának ügyében,⁶⁴ mert a saecu-

⁶² Lonovics október 30. levele. N. Múz. Horváth-iratok, 13.

⁶³ Horváth, Függetl. harc története II. 33–34.

⁶⁴ Lintzy Józset szatmári nagyrépost és püspöki helynök levele Horváthhoz 1848 december 23. N. Múzeum, Horváth-iratok, 9. sz.

larisatio gyakori emlegetése következtében ezzel a kérdéssel is kellett foglalkozni. Időközben azonban V. Ferdinánd I. Ferencz József javára lemondott a trónról, az országgyűlés és a kormány pedig Debreczenbe menekült Windischgrätz császári fővezér hadai elől, melyek azután a fővárost ellenállás nélkül megszállották. Horváth tehát s a nemzeti ügryhöz csatlakozó püspökök nem vehettek részt a püspökök tanácskozásán, melyet azonban a simulékonyabbak a hirdetett időben mégis megtartottak s pásztorlevélben intették a papokat és híveket, hogy hódoljanak meg törvényes királyuknak, Ferencz Józsefnek s engedelmessédjenek fővezérének, Windischgrätz herczegnek. Horváth Mihály a hivatalos lapban sietett kijelenteni,⁶⁵ hogy ez a pásztorlevél kétségtelenül koholt, mert teljesen ellenkezik a püspökök október 25-iki pásztorlevelével. Ezzel a nyilatkozattal az imént még egységes püspöki kar három részre szakadt. Horváth csanádi, Bémer nagyváradi és Rudnyánszky besztercebányai püspökök kuruczok, Scitovszky pécsi, Zichy veszprémi, Karner fejevári, Haulik zágrábi püspökök a labanczok közé álltak, a többiek pedig, az érsekekkel együtt, a mennyire lehetett, visszavonultak a politikai ügyektől.

VII. A SZABADSÁGHARCZBAN.

JÚLIUS 5-én megnyilt parlament felsőházának Horváth Mihály egyik legszorgalmasabb tagja volt. Ahhoz az erős szabadelvű kormánypárthoz tartozott, melyet ottan az új főispánok és — saját szavai szerint¹ — a most kinevezett vagy az elébbi kényszer bilincseiből kibontakozott püspökök alkottak, és szívesen fogadták a főrendiház reformjának tervezetét is, a melyet Beöthy Ödön bihari főispán már július 8-án indítványozott. Augusztus 29-én ő is megszavazta az újonczállí-

⁶⁵ Közlöny, 1849., 7. sz.

¹ Függetl. harcztört. I. 264.

MI
E L S Ő
FERDINÁND
ISTEN

kedvező kegyelméből

AUSZTRIAI
CSÁSZÁR,
HUNGÁRI
NAGYKÖZÖSSÉG

A HORVÁTH MIHALYT CSANÁDI PÜSPÖKKÉ KINEVEZŐ OKIRAT I. LAPJA.

hogy . Mi ezen gondunk is gondoskodásunknál fogva,
mellyet Isten szentgyházainak helyes kormányoztata-
sa iránt viseltünk . Magyarországnak vallás és oktatás
beli ministere dötérszteséi folytan kegyes tekintete révén
ezen fényes eredményeket , díszes és ajánlatos erkölcsi réven
azon fényes tudományt , műveltséget , s példás hűkedvességet ,
társalgást , melyekkel a . Mi kedvelt hírvünk

HORVÁTH MIHÁLY

a szent . Mihályról nevezett hatvani prépost
Mtatán mezővárosi plebános , szép művészeti és bölcséleti ta-
rán , s a magyar tudós társaság rendes tagja díszlik figyél-
vén ezen felül azon bokros érdemeire is , melyeket ő ezen nyolcz
száz harmincz hétéodik évben áldozó passzá lett felszentelése a-
tán , hét évig mint segéd lelkes a nép és ifjúság nevelése ka-
rúl , azután három évig a bécsi tereziái lovag akadémiában

tásról, az államhitelről, a kamatnélküli pénzjegyekről és a költségvetésről szóló törvényjavaslatokat, s tagja volt annak a száztagú parlamenti küldöttségnek, mely Bécsben szeptember 9-én a vonakodó királyt a törvények megerősítésére sürgette, s mely alkalommal a nemzet utoljára szólt egyenesen a királyhoz.² Névlegesen még működött a felelős minisztérium, mikor a képviselőház szeptember 22-én egy bizottságot rendelt melléje, melybe azután (október 3-án) a felsőház is négy tagot küldött. A haditörvények kihirdetése (október 3.) után amaz október 8-án, emez pedig másnap ezt a honvédelminek nevezett bizottságot ruházta fel a minisztérium nélkül maradt ország kormányzásával s annak elnökévé Kossuth Lajost rendelte.³ Ösmeretes, hogy Horváth október 25-én a püspöki kar pásztorlevelének s 28-án a királyhoz intézett feliratának megfogalmazásával a nemzet és király kibékítésére, de egyúttal a nemzet törvényes jogainak megvédésére törekedett.

32. SZEMERE BERTALAN NÉVALÁÍRÁSA.

A nemzeti ügyléphez való szoros csatlakozása politikai tekintetben is a hírneves történettudósra irányozta a figyelmet.

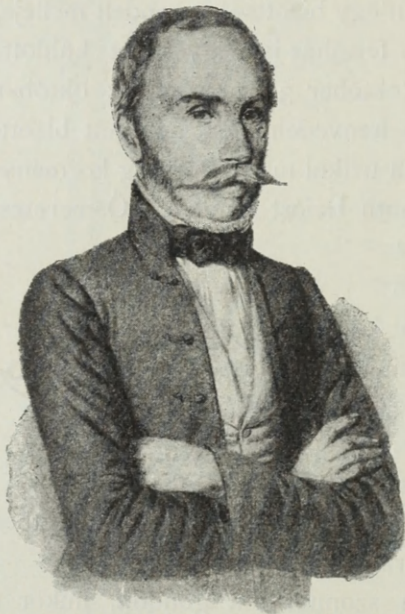
Így történt, hogy Kossuth azonnal reá gondolt, mikor a bizonytalan jellegű és hatáskörű honvédelmi bizottság helyett november 19-én Szemere Bertalan elnöklete alatt felelős minisztériumot akart állítani. A vallás- és közoktatásügy miniszterévé Horváth Mihályt, államtitkárává pedig Szentiványi Károlyt akarta megnyerni.⁴ Ellenben maga Szemere ugyanakkor miniszternek Zsákodi Horváth Kovachich Istvánt, az igazságügy minisztérium volt osztályfőnökét, államtitkárnak pedig valamelyik Bethlent, mint protestánst javasolta. Tárgyalt is Horváth Istvánnal, de a kath. ügyekben megegyezésre nem

² U. o. I. 374—9. Pesti Hírlap, 1848. 158—9. sz.

³ Horváth, Függetl. harcztört. I. 479—535.

⁴ Athenaeum (Beöthy Zsolt lapja), 1873. II. 854.

jutván, jelöltségét elejtette.⁵ Másnap, 20-án, már Szemere is Horváth Mihályt jelölte miniszternek, gróf Teleki Domokost pedig (a másik történetírót) protestáns államtitkárnak.⁶ De figyelmeztette Kossuthot, hogy ezzel két nagy elvet áldoz fel; azt, hogy pap jön be a kormányba és azt, hogy a vallásfelekezetek eszméje több ily megoszlásnak veti meg alapját.⁷ Ebben nem is tévedett; fél-

33 LÓNYAY GÁBOR.

esztendő mulva, mikor Horváth csakugyan miniszter lett, a felekezetek arra sürgették őt, hogy számukra külön osztályokat állítson fel. Kossuth most is (november 23-án) csak Horváthra nézve helyeselte választását, vagy inkább hozzájárulását s a püspökre akarta bízni a kath. egyház és nevelés ügyeit, a többit azonban Ráday Gedeon nógrádi főispánra s kérte, fogadja el javaslatát.⁸ Szemere meg is maradt Horváth mellett, de államtitkárává ezúttal Lónyay Gábort hozta javaslatba,⁹ mint a protestáns közoktatás inté-

zőjét; mégis csak abban az esetben, ha csakugyan föl kell áldozni a kultuszminisztérium egységét, a mit igen meggondolandó dolognak tartott; abban pedig nagy belső gyöngeség jelét látta, hogy a minisztérium egyheti tárgyalás után sem alakult meg.¹⁰ Szemere Madarász Lászlót nem akarta az igazság-, vagy belügy, Kossuth pedig Nyáry Pált a belügyek élére állítani. Hor-

⁵ U. o. 851. és Deák Farkas helyreigazítása 1407–10.

⁶ U. o. 856.

⁷ U. o. 915.

⁸ U. o. 916.

⁹ November 23. Kossuthhoz u. o. 918.

¹⁰ Szemere Nyáry Pálhoz november 26. U. o. 919.

váttal hamar megegyeztek, de az államtitkároknak felszólított Szentiványi, Teleki, Ráday és Lónyay pap helyett, úgy látszik, jobban szerettek volna világi katolikust látni a kultuszminisztérium élén, ámbar Lónyay utóbb néhány hétig csakugyan osztályfőnöke volt Horváthnak. November 26-án már, a minisztérium helyreállítása tervének elejtésével, a parlament ismét a honvédelmi bizottságra bízta a kormányt s tagjainak miniszteri fizetést rendelt, a mit azonban azok nem fogadtak el.

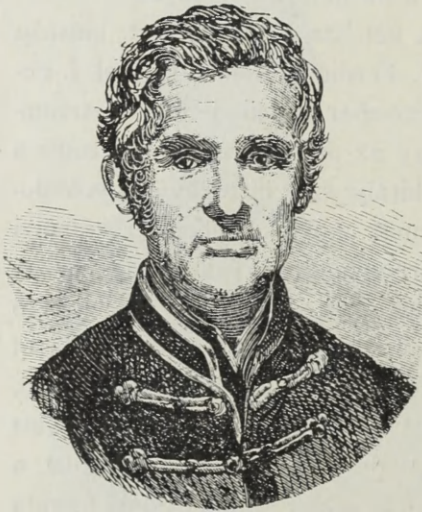
December 6-án jelen volt a két ház együttes zárt, másnap pedig nyilvános ülésén, mely V. Ferdinánd lemondásával, I. Ferencz József trónraléptével s a december 2-án kiadott manifesztummal foglalkozott. Kimondta, hogy az országgyűlés híre, tudta s megegyezése nélkül a magyar királyi szék birtokával egyoldalulag senki sem rendelkezik, ennek következtében az olmtüzi családi intézkedés semmis, a királyi jogok gyakorlása bitorlás, a haza megvédése szent kötelesség s minden ezzel ellenkező cselekedet hazaárulás. Mindamellett a nemsokára hazatért gróf Batthyány Lajos körül egy békepárt alakult, melyhez Deákkal, Klauzállal, Wesselényi Miklóssal és néhány püspökkel együtt Horváth Mihály is csatlakozott,¹¹ de csak azon határok közt, a melyekben a püspöki kar nevében készített október 28-iki felirata mozgott. Mert különben húsz év múlva is hirdette,¹² hogy követte Kossuth lobogóját; hiszen az *akkor* nemzeti zászló volt, melynek védelme alá menekültek az igazságtalan háborúban megtámadott, eltaposott összes nemzeti jogok. Elhagynia azt *akkor* nem engedé önzetlen hazafisága, bár hűségét magas állásának, anyagi érdekeinek, sőt életének veszélye, romlása fenyegette». Nem volt része december 31-én sem abban, hogy az országgyűlés és a kormány a haza védelme végett Debreczenbe tette át székhelyét, sem abban, hogy békeajánlattel küldöttséget indított a császári fővezérhez. A karácsonyi ünnepekre ugyanis

¹¹ Zichy Antal, gr. Széchenyi István, I. 238. V. ö. Horváth, Függetl. harcztört. II. 147–8. és 153. l.

¹² Horváth, Válasz Kossuth újabb leveleire, 4.

leutazott egyházmegyéje akkori székhelyére, Makóra s onnan csak 1849 januárus 4-én indult vissza Pestre, hol azelőtt barátjának, Weisz Bernátnak nagyhidutczai házában lakott. Azonban Czegléden, hol barátja dr. *Bobory* Károly lakott, másnap este már az a hír fogadta, hogy a Görgey által a főváros fedezetére hagyott Perczel Czegléd felé hátrál s a vaspályát maga után elrontotta. Horváth a vasúton már csak bajosan

térhetett vissza Szolnokra, honnan kocsin ment tovább Makóra, hogy ottlevő ruháit összeszedve s Pestről valami képen fehérneműt kihozatva, követhesse a parlamentet és kormányt Debreczenbe, mert ezeknek odaköltözéséről csak most értesült.¹³ Hiszen a változásokról hirt adó hivatalos Közlöny első számát is csak 22-én kapta meg Makón s abból olvasta, hogy a felsőház, elegendő tag hiányában, Debreczenben alig alakulhat

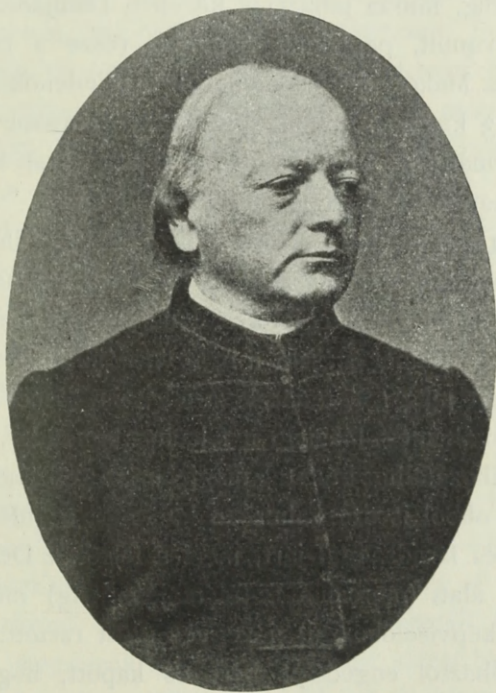
34. BOBORY KÁROLY.

újra. Megkérdezte tehát báró *Jósika* Miklóst, a honvédelmi bizottság tagját, van-e rá ottan szükség, mert nem szeretné Debreczenben henyeléssel tölteni az időt, mikor Makón tanácsaival és papjai buzdításával valami jót mégis csak tehet. Hiszen a magyar seregnek a «bánságból» való kivonulása¹⁴ kimondhatatlan nyomort hozott egyházmegyéjére, melyben valóságos népvándorlás indult meg. Mintegy 80–90,000 ember lett földönfutóvá s naponkint láthatta a Maros jobbpartján szívrepesztő szerencsétlenségeket. S annál nagyobb fájdalommal

¹³ Levele b. *Jósika* Miklóshoz, 1849 januárus 23. Dézsi, b. *Jósika* Miklós, 397. Pestről januárus 22-ikén meg is kapta a legszükségesebbeket.

¹⁴ Leirja a Függetl. harcz tört. II. 95–104.

tekintett rájuk, mert Szegeden tízezer főnyi sereg lévén, nem tudta megérteni, miért áldozták fel őket. De ha a rácok pusztításait, gyülekezéseit tovább tűrik, maga Szeged is félhet. És ha a «bánság» vagy Arad megtartása közt kell választani, ő maga inkább ezt az áldozatot hozná meg s a bánságot Nagybecskereknél és Verbásznál újabb hadakkal biztosítaná.¹⁵

35. HORVÁTH MIHÁLY.

Februárius elején Kossuthot egyenesen megkérdezvén az ügyek állásáról, ez, Görgeynek váczí nyilatkozatára azt felelte, hogy meg lehetnek velök elégedve abban az esetben, ha Görgey nem áruló.¹⁶ A mint azután márczius 10-ike táján Debreczenbe ment, első dolga volt,¹⁷ hogy pénzsegítséget eszközöljön ki

¹⁵ Jósikához januárius 23., id. h. 397–8.

¹⁶ Horváth, Függetl. harcz tört. II. 212.

¹⁷ Levele a honvéd. bizottsághoz 1849 márczius 10., 20. és 22. VKM. 287., 303. és 315. sz.-hoz. Orsz. Lt.

földönfutó papsága részére. Mert — úgymond — nemzetünk élet- és szabadságharczában aligha tüntette ki magát hazafiúi érzelmei által valamelyik egyházmegyei klérus annyira, mint a csanádi. A rácok s a temesvári és az aradi katonák lázadásai közt is legnagyobb lelkesedéssel buzdították híveiket, a miért a temesvári katonák több papját hónapokig börtönben sanyargatták; most pedig, midőn januárius közepén Damjanich serege a bánásból kivonult, papjainak nagyobb része a rácok dühe elől Szeged és Makó vidékére menekült s mindeneket elvesztve, 15 plébános, 3 káplán s 3 más pap a leggyorsabb segítségre szorul. A kormány azonnal 300 frt évi fizetést utalt ki számukra s a theol. tanárok fizetését is magára vállalta.

Márczius 12-én valahára a főrendiház is megkezdhette tanácskozásait Debreczenben, a piacz-utcza Podmaniczky-házban, mely most emléktáblával van megjelölve. Huszonnégy kath. püspök közül csak báró Bémer László a nagyváradi és Horváth Mihály a csanádi jelent meg s a tanácskozások mindössze 18 tag részvételével indultak meg. Másnap a felsőház kimondta, hogy érvényes határozathozatalhoz húsz tag megjelenése szükséges, Horváth tehát már ez okból is szorgalmasan látogatta az üléseket, a mi különben kevés fáradsággal járt, mert a felsőház Debreczenben három hónap alatt (márczius 12-től május 31-ig) mindössze 18 rendes és (a képviselőházzal) 3 vegyes ülést tartott.¹⁸ Márczius 24-én a felsőháztól engedélyt kért és kapott, hogy Kossuth kormányelnökkel a táborba mehessen.¹⁹ Másnap Kossuth elmondotta Horváth szerint némileg rejtélyes beszédét,²⁰ melynek éle a békepárt és Görgey ellen irányult és a melyben az országgyűlésnek jelen alakjában való együttmaradását sürgette s onnan Horváth Mihály s mások kíséretében azonnal a táborba indult.

Márczius 26-án érkeztek meg Tiszafüredre, mit harmadfél esztendő múlva a császári haditörvényszék Horváth halalos

¹⁸ Részletesen Pap Dénes, A parlament Debreczenben 1849. Két kötet.

¹⁹ U. o. I. 258.

²⁰ Függetl. harcztört. II. 340—6.

bünei közé sorolt.²¹ Tanuja volt annak a lelki küzdelemnek, midőn Kossuth tegnapi beszéde miatt, most, a tábor hangulatát megismerve, azon kényszerűség előtt állt, hogy fővezérré éppen Görgeyt tegye, kiben a jövődiktátort sejtette,²² vagy pedig, a mit talán csak Klapka előtt vetett föl,²³ maga vegye át a fővezérletet. Midőn a 3-ik hadtest 26-án, a 2-ik 27-én atkelt a Tiszán s 29-én már az egész sereg a jobbparton állt, 30-án Kossuth Egerben, hol őt és kíséretét fényesen, fáklyászenével, szónoklatokkal fogadták,²⁴ az előbbire határozta el magát s a tábornokokkal hosszasan tanácskozva, Görgeyt nevezte ki helyettes fővezérnek. Másnap négy hadtest élén Gáspár, Klapka, Damjanich és Asbóth közreműködésével éppen azon vidékek: Hatvan és Nagykáta felé nyomult, a melyeken Horváth még nemrégén működött. Talán ez vonzotta, hogy éppen itt ismerkedjek meg

36. GÖRGEY ARTUR NÉVALÍRÁSA.

a háborúval, melyről, mint történetírónak, nem csupán könyvek és okiratok alapján kellett írnia. Gróf Schlick Ferencz április elsején a hatvani prépostnak éppen abban az ebédlőjében vacsorálva, melyet másfél esztendeje ő festetett ki, viszont a hatvani urakat biztatta, hogy nézzék meg, hogyan nyulászik a magyarokra,²⁵ de a másnapi utcai harc után már nyakra-főre hátrált Aszód és Bag felé. A jó hírre a főhadiszállással együtt Kossuth és Horváth Egerből Gyöngyösre mentek át s ott hallották Windischgrätz és Jellasic mozdulatainak izgató híreit. Április 4-én már Tápióbicskénél látták Klapka vereségét, melyet azonban Damjanich beavatkozása jóvá tett,²⁶ 6 án pedig,

²¹ Az 1851 szeptember 22-én kelt ítélet a Pesti Naplóban 1851 szeptember 24-én és Magyar Hírlap 568. sz.

²² Horváth, Függetl. II. 361.

²³ Kossuth, Irataim, I. 104.

²⁴ Gróf Leiningen levelei és naplója, 175–7. Horváth megnevezése nélkül.

²⁵ Horváth, Függetl. II. 363.

²⁶ Leírja Horváth u. o. II. 364–6.

nagypénteken Szentmártonkátán a Dessewffyeknél megebédelvén, Kossuth kíséretében Kókára ment át és a temető dombjáról nézte az isaszegi csata fejlődését. «A csatatér — úgymond²⁷ — legfőlebb másfél mérföldnyire esett a kókai temetődombtól; de a partoktól hullámos, erdőtől fedett földeken, kivált mivel a szél Kóka felől fúvott a csatatér felé, a heves ágyútűz daczára sem hallatszék át semmi nesz; és csak az erdőből itt-ott emelkedő füst, mit Jellasicznak a csata kezdetén hátráló hadaitól felgyújtott erdőség égése okozott, gyaníttatá, hogy foly az ütközet.» Görgey délutáni három óráig a dombon Kossuthal és Horváthtal beszélgetve figyelt; akkor azonban a bizonytalanság miatt nyugtalanzkodva, a Dányon levő Aulichnak előnyomulást parancsolt, maga pedig Klapka féltett balszárnyának irányába ment; s négy óraker már a szentkirályi erdő keleti szélén találta Aulichot, ki Dányról «minden rendelet nélkül, egyedül helyes hadvezéri tapintatból» nyomult előre. Klapka már visszavonult, Damjanich rendületlenül helyt állt, de többé nem bízott a győzelemben; azonban most új erővel indult meg a támadás, mely elől Jellasicznak, majd Schlicknek végre is Gödöllő felé s ezt sem tarthatván, a Rákos vize mögé kellett visszavonulnia.²⁸

Görgey és vezérkara távozása után Kossuth Horváthtal és Ludvig János képviselővel a gödöllői úton Dány felé indult.²⁹ Ott történt, hogy egy kémkedéssel vádolt szegény besnyői barátot levetkőztettek és átmotcztak. Mikor Ludvig felszólalt a szegény barát mellett s az ellen, hogy a papokat «egy kicsit» sűrűn akasztják fel, és Horváth is pártjára kelt, Kossuth keményen megleckéztette Ludvigot, mert *Remellay* Gusztáv ezredes

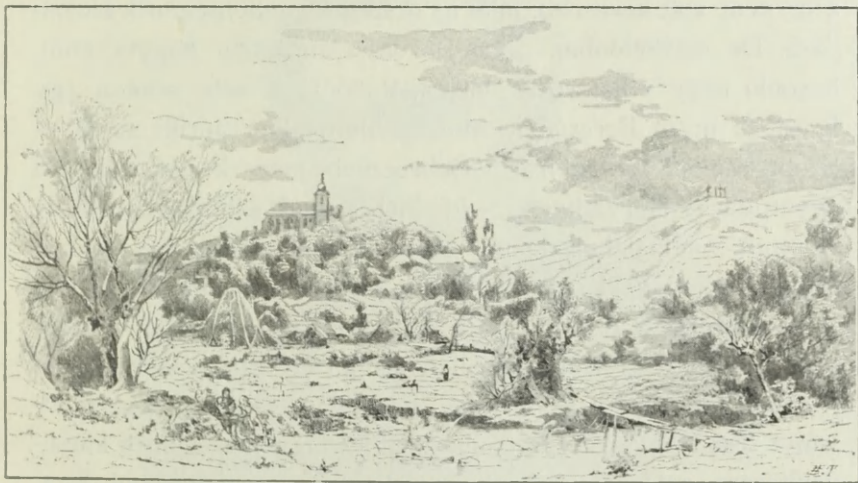
²⁷ U. o. II. 370.

²⁸ Az isaszegi csata leírása u. o. II. 368–374. «Azt gondolom, tudod — írta utóbb Ludvig János képviselő Horváthnak (főljegyzései a Nemz. Múzeumban, 444. Oct. Hung. 19—20. I.) — mit mondott Damjanich Tápióbecskénél és Isaszegnél Klapkára, hiszen *együtt jártunk mi ott.*» Horváth tudta s a Függetl. harcztört. II. 372. lapján idézte is Damjanich szavait.

²⁹ «Régi emlékekben — írta Gyarmathy Sándor a Budapesti Hirlapban (1912. 86. sz.), azt olvastuk Kossuth kókai tartózkodásáról, hogy a dombra hulló lövegektől annyira megijedt, hogy sietve hagyta ott a dombot.» Ezt ő maga megczáfolja; Horváth leírásából különben is kitűnik, hogy teljes biztonságban voltak s nyugodtan figyeltek.

hadbíró tiltakozott az ellen, hogy az ő dolgába avatkozzanak. «Igaza volt neki — írta Ludvig Horváthnak,³⁰ — de nekünk is. Minden bokorban egy-egy spiont képzeltek.»

Másnap (szombaton) Kossuth «fáradtan, de nyugodtan» Gödöllőn abban a nyoszolyában tért pihenni, a melyből Windischgrätz reggel riadva szökött ki, futásban keresve menedéket.³¹ És április 8-án «a feltámadás ünnepe, mely gyönyörű tavaszi nappal virradt fel — írta maga Horváth»³² — úgy a táborban,

37. ISASZEG.

mint a közel fővárosban a sokat és sokáig szenvedett nemzet szabadságra és függetlenségre támadásának reményeit költötte fel egyaránt a vitézek és polgárok szívében». Es Arndorffer Alajos plébános segédlete mellett a gödöllői plébánia-templomban husvét napján szívében ezzel a reménnyel mutathatta be miseáldozatát. «Tehát még sem ölhatték meg a nemzetet — szolt ünnepi beszédében.³³ — Él, mozog és kitor koporsójából.

³⁰ Idézett múzeumi följegyzésiben, 444. Oct. Hung. 20. l.

³¹ Kossuth a honv. bizottsághoz. Horváth, Függetl. II. 375. Horváth (u. o. II. 516–7.) megbotránkozva beszél, hogy a háborúban elterjedt pletyka szerint Görgey

fővezér az elnök féltékenységéből gúnyt űzve, az éjszakát Kossuth ajtajánál fekve töltötte.

³² U. o. 375–6.

³³ Gracza, A szabadságharcz tört., IV. 674.

S mindez a feltámadás ünnepén. Minő csodás intelem! Oh, hála legyen neked, könyörülő Istenünk!»

A függetlenségről Kossuth az ünnepek alatt négy szemközt beszélt Görgeyvel, de beszélgetésük titkát egyik sem közölte Horváth Mihálylyal.³⁴ Mikor azonban az elnök a püspökkel husvét másodnapján, április 9-én a gödöllői főhadiszállásról hazaindult Debreczenbe, Kossuth, úgy látszik, szólt Horváthnak is, a ki csak így írhatta,³⁵ hogy nagy dolgot forgatott elméjében s ez nem volt kevesebb, mint az ország függetlenségének kimondása. De máskülönb en olyan bizonytalanságban hagyta, mint, hasonló nagy elhatározás idején, Rákóczi a vele szintén egy kocsiban utazó Bercsényit. Mindamellet mikor április 12-én — Szolnokon és Karczagon át — Debreczenbe megérkeztek, a kétheti együttutazás Horváthot az eddiginél sokkal szorosabban fűzte Kossuth politikájához, ámbar összeköttetéseit ezentúl is fenntartotta a békepartiakkal, kik közt jeles irótársai és jó barátai voltak.

Április 13-án Kossuth a képviselőháznak zárt, de a meghívott felsőház tagjainak jelenlétében³⁶ tartott tanácskozmányán jelentést tett a kedvező hadihelyzetről s bejelentette, hogy indítványt tesz Magyarország önállásának és függetlenségének kinyilvánítására, a Habsburg-Lotharingiaknak az uralkodásból kizárására, kormányzó választására stb. Horváth tehát mint szemtanú írta meg,³⁷ hogy az indítványt «mély csend követte, mintha a testület minden egyes tagjai azon elláthatatlan következményeket akarnák maguknak megfejtetni, a miket ezen indítvány határozattá emelése idézend elő a jövőndő rejtélyes méhéből az országra». A főrendiház tagjaival mint meghívott vendég volt jelen másnap, április 14-én is a képviselőháznak a ref. nagy-

³⁴ A Függetl. harc történetében, II. 430—433. csak Görgeynek nagy kételkedéssel fogadott későbbi leírása nyomán ismertette annak lefolyását.

³⁵ U. o. II. 429.

³⁶ A felsőház elnökének nyilatkozata április 14-ikén a X. ülésben. Papp, A parla-

ment Debreczenben, II. 76. Horváth (II. 99.) csak általában mondja, hogy «zárt tanácskozmányra hívatta össze a törvényhozó testületet».

³⁷ U. o. II. 434., de önmagát nem említi a jelenlevők közt.

templomban tartott ülésén, mikor Kossuth hatalmas beszéde után az indítványt egyhangulag és ellenmondás nélkül elfogadták, a nyilatkozat szerkesztésére egy háromtagú bizottságot küldtek ki és Kossuthot kormányzó elnöknek választották meg.³⁸ A felsőház délután szintén összeült, az indítványokat elfogadta s a nyilatkozat-szerkesztő bizottságba (Kossuth Lajos, Szacsvay

38 LUDWIGH JÁNOS.

Imre és Gorove István) a maga részéről Hunkár Antal főispánt és Horváth Mihály püspököt küldte ki. Mindketten elfogadták a megbízást; Horváth azzal a kijelentéssel, hogy a függetlenségi nyilatkozatban Fiumének Magyarországhoz való tartozását annál szükségesebb megemlíteni, mert a horvátok jogot tartanak rá, holott Mária Terézia adományozásánál fogva, az egyenesen Magyarországot illeti.³⁹

³⁸ Horváth, Függetl. II. 433–451.

³⁹ U. o. II. 460. és Papp Dénes, A parla-

ment, II. 78. Ezt negyedszázad múlva ismételte a parlamentben.

Az ötös bizottság azonnal megkezdte működését s azonnal elhatározta, hogy a nemzet alsóbb osztályai s még inkább a külföld kedvéért történelmileg megismerteti Ausztriához való viszonyainkat, s az uralkodóház által elkövetett jogsértéseket és törvénszegéseket, a mik a nemzetet az elszakadás kimondására jogosították. Az adatokat természetesen a nemzet jeles történetírója, Horváth Mihály bocsátotta a bizottság rendelkezésére és elszámlálta (mint a nyilatkozatban áll: «elszámláltuk») «egyszerű históriai igazsággal a Habsburg-Lothringeni-ház példátlan bűneinek hosszú sorát». A nyilatkozat középső, nagyobb része lényegében bizonyára tőle való s a maga nemében páratlan magyar történelmi tanulmány, mert magyar historikusnak sohasem volt alkalmá, hogy a nemzet sorsdöntő pillanataiban politikailag ilyen súlylyal nyilatkozzék.⁴⁰ Április 19-én az alsó- és felsőház vegyes ülésben egyhangulag el is fogadta a függetlenségi nyilatkozatot. Az abba szőtt történelmi tanulmányért Horváthra többé nem akadémiai nagyjutalom, hanem, a szabadságharcz leveretése esetében, száműzetés vagy halál várt. De bár két évtizednek valóban bekövetkezett szenvedései s a nemzet és a király kibékülése reális politikussá tették, akkor is csábítóan szépnak tartotta április 14-ének emlékezetét, melyen egykor mint kedvelt ábrándképen függött.⁴¹

VIII. A MINISZTER.

HORVÁTH MIHÁLY, az ellene később felségstírtés miatt emelt vád szerint,¹ «az 1849 április 14-i felsőházi ülésen Magyarország függetlenségi nyilatkozata tárgyában helyeslőleg részvett; április 17-én a magyarországi kath. püspököknek a királyhoz való hűségre serkentő pásztorlevele ellené-

⁴⁰ A függetlenségi nyilatkozat végleges szövegét, mely Szacs vay Imre biz. jegyző műve, közli Horváth Függetl. harcztört. II. 461–477.

⁴¹ Horváth, Válasz Kossuth leveleire, 6.

¹ Közli Pestí Napló 1851 szeptember 24.

ben egy igen lázító s a felséges uralkodóház irányában sértő tartalmú ellennyilatkozatot tett közzé;² s május 2-án a kormányzóvá kikiáltott Kossuth Lajostól kultuszminiszterre kinevezetését elfogadta». Kossuth valóban már április 15-én gondolt Horváthra, mint vallás- és közoktatásügyi miniszterre s ennek híre a közönség közé is kiszivárgott;³ de aznap Horváth mint csanádi püspök még csak mint kérelmező fordult a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz, voltaképpen a honvédelmi bizottság kultus-osztályához, hogy Szegedre áttett szemináriuma 16 papnövendékének ellátásáról gondoskodjék, mert «a lelkesekben különben támadható hiány, kivált a bánságban volna igen sérelmes nemcsak az egyházra, hanem nemzeti ügyünkre nézve is, miután ott a kath. vallást nemzeti ügyünkkel azonosnak méltán tekinthetni».⁴ Kossuth csak másnap szólította fel Szemerét a miniszterelnökség elvállalására⁵ s ettől fogva élénken tárgyalt «a szabad Magyarország első minisztériumának» megalakítása iránt.⁶ Ennek nehézségeire a még vonakodó Szemere is figyelmeztette. «Hazafi — úgymond⁷ — van elég, bátor ember kevesebb, munkás és belátó férfiú ritka. A forradalom nem hozott elő új embereket, a régiek legkitünőbbjei elnémultak vagy elporlottak.» Aznap Kubinyi Ferencz már megtette indítványát a képviselőházban, hogy a kormányzó s a kinevezendő miniszterek esküt tegyenek az alkotmányra; de Kossuth 22-én ugyanott kijelentette, hogy Verbőczy törvényeinek korlátai közt nem menthetik meg a hazát, hanem tekintetbe kell venni a forradalmi idöket; s a Ház valóban elégnek tartotta, ha csak az ország függetlenségének s épségben tartására esketik meg őket. Azonban időbe került, míg a kijelölt miniszterek: Sze-

² Ezt, megvallom, nem ismerem. Talán a januáriusi nyilatkozatot érti.

³ Hentaller, Kossuth és kora, 248. l., azt állítja, hogy Kossuth aznap már ki is nevezte a minisztériumot.

⁴ VKM. 462/M. Duschek pénzügyminiszter május 7-ikén 14 papnövendék ellátására

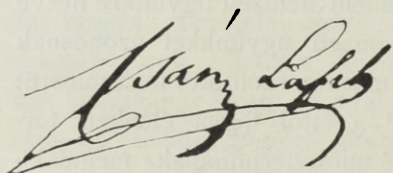
5303. p. ú. sz. a. 1680 pforintot ki is utalt. (Orsz. Lt.)

⁵ Szemere válasza Miskolczról április 20. Szemere Munkái, V. 11–12.

⁶ Levele Vukovicshoz április 18. Hazánk, III. 333.

⁷ Április 20. levelében. Munkái, V. 12.

mere Miskolczi, Vukovics Léváról, Csányi Erdélyből stb. Debreczenbe érkeztek; és sok időbe került, míg Kossuth és Szemere a kultusztárca dolgában megállapodhattak. Maga Horváth írja,⁸ hogy ezt már 1848 márcziusában gróf Teleki Lászlónak szánták azok, kik Eötvösnél népszerűbb embert óhajtottak a nevelés ügyének vezetésére; most pedig Horváth helyett sokan inkább báró Perényi Zsigmondot, báró Jósika Miklóst vagy Bezeredj Istvánt szerették volna látni azon a helyen;⁹ de mint végleges jelölt, maga Horváth ismertethette¹⁰ azokat a nehézségeket, a mikkel a minisztérium megalakítása nem annyira a személyek megválasztása, mint inkább a kormányzó és a minisz-

39. CSÁNYI LÁSZLÓ NÉVALÁÍRÁSA.

térium közti viszony s a felelőség megállapítása miatt járt. Mikor a zárt értekezlet arra a nézetre jutott, hogy ezt a viszonyt az országgyűlésen szabályozni nem kell, Szemere lemondott a megbizatásról, szekeret foga-

dott, hogy hazamenjen Miskolcra, s báró Kemény Zsigmond és Kazinczy Gábor szerint¹¹ «a többi designált miniszterek használván a jó alkalmat a menekülésre, Horváthon kívül készülni kezdtek a privat élethez». Annak azonban, hogy Horváth Mihály nem örizte volna meg az együvértartozást társaival, ellene mond az a tény, hogy április 28-án a felsőháztól a távozásra néhány napi szabadságot kért és kapott.¹² Kossuth különben a jelölteket maradásra bírta azzal a kijelentésével, hogy a minisztériumnak szabad kormányzatot biztosít, saját rendeletei csak az illető miniszter ellenjegyzésével érvényesek, s ő mint kormányzó, a parlament tanácskozásain többé nem jelenik meg. Másnap zárt ülésben el is búcsúzott a képviselőháztól.¹³

⁸ Huszonötév tört. III. 415.

⁹ Kiss Ernő szerint (Szemere Bertalan élete, 143.) maga Kossuth is, de egyik sem vállalkozott.

¹⁰ Függetlenségi harc története II. 480 - 2.

¹¹ Beksics, Kemény, a forradalom és a kiegyezés. 137. Kazinczy, Szerepem a forradalomban. Hazánk, I. 203.

¹² Közlöny, 1849. 341-2. I. Papp D. A parlament, II. 144.

¹³ Beksics, 138, Kiss Ernő, 143.

Május elsején a kormányzó a nemzetgyűléstől reá ruházott hatalomnál fogva kinevezte a minisztériumot. A minisztertanács elnöke és belügyminiszter *Szemere* Bertalan lett; a külügy és ideiglenesen a kereskedelem *gr. Batthyány* Kázmérnak, a pénzügy *Duschek* Ferencznek, a közlekedés *Csányi* Lászlónak, a vallás- és közoktatás *Horváth* Mihálynak, az igazságügy *Vukovics* Sebőnek jutott.¹⁴ Hadügyminiszterré *Görgey* Arthurt csak egy hét múlva, május 8-án nevezhette ki. Ezt ugyanazon napon kelt ízenetében közölte a törvényhozással és helybenhagyás végett tudatta vele azon pontokat, melyekben a kormányzat alkotmányos biztosítékaira nézve a miniszterekkel eleve megállapodott.¹⁵

Másnap a képviselőház meghallgatta az elnök üzenetét s annak elveit a maga elveinek nyilvánította. A miniszterek nem voltak mind jelen, mikor *Szemere* elnök kijelentette, hogy a minisztérium forradalmi, köztársasági és demokratikus irányú kormány. A felsőházban még aznap *Vukovics* igazságügyminiszter ismételte ezt a kijelentést.¹⁶ Mind a két ház ellenmondás nélkül, sőt lelkesedéssel fogadta a bemutatkozást; pedig a miniszterelnök s vele kétségkívül az egész minisztérium kedvetlenül, csupán kötelességérzetből foglalta el a helyét. «A minisztériumot — szölt *Szemere* három hét múlva¹⁷ — odarántottam a reszpublika és a demokrácia szélére, valamint a nemzetgyűlést is; és ez nekem elég.» *Horváth* Mihály szerint¹⁸ *Szemere* (és — hozzátehettem volna — *Vukovics*) beszéde «magát a kormányzót s a többi minisztereket is meglepte; nem, mintha azzal, *elvileg*, egyező véleményben nem lettek volna; hanem mivel az előleg senkivel sem közölt programmban oly dolgok mondtak, melyekről szintügy, sőt még inkább kétségbe vonható

¹⁴ A képviselőházban felolvasott jegyzék (Papp, A parlament, II. 150. és Kossuth Irataim, XI. 513.) szerint VKM. *Vukovics* lett, *Horváth* neve és *Vukovics*, mint igazságügyminiszter kimaradt, a mi elég elsiettség jele.

¹⁵ Közlöny 95. sz., 350—1. Papp D. II. 150—2. *Horváth*, Függel. II. 483—5.

¹⁶ Mind a két beszéd Papp Dénesnél, II. 153—156.

¹⁷ Levele május 22. Perczel Mórhoz Mészáros emlékirataiban, 114.

¹⁸ Függel. harez tört. II. 491. és 493.

vala, mint a függetlenségi nyilatkozatról, vajon alkalmas-e az idő azokat most elmondani?» «A meglepett miniszterek¹⁹ a kisebbséggel óhajtották, bár ne lett légyen kimondva a reszpublika szó, minek a fennforgó körülmények közt nem várhatták kedvező eredményét.» A szó azonban ki volt mondva s Horváth e naptól fogva egy forradalmi és demokratikus irányú kormány tagja volt, a mit különösen feltűnőnek találtak nála, a magyar

40. A VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
PECSÉTJE.

Talleyrandnál. A feltűnést növelte, hogy május 14-én a ref. nagytemplomban tartott 3. vegyes ülésben a kormányzóval és minisztertársaival püspöki díszben esküdött fel «a nemzet függetlenségi nyilatkozatának minden következményeiben való fenntartására s engedelmességre a nemzetgyűlés törvényei és határozatai iránt és hogy azoknak fogamatot szerez».²⁰ A kath. klérusból rajta kívül még Bémer váradi püspök és egy kanonok volt jelen. «Ezen áhitatos urak jelenlétében — írta Mészáros Lázár, a volt hadügyminiszter²¹ — a protestáns püspök valóban buzgó, hazafias és vallásos ihletű szép imát mondott el, a melyet az egész országgyűlés buzgó figyelemmel kísért.»

¹⁹ A kik közé azonban Vukovicsot aligha számíthatta, mert bár Vukovics későbbi emlékiratai (II. 485.) szerint Szemere programját a minisztertanács előre nem ösmerte, ő már délután a felsőházban annak szellemében beszélt.

²⁰ Közlöny, 1849., 106. sz., 395. l. Horváth haditörvényszéki ítélete 1851 szeptember 22. id. h. Papp, A parlament, II. 190–2.

²¹ Emlékiratai, II. 181.

IX. EGYHÁZPOLITIKÁJA.

HORVÁTH MIHÁLY nem nagyravágyásból lett miniszter. Ha mégis arról vádolták, azzal védhette magát, a mivel tíz év múlva Fráter György váradi püspököt,¹ hogy a nagyravágyás kitünőbb tulajdonaink érzetéből származik, mely erénynyé válik, ha forrása a közjó, a haza boldogításának vágya. A haza nagy szerencsétlenségei őt is, mint valaha a másik püspök-minisztert, cselekvésre ösztönözvén, munkás hazafi lett, a ki magának nagy, nemes czélokat tűzött ki, s lelke minden erejét megfeszítette azok valósítására. Maga is főpap lévén, úgy hitte,² hogy az egyházpolitikai reformokat, egyházi állásánál fogva, bármely világi egyénnél könnyebben előkészítheti. Pedig már akkor is tért hódított az a felfogás,³ hogy a felekezeti jelleg nélkül való parlamentáris minisztérium elé egyházi ügyek nem tartozhatnak.

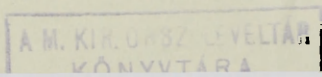
Az 1848:xx. t.-c. után nem lehetett ugyan többé államvallásról beszélni s a vallást a kormányhatalom olyan eszközévé tenni, mint azt legélesebben éppen Horváth Mihály kifejtette,⁴ de mind az első, mind ezen második minisztériumnál ügyeltek reá, a mit azután a gyakorlat szentesített, hogy a kultusz-miniszter katolikus legyen. Azonban ha a kormányzó és a kormány református templomban ugyan, de parlamenti szertartás szerint esküdött fel, a minisztérium és a parlament felváltva Te Deumok és requiemek tartását rendelte el, a sereg az ország címerével és Szűz Mária képével ékesített zászlók alatt harczolt, s nemsokára elkövetkezett az országos böjtök és a keresztesháborúk kihirdetésének ideje is. Egyébiránt Horváth nemcsak most, hanem a szenvedések és tapasztalatok iskoláján átmenve, egynegyed század múlva is a *szabad államban a*

¹ Horváth, Fráter György, 15., 60.

² Függetl. harcztört. III. 114.

³ Wlassics vkminiszter emlékirata a kath. autonómiáról 1898 januárius 11.

⁴ Függetl. harcztört. III. 110—1.

szabad egyház elvének híve volt s minden egyház, első sorban a kath. egyház igazgatásába demokrata eszméket akart bevinni. Jogbitorlásnak tartotta volna, hogy az állam akarjon irányt szabni az egyháznak, «miként vezesse híveit a lelki üdvösség pusztán szellemi ügyeiben»; de középkorias tévedésnek és nevetséges kevélységnek állította,⁵ hogy az egyház, míg az államtól teljesen el nem választják, mint a polgároknak az államban levő társulata: külszerkezete, kormánya, ellátása s egyéb világi, lényegtelen és változékony viszonyaira nézve független lehetne az államhatalomtól. A szétválasztással — most a hatalom eszközeivel, később irodalmi úton⁶ — ezt a függetlenséget és szabadságot akarta megszerezni az egyháznak a *katholikus autonómia* megalapításával s más egyházak önkormányzatának biztosításával.

Minisztériumában Horváth a különböző vallásfelekezetek ügyeit, ha nem is külön felekezeti osztályok felállításával, de legalább a felekezetek arányos képviselésével akarta intézni. *A román nem egyesült egyház* volt az első, mely a nemzeti kormánynál a kultuszminisztériumban külön osztály felállítását, más minisztériumokban pedig megfelelő román nem egyesültek alkalmazását követelte s ezt az újjáalakulás küszöbén a kormányzó meg is ígérte.⁷ Ehhezképest, az egyenlőség elvénél fogva, Erdélyi Vazul nagyváradi görög kath. püspök Horváthtól egy *román görög kath. osztály* szervezését is kérte.⁸ Horváth kijelentette,⁹ hogy a két szertartású kath. vallás ügyeinek figyelembe vételével egy közös osztályt fog alakítani; felhitta őt s utóbb a munkácsi, eperjesi és fogarasi görög kath. püspököket,¹⁰ hogy a tanácsosi és titkári állásokra alkalmas egyéneket hozzanak javaslatba; sőt a legszívesebben fogadta azt a kívánságot is, hogy a görög kath.

⁵ U. o. 112. l.

⁶ Leghatározottabban Williams Rogerről 1868-ban kiadott életrajzában.

⁷ 1849 április 26., 6219. sz. a. Az Országos Levéltárban.

⁸ Május 9., 220. sz. Orsz. Lt.

⁹ Május 13., VKM. 668/M. Orsz. Lt.

¹⁰ Május 16. VKM. 695 M. és június 10. VKM. 962 M. Orsz. Lt.

románok számára egy metropolitai szék és két új püspökség felállítását eszközölje. Erdélyi örömmel fogadta ígérését s megjegyezte,¹¹ hogy a külön osztályt csak azért sürgette, mert ha a görög keletiek ilyet kapnak, ez az előny sok hívét átállásra csábította volna; hiszen idáig is izgattak köztük. A munkácsi szentszék azonban megmaradt a külön osztály kérése mellett, a melyet már 1848 május 9-én közölt báró Eötvös József volt miniszterrel, most pedig Kossuth kormányzóval is, mert egyedül az öt püspökség alatt másfélmillióra menő görög katolikusoknak nincs külön osztályuk, holott ezt az annyira óhajtott vallási béke és szabadság is megköveteli.¹² Horváth azonban, mivel a görög katolikusok a rómaiakkal hitben tökéletesen egyeznek, ezen egyhitűek külön osztályozását feleslegesnek és szükségtelennek tartotta annyival inkább, mert minisztériumának osztályai egyedül a valláskülönbség szerint voltak rendezve. De megigérte,¹³ hogy a mennyiben a görög szertartásúak a rómaiaktól nyelvben, szokásokban és szertartásokban különböznek, külön görög kath. tanácsost és titkárt fog alkalmazni. Másfél hét múlva¹⁴ a római és görög kath. egyesített osztály főnökévé a kormányzóhoz már fel is terjesztette kinevezés végett *Lévay Sándor* egri nagyprépostot és főkáptalani helyettest, a ki a szabadságharcban lelkes szónoklataival és intézkedéseivel tünt ki.¹⁵

A *protestáns osztály* élén álló *Lónyay Gábor* azonban május 13-án lemondott,¹⁶ egyrészt betegsége, másrészt a miatt, mert belátta, hogy nem könnyű feladat a protestáns egyháznak az államhoz való viszonyát szabályozni; bár dicsőségének tartotta volna, ha törekvéseit ilyen főnök és miniszter vezetése alatt folytathatja. Horváth s mások is, az osztály élére *Szoboszlai Pap* István debreczeni ref. püspököt szerették volna megnyerni,

¹¹ Május 16., 242. sz., VKM. 741. sz. hoz, u. o.

¹² Május 19-iki fölterjesztése a VKM. 877 M., május 29-iki hátiratával. Orsz. Lt.

¹³ Május 31. VKM. 886 M. Orsz. Lt.

¹⁴ Június 9. VKM. 959 M. Orsz. Lt.

¹⁵ Élete (1808–1873.) Szinnyeinel, VII. 1156–8.

¹⁶ Május 13. Deregyó. VKM. 759 M. sz.-hoz. Orsz. Lt.

kivel a miniszter jó barátságban élt s tanácsait protestáns egyházi ügyekben szívesen fogadta. A püspöknek mindössze 700 frt évi jövedelme lévén,¹⁷ anyagi tekintetben nyert volna a 3500 forintos állás elfogadásával; azonban, úgymond,¹⁸ Isten és lelkiösmerete előtt nem bírta elvállalni a felelősséget, hogy vénségére (63 éves korában), mikor a természet rendje már az örök nyugalomra való készüléket teszi kötelességévé, új, magasabb, nem ösmert pályatérre lépjen. De megfogadta Horváthnak, sőt Kossuthnak is, hogy mindenben támogatja őket s mindjárt mellékelte is a minisztériumban a protestánsokkal 1848 szeptember 1-én tartott értekezlet jegyzőkönyvét, melynek alapján a visszalépett Lónyay a protestáns ügyek rendezését nem remélte.

A görög nem egyesültek osztályfőnöke 1849 márczius elsejéig Athanačkovich Pál Plato bácsi püspök volt¹⁹ s most többnyire Nyisztor József tett előterjesztéseket az osztályban, melyet román és szerb részre elkülöníteni Horváth nem akart. Legalább is addig nem, míg a görög nem egyesült egyház ügyeit nem rendezik, a mi azonban már május 11-i nyilatkozata szerint «küszöbön volt».²⁰ Mivel ezt a rendezést zavarná és nehezítené a lelkészek amúgy is nagy számának szaporítása, ettől és új papok felszentelésétől Rác Gerazsim aradi püspököt eltiltotta,²¹ később pedig nyomatékosan figyelmeztette,²² hogy az egyházmegyei zsinatok határozatai az ő jóváhagyása előtt érvénytelenek és végre nem hajthatók. A nagyváradi görög nem egyesült szentszékét viszont maga *Kirileszku* János püspökhelyettes függesztette fel s törvényesnek el nem ismerte mindaddig, míg azt Horváth miniszter meg nem erősíti.²³ Ez ellen a szentszék, mely 1793 óta működik, a miniszterhez felebbezett s a helyettest rendelete visszavonására utasítani kérte, tudván, hogy bárhon-

¹⁷ Szinnyei, x. 295.

¹⁸ Június 8. VKM. 1070 M. sz.-hoz. Orsz. Lt.

¹⁹ VKM. 990 M. június 14. Orsz. Lt.

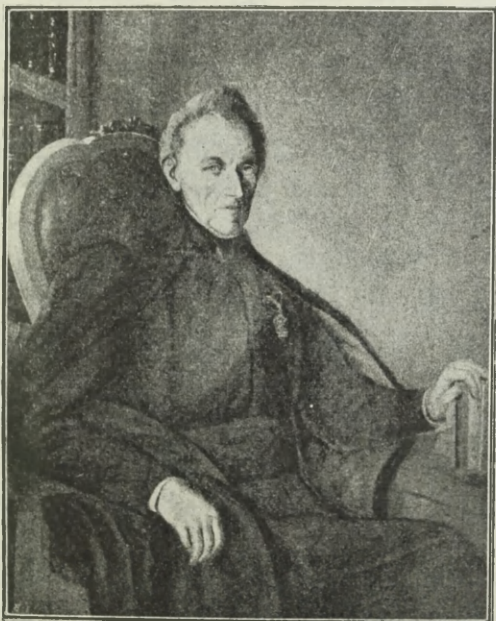
²⁰ VKM. 641 M. Orsz. Lt.

²¹ U. o.

²² Május 31. VKM. 924 M. Az Orsz. Levéltárban.

²³ Június 14-én, a VKM. március 31-én 924 M. sz. rendeletére hivatkozva.

nan érné azt a lerontás szándéka, benne találják a legerősebb támaszt. A szentszék hatáskörébe tartozó 300-nál több parochia és 180,000 lélek egy pillanatig sem nélkülözheti a rendes vezetést s tekintetbe kell venni, hogy a lefolyt év viharos eseményeiben a bihari román népet éppen ez a szentszék óvta meg, hogy olyan veszedelmes lépést tegyenek, mint a melyet a

41. SZOBOSZLAI PÁP ISTVÁN.

szomszéd megyékben levő atyafiak tettek. «Ha valaha, — szolt a szentszék²⁴ — most valóban szükséges minden állásban a tisztaértelmű és rendszeres működés, a fegyelmezett intézkedés; főképen az egyházban, hol az idők mostohasága miatt nemcsak népok, de klérusuk is az értelmesség tekintetében nagyon hátramaradt; éppen azért, magukra hagyatva, könnyen megeshetik az eltévedés, a minek gyászos szüleményei lehetnek; különben is egy testületnek, minő a szentszék, megfontolt

²⁴ Június 21 július 3-án. VMK. 1216. számhoz. Orsz. Lt.

tanácskozásai biztosabb eredményre vezethetnek.» A miniszter a szentszéket arról értesítette,²⁵ hogy a zsinat határozatait már megerősítette s így a szentszéknek nincs oka aggodalomra.

Kirileszkút az ellene most tiltakozó szentszék választotta meg püspökhelyettesnek, ellenben *Vuja* Ignác oraviczai görög nem egyesült esperestet a verseczi és Petrovics (Stojescu) Demeter lippai görög nem egyesült esperestet a temesvári egyházmegyében ideiglenesen Horváth bízta meg a püspök helyettesítésével.²⁶ Azonban — kijelentése szerint²⁷ — távol állott attól, hogy az óhitűek egyházi ügyeinek elintézését és igazgatását legkevésbé is gátolni akarná, mert az óhitűek egyházi jogait épségben tartani kívánja; a temesvári helyettest pedig egyenesen utasította, hogy Torontálban kevés lévén a görög keleti pap, rajta legyen, hogy a népségek «saját fajú lelkészeket nyerjenek»; s nyilatkozzék, czélszerű-e mostan kihirdetni a tervezett egyházmegyei zsinatot, hová ezek az ügyek tartoznak.²⁸ A verseczi új püspökhelyettes Horváth előtt²⁹ nagynak és magasztosnak mondta azt a reményt, mely a görög keleti egyház részéről Magyarország új korszakához csatlakozik. A nem egyesültek megtestesülve látják azt a közóhajtást, hogy a honban levő keresztény felekezetek, mint üdvözítőnk egyenlő hívei, a testvéri szeretet szent kötelékével fűződjenek egymáshoz s e testvéri szeretet fölött a közös jog, egyenlőség és szabadság virrasztván, egyik se legyen kedvence vagy mostohája az államnak. *Rossu* János plébános már kész tervezettel állt Horváth miniszter elé a görög nem egyesült egyházi megyék s egyházi rend szervezetének javítására nézve³⁰ s eléje terjesztette a legégetőbb reformpontokat, miket a zsinatnak kellene megvitatnia. A püspököket simoniáról vádolta s ebben látta az egyházi rend akkori

²⁵ Július 9. VKM. 1216. sz. Orsz. Lt.

²⁶ Május 29-én 835. és 31-én 895. sz. Orsz. Lt.

²⁷ Május 29. 835 M.

²⁸ Május 31. 895 M. Orsz. Lt. Az egyik rendelet Hertelendi Miklós torontáli kor-

mánybiztosnak, a másik Stojescu esperesnek szól.

²⁹ Július 2. Fejértemplom VKM. 1299 M. sz.-hoz. Orsz. Lt.

³⁰ Június 22. VKM. 1080. sz. a. iktatva. Orsz. Lt.

sülyedségének okát; emelkedését pedig a lelkészképzés rendezésétől, a papok állami ellátásától, s a Királyhágón innen és túl egy-egy állami szeminárium felállításától várta, hogy «a hazának ezen polgári osztálya is megfelelően rendeltetésének, a melyet eddigelé nem is ösmert». A görög keleti papnövendékek hazafias nevelését éppen akkor sürgette, mikor gróf Bethlen Gábor fogarasvidéki főkapitány is kívánta,³¹ hogy az Oláhországba kiszökött fogarasi papok helyett másokat küldjön, hogy a népre hazafias irányban hassanak s azt a kormány jó szándékairól és a függetlenségi nyilatkozat helyességéről felvilágosítsák. Erre a hazaszeretetre hivatkozott maga Horváth is, mikor valamennyi felekezet papjait felszólította, hogy híveiket a betörő oroszok ellen vezessék, mire 75 beregi orosz katolikus pap ki is jelentette,³² hogy «forró hazafiúi lelkesedéssel írott parancsát lángérsű hazafias kebellet fogadják». Kiállanak a muszka ellen. «Az evangéliumi ige csontvelőket átható és Horváth által felidézett fegyverével állnak ki.»

Az oroszok beavatkozásának első hírére ugyanis, május 18-án, a minisztertanács elhatározta s a kormányzó jóváhagyta, hogy szervezni kell a nép fölkelését s rendelete végrehajtásával, a világtörténelemben példátlan módon, a belügyi és a kultuszminisztert abban a meggyőződésben bízta meg, hogy «a nemzet e rendelet felhívásának vallásos ihletséggel fog megfelelni».³³ Horváth Mihály még aznap felhívást intézett a haza minden felekezetű lelkészeihez,³⁴ és figyelmükbe ajánlta, miként bánt a muszka az övétől különböző vallásfelekezetekkel mindenütt, a hol csak győzött. Meghagyta, hogy május 27-étől három héten át minden vasárnap s az első és a második hét

³¹ Június 25., 2087 belügym. és 1079 VKM. sz. Orsz. Lt.

³² Május 25. Munkács. 887/M. sz.-hoz. Orsz. Lt.

³³ Közli Gracza, Szabadságharcz tört. v. 899–902. Gelich, Függetl. harc, III. 386–9.

³⁴ U. o. 904. Közlöny, 1849. III. sz. Szilágyi S. A forradalom tört. 380–3. Rendeletét több nyelvre lefordították. Roman nyelven 3000 példányban való ki nyomtatásáról ő maga gondoskodott. Május 24. VKM. 20. eln. sz., május 31. VKM. 1103. sz. Orsz. Lt.

csütörtökei a népet beszédeikben a szabadságharcz ernyedetlen folytatására, áldozatkészésre s annak idejében fölkelésre buzdítsák; a római és görög katolikusok egyházi körmeneteket tartanak s Istenhez könyörögjenek igazságos fegyvereink győzelméért, ellenségeink megszegyenítéséért, a nép vallási és polgári szabadságának fenntartásáért és azért, hogy a népnek erőt, buzgóságot, kitartást, áldozatra való készséget adjon szabadsága megvédésére. Június 6-án felekezeti különbség nélkül országosan nemzeti böjtöt kell tartani, «hogy Isten hatalmas segedelmét szent ügyünk gyámolítására ez által is kiérdemeljük». Azt az imádságot, a mit ő maga írt, mindennap, a katolikusoknak mise és vecsernye után az oltári szentség kitétele mellett kell felolvasni. Utána a templomok összes harangjait húzzák meg. A fölkelés kihirdetése esetében pedig a főpásztorok és papok «ünnepi öltözeteikben álljanak a nép elére s a vallás mindenható szózatával buzdítsák a népet a vallási és polgári szabadságnak megoltalmazására, hogy a béke napjai, Isten dicsőségére, minél hamarább bekövetkezzenek».

A mellékelt imában³⁵ arra kérte Istent, hogy valamint a szívtelen, hitszegő király öldöklő, pusztító hadainak megverésében és kiűzésében megsegítette, segítse meg őket a muszka ellen is, kit az áruló fejedelmi család akar behozni leigázásukra. Vad ellenség készül megrohanni az országot, mely butaságot, babonát terjeszt s minden felvilágosodást, műveltséget eltörölni akar. A szentegyházakat feldúlja, az oltárokat lerontja; a szabad ember számára rablánczokat s a réginél elviselhetetlenebb szolgálást hoz; kiirtja a szabadságot, egyenlőséget, testvériséget; behozza ismét a dézsmát, robotot, s a lealacsonyító jobbágság minden egyéb szolgálatait; boldog-

³⁵ Közli a Közlöny, 111. sz. Papp Dénes, Okmánytár, II. 457. Gracza, v. 905–6. Reizner, A régi Szeged, 292–3. Szabados József néhány sornyi bevezetésével Szegeden 8000 példányban külön és más városokban szintén újra meg újra kinyo-

matták. Román nyelven 5000 péld. maga Horváth nyomatta ki (VKM. május 24., 20. eln. sz.) Az ima a hadakat inkább lehangolta, mert a honvédek diadalába vett hit megingását látták benne. Hegyesi, A 3. honvédzászlóalj tört. 222.

talanná teszi a népet családi otthonában, meggyalázza az asszonyokat, leányokat, leöli az öregeket, kisdedeket, elrabolja vagyonunkat s rablánczra fűzve viszi el a foglyokat. Mentse meg az Isten hazánkat ettől a vad ellenségtől s áldja meg fegyvereinket győzelemmel . . .

A távollakó beregmegyei orosz katolikus papok az elsők közé tartoztak, a kik megírták Horváth miniszternek, hogy harcolni fognak a muszka vandalizmus ellen. Az ima pedig, a milliók imája az egek egéhez fog hatni. Csak arra kérték, tegyen valamit, hogy ugyanakkor a honvédek hajmeresztő, ég-és földrendítő módon ne káromkodjanak s büntetés terhe alatt tiltsa meg a káromkodást.³⁶ Horváth azt felelte,³⁷ hogy a harcosok szítkozódásait «mint a míveletlen kebel parlag kinövéseit, melyek ez esetben csak a hazánk zsarnokai ellen kitörő bosszús elkeseredésnek lehetnek nyilatkozványai, fokonkint *a nevelés* jótékony melege fogja elfonnyasztani»; de a kormány is igyekezni fog a rossz szokás kiirtására.

Június 27-én a kormányzó és valamennyi miniszter aláírásával csakugyan megjelent az a felhívás,³⁸ melyben, mivel a hazát rendes eszközökkel megmenteni már lehetetlen, «a hazánkba betört muszka s az azokat behívó istentelen ausztriai császár ellen az általános *keresztes népháborút*» kihirdette, vagy inkább meghagyta, hogy a templomokban a lelkészek, a község piacznán az előljárók harangzúgás közt hirdessék ki. A lelkészek, mint illik, ragadjanak keresztet s vezessék a népet a vallás és szabadság oltalmára. Ugyanakkor Horváth miniszter külön felhívást intézett az ország összes vallásfelekezeteinek lelkészeihez.³⁹ Figyelmeztette őket, hogy a vad muszka és pogány kozákok már betörték hazánk polgári és vallásszabadságának legyilkolására. Európa népei magunkra hagytak ben-

³⁶ Május 25., VKM. 887 M. sz.-hoz. Orsz. Lt.

³⁷ Május 31. VKM. 887/M. sz. Orsz. Lt.

³⁸ Ezt, egy egykorú hirdetményről, mint tanuló, éppen ötven esztendeje má-

soltam le. Megjelent különben a Közlöny 143. s a Republica 11. számában.

³⁹ Kelet nélkül jelent meg a Republica 13. számában július elsején. (Kossuth Szózata június 25. kelt.)

nünket, de nem kell csüggedni; mert bátor és elszánt népet legyőzni nem lehet. A lelkészeket és a tanítókat újból felhitta, lelkesítsék a népet az önvédelem végső harczára; harangzúgással, imádkozással intsék azt kötelességére; ha pedig az ellenség a határra lép, álljanak híveik élére, legyenek a hazának Kapisztrán Jánosai s vezessék őket az élet-halál szent harczára, a diadalra.

Szétküldötte azt a szent éneket is, a melyet önmaga írt, hogy a templomokban a «Jertek keresztény lelkek» dallamára énekeljék.⁴⁰

«Isten, ki annyi vész közt megtartád hazánkat,
Jer most is oltalmunkra s vezérelj csatánkat.
Az élet- és halálnak sorsát te intézed,
Csak tőled vár szerencsét s áldást magyar néped.
Uram, segíts meg!»

«Derék historikus, püspök in partibus infidelium — írta róla Levitschnigg Henrik német költő és hírlapíró;⁴¹ — csak lát-szólag egyházi czopf; aféle Amiensi Péter — az íróasztal mellett és Kapisztrán — a békében. Önkéntelen élő előszó egy soha el nem kezdődött keresztesháború történetéhez. Szerepe a kapuczinusé Wallenstein táborában — forradalmi csuklyában. Jelszava: Nil mali loqui de domino Kossuth, officia sua praestare taliter qualiter et omnia sinere vadere, sicuti vadunt.»

Petőfi gúnyolta a keresztesháborút,⁴² de maga is szent háborúra lelkesített az utolsó nagy próbán; Görgey környezetében sem dicsérték a keresztesháborút és a böjti prédikációkat,⁴³ de a honvédek hősiessen harcoltak s akaratlanul is böjtöltek. A kath. püspökök rossz néven vették, hogy nem hozzájuk, hanem egyenesen a papsághoz fordult; Bartakovics Béla rozsnyói püspök pedig megmondta, hogy az ő vallása békét hirdet és nem

⁴⁰ A négy versszakra terjedő éneket leírta 1910-ben Kalmár János nyug. plébános és volt honvéd Farkas Sándor számára.

⁴¹ Kossuth und seine Bannerschaft. II. 38.

⁴² Marczali, Budapesti Szemle, 1910., 398. sz. 169.

⁴³ Görgey, Életem és működésem, II. 334.

háborút; Szoboszlai Pap István debreczeni református püspök is figyelmeztette, hogy a reformátusok fennakadtak azon, hogyan ragadjanak keresztet⁴⁴ stb. Keresztes had Rákos mezején nem is gyülekezett,⁴⁵ de mikor a kormánynak Szegedről is menekülnie kellett, Csanád püspöke, a kultuszminiszter, az 1514. évi keresztesháború történetírója, mellén vöröskereszttel jelent meg a táborban azon a vidéken, hol elődjét, Csáky püspököt, a keresztések karóba húzták. Mind a három minőségében jól tudhatta, milyen felelősséget vállalt magára nemzetével és a történelemmel szemben, mikor a világ utolsó keresztesháborújának egyik legfőbb szervezője lett. Püspökök és történetírók hajdanában is viselték a keresztesháborúk vöröskeresztjét; de Horváth az első és utolsó kultuszminiszter, ki azt viselte. Elhatározását valóban nem lehet beilleszteni tárczája keretébe. Bírái, a kik utóbb — mint püspök elődei közül más győztesek Szent Gellértet és Csáky Györgyöt — halálra ítélték, fanatikusnak neveztek; de hasonló tettért ugyanakkor Rajasics görög keleti szerb érseket kitüntetésekkel halmozták el. Ezt a modern keresztesháborút Horváth maga is a kétségbeesés szabályának tartotta; sikere csak úgy lehetett volna, ha egyetemesen, mindenütt egyszerre történik; ha emitt százezernyi tömegek állnak az ellenség útjába, amott a szomszédos helységek egyesült csapatai nyomják el a kisebb csapatokban szétoszlott ellenséget s elfogják, megsemmisítik élelmi szállítmányait. Hibáztatta a kormányt, hogy százezrek várható fölkelésének szervezéséről nem gondoskodott s helyeselte, hogy ily szervezet hiányában a nép föl nem kelt.⁴⁶ És ő, a ki műveiben s tetteiben a vallásszabadságot hirdette, könnyen belenyugodhatott, hogy a nemzet azt, a mit az utolsó nagy napokban még tehetett, nem izzó vallásgyűlöletből, hanem forró hazaszeretetből tette.

44 Marczali id. h. 169.

45 A kormány június 27.-i rendelete értelmében itt kellett volna gyülekezni.

46 Függetl. harc. tört. III. 183.

X. TANÜGYI POLITIKÁJA.

KÖZOKTATÁS ügye, Horváth miniszterségének kezdetén, majdnem országszerte szünetelt. «Az iskolák — írta a szabadságharcról írt könyvében¹ — általában az egész hazában kiürültek; még a papnövendékek közül is számosan fegyverrel cserélték föl a szent könyveket.» 14—15 esztendősi fiúk tüzereknek álltak be, 10—12 esztendősi gyermekek a fegyver- és lőszergyárakban töltényeket, gyutacsokat készítettek. «Csaknem egy éve — írta a hadügyminiszterhez,² — mióta hazánk zavaros körülményei miatt a közoktatás minden tanodában vagy pang, vagy éppen merőben vesztegel.» Ezt a közügyre káros helyzetet tovább nem tűrhetvén, elhatározta, hogy a közoktatást az új iskolai évben, a mennyire a körülmények megengedik, teljes erővel megindítja. Mivel azonban az iskolákat országszerte majdnem kivétel nélkül kórházakká alakították át, vagy más hadicélokra foglalták le, arra kérte a hadügyminisztert, hogy ha a körülmények valahol lehetségessé teszik a hadiszükségre lefoglalt épületek felszabadítását, első sorban az iskolai épületeket szabadítsa fel; és pedig idején, hogy az új iskolai év kezdetéig a szükséges átalakításokat és javításokat meg lehessen tenni.

Hazánk egyetlen *egyetemének*, a pestinek sorsa első sorban érdekelte. Még Budavár visszavétele előtt meghagyta a pesti egyetem alelnökének,³ hogy az egyetem összes tanárai és alkalmazottjai igazolják magukat, hogy «a bitor kormány Pesten mulatása alatt azzal semmi összeköttetésben nem álltak s általában hazafias kötelességeik szerint viselkedtek»; mert tisztokban csak azokat hagyja és erősíti meg, a kik magukat teljesen igazolják. Az egyetem igazgatóját (rektorát), dr. *Szabó* János orvos-

¹ Függetl. harczt tört. II. 506.

² Május 15. VKM. 691/M. Orsz. Lt.

³ Május 18. VKM. 718/M. Orsz. Lt.

tanárt egyenesen nyilatkozatra szólította fel, igaz-e, hogy azokat a mérnöki eszközöket, a miket a Ludoviceum használatára ki nem adott, azelőtt a bitor kormányának egész készséggel használatára bocsátotta?⁴ A rector magnificus már másnap kijelentette, hogy ahány szó van a vádban, annyi a rút, gyalázatos, magyar emberhez nem illő hazugság s követeli, hogy a miniszter 24 óra alatt nevezze meg a gaz rágalalmazót. Tőle idáig a Ludoviceum részére senki sem kérte, most azonban örömmel kiadja a kívánt eszközöket. «Igenis — szolt⁵ — ha dicső és győzedelmes hadseregünk és teljes hatalmú kormánybiztosunk bitor kormány», annak egész készséggel megnyitotta az egyetem gyűjteményét, onnan kiszolgáltatta a Budavára aláásására szükséges Anttea pneumaticát s a legjobb delejtűt, s a honvédseregnek fizikai szakértőül *Jedlik* Ányost ajánlotta. A minisztérium még aznap nyilatkozatra szólította fel Ludvigh János kormánybiztosot, a ki szintén még aznap jelentette, hogy a rektort a véstörvényszék előtt senki sem vádolta s feladót megnevezni nem tud; csupán dr. Petzelt József alezredes, az egyetem volt mértantanára⁶ panaszkodott, hogy tőle Degen János bölcsészeti dekán a gyűjtemény kezelését elvette, Szabó János pedig «hogy ezen kegyes (osztrák) kormányának mindinkább megtetszhessen, őt mint gyanus politikai nézetű és veszélyes egyént feljelentette». Mivel pedig már az 1841. évi országgyűlés elrendelte, hogy az egyetem mérnöki gyűjteményét, a melyet hét-estendei munkával Petzelt, a Ludoviceum mostani aligazgatója, állított össze, a Ludoviceumnak kell átadni, a minisztertől Ludvigh a határozat végrehajtását kérte, «nehogy a hadi főtanoda, ezen haza-reménységünk büszke virága, a megkívánt műszerek hiánya miatt újra-alakításában s helyreállításában hátráltassék».⁷ Horváth különben olyanformán gondolkozott, mint Aulich tábornok, az ideiglenes hadügyminiszter, a ki ellene volt a külön katonai iskoláknak, sőt a Ludoviceumnak is, és a legmagasabb

4 Június 1. VKM. 1102/M. Orsz. Lt.

5 Június 2. VKM. 1109/M. Orsz. Lt.

6 Életrajza Szinyeyinél, x. 1095.

7 Június 2. VKM. 1111. sz.-hoz. Orsz. Lt.

katonai kiképzést az egyetemre akarta bízni, hol épp úgy lehetne hadtudományi kart felállítani, mint lehetett hittanit, jogit, orvosit és bölcsészetit.⁸

Horváth maga írja,⁹ hogy az ő minisztériuma a régi, elavult tanrendszer helyett az egyetem és a gimnáziumok számára új tanrendszeren dolgozott. Amaz természetes következése lett volna az 1848 : XIX. t.-cz.-nek, a mely meg is bízta a közoktatásügyi minisztert, hogy a tanszabadság elvének alapján, egyetemi törvényt készítsen; de a mire Horváth a rendelkezésére álló viharos három hónapban is keresett, arra utódai sohasem találtak időt,¹⁰ ellenben a gimnáziumi tanterveken kelleténél többet változtattak, a nélkül hogy velők közmegnyugvást kelthettek volna. A népnevelési törvényt Eötvös már 1848-ban elkészítette s azt a parlament meg is szavazta; most pedig Horváth a népiskolák s általában a népnevelés javításáról készített terveket és törvényjavaslatokat,¹¹ a miknek előterjesztésére azonban nem maradt ideje. A kath. autonómia rendezésére augusztus 20-ára kihirdetett közgyűlés a kath. tanügyre vonatkozó intézkedéseknek egész sorát nyitotta volna meg. A nemzetiségekről szóló 1849 július 28-iki törvény, melynek hozatalában Szemere mellett Horváthnak főrésze volt, általában máris kimondta, hogy az elemi iskolákban az oktatás a község, vagy az egyház nyelvén történik; az óhitűeknek évenként összehívott zsinata nemcsak vallási, hanem iskolai ügyekben is határoz, az óhitűek egyházi és iskolai a többi felekezetekkel egyenlő előnyökben részesülnek; az óhitűek maguk kezelik egyházi és iskolai alapítványaikat; és számukra a budapesti egyetemen külön hittani kart állítanak fel.

Erdély egyházi és iskolai ügyeinek vezetésére Horváth két

⁸ Kossuth, *Irataim*, VIII. 166–7. V. ö. Márki, *Katonai tudományok az egyetemen. Magyar Paedagogia*, 1915. 20–28.

⁹ *Függetl.* III. 109.

¹⁰ A budapesti egyetemről maig sincs törvény; a három újabb egyetem sorsát külön törvények biztosítják (az 1872. évi XIX. és XX., és 1912 : XXXVI. t.-cz.).

¹¹ *Függetl.* III. 109.

kormánybiztost nevezett ki.¹² A katolikus ügyeket *Keserü* Mózes gyulafehérvári kanonokra, az evangélikusok, helvéthivallásuak, unitáriusok és görög keletiekét pedig *Szentiványi* Károly országos teljeshatalmú biztosra. Ők képviselték azt az állami hatóságot, melyet az unió kimondásáig az Erdélyben kivétel nélkül önkormányzati jogot gyakorló felekezetekkel szemben az erdélyi kormányzék (gubernium) gyakorolt. Intézkednie kellett, mert az unió már egy esztendeje ki volt mondva, de az egyesítést éppen az egyházi és iskolai közigazgatás terén azóta sem hajtották végre s így az ide vonatkozó kérdésekkel, kellő felvilágosítások hiányában, a minisztérium aggodalom nélkül nem foglalkozhatott. A biztosok az egyesítés foganatosításáig saját felelőségükre intézkedtek s a miniszter csupán a volt udvari kancellária által gyakorolt főfelügyeleti jogot tartotta fenn magának. Mivel pedig tapasztalta, hogy Erdélyben az óhitűeknek akkor nem volt egyházi és iskolai kormányzatuk, ideiglenes helynököket akart kinevezni, de úgy, hogy a rendkívüli idők megszűntével a hitfelekezetek, jogaikhoz képest, a további intézkedéseket megtehessék.

Erdélyben nemzeti szempontból nagyon pártolta a *közös iskolákat*, a miknek fölállítását nagy elődjének, Eötvös bárónak tavalyi népoktatási törvénye értelmében különben is neki kellett volna megkezdenie. A nemzet előtt követendő példaképpen hozta tehát nyilvánosságra a Közlönyben, hogy Vízakna város közönsége az ország függetlenségének megünneplésére néptanítói állomást alapított s a vallás és nemzetiség különbsége nélküli iskola ideiglenes helyiségéül elkérte s *Berde* Mózes kormánybiztos oda is adta a római katolikusok üres iskolai épületét. Horváth kijelentette, hogy örömmel és méltánylattal hagyja jóvá a kormánybiztos intézkedését, ha az ottani katolikusok az épület közössé tételében különös sérelmet nem látnak.¹³ Tanítókat különben bajos volt kapni, mert a hogy a

¹² Május 31. VKM. 930. M. Orsz. Lt.

¹³ Június 20. VKM. 1024 M. Orsz. Lt.

magyarkanizsai és adorjáni tanítók meg is írták a miniszternek,¹⁴ a tanítás megszüntével mint nemzetörök, a bács-bánság-futás ideje alatt pedig, a kik alkalmasak voltak, szabad csapatokban szolgáltak s akartak ezentúl is maguk vonogatása nélkül szolgálni hazájuknak. Mikor az egyik megyei kormánybiztos, Dobozy István alezredes, a minisztertől 2000 forintot kért a silányul ellátott néptanítók serkentésére s ezzel a nevelés és oktatás ügyének előmozdítására, Horváth a segítséget a valóban rászorulóknak vallás- és nemzetiség-különbség nélkül hajlandó volt megadni, mert bár az állami pénztár állapota a haza jelen körülményei közt a legnagyobb kíméletet követeli, a kormány a népnevelés emelését legfőbb gondjai közé számítja és ehhez a magasztos célhoz kész anyagi áldozatokkal is járulni.¹⁵ Az ország kormányzójával pedig örömet közölte¹⁶ azoknak névsorát, a kiket Eötvös a *poroszországi tanítóképző-intézetek* látogatására tavaly államköltségen kívánt kiküldeni. A kijelölt tizenöt ifjú közül többen, pl. Ballagi Károly, Birányi István, Görög Imre, Greguss Gyula, Kacziányi Ferdinánd, Kárfy Titusz, Pázmány György, Pillitz Dániel rabbi és Sárkány Ferencz mind ismert nevek a magyar paedagogia történelmében¹⁷ s így a «forradalmi» kormány jól válogatta össze azokat a férfiakat, kikre a magyar tanítók további képzését bizza. Az események azonban ezt a kiküldetést is megghiúsították.

A *kisdedővást* Horváth egyik rendeletében¹⁸ a legmagasztosabb, legjótékonyabb és legszentebb célnak nevezte, melynek minden eszközzel való pártolására állásánál fogva kötelezve érezte magát, de egyelőre csak a már meglevő intézetek fenntartására kellett szorítkoznia.

Általában véve többször kényszerült hivatkozni «a mostani körülményekre», a mik cselekedni alig engedik. Így pl. a nádori

¹⁴ Július 15. VKM. 1277/M. számhoz. Orsz. Lt.

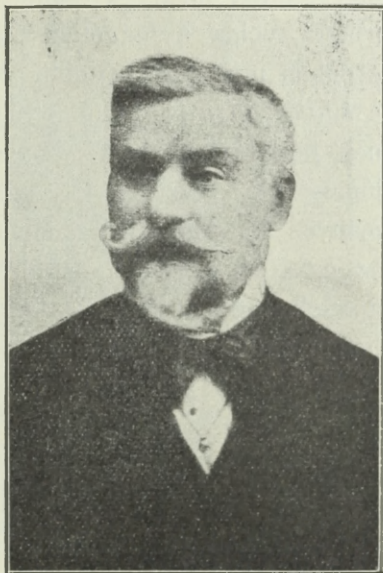
¹⁵ Július 23. VKM. és 4217/B. belügym. sz. Orsz. Lt.

¹⁶ Június 16. VKM. 998/M. Orsz. Lt.

¹⁷ Eletrajzaik Szinnyeinel.

¹⁸ Pest vármegyéhez, május 31., VKM. 923/M. Orsz. Lt.

lak kipusztítása után fennmaradt tárgyakat, különösen a könyveket, ásványokat és szobrokat szívesen helyeztette volna el illően a Nemzeti Múzeumban, de ezeknek rendezését sem hely, sem idő jelenleg nem engedvén, Kelemen Lajos miniszteri titkár és Dorner József fogalmazó jelenlétében ládába rakatta és lepecsételve, letétképpen [való megőrzés végett, a múzeumba küldte.¹⁹ De a múzeum gyűjteményeit még a szűk viszonyok közt is kész volt vásárlásokkal gyarapítani. Így pl. Nagy Gábor történelmi, diplomatikai és heraldikai gyűjteményéről, melynek megvétele már a mult országgyűlésen szóba jött, de «a mostani körülmények közt» eszközölni nem lehetett, ismét tárgyalt a tulajdonossal.²⁰ Midőn pedig arról értesült, hogy a múzeum 1848–9-ben a Religion kívül semmiféle lapot és könyvet nem kapott köteles példányképpen, az 1848: XVIII. t.-cz. 40. §-ára hivatkozva, a nyomdák tulajdonosainak szigorúan meghagyta az elmaradt példányok beküldését.²¹

42. BERDE MÓZES.

A *sajtót* különben is nagyrabecsülte s mint ismeretes, fel is szólaltak ellene, hogy pl. a keresztes háború ügyében kiadott rendeletét nem a püspökök, hanem a sajtó útján közölte a lelkesekkel. Mikor egy alkalommal a bilét-kerületi. lelkeszek védelmet kértek tőle Zerffi Gusztáv lapjának (Der Ungar) a kath. vallást és klérust gyalázó czikke miatt, kötelességének tartotta ugyan, hogy a megtámadott egyházi testületek becsületét

¹⁹ Május 31. VKM. 1096/M. A Nemz. Múzeum igazgatójának, Kubinyi Ferencnek. Orsz. Lt.

²⁰ Június 1. VKM. 1104/M. Orsz. Lt.

²¹ Június 19. Közlöny, 1849., 138. sz. Magyar Könyvszemle, 1902. x. 204–5.

hivatalosan is védelmezze, de «a sajtóvétségek fölötti eljárás kívül esik tárczája rendelkezési körén» s a panaszosokat a hírlapi megtámadások visszatorlása végett a hírlapi czáfolat beküldésére, vagy pedig a sajtóper megindítására utasította, mert a törvény védőpajzsa alatt minden jogos és igazságos ügyet tiszteletben tartanak. A hivatalos «Közlöny» nélkül, melyet minisztériuma s egyházi és iskolai főbb hatóságok részére 44 példányban rendelt meg,²² a száműzetés keserves éveiben meg sem írhatta volna a függetlenségi harc történetét. Megíratására azonban már most gondolt. Szemere miniszterelnök kívánságára a *hadtörténetírás*nak, mint tudományos szakba vágó intézménynek kezelését s a hadi történetírók vezetését és ellenőrzését június 27-én átvette.²³ Oly időben, mikor még a Magyar Tudományos Akadémia is szünetelt,²⁴ valóban a hadtörténetírás volt az egyetlen tudományos intézmény, a melynek gyámolítására gondolhatott; de az események, a miket leírni kívánt, másfél hónap mulva már ezt is összetörték.

XI. DEBRECZENTŐL ARADIG.

ALLÁS- és közoktatásügyi minisztériumnak zaklatottabb élete, bizonytalanabb összeállítása, alkotásokra kevesebb ideje sohasem volt, mint Horváth Mihály vezetése alatt. Mikor a kormányt átvette, hivatalnokainak egy része távol maradt igazolatlanul, vagy pedig önként lemondott és kilépett, de a fizetési jegyzékben még szerepelt s helyöket egyelőre betölteni sem lehetett; ilyen összesen 21 volt.¹ Mások Budapesten megmaradtak hivatalukban az osztrák uralom alatt

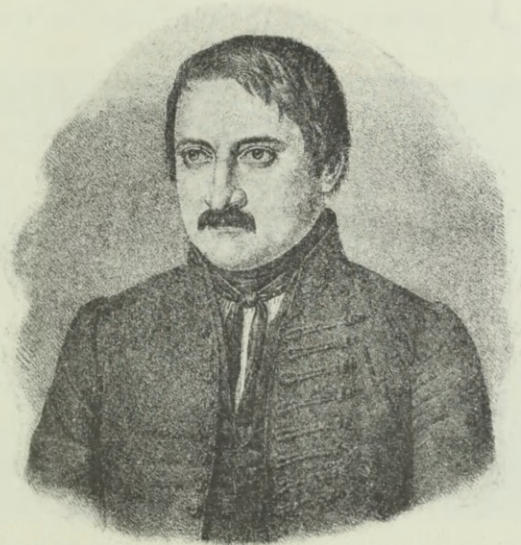
²² Június 14. VKM. 992/M. Országos Levéltár.

²³ Az Orsz. Lt.-ban levő iratok alapján Lukinich a Századokban, 1917., 355.

²⁴ Vázlatok a M. T. Akadémia félszázados történetéből, 14.

¹ Osztályfőnökök: Korizmicz Antal, Nyéky Mihály, Athanačkovich Pál, Lónyay Gábor; tanácsosok: Balassa János, Csauz Márton, Szőnyi Pál, Szabó Pál, Markovics László; osztálytitkár: Récsi Emil stb. VKM. 990/M. Orsz. Lt.

is, fizetésöket onnan húzták, de ottmaradásukat utóbb igazolták s akkor Horváth hivatalukban meg is erősítette őket; összesen 29-en.² A harmadik csoportba azok tartoztak, kik vagy jelen voltak Debreczenben s ott illetményeiket rendesen fölvették, vagy engedelemmel voltak távol, összesen 18-an.³ A hatvan-nyolcz hivatalnok közül tehát az első időkben alig tíz volt állandóan a miniszter mellett, első sorban gazdag tapasztalatai-

43. ID. SZÁSZ KÁROLY.

val, nagy eszével és bölcs tanácsaival idősb Szász Károly államtitkár; de a csekély személyzet is oly gyorsan dolgozott, hogy a beérkezett okiratokat néha ugyanaznap már elintézték.⁴

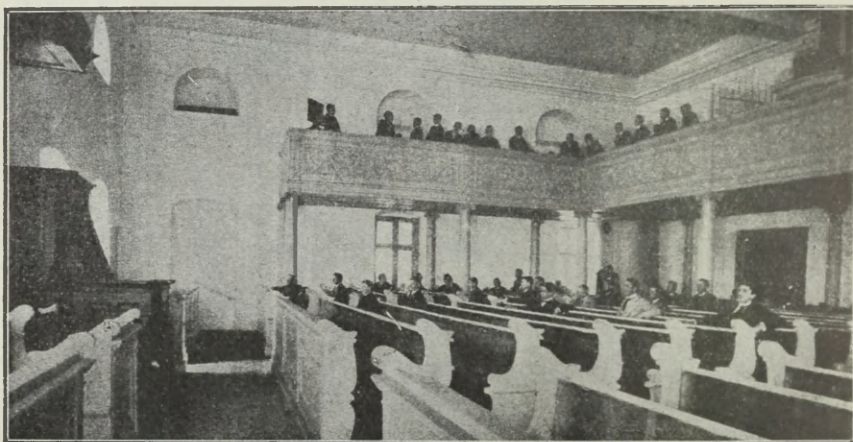
² Osztályfőnökök: Lévay Sándor, Farkas Károly; tanácsos: Bucsánszky József; titkárok: Kendelényi Alajos, Nyisztor József, Takács József stb. VKM 987 M.

³ Államtitkár: Szász Károly; tanácsosok: Pap Endre, Fabriczy Sámuel; titkárok: Egyedy Gáspár, Pap Zsigmond, Ebeczky Dániel, Janicsári Döme stb. U. o.

⁴ A rendeletek legszorgalmasabb fogalmazói Debreczenben, majd Budapesten és

Szegeden a miniszteren és az államtitkáron kívül: Egedy, Kendelényi, Nyisztor és Pap titkárok; Dorner József, Koronka Lajos, ifj. Szász Károly fogalmazók; Latkóczy Lajos, Lövészi György, Torsok Mihály és Vizi László segédfogalmazók; az iratok másolói: Blázsovics János, Gáspár László, Hám Antal, Károlyi Alajos sorjegyzők; és ifj. Nyisztor József irnok. Jóformán ez a 18 ember végezte (s ez

A másik baj a minisztérium folytonos vándorlása volt, minek következtében az irattár sohasem volt együtt, a Budapestről való menekülés után pedig az el-elkalandozó beadványokat nem is lehetett a szokott pontossággal és gyorsasággal elintézni. Horváth mint miniszter május 2-ától június 4-ig működött Debreczenben, június 5-től július 5-ig Budapesten, július 6–11. Czegléden s más útbaeső helyeken, július 12-től 30-áig Szegeden, augusztus 2-től 11-ig, lemondásáig, Aradon, tehát nem is negyedfél hónap alatt öt helyen. A tisztviselők szabályszerűen

44 A DEBRECZENI KOLLÉGIUM IMATERME (AZ ORSZÁGGYŰLÉS SZÍNHELYE).

egy kocsin ketten utaztak egyik állomásra a másikra⁵ és sokszor voltak abban a helyzetben, hogy anteakták nélkül kellett dolgozniok. Ez is eléggé megmagyarázza, egyházi és tanügyi politikájának nagy terveit Horváth miért nem dolgozhatta ki nyugodtan.

Nagy terveiben akadályozta a pénz hiánya is, a mire a türelmetlenkedőket többször figyelmeztette. A parlament már 1848 augusztus 26-án megszavazta 1849-re a 62 milliós államköltség-

sem egyszerre) a minisztérium egész munkáját. A költő Pap Endre és Beöthy Zsigmond, a tudós Fabriczy Sámuel, a nagyjövendőjű Tisza Kálmán fogalmazó

stb. Horváth minisztériumában csak névleg vett részt.

⁵ Duschek p. ú. min. rendelete május 31-ikén 7350. sz. és 947/VKM. sz. a. Orsz. Lt.

vetést, melyből majdnem három millió⁶ jutott volna a vallás- és közoktatásügyi minisztériumra. Azonban a költségvetést már akkor majdnem 46 milliónyi hiánnyal állapították meg s ha pénzjegyek kibocsátásával segítettek is a bajon, a megszavazott összeg sohasem állt teljesen Horváth rendelkezésére. Talán ez is oka volt, hogy Duschek pénzügyminisztert később olyan vádakkal illették,⁷ a miket maga Kossuth erélyesen utasított vissza.⁸

De minden kulturális törekvésnek legnagyobb gátja az a háború volt, melyet függetlensége és szabadsága biztosítására a nemzet mindenre elszántan folytatott. Horváth, noha tárczájánál fogva legtávolabb állt a küzdelemtől, nemcsak a miniszter-

45. DUSCHEK FERENCZ NÉVALÁÍRASA.

tanácsban támogatott minden indítványt és tervet, a mi a győzelemhez közelebb vezethetett, hanem elfogadott olyan katonai megbízatást is, a mi — a keresztesháború kihirdetése — ellen a kultura nevében éppen öneki kellett volna tiltakoznia. Mint történetíró gáncsolta, de mint miniszter a május 12-i minisztertanácsban megszavazta Klapka helyettes hadügyminiszternek azt a javaslatát, hogy minden hadtestparancsnokkal föltétlenül a hadügyminiszter rendelkezék.⁹ 20-án a minisztertanács Bem altábornagyot is a dunántúli sereghez rendelte¹⁰ s mikor vonakodott, 28-án hajlandó volt őt elejteni s a parancsnokságot Kiss

⁶ Pontosán 2,902,394 frt. Horváth, Függetl. harcztört. I. 309.

⁷ Függetl. harcztört. III. 438—9.

⁸ Irataim, VIII. 439—446.

⁹ Horváth, Függetl. II. 530—1.

¹⁰ A minisztertanács jegyzőkönyve a Csányi-levéltárban, 4749. sz.

Pál ezredesre mint tábornokra átruházni.¹¹ Horváth készséggel támogatott minden erélyesebb intézkedést. Mikor az oroszok beavatkozása következtében a minisztérium a rendes hadsereget a védelemre elegendőnek nem tartotta, a tanács határozata alapján a keresztesháborúnak nevezett népfölkelés előkészítésében és szervezésében — a már előadottak szerint — részt vállalt s a papsághoz, tanítósághoz buzdító szövegeket és rendeleteket intézett. A keresztesháború gondolata különben nem tőle, hanem Szemere miniszterelnöktől származott s az indítványt is Szemere tette meg.¹² Május 31-én a minisztertanácsban mégis be kellett ösmernie, hogy az oroszok betöréséről, a külföldi ügynökök jelentését nem ösmervén, nincs hiteles tudósítása, s így Dembinszky galíciai betörésének tervéről egyelőre nem nyilatkozhatik; mert ha az oroszok beérik Galícia megszállásával, akkor egy magyar betöréssel hiba volna őket ingerelni; ha azonban az oroszok benyomulása bizonyos, akkor Dembinszky betörése kívánatos. Megkérdezte tehát, bizonyos-e az oroszok bejövetele? De Kossuth kijelentette, hogy hitelesen ezt ő maga sem tudja.¹³

Ugyanezen minisztertanács megbízásából a felsőházban még aznap Horváth jelentette,¹⁴ hogy a kormány (Budavár visszavétele következtében) elérkezettnek látja azt az időt, midőn a törvényhozó testülettel visszaköltözzék Budapestre s üléseit — a képviselőházban már meghozott határozat szerint — július másodikától ott folytassa. A költözés következtében ugyan néhány fontos javaslat előterjesztésével várni kell, de ennél fontosabb a haza megmentése. A kormány Debreczenben sok akadálylyal küzdött a kormányzati eszközöknek csaknem teljes hiányában s a közigazgatás tekintetében. Ha azonban valaha szükséges volt, most szükséges, hogy a hadügyminiszternek minden hadtestre kiterjedő terve szerint a hadsereg egysége-

¹¹ A m. t. jkönyve Hazánk, III. 337–8.

¹² Gracza, v. 899.

¹³ Horváth, Függetl. III. 183–4.

¹⁴ Közlöny, 121. sz., 455–6. I. Papp Parlament, II. 253–7. Szeremlei (II. 166.) őt nem említi.

sen működjék, a mit azonban a csaknem határszéli Debreczenből elérni bajos, ha nem is éppen lehetetlen. Politikai, erkölcsi és kormányzati okok teszik szükségessé az átköltözést s míg ez megtörténhetik, a törvényhozók kövessenek el mindent, hogy a nép lelkesültsége ne csillapuljon, hanem a haza iránti szeretete, hűsége, áldozatkészsége, a megmentésben való buzgósága mindinkább öregbedjék. Görgey, a ki a határozat kimondása után érkezett Debreczenbe,¹⁵ az átköltözést s a parlament elnapolását nem helyeselte,¹⁶ és délután szállásán, a Buday Ézsaiás-fele házban, Kemény Zsigmond szerint,¹⁷ «meg is mosta érte a püspök fejét». Midőn estefelé Horváth még egyszer föl-nézett a békepártiak tanyájára, Kemény szerint «úgy látszik aznap pechje volt», mert Görgey megint szidta a véstörvény-szék miatt s azon kegyetlenségekért, a miket Komárom vármegye egyik vidékén elkövettek. De az április 14-i nyilatkozat visszavonására a békepárti uraknál nem talált elszántságot.¹⁸ Horváthot naponkint inkább baráti érzés vitte föl Kazinczy Gábor, Kemény Zsigmond, Kovács Lajos stb. békepárti körébe; s neki, a függetlenségi nyilatkozat egyik szerkesztőjének, különösen eshetett hallania ez ellen a kifakadásokat Görgeytől, ki aznap éppen ezen nyilatkozat alapján esküdött fel hadügy-miniszternek.

A miniszterek azonban, a kik még az alapelvekben sem értettek egyet, június 3-án, vasárnap, valamennyien látszólag szép egyetértésben jelentek meg a ref. nagytemplomban, hol Szoboszlai Pap István búcsuztatta el őket és az országgyűlést Debreczentől, öt nehéz hónapon át az ország fővárosától. Másnap, 4-én, Kossuth kormányzó Szemere, Duschek és Horváth miniszterek kíséretében indult az ország igazi fővárosa, Budapest felé. Apró nemzeti lobogókkal bandérium kísérte őket Hajdu-

¹⁵ Görgey a minisztériumot május 31-én vette át Klapkától s június 3-án új helyettesének, Szabó Imre ezredesnek adta át. Horváth, Függetl. II. 533., 539.

¹⁶ U. o. II. 533—4.

¹⁷ Beksics, Kemény, 146—8. Gracza, IV. 843—4.

¹⁸ Görgey, Életem és működésem, II. 102—8., Horváthtal való találkozását nem említi.

szoboszlóig; s Kabán, Püspökladányban, Karczagon, Kisújszálláson, Törökszentmiklóson át a nép folytonos lelkes tüntetései közt, egymást felváltó lovasbandériumok kíséretében 5-én reggel érkeztek Szolnokra. Onnan a kormányzó a volt nádor fényes szalonkocsijában, a miniszterek pedig együtt egy elsőosztályú kocsiban folytatták útjokat a fellobogózott vasúti állomásokon át Budapestre, hova d. u. 5 óra után érkeztek meg. Ágyüdörgés, harangzúgás, zeneszó, roppant néptömeg, honvédek és népfölkelők sora közt a Váczi-úttól a Szél-utczai Döring-házig Kossuth és családja díszkocsin vonult be.¹⁹ A minisztereket bántotta,²⁰ hogy Kossuth nem a kormány, hanem családja tagjaival ült egy kocsiba; s mivel ekként «a polgári ünnepet családívá tette», összebeszélés nélkül úgy hitték, hogy a menetben helyök többé nem lehet s a reájok váró fényes fogatok helyett bérkocsikba ülve, mellékutczákon tértek szállásaikra, Horváth a Weisz Bernát házába.

Másnap, június 6-án, országszerte, a táborokban is megtartották a nemzeti bójtöt, melyet a kormány s külön Horváth miniszter azért rendelt el, hogy «Isten hatalmas segedelmét szent ügyünk gyámolítására ez által is kiérdemeljük».²¹ Ilyen bójtöket hajdanában az erdélyi protestáns nemzeti fejedelmek és országgyűlések is rendeltek el, a pénteket a katolikus Rákóczi protestáns többségű sárospataki országgyűlése «a nemzet büneinek megengesztelése végett» 1708 december 15-én szintén országos bójtnapnak nyilvánította. Hogy a kath. püspök bójti parancsa a protestánsok lelkiösmereti meggyőződését most sem sértette,²² mutatja, hogy általában véve a protestánsok is megtartották, sőt Horváth Mihály kath. püspököt a pápai kerületnek többségben levő protestáns polgárai választották meg *országgyűlési képviselőnek* Vermes Illés helyett. Választói-

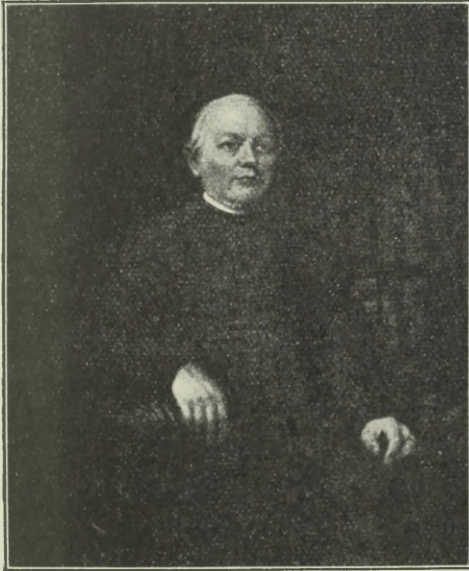
19 Az utazás és a bevonulás részletei Gracznánál, iv. 852–7.

20 Horváth, Függetl. III. 104.

21 Közlöny, 111. és 112. sz.

22 Szeremlei szerint (II. 171–2.) sértette.

hoz 1849 június 18-án intézett nyílt levele szerint²³ első irodalmi föllépése óta határozottan a demokrácia híve volt s ennek sikerében parányi része öneki is volt. Pápa város választásában tehát azt látja, hogy választói, mint ugyanazon elvek emberei, meggyőződtek az ő *demokratiko-republikánus* elveinek őszinteségéről és szilárdságáról; vele együtt ugyanazon oltárnál áldoz-

46. HORVATH MIHÁLY.

nak. Nagyobb jutalmat polgártársai bizalmánál nem ösmer. De más szempontból is becsüli ezt a bizalmat. Abban, hogy a nagyobb részben helvét hitvallású pápaiak egy kath. püspököt választottak meg, az újkor feltámadását s e kor legnemesebb szülöttének, a *testvériség* elvének diadalát látja; diadalát ünnepli a szellemi világ éltető elemének, a keresztényi szeretet nagy elvének. «Ha — úgymond — valaha képes voltam volna kételkedni arról, hogy minden igaz erény egyedül a szabadságban

²³ U. o. I. 145. Horváthnak ezen nap pápai választóihoz intézett nyílt levele a Magyar Szalonban, 1891. Függetl. harc.

tenyészhet s hogy a megtisztult vallásosság is, melynek lényege szeretet, csak a szabadság tűzhelyénél melenghet: korunk, a szabadság kora, megtérite a tévelygésből.» Köszönetének elmondása után egyszerően kijelentette, hogy ő egyházi állásában is, sőt — kötelessége szerint — éppen azért is, a népérdek és testvériség őszinte barátja, s a demokratiko-republikánus kormány tagja, tehát mint ilyen, nem a felekezeti embere. Horváth ekként a felsőházba az alsóházba került.

Görgey a minisztertanácsban június 26-án este²⁴ már megmondta, hogy az oroszveszedelmet egész nagyságában föl kell tárni a nemzet előtt s azt élet-halálharczra szólítani, a kormánynak legjobb helye pedig a főseregnél, Komáromban volna. Amazt elfogadták s másnap már megjelent a népet kereszteshadjáratra felszólító rendelet, a melynek legnagyobb sikerét Horváth Mihálytól várták; de a kormánynak Komáromba zárkózását egynek tartották a nemzet ügye feladásával és — Horváth tanuskodása szerint — «mint Kossuth iránti rosszakarattól származó éretlen eszmét, figyelmökre is alig méltatva, kevés szóval visszautasították. Figyelmeztették Görgeyt, hogy ha a hadseregnél is mindenki oly buzgón teljesíti kötelességét, mint a kormány a maga körében, úgy még nem lehet elveszettek tekinteni a hazát». Örök rejtély maradna ekként Görgey állítása, hogy Kossuth és a többség²⁵ elfogadta javaslatának mind a három lényeges pontját: a nemzet felvilágosítását, a kormányzó és a miniszterek személyes helytállását a nép felszabadításában s azt, hogy egy utolsó, kétségbeesett csapást mérjenek Ausztriára. Kossuth különben megvendégelte a minisztereket s Görgeyt inkább az ekkor kifejldött barátságos társalgás ejthette abba a csalódásba, hogy társai vele egyetértenek. Másnap a fősereghez utazott s miniszteri tanácsban többé sohasem

²⁴ Ennek két, sok tekintetben ellenmondó leírása Görgeynél, *Életem és működésem*, II. 167—170. Horváth, *A köztársaságról* I. Horváth Függetl. harc, II. 494. stt. 192—3.

²⁵ Horváth, tekintve a III. 193. lapon tett nyilatkozatát, ehhez nem tartozhatott.

vett részt. Harmadnap, a mikor a nemzet már a kereszteshadjáratra szóló felhívást s az Európa népeihez intézett felhívást olvashatta, a győri ütközetet Pöltenberg tábornok Haynau táborszernagygyal szemben elvesztette, mire Görgey azonnal írt Kossuthnak,²⁶ hogy a kormánylyal, ha Komáromba jönni nem akar, Nagyváradra meneküljön. Erre a levélre hivatkozva, még aznap *Ludvigh* János is figyelmeztette Horváthot,²⁷ hogy Pestet fedezni és megvédeni többé nem lehet. «Ha nincs is periculum in mora, — úgymond — mégis pakkolni kell, hogy a zavar és rémület, mint Windischgrätz közeledtével, meg ne újuljon.» Azért írt neki, mert június 5-én Kossuth, mikor a kormány Pestre ünnepiesen bevonult, a pesti országos küldöttség előtt a vaspálya udvarában kijelentette, hogy a kormány Pestet ezentúl, mint székhelyét, semmi esetre sem hagyja oda. Most mégis «pakkolni kell és megfelelkezni az ünnepies fogadásról, hogy a kormány Pestről többé el nem távozik». «Oly nagy a veszedelem — írta ismét,²⁸ — hogy az esetben, ha Kossuth nem akarna távozni, ültessétek kocsira s erőszakkal vigyétek el a fenyegetett fővárosból.» A kormány 29-én már értesítette is a főváros polgárságát, hogy «az egész haza s a szabadságra segítő diadal érdekében» esetleg egyidőre máshova megy,²⁹ Horváth Mihály is «közbejött akadályok miatt» alkalmasabb időre halasztotta el a magyar kath. közgyűlés megtartását; július elsején pedig, mint ösmeretes,³⁰ újból felhívta a lelkészeket, hogy felekezeti különbség nélkül álljanak a nép élére s a «vad muszkák és pogány kozákok ellen» vezessék azt az élet-halál szent harczára, a diadalra. Az aznap este tartott minisztertanács, Görgeynek abban a tetteben, hogy nem sietett a főváros fedezésére, engedetlenséget látott, sőt Horváth is azok közé tartozott, kik, bár nem mondták ki, «az árulás súlyos

²⁶ A levél vitás keltezéséről Szeremlei, II. 200.

²⁷ *Ludvigh* névtelen följegyzései Horváth iratai közt. Nemzeti Múzeum, 444. Oct. Hung. 12. 1. Közöttételét megérdemelné.

²⁸ *Gracza*, v. 974.

²⁹ *Közlöny*, június 30., 146. sz.

³⁰ *Republica*, 13. sz.

³¹ Horváth, *Függetl.* III. 210. 212.

³² *Közlöny*, július 15., 148. sz.

gyanúját nem fojthatták el többé szívök rejtekében»,³¹ de bizonyítékok hiányában, a heves Perczelt kivéve, kimondani nem merték; most hazarendelték őt hadügyminiszternek s a fővezérletet Mészárosra bízták.

A képviselőház, hol Horváth már mint Pápa képviselője jelenhetett meg, július 2-án Kossuth indítványára, de voltaképpen mégis Görgey tanácsa szerint a maga és a kormány székhelyét Szegedre tette át.³² Horváth is azonnal megkezdte minisztériuma költöztetését. Kossuth már 5-én elhagyta a fővárost; július 8-án a kormány kiáltványban búcsúzott el a fővárostól.³³ Horváth a nappali, Szemere, Batthyány, Vukovics az éjjeli vonattal mentek Czeglédre, hova másnap Csányi is megérkezvén, együtt volt az egész kormány: Kossuth és a minisztérium, kivéve Duscheket, a ki előre ment a pénzsajtó miatt Szegedre.³⁴ Másnap mindnyájan követték vasúton Szolnokra, mivel a kozákok már Jászberény körül portyáztak; de Szolnokon is kora reggel már arra a hirre ébredtek föl, hogy az oroszok egy óra járásnyira, Szentgyörgy körül járnak s így tovább kellett futniok, mi az előfogatok hiánya következtében csak nehezen ment. Szentesen, Horváth szülővárosában és Hódmezővásárhelyen a nép lelkesen fogadta a menekülő kormányt. A városban éjjel kipihenvén magukat, július 12-én tovább hajtottak s délbén érkeztek Szegedre, hol Kossuthot a nép szintén «fényesen, mondhatni lelkesedéssel fogadta».³⁵ Horváth bizonyára édesanyjához szállt s este nem állott Kossuth mellé a Kárász-ház erkélyére,³⁶ mikor a fáklyákkal felvonuló népet Kossuth azzal lelkesítette, hogy innen, a kormány új székhelyéről fog kisugárzani Európa szabadsága.

Másnap a vallás- és közoktatásügyi minisztérium Szegeden

³¹ Közli Gracza, v. 1018–9.

³⁴ U. o. 1019. Vukovics után, július 9-én Czegléden kelt Horváth 1216. sz. rendelete a nagyváradi görög nem egyesült szentszékhöz. Orsz. Lt.

³⁵ Horváth, Függetl. III. 284.

³⁶ Csak Duschek, Vukovics és az új hadügyminiszter, Aulich voltak Kossuth körül. A kormány megérkezésének s üdvözlésének leírása a Szegedi Hirlapban, 1849., 22. sz.

megkezdte működését,³⁷ s a kormányzó az országot július 14-én újabb körlevéllel igyekezett megnyugtatni,³⁸ hogy a kormány székhelyének ez a megváltozása a hadműveletek helyes szempontjából történt s így aggodalomra nem adhat okot. De újabb okot adhatott az, hogy a kormányban az ellentétek mindinkább növekedtek. A minisztertanács leszavazta Kossuthot, midőn tábornoki rangot és fővezéri címet kért magának, hogy a hadsereg előtt tekintélyét növelje. Horváth, mint ezen a kér-

47. SZENTES LÁTKÉPE.

désre vonatkozó történelmi nyilatkozataiból kitetszik, szintén ellene szavazott. Így a kormányzó és a minisztérium közt némi feszültség támadt, de csak Szemere, az elnök, mondott le állásáról, holott az egész minisztérium felelőségének elvét védte a Kossuthhoz intézett emlékiratban. Utalt rá, hogy Kossuth kormányoz, de kormánytetteiért a felelőséget a minisztériumra hárítja. Már pedig oly minisztérium, mely mindenért felelős, de hatalma nincs, magát csak országgyűlés nélkül tarthatná fenn.

³⁷ Horváth első min. rendelete Szegeden július 13-án kelt. VKM. 1226/M. Orsz. Lt.

³⁸ Közli Honvéd, 1849., 179. sz.

Most nincs szükség a minisztériumra, mely, ha kötelességét teljesíti, csak gátolja a kormányzót; legjobb volna tehát, ha az egy kézben összpontosított hatalmat Kossuth vagy Görgey a diktatura alakjában gyakorolná. A minisztereknek, a kikkel a dolgot Szemere csak sejtette, de nyíltan nem közölte, a diktatura sem kellett;³⁹ Szemere tehát, a kit Kossuth is kért, hogy most ne okozzon válságot, egyelőre megtartotta az elnökséget.⁴⁰

A kisebb nemzetiségekről és a zsidókról szóló törvény tárgyalásakor (július 21–28.), tehát a válság legizőbb napjaiban, Horváth szilárdan állt Szemere mellett,⁴¹ akkor is, mikor ez a ház zárt ülésében (július 25.) élesen kifakadt Görgey, mint a bajok legfőbb okozója ellen; aminek nagy része volt abban, hogy másnap a ház, még Kossuth hazatérte előtt, elnapolta magát, mert a kormánynak valószínűleg távoznia kell Szegedről. Másnap a miniszterek bevonásával tartott haditanács azon kósza hírek hatása alatt nyílt meg, hogy Perczel Mór Kossuth és a minisztérium ellen «merényletet» tervez; valóban a legkíméletlenebb módon kikelt a kormányzó ellen s aztán haragosan távozott, mire az önként ajánlkozó Dembinszkyre bízták a fővezérletet. Kossuth a maga igazolására felolvasta Görgeynek az oroszokkal való alkudozását jelentő levelét, mire a jelenlevők összenéztek. Horváth Perczel vitatkozása közben azt mondta *Mészáros* Lázárnak: «Így vesznünk kell»; mire ez «bizony!»-nyal felelt. A levél olvasásakor *Mészáros* mondta a püspöknek: «El is veszünk!» S akkor ez felelte, hogy «bizony!»⁴² A miniszterek a tábornokok távozása után még éjjelig foglalkoztak a Görgey és az oroszok tárgyalásairól szóló

³⁹ Horváth, *Függetl.* III. 331–3.

⁴⁰ Levele Kossuthhoz július 25. Munkái, V. 12–15.

⁴¹ Kitéunik ez a *Függetl. harcz történetének* «A kormány s országgyűlés működése Szegeden» cz. fejezetéből (III. 310–338.), bár önmagáról nem szól.

⁴² *Mészáros emlékiratai*, II. 339. Dembinszky (Danzer: *Dembinszky Magyarországon*, 334.) névszerint felsorolta a minisztereket, de Horváthról megfeledkezett. V. ö. Horváth, *Függetl.* III. 335–6.

jelentésekkel. A tárgyalások folytatását Szemerére és Batthyányra bízták, oly kikötés mellett, hogy a függetlenségi nyilatkozat alapján maradvá, fegyverszünetet maguk is köthetnek, de egységet és békét csak a minisztérium beleegyezésével. A felhatalmazást Horváth is aláírta.⁴³

A minisztérium bukása már csak napok kérdése volt s az osztrák hivatalos Wiener Zeitung is most jelentette, hogy Lonovics, Horváth stb. főpapi kinevezéseit Rómába föl sem terjesztették, most tehát a királyi kinevezést is visszavonják s

48. SZENTES FŐTERE.

érvénytelennek nyilvánítják.⁴⁴ Horváth azonban mint püspök és miniszter vöröskereszttel a mellén jelent meg a szegedi sánczokba összevont táborban, hol már 40.000 honvéd és népfölkelő 100 ágyúval várt a döntő ütközetre; Dembinszky azonban a Temesközben akart megütközni s így a parlamentnek és a kormánynak megint biztosabb helyre kellett költöznie. Július 31-én Horváth is búcsút vett édesanyjától, kit sohasem látott többé. Aznap a kormányzó már Aradról keletzte haditudósításait,⁴⁵ de Azary honvédkapitány a megrémült aradi közgyű-

43 Szeged, július 29.

44 Ambrus, Paphonvédek, 8.

45 Kiadta a Közlöny augusztus 5., 163. sz.

lésen élőszóval csak augusztus elsején jelentette, hogy a kormány tagjai aznap délután négy órakor Aradra érkeznek.⁴⁶ Hárman érkeztek meg; Kossuth és Aulich az Aczél-házba, Horváth Mihály a Bohus-házba szállt; Duschek a pénzsajtót a vármegyeházába költöztette; Vukovics és Csányi másnap jöttek meg, Szemere és Batthyány Görgey táborában voltak. Augusztus 3-án tartotta meg a képviselőház Aradon első és utolsó zárt ülését, a melyen a miniszterek közül csupán Horváth, Vukovics és Csányi jelent meg, de egyikük sem felelt arra a kérdésre, igaz-e, hogy a kormány tárgyalásokat folytat az ellenséggel. Csak Hajnik Pál rendőrfőnök mondott annyit, hogy a kormány a Közlönyben fog nyilatkozni s hogy a parlament biztos helyen van. 4-én a minisztérium csakugyan Aradot jelentette ki a kormány székhelyének;⁴⁷ éppen akkor, mikor Horváth valóságos püspöki székhelye a magyarok utolsó rohamát is kiállta, ideiglenes székhelye pedig, Makó, az ellenség kezére került.⁴⁸ Ennek és másnap, harmadnap a debreczeni, szőregi vesztett csatáknak hírére a képviselők egy része s Horváth irodalmi barátai közül Bajza, Vörösmarty stb. Nagyvárad, Világos, Lugos felé menekült; Kossuth és Aulich beköltözött a várba, de a minisztérium maradt, kivéve a Görgey táborába küldött Csányit és Duscheket, ki a sajtót Lugos felé költöztette.⁴⁹ Ezt azonban csak részben tehette, mert a sajtó nagyobb része Aradon maradt⁵⁰ s így nem egészen érdemelte meg most sem azokat a szemrehányásokat, a miket társa, Horváth, utóbb mint történetíró tett neki.⁵¹ A miniszterek közül a székhelyen levő Horváthot, Vukovicsot Kossuth meg sem kérdezte, mikor Bemet Aulich ellenjézésével kinevezte fővezérnek; ezt akkor sem tudták, mikor

⁴⁶ Lakatos Ottó naplójegyzetei. Lakatos: Arad tört. I. 209. és Arad város jegyzőkönyve, 1849., 1181. sz.

⁴⁷ Közlöny, 163. sz.

⁴⁸ Horváth, Függetl. III. 367. és 388. Szeremlei, II. 276.

⁴⁹ Horváth id. h. III. 375. Serguel naplója

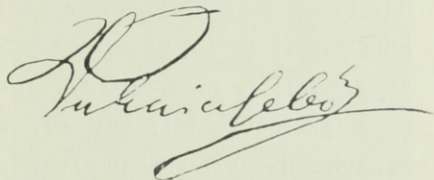
augusztus 5-ről (közöltem Hadtört. Közl. 1916., 406.) csak az első benyomások alatt írhatta, hogy a minisztérium és a képviselőház is elment.

⁵⁰ Márki-Beksics, A modern Magyarország (Millen. Tört. x.), 367.

⁵¹ Függetl. III. 375-7.

egy nappal azután, augusztus 10-én, hogy a temesvári döntő csatát elvesztette, a kormányzó őket s a táborból Görgeyvel együtt megérkezett Szemerét, Batthyányt és Csányit, sőt magát Görgeyt is minisztertanácsba hitta. A gyűlés, mely úgy indult, mintha vád alá akarná helyezni Görgeyt, azzal végződött,⁵² hogy a kormányzó maga ajánlkozott pártot alakítani, ha ez a főhatalmat kezébe akarja venni. Görgey kitért a válasz elől; eltávozott, hogy megtegye előkészületeit a Temesvár felé való előnyomulásra s a miniszterek is határozat nélkül oszoltak szét, másnap reggelre hagyván annak megbeszélését, milyen felhatalmazást adjanak Görgeynek az oroszokkal való alkudozásokra.

Másnap, 11-én reggel, a miniszterek összegyűlve, vilámcsapásként hatott rájuk az a hír, hogy Temesvárnál az 55,000 főnyi sereg vereséget szenvedett. Kossuth kije-

49. VUKOVICS SEBŐ NÉVALÍRÁSA.

lentette, hogy most már a kormányt eddigi alakjában, meghatározott helyen folytatni nem lehet s így, Görgeynek a felhatalmazást megadván, legjobb feloszlania s menekülnie, a hova lehet. «A kormányzó s miniszterek tehát — mondja Horváth⁵³ — azon meggyőződésben, hogy a nemzet ügyének maguk többé semmi hasznára sem lehetnek, személyes ellenségüknek kezébe sem vonakodának letenni a hatalmat.» S nem tudva arról,⁵⁴ a gyűlés előtt Kossuth, Görgey, Csányi miben állapodtak meg, elhatározták, hogy a felhatalmazó levélben nem említik föl a kormány lemondását, mert jöhet idő, hogy a minisztérium a nemzettől nyert hatalmát ismét gyakorolhatja. Görgey azonban azt követelte, hogy a mostani kormány kifejezetten mondjon le s öt ruhazza föl a polgári és katonai legfőbb hatalommal.⁵⁵ Csányi, Vukovics és

⁵² Horváth teljes közvetlenséggel írja le u. o. III. 399—406.

⁵³ Függetl. III. 409.

⁵⁴ U. o. 410.

⁵⁵ Levele Gracznánál, v. 1147—8.

Aulich levélben⁵⁶ fel is szólították Kossuthot, hogy mivel Görgey csak így remél megfelelni megbízatásának, mondjon le a maga és a minisztérium nevében, a mint ők hárman ezennel le is mondanak.⁵⁷ Délután két órakor Kossuth «a miniszterek többségének indítványára is» ezt valóban megtette, mire az okiratot hosszas vonakodás után Szemere és Batthyány szintén aláírták; éppen ekkor jelent meg Horváth Mihály, a ki azonban szabálytalannak találta az eljárást s a fontos ügyben a minisztérium egységes eljárását szükségesnek tartván, minisztertanács összehívását kívánta s ebben három más minisztertársa is támogatta. Mivel azonban Kossuth két órakor, Szemere és Batthyány félháromkor már elutaztak és így tanácsot tartani többé nem lehetett, Horváth utolsó helyen szintén aláírta az okiratot.⁵⁸ «Barátaim! — szólott hozzá és Vukovicshoz Csányi — most már siessetek menekülni; egy óra múlva már talán nem fogjátok azt tehetni.» «Hát te merre fordulsz?» kérdezték emezek. «Én — felelt a szentemlékü Csányi — már öreg és beteges vagyok. Pár hónappal elébb vagy utóbb mindegy, de hazám földén akarok meghalni. Ti fiatalok vagytok, még szolgálhattok hazátoknak: s ezért kötelességetek menekülni.»⁵⁹ Horváth délután három-négy óra közt menekült is.⁶⁰ Vukovics még maradt, hogy kinyomassa Kossuthnak a nemzethez intézett kiáltványát, melyet a miniszterek közül csak a legtovább kitartó Vukovics, Csányi és Horváth ellenjegyzett s melyben Kossuth értesíti a nemzetet, hogy a minisztériummal együtt lemondott s a legfőbb polgári és katonai hatalmat Görgey tábornokra ruházta át. S ezzel, mint a főhatalom átvételét tudató

⁵⁶ U. o. 1148. Asbóth emlékiratai, I. 74–5. Horváth (Függetl. III. 427.) úgy emlékezett, hogy ezt a levelet ő is aláírta; de neve nincs a lemondó levél alatt s a 421. lapon ő maga is csak a három miniszter leveléről beszél.

⁵⁷ A lemondás körülményeiről Horváth és Vukovics a Pesti Naplóban, 1850., 18. sz. és Szemere, Naplóm, I. 69–70., 102.

⁵⁸ Augusztus 11-ikének története Horváthnál, Függetl. III. 406–411., 415–421. és 426. Az aláírást az 1851 szeptember 23-iki ítélet Horváth bünei közé sorolta.

⁵⁹ U. o. 437.

⁶⁰ Lakatos, Arad tört. I. 212.

iratában Görgey kijelentette, Magyarország ideiglenes kormánya megszűnt.⁶¹

Másnap azonban Szemere és Batthyány Lugosról felszólította Csányit, Vukovicsot, Duscheket és Horváthot, hogy jelenjenek meg ott, Bem főhadiszállásán, mert a kormányzó lemondása (az összminisztérium beleegyezése nélkül történvén) törvénytelen, azért a főhatalom törvényes átruházásáról kell tanácskoznok. A minisztérium kötelessége intézkedni, mert habár a haza már csaknem elveszett, becsülete még megmenthető. Most tette meg, a mit Horváth tegnap negyedmagával, tehát a minisztérium többségével sürgetett tőle. De a címzetek különben is csak évek múlva értesültek a levél tartalmáról,⁶² valamint Kossuthnak ugyanaznap tett nyilatkozatáról,⁶³ hogy azért adta át Görgeynek a főhatalmat, mert három miniszter kívánta azt;

s mivel egyúttal le is mondtak, vagy minisztereket kellett volna kineveznie, a mi az adott körülmények közt lehetetlen volt, vagy minisztérium nélkül kormányoznia, azaz diktatúrát gyakorolnia. Mivel pedig az országgyűlés nem volt együtt, azt hitte, lépését a kénytelenség menti. Azonban a diktátorra kinevezett Görgey is a kénytelenségre hivatkozott, midőn másnap, augusztus 13-án Világosnál az oroszok előtt letette a

50. HORVÁTH MIHÁLY ANYJA.

⁶¹ A két nevezetes okirat Horváthnál III. 421–2. és 426. s máshol is igen sokszor van kiadva. Görgey: Életem és működésem magyar fordításában (II. 351–3.). Görgey István mind a kettőt a Nemzeti Múzeumban levő eredeti után közli.

⁶² Horváth, Függetl. III. 424–6.

⁶³ Asbóth emlékiratai, I. 77–82.

fegyvert. Horváth szerint⁶⁴ Kossuthnak a hazaszeretet mellett is nagy eszélytelensége és gyöngesége, Görgeynek a honszeretet által nem mérsékelt nemtelen szenvedélyei együttvéve voltak a haza veszedelmének végzetes forrásai.

XII. A SZÁMÜZETÉS KEZDETE.

QNZÉSRŐL valóban nem lehet vádolni a minisztereket. Vád — Horváth szerint¹ — inkább csak a miatt érthette Kossuthot, hogy az elválás napján még azt sem kérdezte meg tőlük, van-e legalább annyi értékük, a mennyivel külföldre menekülhetnek; Duscheket pedig azért, mert magyar pénzjegyeiket nem váltotta be aranyra s «résztvélenül, üres kézzel utasította el őket».² Menekülésre igazán csak akkor gondolt, mikor Görgey Világosnál letette a fegyvert és főtisztjeit figyelmeztette, hogy mindenki legyen készen akasztófán meghalni.³ Nem tartotta öt közönséges árulónak,⁴ de érthetőnek találta, ha Kossuth árulással vádolta a fegyver letételéért s azért, hogy egy sereg vitéz férfit odadobott a hóhér kezébe s még gúnyolta is azokat, a kik menekültek; holott azért menekültek, mert a világosi nap után a győzők bosszúját bizonyosnak tartották s belsőleg meg voltak győződve, hogy halálukkal nemzetöknek egyáltalán semmit sem használnak.⁵

Makóra, hová Aradról ment, hogy a legszükségesebbekkel ellássa magát s könyveit, irományait biztonságba helyezze,⁶ a fegyverletétel hírére bement Szegedre s ott rokonánál, *Krebs* vaskereskedőnél rejtőzködött, mert úgy hallotta, hogy a császár-

⁶⁴ «A katasztróia» című fejezetben id. h. III. 442.

¹ Horváth, Függetl. III. 411.

² U. o. 433.

³ U. o. 436.

⁴ U. o. 443.

⁵ U. o. 441. jegyz.

⁶ 1838 május 1. írta Toldynak (Akad. TLT. LXX. 309.), hogy kézikönyvtára, melyben Illésházy nádor naplójának 1663. évi másolata is megvolt, Makón, s ennek sajátkezü másolata, könyveinek más részével együtt, talán Pesten maradt. Visszaszerzésére tett kísérletei e könyv 221—2. lapján.

riak a volt minisztereket elfogatják. Élete itt sem lévén biztonságban, a szülővárosával szemben, Mindszent és Csongrád közt levő Csanyra húzódott, melynek derék plébánosa, *Mach* Ferencz, nemcsak őt fogadta szívesen, hanem Cserkúty (álnevén Csek) János algyői administratort is, kit egy forradalmi s a szegedi lapban kiadott egyházi beszéde miatt üldöztek. Horváth éjjelnappal a plébánosnak a nádas közepén levő méhesében rejtőzködött.⁷ Remeteségétől azonban csakhamar megvált és kocsin ment Pestre. Barátja, dr.

Gárdos János,⁸ felismervén, rémülten figyelmeztette, hogy halálra keresik, meneküljön. «Hová? — kérdezte Horváth — hisz pénzem sincs.» *Gárdos*, ki «szellemtannal», vagyis állati magnetizmussal foglalkozott s erről utóbb tanulmányokat is írt,⁹ mediumát, Szentkirályi *Andrássy* Júliát (későbbi feleségét) kérdezte meg s ez delejes álmában azt javasolta, hogy báró *Forray* András özvegyéhez,

gróf Brunswick Júliához forduljon. A grófnő segíteni akart. *Báró Frónay* Albertnével (gróf *Ráday* Erzsébettel), a ki külföldi fürdőbe készült, abban egyezett meg, hogy Horváthot mint komornyikját szöktesse ki az országból és Ausztriából. Arczára *Gárdos* tapaszt ragasztott, minek következtében a daganat fölismerhetetlenné tette.¹⁰

51. BÁRÓ FORRAYNÉ GRÓF BRUNSWICK JÚLIA.

⁷ Farkas Sándor tudósítása.

⁸ Élete Szinnyeyinél, III. 1020. Marczali id. h. 171. l. Józsefnek nevezi.

⁹ Pl. 1854-ben Müller Gyula nagy nap-

tárában, 1863-ban az Orvosok és Természetvizsgálók Munkálatainak VIII. kötetében.

¹⁰ Marczali id. h.

Prónayné hintájának bakján szeptember vége felé így utazott Horváth Bécs felé, mint Möhring komornyik.¹¹ Möhring a frankfurti parlament tagja volt, ki tavaly a magyar-német szövetség megkötésén buzgólkodott; de neve nem keltett gyanút. Különben is nagy kerülőt téve utaztak s valamely okból Bécsessel egészen ellenkező irányban előbb Losonc felé mentek. Horváth maga mondja,¹² hogy «menekülésében a külföldre e városon keresztülhaladva, vérző szívvel látta», augusztus 8-án az oroszok Losoncot mennyire elpusztították. Onnan délnyugatnak tartva érték el Komáromot, hol «menekülése közben keresztülatuzva», Horváth látta az osztrák rendőrségnek a magyarok kezébe esett fekete könyvét és lapozgatott benne.¹³ Ez bizonyára még a szeptember 27-iki átadási szerződés előtt történt.¹⁴ *Klapka* György nemsokára ismét találkozott vendégeivel. Brünn és Oderberg közt — mint beszéli¹⁵ — október közepe táján a melléje rendelt osztrák tiszt kíséretében a vasúti vendéglő egyik félreeső asztalánál ült. Mikor a tiszt egy pillanatra távozott, előkelően öltözött nő sietett Klapkához, hevesen megragadta kezét s fülébe sűgva kérte, hogy egy pillantással se árulja el, ha fölismerte társát. A tábornok ekkor lett figyelmes szolgájára, a ki természetesen Johann-tempóban szolgálta fel az ételt, a mint a grófnő ismét leült az asztalhoz. «Rendezetlen, tüskés szakáll keríté teljesen elhanyagolt arczát, de a mi ennél sokkal jobban szemébe tűnt, az vörös homloka s veres orra volt.» Csak nagynehezen ismerte föl benne a csanádi püspököt és volt minisztert. A tiszt visszajötte után a vonat fűttengett s a vasúton együtt folytatták útjokat Breslau felé. Mikor a porosz határra értek, az osztrák tiszt elmaradt s Klapka kérte a bárónét, hogy Breslauban szolgájával együtt abba a fogadóba szálljon, a hol ő rendelt lakást. Megígérte, de szerencsére nem szállt oda.

¹¹ Wurzbach, IX. 321.

¹² Függetl. III. 375.

¹³ U. o. 450.

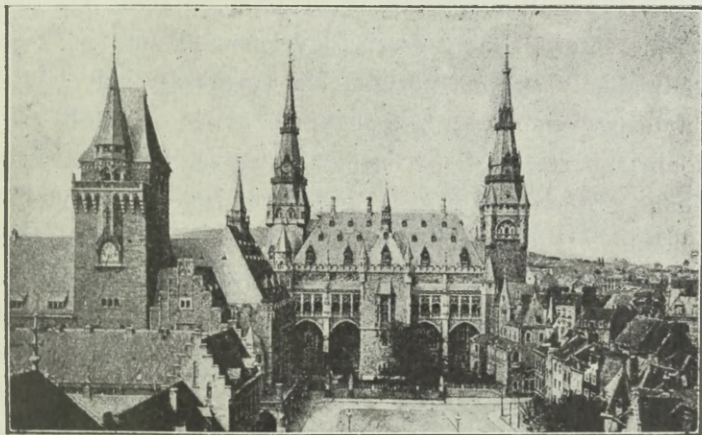
¹⁴ Képtelenség tehát a MO. és a Nagyvilág (1878. 350. l.) azon állítása, hogy

október 6. még Pesten volt. Egyébiránt menekülése történetének még csak néhány adata ismeretes.

¹⁵ Klapka, Emlékeimből, 283—5.

Mert mikor a breslaui demokraták Komárom hőjét szerenáddal tisztelték meg, a kellemetlenül érintett porosz rendőrség, az osztrákok neheztelésétől tartva, útja folytatására kérte Klapkát, Horváthot pedig, kinek útlevele¹⁶ nem volt rendben, ha ott találja, alkalmasint kiszolgáltatja az osztrákoknak.

Breslauból Horváth a bárónéval Lipcsén át Aachenbe ment a hévvizek használatára. Egyik nővére Bécsbe ment utána; a vasúton egy igen udvarias úrnak megmondta utazása célját.

52. AACHEN.

Az úr (a titkos rendőr) jelentést tett a rendőrségen s az osztrák kormány a porost azonnal megkereste Horváth kiadatása iránt. A berlini kormány ezt eleinte megtagadta, de a püspököt rendőri felügyelet alá helyezte, később mégis hajlandó volt teljesíteni az osztrákok kívánságát. Az aacheni rendőrfőnök ekkor bizalmasan figyelmeztette Horváthot a veszedelemre, de mindjárt meg is súgta neki, hogyan szabadulhat ki. Mikor fürödni ment, két rendőrt állított kabinjának ajtaja elé. Horváth a mint belépett, elreszelte az ablak rácsát, s kímászott az utcára, hol zárt kocsi várt reá. Egy közeli faluban ezt is elbocsátotta, mert útlevél nélkül csak szökve juthatott át a határon. Annyi

¹⁶ Marczali a rokonok elbeszélése után. Pester Lloyd, 1909., 291. sz.

kalandon ment át, hogy — a mint akkor a Hölgyfutár a bécsi Lloyd nyomán ujságotla,¹⁷ — egész regényt lehetne belőlük írni. Egész éjjeleket töltött erdőben, fák alatt, míg a porosz-belga határokon átjuthatott. «Egyébiránt vannak esetek — jegyezte meg a lap — mikor jobb a fa *alatt* lenni, mint *rajta*». S még hozzátette, hogy a volt miniszter most Brüsszelben egy 24 frankos szobában folytatja történelmi bűvárlatait.

Azonnal írt Párisba *gróf Teleki* Lászlónak, a magyar kormány volt párisi követének, a ki október 28-án igazolványt állított ki részére,¹⁸ mely szerint levelének fölmutatója valóban Horváth Mihály csanádi püspök, Magyarország volt vallás- és közoktatásügyi minisztere, s egyik legtekintélyesebb és legkitünőbb embere. Most már nem akart tovább maradni Brüsszelben, hanem *Podhorszky* Lajossal, a már is jeles nyelvtudóssal, Párisba indult¹⁹ s november 25-én a Rue de la Paix-n már föl is kereste Telekit. Ott találkozott *Beöthy* Ödönnel is, ki csodálatosképpen kiszabadult Ausztriából.²⁰

Ő maga a Rue St. Honoré 357. száma alatt fogadott szállást²¹ s december 20-án már engedelmet kért *Parieu* vallás- és közoktatásügyi minisztertől,²² hogy a Bibliothèque Nationale könyv- és levéltárát használhassa. A miniszter ezt éppen aznap, 1850 januárius 9-én engedte meg,²³ a mely nap őt a pesti hadi törvényszék elé idézték a forradalomban való részvétele miatt.²⁴ Ehhez ő maga újabb anyagot szolgáltatott, mikor januáriusban Vukovicssal együtt a Kölner Zeitung szerkesztőjéhez intézett

¹⁷ Emliti Váradi Antal, Elmult időkől, 207—8.

¹⁸ Horváth Lajos alezredes gyűjt.

¹⁹ Teleki Klapkának november 29. (talán 20. helyett); Klapka, Emlékeimből, 556.

²⁰ Teleki Pulszkyknak 1849 november 25. Irodalomtört. Közl. 1917., 225.

²¹ Parieu levele hozzá 1850 januárius 9. Horváth Lajos gyűjt.

²² Marie Pierre Félix Esquiron de Parieu 1849 október 31—1851 februárius 13. volt miniszter.

²³ Idézett levelében. -

²⁴ Horváth, Függel. III. 523. Öcscsét, Horváth Alajos vasúti mérnököt is elfogták s haditörvényszéki ítélet nélkül besorozták, de 1850 június végén a hadügyminiszter mint ártatlant elbocsátotta, mert csak azért fogták el, hogy Mihálynak testvére és személye ennélfogva a polit. viszonyok közt gyanus. (Horváth Alajos levele Békéscsabáról Mihályhoz 1858 május 24. Horváth Lajos gyűjt.)

nyílt levélben felelt²⁵ Szemerének, ki azt állította,²⁶ hogy a három miniszter (Horváth, Vukovics, Csányi) a többinek megkérdezése nélkül ellenjegyezte a kormányzó s a miniszterek lemondását. «Gyanusítanak, vádolnak, bizonyítani ügyekézőn, mintha a diktatura átadása közösen végeztetett volna» — szól Szemere²⁷ — holott neve nem lévén ott, ha szólni akartak, csak saját tetteiket kell vala igazolni. Meg is írta Vukovicsnak, hogy ezzel a tettel felbontá barátságukat. S bár Párisban élt, Horváthtal sem találkozott. «Keserves az mégis: gyanusíttatni, a hazát elveszteni, sőt még barátainkat is elveszíteni.»²⁸

Horváth önmaguknak, a menekülteknek érdemül tudta be, hogy a külföldi hírlapok Ausztria mellett megint külön rovatban szoltak Magyarországról s így ők élesztették fel hazánk államiságának elveszett fogalmát a külföldön;²⁹ de sajnálatos bizonyosságát adták egyben annak is, hogy a menekültekben nincs összetartás és szeretet. Szemerével való kiegyenlíthetetlen különbségekről szól *Mednyánszky* Czézár is,³⁰ mikor kijelenti, hogy a szabadságharcsi adatok összegyűjtésében Horváthot szivesen támogatja. Horváth a szabadságharcz céljának, lefo-lyásának és következéseinek leírását akkor, úgy látszik, röpirat alakjában, az események iránt még élénken érdeklődő külföld tájékoztatására tervezte. Teleki László szerint³¹ Horváth Vukovicscsal együtt valóban oly történelmi művön dolgozik, mely a legutóbbi magyarországi eseményeket tárgyalja. Vele ugyan még semmit sem közöltek erről, de Klapkát, ki akkor szintén a nemzeti háború történetén dolgozott, biztosította, hogy az «előreláthatólag jeles mű lesz a maga nemében». E mellett

²⁵ Közli Pesti Napló, 1850., 18. sz.

²⁶ 1849 szeptember 24. athéni levelére. Szemere, Naplóm, I. 69—70.

²⁷ 1850 márczius 15—31. Naplóm, I. 95.

²⁸ Június 22. (u. o. I. 102.) nagy elég-tétellel jegyezte föl, hogy gr. Batthyány Kázmér Kiutahiában 1850 április 27. a Kölnner Ztg-hoz küldött nyilatkozatában

mindenben így adja elő a tényt; «tehát Vukovicsék meg vannak czáfolva s én igazolva».

²⁹ Válasz Kossuth újabb leveleire, 79.

³⁰ Colmar, 1850 jún. 5. Horváth L. gyűjt.

³¹ Teleki Klapkához. Montmorency, június 20. Klapka, Emlékeimből, 558.

azonban szükségesnek tartotta ³² egy magyar folyóirat alapítását, a miben Horváth, Vukovics, Jósika, Rónay és Orosz is egyetértettek vele, ámbar Horváth a programtól és a főszerkesztő személyétől tette függővé közreműködését. Másfél hónap múlva már ³³ mellékelte is a folyóiratnak Vukovics által szerkesztett tervezetét, a melyben első helyen állt legutóbbi szabadságharcunk története.

Montmorencyban, Páristól észak felé 15 kilométerre, a hol ezek a tervezetések folytak, egy kis magyar telep alakult. *Gróf Batthyány* Lajosné, a vértanú özvegye ide vonult, hogy megszentelt fájdalomnak és gyermekei neveltetésének éljen. Nevelőnek Horváth Mihályt három okból választotta. Először, mert főuraknál, mint ilyen, már azelőtt is kitünően működött. Másodszor, mert gyermekeinek föltétlenül vallásos és hazafias nevelést akart adni. És harmadszor, mert segíteni akart a püspökön és volt miniszteren, a ki vagyontalanul menekült a külföldre. A grófné is vértanu férjének utolsó akaratából jött ide. «A gyermekeket csókdold s áldd meg nevemben — írta hozzá Batthyány az utolsó este.³⁴ — Hagyd el most az országot a gyermekek miatt; itt az ő jövőjük csirájában megmérgeztetnék. A te vagyondod elég nekik; jobb egy szerény sors, mint az alamizsna azok kezéből, kik őket árvákká tettek.» Az özvegy, a három kedves árva: Emmy (Emanuela), Ilona, Elemér és a hírneves nevelő most itten éltek a gyümölcsöskertek közt bájosan fekvő öreg városkában s gyakran fölkeresték a gyönyörű nagy erdőt, mely annál a remetelaknál, az Ermitagenál kezdődik, hol valaha Rousseau írta *Nouvelle Héloïse*-át és a melynek valaha Robespierre volt a gazdája. A párisiak nagyon szívesen rándultak ki ide; 1850 október 7-én pedig itt gyűltek össze a párisi magyarok mind s máshonnan is sokan, hogy «az ausztriai zsarnokság alatt kivégzett hőseink és martirjaink emlékére» a halotti istentiszteletet megtartsák.³⁵ Az emigráció közmeg-

³² Július 5. U. o. 322—8. és augusztus 8. U. o. 328—331.

³³ Augusztus 25. U. o. 331—4.

³⁴ Horváth, *Függetl.* III. 496.

³⁵ Október 2. Teleki Klapkának az ünnepély tervéről. Klapka, *Emlékeimből*, 563.

egyezésével azért itt, hogy olcsóbb legyen — tette hozzá *Teleki* László a szegény bujdosó lemondásával.³⁶ A lapokban nem híresztelték a dolgot, hogy a francia kormány tüntetésnek ne vegye; csak levélben értesítették egymást, hogy hétfőn, 7-én

53. GRÓF BATTHYÁNY LAJOSNÉ.

(mert a kivégzés első évfordulója vasárnapra esett) d. e. 11 órakor Horváth Mihály püspök gyászmisét és emlékbeszédet mond. Ennél meghatóbb gyászbeszédet a magyar történelem keveset, talán egyet sem ismer.³⁷

³⁶ Október 2. *Teleki Pulszkynak*. Irodalomtört. Közl. 1917., 241.

³⁷ Tulajdonképen csak néhányan ösmerték, mert maig sincs kiadva. Azért kissé

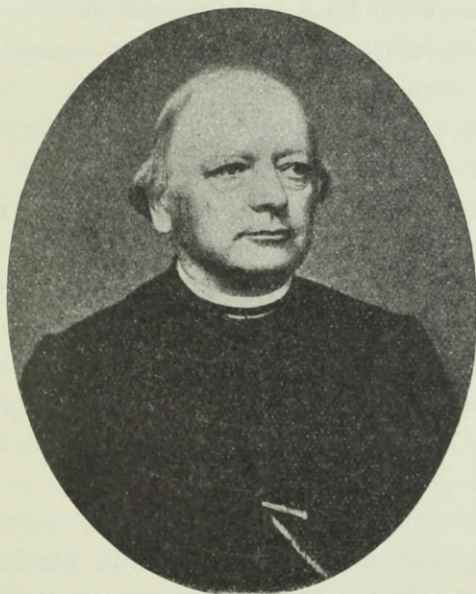
Szövegét a Machabeusok 1. kötet 9. verséből vette: «Az egész Izrael siratá őt nagy keservesen és miután több napig sirtak volna, felkiáltának: hogyan hullott el a hatalmas, ki megmenté Izrael népét!» «Igy sírt, így kiáltott fel ma egy éve szeretett távol hazánkban is minden hű magyar, kinek szemeit még ki nem szárítá, kinek ajkait még nem némítá el végkép a nemrég szenvedett iszonyú veszteségek után az újabb csapásból eredt fájdalom nagysága. Igen, ma egy éve vérpárával fátyolozva kelt fel október 7-e távol hazánkban. A megelőző napon Pest és Arad városaiban esemény folyt le,³⁸ a melynek híre iszonynyal, kétségbeejtő fájdalommal rohanta meg a balsors csapásaitól különben is levert, lesujtott keblét minden hazafinak. Mert a vér, mely kiontatott, ártatlan; az élet, amely eloltatott, hazafiak élete volt; a hazafiak, kik legyilkoltattak, a hazának legjelesebb férfiai, oszlopai, a szabadságnak rendíthetetlen bajnokai, világhírű hősei voltak. S az otthonlevőknek nyíltan még siratniok sem szabad holtjaikat... Hogyan engedhetné a zsarnok hatalom, mely most hazánk felett úzi bitor kényét, megülni azon férfiak emlékét, kik által annyiszor meggyaláztatott, kiknek diadalmas fegyverei előtt, míg az kezökben volt, annyiszor oly gyalázatosan megfutamlott s kiket, miután *testvérárulás* által hatalmába estek, gyáván lemészároltatott, hogy vérökben mossa le gögójének sérelmét... Tulajdona a gyöngének, gyűlölni a kit megsértett. É gyűlölet és vak bosszú uralg most szerencsétlen hazánk felett...»

«Nekünk azonban, kiket a balsors vihara, nemzetünk iszonyú hajótörése után, ez idegen földre vetett s kik legalább a száműzött szabadságával bírván, érzelmeinknek szabad folyást nyithatunk; nekünk hontalanoknak a hazában raboskodó honfitársaink helyett is kötelességünk megülni elhalt barátaink, hőseink gyászos halálának emlékezetét. Különben is csak gyász illik

bővebben ismertetem a Nemzeti Múzeum 1327. Qu. Hung. 4r. 8 lapra terjedő kéziratából.

³⁸ Horvath, Függetl. III. 484—506.

hozzánk; s míg az eltiprott hazát a szenvedések özöne borítja, míg a legjobb hazafiak ezrei börtönben synylódnak, míg az egész nemzet a bitor zsarnok vasvesszeje alatt nyögdel, csak keserv és fájdalom lehet a hazafi lelkének tápláléka. És miután jelenünktől megfosztattunk s jövőnket kétes reménytelenség borúja fedi, csak a multnak balszerencséje köthet még bennünket e világon való szétszórattatásunkban a szomorú élethez.

54. HORVÁTH MIHÁLY.

E kapocs gyűjtsön össze bennünket a jövőben is, mint most, e szomorú napon, elhunyt jeleseink gyászravatala körül.»

Fájdalmaiban elmerülve, nem mondta el a nemzet küzdelmeinek okait és lefolyását, csak utalt reájok s arra, hogy «fajunk ősi bűne, a viszálykodás, végre *árulásra* vetemíté azt, kit a nemzet már szabadítójaként szeretett nevezni». Nem szagatta fel az alig hegedő sebeket. A mi történt, a világtörténelem már följegyezte örök lapjaira... «De hazánk és nemzetünk, a népszabadság és a nemzeti függetlenség még nem veszett el... Bármiként szője rendszerét, bármiként támogassa

hatalmát a szuronyok ezreivel a fejedelmi zsarnokság: van valami, a mi erősebb a rendszereknél, élesebb a kardnál és szurornál, hatalmasabb a királyok hatalmánál. És ez a szabadság eszméje. Van valami hatalmasabb, mint a fejedelmi kényurak szövetsége; és ez a népek egyesülése . . . A megszületett eszme mint a gőz, leszorítva százszerosan nő hatalmában, míg végre kitörve, minden korlátot szétrombol s a zsarnokok trónjának romjaiból emeli föl a szabadságnak örökre állandó oltárait . . . Remény tehát, hazámfiak, remény a szent ügy győzelmében s kitartás a szenvedések tövises ösvényén; remény, kitartás és Istenben való bizalom a jövő nagy eseményeire, melyek nekünk az elveszett hazát, hazánknak az elrablott szabadságot visszaadják . . . Ti pedig, dicsőült bajnokai a nemzetnek, ti vértanúi a szabadságnak, nyugodjanak békében szent poraitok! De földi salakjától megtisztult szellemetek lebegjen a gyászba borult haza felett s legyen védangyala, ébresztője, bátorítója a szenvedő nemzetnek, hogy ha majd felvirradt a szabadság hajnala, bilincseit széttörvén, a királyi trón romjaiból építhessen a szabad nemzet a szabad földön örök emléket sírjaitok felett. Amen».

A vendégek mélyen megindulva tértek vissza Párisba, a montmorencyi magyarok pedig rendkívüli körülmények közt, sok bánat közt töltötték napjaikat s azon töprengtek, hova költözzenek, hol telepedjenek meg. Teleki szétzúzott lelke — saját vallomása szerint³⁹ — nem volt egy gondolatnak sem ura; Horváth jobban megőrizte lelkének nyugalma s Klapka hamburgi folyóirata számára, melyről gyakran beszélgettek s melynek kiadására Campe vállalkozott,⁴⁰ már írt is tanulmányt a magyarok oroszországi beavatkozásáról.⁴¹ Klapka őt kérte meg arra is, hogy «egy segélyre szoruló honfitárssal» írassa ki a lefolyt hadjáratról készülő könyve⁴² számára a schwechatí

³⁹ Klapkához november 14. Klapka, Emlékeimből, 567–8.

⁴⁰ Klapka Horváthhoz, október 11. Horváth Lajos gyűjt.

⁴¹ Teleki november 14. id. levele.

⁴² Der Nationalkrieg in Ungarn.

csatától Komárom felmentéséig a Közlönyben kiadott hivatalos jelentéseket.⁴³ Deczember közepén ezt újból sürgette, mert munkájának felével már elkészült s nagyon fontos, hogy műve mielőbb megjelenjen. Ugyanakkor tőle, Vukovicstól vagy Telekitől kért folyóirata számára vezérczikket Magyarország jelenlegi helyzetéről. Ő maga hazánk utolsó háborújáról írt bele cikket, de megmaradt a maga mesterségénél s a politikai kérdéseket nekik, államférfiaknak engedte át. Német levelét azzal a magyar buzdítással végezte: «Működjünk, működjünk, mert másképp elkéshetünk.»

Működésében Horváthot két kellemetlen csalódás érte. Arról értesült, hogy egy hazai könyvárus Magyarországról írt négykötetes művét német nyelvre fordíttatta s már nyomatja is. Horváth, ki saját nyilatkozata szerint⁴⁴ könyvének még magyar nyelven létezését is restelte, nem akarhatta azt a németek kritikája alá bocsátani s a fordítást betiltotta; de a kiadó a tett költségekre s arra hivatkozva, hogy nemzetének a külföldön hasznos szolgálatot akart tenni, a vállalatot folytatta s kivételes körülményei közt Horváthnak tűrnie kellett a jogain ejtett sérelmet. De ez a kellemetlen esemény csak fokozta óhaját, hogy mielőbb újra megírja Magyarország történetét. Ennek előkészületei közt érte a második csalódás. Parieu készséggel megnyitotta előtte a Bibliothéque Nationale-t, hogy történeti művéhez adatokat gyűjthessen. Teleki László és Kiss Miklós ezredes már Horváthnak Párisba érkezése előtt lépéseket tettek Tocqueville külügyminiszternél, hogy kutatni engedje őt a külügyminisztérium levéltárában is, melynek magyar vonatkozású okiratairól Petrovics Frigyes magyar akadémikus még Lajos Fülöp király idejében regesztákat készített a M. T. Akadémia számára. Tocqueville hajlandó volt teljesíteni kérését s bár 1849 okt. 31-én, III. Napoleon híres izenete után, önként visszalépett, mint a magyarokkal különben is rokonszenvező tudós, utódánál

⁴³ Kelet nélkül. Horváth Lajos alezredes gyűjteménye.

⁴⁴ Horváth, Magyarorsz. tört. 2. kiadás, I. előszó, IV. l.

is teljesítésre ajánlotta a kérést, azonban Drouyn de l'Huys, ki 1851 januárius 10-én két hétre másodszer is külügyminiszter lett, sem most, sem harmadik minisztersége idejében (1852.) nem adta meg az engedelmet, a melylyel nem akarta megsérteni az osztrákokat.⁴⁵

Mindezekről már Zürichben értesült, hová Batthyány grófné családjával Montmorencyből még 1850 november végén átköltözött. Szabadságért égő lelkével mit keresett volna még Franciaországban, hol Napoleon köztársasági elnököt a katona-

Le Ministre
des Instructions publiques et des Arts,
Guizot

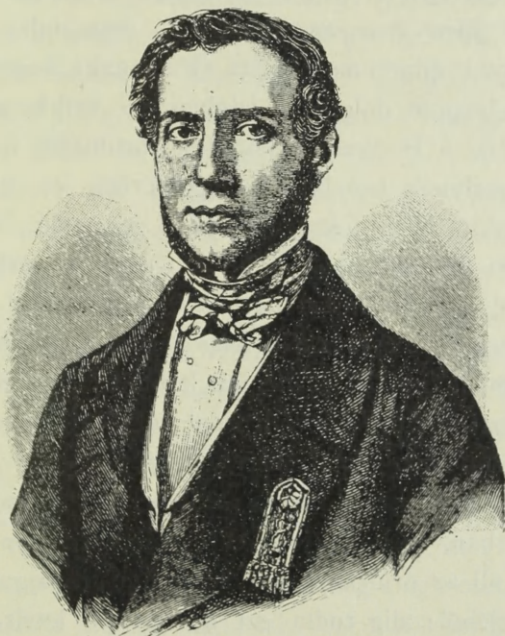
55. PARIEU NEVALAIRASA.

ság októberban már császárként éljenezte s hol a köztársaság bukását már mindenki bizonyosra vette. Teleki még Párisban maradt, de levertebb, erőtlenebb, csüggedtebb volt, mint valaha.⁴⁶ A nyomor és fájdalom esztendejének, 1850-nek végén, mégis úgy kiáltott fel, mint 1849 alkonyán: «Nem halt meg a leányzó, csak alszik.» «Igen, barátom, — folytatta — teljes meggyőződéssem, hogy csak alszik és bizonyára még fel fog ébredni, még pedig szép, dicső jövőre. De hogy mikor az ébredés ideje eljön az alvó leányzóra nézve, akkor még emberek leszünk-e talpunkon, vagy pedig csak hamu — hogy mikor amaz feléb-

⁴⁵ Horváth, Magyarorsz. tört. VI. 287. jegyz. és Századok, 1874. 223.

⁴⁶ Levele Horváthhoz 1851 januárius 5. Horváth Lajos gyűjt.

red, mi is ébren leszünk-e még, vagy örök időkre elszenderedtek — az már, kedves barátom, más kérdés. Nem akarok többé jós lenni: háládatlan mesterség. A somnambulöket is rendre börtönzik mindenhol. Most tehát — tette hozzá tréfásan — nem is meri már kijelenteni, számít-e Horváth püspöki lakomájára, vagy sem. De mostani bajai közt nagy vigasztalására szolgál, hogy öt, egyik legjobb barátját, szerencsésnek,

56. DROUYN DE L'HUYS.

boldognak tudja; hisz ez nem is lehet másképpen ama derék, jeles, lelkes grófnő körében. Szalay Lászlóval együtt egy fájdalmas sóhajt fogadjon el tőle üdvözlétül . . .»

Külföldi küldetéseinek meghiusulta, 1849 május óta *Szalay* szintén Zürichben élt s a politika két hajótöröttje, Szalay és Horváth, különböző szempontokból, de tudományos hazafias céljaiban egyetértve, Magyarország határain túl itten írta Magyarország történelmét. Jó barátok voltak, de nem nélkülöz-

hetetlenek egymásra nézve. Számüzetésük éveiben megszokták, hogy ha az egyiktől valamely könyv megjelent, a magyar olvasó mindjárt a másikra is gondoljon s munkájuk érdemét egybe hasonlítsa. De Magyarország legnagyobb két történetírója közt irigységet kelteni sohasem lehetett; mindegyik a maga útján haladva lett nemzetének igazi tanítója, a történeti jogok és a multban gyökerező nemzeti tulajdonságok újjáteremtő erejének hirdetője. A nemzet a multból merített hitet, erőt és akaratot a jelen sivársága közt oly vigasztalan jövődökhöz. Jerney János is éppen most⁴⁷ írta «Miskának», hogy az akadémia élénken és buzgón dolgozik; felolvasásai érdekesek; az elnök már nyomatja a Hunyadiak korának történetét, ő pedig Keleti Utazását, melynek tanulságai nagyszerűek és világtörténelmi fontosságúak. «Nem csüggedünk! Lesz elég olvasmány; a nyelvet nem félhetni, sőt olyan az, mint a sárkányfog . . .» «Egyébiránt — tette hozzá búsan — ámbár mind egészségesek vagyunk itthon, mégis csak tengődünk. A drágaság roppant. Élvezet semmi. Siketek és némák lettünk . . .» S ilyen körülmények közt gondolt Horváth régi tervének megvalósítására: elszórt apróbb munkáinak összegyűjtésére.⁴⁸

Teleki is hozzájuk kívánczozott Svájcba.⁴⁹ Hiszen úgy érezte, hogy Párisban, melynél jobban egy helyet sem gyűlölt, már igen közel áll az örüléshez. Minden gondolata jajgatás; kifogyott minden erejéből: alig tudta ezt a szörnyű lételt czipelni. S a párisi emigránsokkal ilyen állapotban adott be emlékiratot a francia, angol és amerikai kormányokhoz, Magyarországnak a német birodalomba való bekebelezése ellen. Mind a három hatalom kedvezően fogadta emlékiratukat, melyet azonban a hírlapokban nem ismertettek, hogy a francia kormánynak kellemetlenségeket ne okozzanak indiscretiójukkal, a mi most bűn volna a haza ellen. S a Magyar Hírlap mégis kipattantotta.

⁴⁷ 1851 márczius 10-én (aláírás és év nélkül). Horváth Lajos gyűjt.

⁴⁸ 1851 május 3. Toldyhoz. (Akad. TLT. LXX. 301.)

⁴⁹ Levele márczius 24. Horváth Lajos gyűjt.

Világos tehát, hogy a valóságos, becsületes emigráció mellett egy pseudoemigrationalis kémtársulat alakult, melynek fő tagjai Bangya, Csernátony, Szarvady stb. Július 11-én már Lausanne-ból kérte Teleki Horváthot,⁵⁰ hogy Zürichben két hétre fogadjon neki szállást, két picziny szobát vagy egy nagyobbcskát, de olcsót, mentül olcsóbbat; mert nagyon megürült az erszénye, naponta egy franknál többet nem költhet. S három-négy nap múlva már ott volt közöttük, falkenburgi nyaralójukban, Batthyány grófnénál, a ki levélben és élőlőszóval gyönyörűen, nagy magasztalásokkal nyilatkozott Horváthról,⁵¹ kit gyermekei urkának nevezgettek, ő pedig «lelkem-püspökömnek» nevezgetett s «böcsös barátságát» kérte és viszonzta.⁵²

Pedig akkor már le kellett mondaniok a püspöki beiktató lakomáról, mert az üresnek nyilvánított csanádi püspöki székbe 1851 április 11-én az uralkodó *Csajághy* Sándor kalocsai kánokot nevezte ki,⁵³ négy és félhónap múlva pedig Horváthot a «földi javak» (temporalia) élvezetétől is megfosztotta. A cs. kir. haditörvényszék ítéletét ugyanis a hadtestparancsnokság 1851 szeptember 22-én megerősítette, s ennek értelmében Horváthot mint felségsértőt vagyonának a «lázadás» által okozott károk megtérítésére való elvétele mellett kötéláltali halálra s nevének a bitófára való kiszegzésére ítélte.⁵⁴ Az ítéletet a pesti Újépület háta mögött levő téren lovascsendőrség s egy osztály gyalogság fedezete mellett másnap hajtották végre. Három hadbíró olvasta fel a 36 ítéletet, a melyben ott volt Kossuth kormányzó, Batthyány Kázmér, Horváth Mihály, Mészáros Lázár, Szemere Bertalan és Vukovics Sebő, Almássy Pál, gróf Andrássy Gyula, Beöthy Ödön, Gorove, Hajnik, Irányi, Jósika Miklós, Kmety, Kornis, Ludvigh, a két Perczel, Puky, Teleki, Vetter stb. neve;

⁵⁰ Horváth Lajos gyűjteményében.

⁵¹ Teleki levele márczius 24. U. o.

⁵² Ugyanaz január 5. U. o.

⁵³ Szinnyi, II. 130. Schematismus Cleri Dioec. Csanád. pro MDCCLCI., 52. l.

⁵⁴ Az ítélet szövege Magyar Hirlap, 1851., 568. és Pesti Napló, szeptember 24. sz.

s ezeket a fehér betűkkel fehér táblára írt neveket a bakó rendben a bitófára akasztotta. A kormány, mely el nem fogathatta őket, hatalmát — Horváth szerint⁵⁵ — így akarta éreztetni velük s mindnyájukat így szerette volna meggyalázni a világ előtt.⁵⁶

Horváth 12 főbüne az volt, hogy 1. az 1848 október 3-iki királyi nyilatkozat után is résztvett a felsőház üléseiben; 2. a katolikus püspökök közül elsőnek követte a «törvénytelen» országgyűlést Debreczenbe; ⁵⁷ 3. Kossuthot, a honvédelmi bizottság elnökét, 1849 márczius 26-án a hadsereghez elkísérte; 4. április 14-én a függetlenségi nyilatkozatot a felsőházban helyeselte; 5. április 17-én a püspököknek a király iránt hűségre intő pásztorlevelével szemben egy igen lázító s az uralkodóházat sértő ellennyilatkozatot adott ki; 6. május 2-án a kormányzóvá kikiáltott Kossuthtól kultuszminiszterré történt kinevezését elfogadta; 7. mint ilyen, minden egyházi és iskolai hatóságtól hódolatot követelt a függetlenségi nyilatkozat iránt; 8. május 14-én erre ő maga is felesküdt; 9. május 18-án minden lelkeszt felszólított, hogy szónoklatokkal, körmenetekkel buzdítsák a népet a szabadságharcz folytatására, e célra imádságot írt s június 6-ára országos böjtöt rendelt el; 10. elkoboztatta

⁵⁵ Függetl. III. 523.

⁵⁶ Félesztendő mulva Almásy Pál, a képviselőháznak most szintén halálra ítélt elnöke (Nizza, 1852 november 25.) így írt Horváthnak: «Az Istenről — kibem nem hiszek — a pápa (ix. Pius) jut eszembe kibem még kevésbé hiszek. Tudod-e, hogy mit mondott ő szentsége a magyar forradalom következtében hozott kegyetlen ítéletekre? Feleségem testvérével beszélt e tárgyról, ki lábcsökölési udvarlást tett nála. Azért haragszik az osztrák kormányra, hogy jó ker. katolikusokat s a mi több, papokat: magas állású papokat lutheránusok által ítéltetett el; hogy Haynau mint lutheránus írta alá az exequatort egyének felett, kik — vallási állásuknál fogva — nem tartozhattak bírósága alá.

Ő, a pápa, ezért írt figyelmeztetőleg az osztrák császárnak, de biz ez nem sokat adott figyelmeztetésére; mire azután azzal végezte be a pápa beszédét, hogy ezen ítéleteket, legalább a papi egyénekre nézve, sohasem ösmeri el érvényeseknek. Eredj Rómába, kedves barátom!... Valóban jellemző, hogy a pápa nem azért rosszalja az osztrák haditörvényszék ítéleteit, mert igazságtalanok, mert kegyetlenek, mert véresek, hanem mert Haynau lutheránus! A XIX. században egy pap így beszél, ki egykoron liberális volt.» (Horváth Lajos gyűjt.) Fűssy IX. Pius pápaságáról írt kétkötetes munkájában nem említi a tiltakozást.

⁵⁷ A szeptember 22-iki ítélet szerint. M. Hírlap, 1851., 568. sz.

az eltávozott és a forradalomtól visszavonult püspökök és kanonokok jószágait; 11. június 27-én az oroszok ellen keresztahadjáratra serkentő fanatikus felhívást a többiekkel aláírta s a lelkészeknek megparancsolta, hogy a fölkelés élére állva, a népet élet-halálharczra vezessék; végre 12. a «lázadó kormányt» Aradra is követte, itt Kossuth lemondó oklevelét aláírta «s így a magyar forradalom kezdetétől fogva annak a hadiesemények

57. PROUDHON.

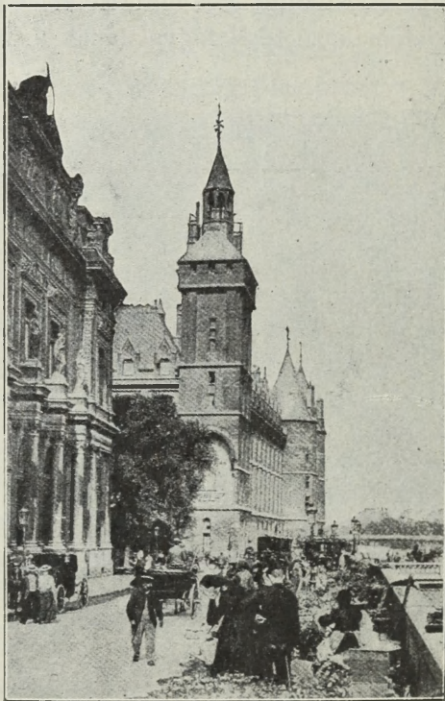
által előidézett bevégeztetéséig annak előmozdításában legbuzgóbban közreműködött».

Elejétől végig, egy lélekre olvaszuk el, mint kevéssel azelőtt *Proudhon*, a híres szocialista, a Conciergerie börtönéből, «a guillotine előcsarnokából» írta neki,⁵⁸ mikor olvasta tőle Magyarország történetét, mely őt lebilincselte, gondolkodásra készítette és tanította. De a dicséreték közt a szocialista is

⁵⁸ 1851. augusztus 17. Nemz. Múzeum, 441. Oct. Hung. (Másolat.) A terjedelmes francia levél a szabadságharc eseme-

nyeiben nagy tájékozottsággal s különösen Kossuth és Görgey szembeállításában igen érdekesen van írva.

azért ítélte el Horváthot, a miért otthon halálra kárhoztatták: hogy tartózkodás nélkül tapsolt Kossuth politikájának, holott éppen az általa összegyűjtött hiteles adatok nyomán el kellett volna ítélnie; s könyve második kiadásában, mint a tudós, komoly történelemhez illik, szakítania kell a népies múzsa ítéletei-

58. A CONCIERGERIE PÁRISBAN.

vel s le kell szállítania Kossuthot piedestáljáról. Azonban *Teleki* 1852 elején — nem az ő levelére, hanem gróf Batthyány Kázmér Kossuth-gyalázó cikkére czélozva⁵⁹ — izgatottan kérdezte Klapkától,⁶⁰ kit fognak majd a világ közvéleményének piedestáljára állítani, ha ilyen módon kergetik el onnan Kossuthot? Ő már elkészítette s Horváth Mihály is helyeselte az emigrá-

⁵⁹ Batthyány a Times 1851 december 20-i számában Kossuthról s a forradalmi pártról minden kímélet nélkül írt.

⁶⁰ 1852 januárus 4. Zürich. Teleki Klapkának. Klapka, Emlékeimből, 376—9.

ciónak azt a politikai programját, melyet akkor nyújtanak át Kossuthnak, ha Amerikából hazajön. Horváth kijelentette, hogy Teleki és Klapka elveit követi, mert annak, a mit az emigráció ügyeinek vezetésében kívánnak, igen nehéz ellenmondani. *Klapka* külön is írt Horváthnak.⁶¹ Bővebben akarta kifejteni bukásunk okait előtte; mert — úgymond — ha az ember új épületbe fog, tudnia kell, a régi miért omlott össze. Kérte tehát, írja meg neki egész röviden az 1849 augusztus 1-től 15-éig terjedő eseményeket.⁶² Ő is szerencsétlen elvakultnak nevezte Batthyány Kázmérnak azt a tettét, hogy abban a pillanatban, mikor Kossuth Amerikában teljes munkát végez, a

59. GRÓF BATTHYÁNY KÁZMÉR NÉVALÁÍRÁSA.

világ közvéleménye előtt őt a legmélyebbre alázza és tehetségtelen kontárnak bélyegzi meg. Hiszen — úgymond — egyikük sem imádta föltétlenül Kossuth minden gyöngeségét és tévedését; de ki tagadhatná, hogy minden hibája mellett is leg-hatalmasabb gyámola törekvéseiknek? Ki nem mondhatta, mennyire fájt neki és mennyire elkeserítette Batthyány eljárása; nem más az, mint zászló egy arisztokratikus puccs szervezésére. Horváthot Teleki útján bővebben is tájékoztatta nézetéről, az alakuló arisztokrata párttal szemben, a mely egy harmadik áramlat hatása alatt készül. Most már úgy vannak, mint a lengyelek. «Szegény hazánk!» . . .

⁶¹ Január 6. (Németül.) Horváth Lajos gyűjteményében.

⁶² Ezeknek van szentelve Horváth Függetl. harcának III. kötetében az egész XI. könyv (359—411. l.).

XIII. SVAJ CZBAN.

MIKOR az emigráció 1852 elején két- vagy többfelé szakadással fenyegetett, Szemere számbavette és jellemezte annak legkiválóbb tagjait és vezetőit: Ujházyt, Andrássyt, Vukovicst, Gorovét, Almásyt, Pulszkyt, Klapkát, Czetzet, Vettert, Kmetyt, Kossuthot, Telekit, Batthyányt, Mészárosot, — de nem sorolta közéjük egykori minisztertársát, Horváthot. Pedig Almásyval és Telekivel együtt Horváth is aláírta a londoni emigránsokhoz írt levelet, a melyben kifejtették nézeteiket a Kossuthhoz tervezett feliratról, melyet ők helytelennek tartottak s a szakadás elkerülése végett az erélyes fellépést és programjuk bemutatását Kossuth hazatérésének idejére halasztották.¹ Teleki László gróf a telet Zürichben Batthyány özvegyénél grófnék, hercegnék s talán még szívesebben Horváth, Szalay, Almásy Pál társaságában töltötte. Barátai mindent elkövettek szórakoztatására, mert néha az öngyilkosságtól féltették.² Almásy és Teleki azután is sokszor emlegették «a balokkót, balócót, vagy ballokót («a manó vinné el a czudar játék orthographiáját!»), azokat a helyeket, hova néha — en tout-les-trois — Horváthtal elballagtak, a jó időket, Horváth barátságát, a hora canonicát... «Hajh, elmúltak ezek, s tudja az Isten, visszajönnek-e ismét!»³ Komoly tárgyakról vitatkozva is, Teleki néha úgy felmelegedett, hogy bízni mert a jövőben; sőt egy alkalommal fogadott is velök, hogy pünkösdig (május 30.) otthon lesznek. «Fogadásomat elvesztettem, — írta neki már Genèveből,⁴ a hová Almásy Pállal május 8-án

¹ Teleki Klapkához 1852 márczius 17. Klapka, Emlékeimből, 586. V. ö. U. o. 368—403.

² Teleki, kevéssel öngyilkossága előtt, 1861-ben ismét vendége volt Batthyány-nénak. «Örökké egészségéről panaszkodott — írta az özvegy 1861 május 12. Horváthnak; — és körülbelül úgy is volt, úgy is nézett ki, mint Zürichben a coup

d'état után, hol örökké az agyonlövésről szólott és mi egy napról a másikra attól tartottunk, hogy többé nem fogjuk látni. Talán még emlékezik arról az időről.» (Horváth Lajos gyűjt.)

; Almásy Pál Horváthhoz, Genève, 1852 május 24. U. o.

⁴ Teleki Horváthnak május 19. Horváth Lajos gyűjteményében.

Geuf Majes 8. ¹ Jún 1852.

Kedves lelkem barátom! Hitve
völ néked, mert még itt meg
nem jöhöttam. Te ott Lúrih-
-ben tudom nagy társaságban
élni és ha bár nem kétkedem
is barátságokban, még ^{is} hiszem
hogy könnyebben néki ~~le~~
csajmet mint én tejedet
mint én töllet mindnyo-
tortat. En igen kevert vagok
úgy polván desperált - Te héit-
-nem bisittér peenezzimmal
politikai újdonságot nem
tudok. Mit mondapest a
Görgyi munkájára? Azt hiszem
hatalmára is csak önmagát

érkezett meg;⁵ — mert már pünkösdig bizonyosan nem érünk haza! Fajjalom, fajjalom! Lett volna bár mindenben igazad, csak ebben nem! Szívem törik! Meguntam a várakozást; meguntam az életet. Bonyolulnak az események, csakhogy mindamellet is lassan haladunk. Mintha átok feküdne rajtunk! Szegény haza... Isten áldjon, *tisztelt primásom!*⁶

Bajos elképzelni, a zürichi jó barátok miben bíztak, hogy oly hamar hazatérhetnek; a Makk-féle összeesküvés tagjait Erdélyben akkorra már összefogdosták, azt pedig maguk sem vették komolyan, hogy a francia kormány kegyelmet kért s Ausztria hajlandó lett volna kegyelmet adni az emigránsoknak.⁶ Annak a hírnek sem adhattak hitelt, hogy az amerikai kongresszus hivatalosan elismerte s kimondta Magyarország függetlenségét s Kossuthot annak törvényes kormányzójául ismerte el.⁷ Az említett bonyodalmakon inkább a francia császárság megalapításának bizonyosságait, ennek következtében a franczia-német-orsz ellentétek kiélesedését s a balkáni forrongásokat érthette.⁸ Pessimismusa engedett, míg Zürichben Batthyánynél nagy társaságban élt s a társas élet örömei elvonták attól, hogy állandóan a jövőn tételődjek: ezért Genèveben is szinte irigyelte Horváthot; mert, tőlük elszakadva, megint nagyon levert, spleenes, úgyszólván desperált volt. *Almásy* Pálon kívül mással alig érintkezett; különben is, mivel útlevele saját nevére még nem érkezett meg, titokban tartózkodott ottan George Henry *Bunbury* néven.⁹ Batthyánynénak írni sem mert, hogy meg ne szomorítsa; de a grófné az apjával s leányával meglátogatta őt s elbeszélte azután Horváthnak, hogyan mulattatták beszélgetéseik, sétáik, ebédeik, vacsoráik alkalmával. Különben a

⁵ Jellemző, hogy megérkezése perczében május 8-án Bunbury néven azonnal írt Horváthnak. U. o.

⁶ Teleki Horváthhoz május 19. Horváth Lajos gyűjt.

⁷ Kiss Miklós Klapkához, London, 1852 januárius 7. Klapka, Emlékeimből, 381.

⁸ Ezeknek magyar vonatkozásairól l. Márki, Az 1849. évi osztrák-orsz szövetség felbontása. Budap. Szemle, 1917. Három közl.

⁹ Május 8. és 19. levele, Horváth Lajos gyűjt.

Három jó barát¹⁰ főképen Görgeynek akkor megjelent könyve¹¹ iránt érdeklődött. Teleki és Almásy igen érdekesnek találták Horváthnak arról írt kritikáját s ítéletét, bár a könyvet csak ezután rendelték meg, és csak «az augsburgi nénikéből»¹² ismerték, mindenben helyeselték. Hitték is, hogy «helyeselni fogja azt minden magyar, ki honának fia marad; még az is, ki eddigelé pártszenvédélye prizmáján szemlélve az utolsó négy év esemé-

61. PUKY MIKLÓS ÉS GRÓF TELEKI LÁSZLÓ.

nyeit, függetlenségi harcunkról jól nem ítéltetett.» Teleki és Horváth szerint «egy nagy eredménye mégis lehet a kérdéses munkának; az, hogy ha még létezett valahol a hazában, vagy különban a földönfutók közt Görgey-párt, azt tökéletesen megölte; s ez mindenesetre nyereség».¹³

De a jó barátok úgy hitték, hogy Kossuth politikáját is mérsékelniök kell. «Alattvalói», Teleki szerint,¹⁴ június végére

¹⁰ Bunbury (Teleki) június 4. Horváthhoz. Horváth Lajosnál.

¹¹ Mein Leben und Wirken in Ungarn. Leipzig, 1852. Két kötet. (Magyarul csak 1911-ben.)

¹² Az Augsburger Allgemeine Zeitung.

¹³ Almásy május 24. és Teleki június 4. levele Horváthhoz. Horváth Lajos gyűjt.

¹⁴ Teleki június 4. id. levele.

vagy július elejére várják őt Londonba.¹⁵ Pedig rossz politika volna tőle; ha most jönne, mert neki most Angliában, sőt Európában sincs hatásköre. «Itt most magukra kell hagyni az abszolút hatalmasságokat, különben nem vesznek össze». «Egyébiránt — tette hozzá Teleki, — most is azt hiszem, hogy Lajcsi az maradt, a ki volt; minden tekintetben illúziókban él, örök mámorban; hangját a Jericho falait lerontott trombitáéval zavarja egybe — és így meglehet, hogy éppen a legczélszerűtlenebb pillanatban jövend vissza Európába, a maga modora szerint diktatúrával, Mazzinival együtt működni és kibékíteni Frankhont az éjszaki hatalmasságokkal. Ha jön, megkísérelendjük, úgy-e, mi hatása lehet reá a komoly, férfias szónak? Mert herostratosi politikáját örökké nem tűrhetjük. Hiszen ebben, tudom, egyet-érték veled; valamint abban is, hogy ha valamelyikünk szól vele, kíméletlenül kell, hogy szóljon, — odavetni neki a keztyűt, hogyha fonák modorához ezentúl is ragaszkodnék; különben szónak nem leend reá hatása.»

De ilyen feladatra nem vállalkozhatott *Teleki*, a ki éppen a Kossuth hazajötte után való nap írta Horváthnak,¹⁶ hogy olyan, mint az örült: tehetetlen minden munkára. Horváthot pedig mindinkább tanulmányai foglalták el. Londonból, az emigráció központjából, Vukovicsnak talán az a biztatása¹⁷ érdekelte legjobban, hogy a könyvtárakból szívesen megszerzi neki a magyar történelemre vonatkozó könyveket és kéziratokat. És Teleki József könyvének, a Hunyadiak korának megjelenését alkalmasint nagyobb eseménynek tartotta, mint azt, hogy «a párducz csak nem akarja felfalni Marokkót».¹⁸ A gumigeli hidegvízgyógyintézetből, hol *Batthyányné* is két hetet töltött, tamaskodva írt Horváthnak arról,¹⁹ hogy Amerikában Pierre elnökké

¹⁵ Június 26-án érkezett vissza Amerikából, mire a londoni emigráció csendesebb lett. Klapka, Emlékeimből, 403.

¹⁶ Bunbury néven június 27. Horváth Lajos gyűjt.

¹⁷ Bunbury június 4. id. levelében.

¹⁸ U. az június 4. és 27.

¹⁹ Június 29. Horváth Lajos gyűjt.

Rorschach, febr. 3. én 1853.

Hedves barátom,

A napri levelem furcsa lehetett, mert írása beteg volt. Ültesz baj ötközéskorva gégerede, déffel és csúzos lázzal - olly dolgot, mellyel már dróult tavazfjal elringostad, s mellyerner görög nevét nem tudom, mert resteltem tanácsért folyamodni a faj kultúrához, - a jelen év' beelőzöttével is elgyötörtél s a legerduellirabban ép' az nap, mellyen a har talzást nem szenved" levelet írtam. Igaz annyit, még hozzáadhatam volna: tulajdonát betegsésemnél a levél rövidségét; de azzal nem fogott volna érdekesebbé válni a levél, s úgy hiszem, helyesen cselekedtem, a betegségi bulletem mostanra halálzani, midőn utána veshetem: már répiültem a bajból.

Ittagy a tél' folytán Rorschachból nem érdeget látogató Hozzáod, annak ora abban rejtik, hogy munkám' harmadik kötetével még uj éven innen is voltam elfoglalva, s hogy azóta egyéb ügyeim elég dolgot adtak. Egy kis bővelőzést, és vált olly kedves, minőt Genfner találván, ráom férme; de a sok gond ideig-óráig még távol tartótolezer. Híttve semmel a pesti levegő, mellytől az ember a schweizi hegyer közt könnyen elfodir, Istenner hála, nem ártott, s gyermekem is, Dali

jelölése valami jót jelentene a magyarság ügyére nézve s Kossuth hazatérése Angliában sem lesz valami diadalmenet, mert nincsen ott már magyar bizottság s az egy Dudley Stuarton kívül magyar ügyekkel más alig törődik. *Szemere* szerint²⁰ alig van tekintélyes ember, ki a hazatért Kossuthal tartana; Esterházy Pál, Vukovics huszonötödmagukkal ellene nyilatkoztak, Klapka, Teleki, Almásy, Horváth Mihály, Jósika, Mészáros oldalt állottak s nincsenek vele semmi összeköttetésben, tetteit pedig helytelenítik; ugyanígy tesz Perczel és Vetter, úgy hogy azon nevek közül, a melyeket Európa ismer, még csak Pulszky maga van vele. Ebben a sok túlzás mellett is volt valami igazság; az emigráció egysége Kossuth távollétében csakugyan megbomlott. Ellenben Németországon át Spaaba utazva, Teleki sok magyar konzervatívval s abszolutistával találkozott²¹ s tőlük nyert friss benyomásként írhatta meg Horváthnak,²² hogy Magyarországon nincs többé párt: mindnyájan egyesültek honzeretben és közös gyűlöletben.

1852 őszén Batthyányné családja és Horváth Genèvebe költözött át s ott telepedett le *Almásy* Pál, a képviselőház volt elnöke is családjával és jó barátjával, *Podhorszky* Lajossal, előbb gróf Széchenyi István, most az ő gyermekeinek nevelőjével.²³ Együvé kerültek tehát, a kik Párisban együtt voltak. Jósika Miklós is levelezést kezdett vele Brockhaus Lexikona érdekében, Klapka önéletrajzi adatainak kieszközlését kérve tőle; mert — úgymond²⁴ — «mindig jobb, ha az utódoknak egy kis emlék bontatik fel azokról, kik a hazáért éltek, vérezték és meghaltak, mint ha az osztrák kallón meggyünk át s úgy érkezünk a xx. századba unokáinkhoz, ha ilyenek létezendnek».

Horváth valóban nem akarta, hogy a szabadságharc története az osztrák kallón menjen át s *Gorove* István Párisból

²⁰ Naplóm, I. 163–4.

²¹ Lukács Móriczot, Jósika Lajos volt erdélyi kancellárt és bátyját Teleki József volt gubernátort meg is nevezte.

²² Július 15., Spaa. Horváth Lajosnál.

²³ Almásy Horváthhoz Nizzából, nov. 25. U. o. Podhorszky élete (1815–1891.) Szinnyeinel, X. 1269–74.

²⁴ Brüsszel, 1852 december 20. Horváth L. gyűjt.

már meg is kérdezte tőle,²⁵ igaz-e, hogy a forradalom történetét befejezte? Azonban a könyvírás — ahogy Horváth mondta Szalaynak²⁶ — mostanság nem versenyezhet Kalifornia és Ausztrália aranybányáival. Tapasztalta ezt Szalay is, ki akkor Magyarország történetének III. kötetét írta, de kiadójától, *Geibel*

63. KOSSUTH LAJOS ÉDESANYJA.

Armintól tudta, hogy vevőinek száma nem oly nagy, mint óhaj-taniok kellene, miben újabb intést látott, hogy a magyar iro-dalomtól búcsút vegyen s más foglalkozás után nézzen, ha még hátralevő napjait családjára nézve hasznossá, gyümölcsözővé akarja tenni. Németországban akart tehát letelepedni s valami hasznos foglalkozás után látni. Brüsseltől viszont *Ruttkay*

²⁵ 1853 januárius 2. Horváth Lajos gyűjt.

²⁶ Szalay levele Rorschach, 1853 februárius 5. U. o.

Józsefné (Kossuth Lajos huga) írta neki,²⁷ hogy kivándorol Amerikába, szakít az előítéletekkel és divatárusné lesz. Édesanyja²⁸ meghalt, nővére, Zsuzsi, Kossuth Lajos felesége, folytonosan gyengélkedik, szenved. Horváth oly módon emlékezett meg édes anyjukról, a mely — Ruttkayné szerint — «egyedüli, de valódi nekrológja szegénynek». «Őn — úgymond — ösmerte őt cselekvéseiben, úgy, mint érzeményeiben s irántunk való barátsága a megdicsőült jellemnek tiszta tükrét tartotta lelki szemei elé . . . Számoljon róla, ki szentségtelen kezekkel dült e nemes, feláldozó kebelben! . . . Vannak oly lelki helyzetek, hol fél az ember leereszkedni érzelme s bánata aknáiba s örömet terít lelki helyzetére halállepel.» Azonban egy elporladt halállepel elől most került elő az a sírkő, mely tűrni és lemondani minden száműzöttet legjobban megtanított. Klapka, Horváthnak akkor egyik legjobb barátja, Genèveből, hol 1852 óta élt, 1853 őszén az orosz-török háború kitérőésekor Konstantinápolyba utazott. Egy öreg francia figyelmeztetése következtében ott barátjával, gróf Karacsay Sándorral együtt a Szent Benoît-egyházban felkereste II. Rákóczi Ferencz és édesanyja sírját; a feliratokat lemásolta és decemberben Thököly iszmidí sírja feliratával együtt elküldte Horváth Mihálynak, ki a feliratokat közölte is a magyar lapokban.²⁹ Klapka és Karacsay különben ettől fogva a török fővárosból igen sok levelet írtak,³⁰ a mik a keleti bonyodalmak és az emigráció történetéhez igen becses és ismeretlen feljegyzéseket tartalmaznak, azonban egy életrajz keretébe be nem illeszthetők.

Időközben, 1853 júliusában, Horváth Svájcznak sok regényes tájkát bejárta; mikor a leuki fürdőbe (Loèche-les-Bains) igyekezve, a Rhône mentén Wallis kantonon áthaladt, eszébe jutott,³¹

²⁷ 1853 január 24. U. o.

²⁸ Kossuth Lászlóné, Weber Karolina.

²⁹ Klapka, Emlékeimből, 467. Horváth ezt (MO. Tört. VI. 187.) Rákóczi temetése leírásánál nem említi.

³⁰ A M. Nemz. Múzeumban Telekihez in-

tézve Horváth-iratai közt 441. Oct. Hung. jegy alatt 1851—1861-ből egy csomóban 95 ilyen kiadatlan levél van.

³¹ Hatvani (Horváth), A húnok maradványai Schweitzban, az anniviersi völgyben. Tört. Zsebkönyv, 494—501. l.

CSALÁDI KEP A HORVATH HAGYATÉKÁBAN.
(Eredetije a szentesi múzeumban.)

hogy egy magyar folyóiratban 10—12 év előtt a *hunok svájci maradékairól* olvasott.³² Elhatározta, hogy utánajár a dolognak. Wallis fővárosában, Sionban, fölkereste *Ribordi* ügyvédet, ki évek előtt Pesten is huzamosabb ideig lakott s közbenjárásával a könyvtárban előbb a kantonra vonatkozó történelmi és statisztikai munkákat tanulmányozta; majd, figyelmeztetésére, elment Rivaz grófhhoz is, hogy elkérje tőle Rivaz kanonoknak a kantonról írt kézirati művét, melyben azonban kielégítő felvilágosítást nem talált; elhatározta tehát, hogy a helyszínére megy a talányos néptörödek nyelvének, szokásainak, hagyományainak, regéinek tanulmányozására. Sierre (Siders) városából egy vezetővel indult az anniviersi völgybe, melyet minden irányban bejárva, arra a meggyőződésre jutott, hogy a 4—5000 főnyi hegyi nép hún származását most már, tizennégyszázad lefolyta után, megállapítani nem lehet. Réthy László, ki 1888 nyarán szintén járt a helyszínén, a hún vagy magyar származást egyáltalán lehetetlenségnek mondta.³³

Barátja, *Podhorszky* Lajos, ki 1854 nyarán visszatért Párisba a mandsu-mongol-kínai rokonság felé terelte figyelmét. Először, mint maga írta,³⁴ a mandsu, majd mongol nyelvi nyomozásaival «untatta».³⁵ Majd a «kínai gönczölszekérre vetette reményét» és 1855 farsangján³⁶ «farsangi kedvcsapongásul szállított hozzá egy farka, hálójába került álarczost, mely torzonborz mese alatt, «ismerlek rokonom» szóra leleplezé magát».³⁷ Még később,³⁸ «hosszas kutatása nyereseményét dióhéjba szorítva», magyar ragokról szólt, a mint azokat kínai hasonlítás után magyarázhatta. Azt hitte, — s ennek nyomát látjuk Horváth

³² Horváth már nem emlékezett a folyóiraatra. Kétségkívül a Tudománytárt érti, hol 1834—5-ben S. F. (Schedel Ferencz) a helvetiai havasok hún maradékairól írt. A M. Akad. Értesítőben (1847. 92.) szintén figyelmeztetett a svájci hún maradványokra.

³³ A svájci «hunok». Ethnographia, 1890., I. 98—104.

³⁴ Levele Párisból, 1854 december 31. Horváth Lajos gyűjt.

³⁵ Majdnem négy oldalon magyarázott meg neki néhány fogalomszót.

³⁶ Február 3. Páris. Horváth L. gyűjt.

³⁷ Itt azután 19 oldalra terjedő szómagyarázatok következtek, miket nagyjából Horváth is közöl MO. Tört. I. 16—20. l.

³⁸ Május 30. Páris. Horváth L. gyűjt.

nagy művében is — hogy, vázlata után, nemcsak a két nyelvnek, hanem a két népnek hajdani szoros viszonyára is következtetni annál könnyebben lehet, mivel szavaink, különösen a technikus, vagy morális politika körébe vágók, csak a kínai nyelvből magyarázhatók. Végtelenül sajnálta, hogy nem küldték ki a Kék-tó partjára, hol Gützlaff szerint a magyar faj ősei függetlenül élnek. Tudna is, akarna is használni nemzetének, de pártfogás hiányában le kell mondania róla. «Az inség csak a becsület határáig eltűrhető; azontúl oly áldozat, melyet az emberek megvetnek, az Isten pedig el nem fogadhatja.» Segélyt — Horváth útján — csak Batthyánynétól fogadott el; mert — írta³⁹ — nemeskeblű jótévedője egészen megüti az «asszony» eszméjét, mely mongol nyelven ápolót, oltalmazót, nevelőt jelent s így a női hivatás körét tökéletesen betölti. A mióta őt és Horváthot elhagyta, hanyatt-hanyattesve sýnylödött Párisban.⁴⁰

Klapka az ösidőkről az egykori forradalmi miniszter figyelmét a napi eseményekre igyekezett visszafordítani s Konstantinápolyból egész emlékiratot küldött neki a török-orsz háborúról. Meg akarta nyerni annak az eszmének, hogy az emigráció képviselői Londonban vagy Párisban pártkülönbség nélkül összegyűljenek s a mostani pillanatban életkérdéseikről tanácskozzanak és határozzanak. Ne húzzák — úgymond⁴¹ — fülükre a hálósapkát, mikor körülöttük az egész világ forr és mozog. Vagy nincs már többé Magyarország? . . . «Mi, magyarok, senki másra nem építhetünk, mint minmagunkra; tartsuk erősen szemmel a mi hazánkat, mert csak magyar sereg szabadíthat fel bennünket; és ha megszabadulunk, csak magyar fegyver oltalmazhat meg.» Azonban Horváthot már, úgy látszik, III. Napoleon sem annyira mint politikus, hanem mint tudós érdekelte. Mikor 1854-ben ennek összegyűjtött munkái megjelentek,⁴² különösen megragadta

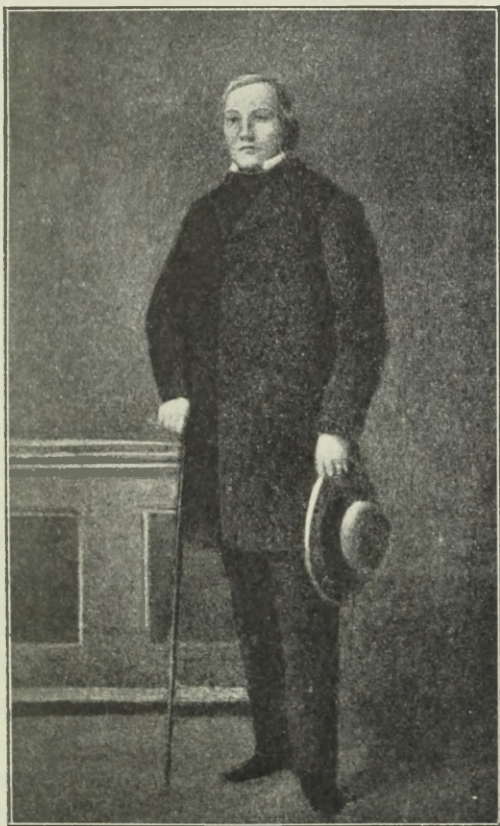
³⁹ 1854 december 21. id. h.

⁴⁰ 1855 februárius 3. id. h.

⁴¹ Klapka Horváthhoz (mint rendesen, németül) Konstantinápoly, 1854 február 23. Horváth Lajos gyűjt.

⁴² Oeuvres de Napoléon III. Paris, 1854–57., négy kötet.

figyelmét az, a mit ebben az 1688-iki angol forradalom sikerének s Anglia azóta való folytonos gyarapodásának okairól mondott⁴³ s a mit ő ugyanazon idők magyar forradalmainak, sőt a legutolsó-
nak is igazolására alkalmazott,⁴⁴ hogy Isten és az ész a nemzeti ügy

64. HORVÁTH MIHÁLY.

mellett van. Őt 1854-ben a Magyar Tudományos Akadémiában egy éve alakított Történelmi Bizottság, csöndes tüntetésképen, tagjai közé választotta, holott, még csöndesebben, rendes tagjai sorából törölnie kellett; de ez a megválasztás újból figyelmez-

⁴³ U. o. I. 341-2.

⁴⁴ MO. Tört. VI. 250-1. jegyz.

tette történetírói kötelességeire, mikhez különben soha, egy pillanatig sem lett hűtelen. Különben is, úgy hitte, küzdenie kell a történetírásnak azon módja ellen, a melyet gróf Majláth János minden s legutóbb különösen «*Neuere Geschichte der Magyaren*» című munkájában a külföld megtévesztésére alkalmazott. Sajnálta az 1855 januárius 3-án szomorú véggel kimúlt embert, de nem kímélhette — úgymond⁴⁵ — a történetírót, ki nemcsak igen felületes, de a nemzet iránt is felette igazságtalan és rosszindulatú munkát írt. Azonban elégedetlen volt saját munkájával is, mely Magyarország történetét tíz év előtti s már is megtagadott munkájának németre fordításával 1855-ben fejezte be.⁴⁶ Majláth *Neuere Geschichtéjének* ellensúlyozására kísérletet tett Németország nevezetesebb könyvárusainál egy nagyobb munka kiadására. Ez a *Huszonötév Története* (1823—1848) lett volna, mint eredeti német munka, öt kötetben. De a viszonyok nem kedveztek. Sajnálattal ugyan s azzal az igérettel, hogy kedvezőbb időkre várjon, mindenütt elutasították, az egy Campét kivéve, a ki tíz tallért ígért neki ívenkint. Egyszerre azonban Campe is váratlanul lemondott, talán azért, mert éppen akkor vesztett el egy sajtópert, minek következtében nemcsak bírságra, hanem pár havi börtönre is elítélték. Hasonló ítéletet egy újabb rebellis munka kiadásával nem akart felidézni. Ez a meghiúsult kísérlet hosszabb időre elvette Horváth kedvét attól, hogy a németek számára írjon.

Pedig az írás mostantól fogva kenyérkeresetet jelentett számára; mert Batthyány Lajosné 1855-ben engedélyt nyert a hazatérésre s haza is tért gyermekeivel együtt, kik egész életökben rajongó szeretettel ragaszkodtak az «urka», «vastagaczi», «tagaczi», mindenképen becézgetett kedves jó nevelőjük személyéhez. Megtakarított néhány ezer frankjából Horváth néhány száműzött társával, különösen Klapkával és Pukyval együtt Genève közelében egy házat s mellette jókora telket vett abban

⁴⁵ Horváth, Függetl. T. 222—3. jegyz. ungarischen Original übersetzt. Két kötet.

⁴⁶ Geschichte der Ungarn. Aus dem Pest, 1852—1855. 8r. 512 és 710 lap.

a reményben, hogy az épülő város oda is kiterjed s a telket nyereséggel fogják eladhatni.⁴⁷ Az ő telke a Lac Lemán (Genfi-tó) déli partján az *Eaux-Vives* (Élővizek) mellett, a város keleti oldalán az 586. számú parcella volt, melynek 74 acre és 23 m² területén négy épület állt. Értékét akkor 20,000 frankra becsülték.⁴⁸ Értéke most már igen nagy volna, mert Les Eaux-Vives valóban egybeépült Genève-vel. Nagyszerű villák emelkednek ottan s Favre de la Grange nyári lakásában Canova ifjúkori művére (Venus búcsúja Adonistól) minden útikönyv felhívja a kirándulók figyelmét. Azonban Batthyányék sürgetésére Horváth maga is foglalkozni kezdett azzal a tervvel, hogy mindenekelőtt más városba költözzék, azután pedig Szalay László példáját követve, amnisztiát s a hazatérésre engedelmet kérjen. Genèvehez azonban gyöngéd kötelékek is fűzték; egy nőnek árvája, Árpád,⁴⁹ a kiről az anya halála után gondoskodnia kellett. *Klapka* György, ki 1854 nyarának végén hazatért Konstantinápolyból, s ki — úgy látszik — a birtokvásárlásnak is főmozgatója volt, oly barátságot tanusított iránta, hogy távozása esetén a kis fiú gyámságát bizonyára készségesen elvállalja. Hiszen Klapka évek mulva is, midőn már megint Konstantinápolyban járt, visszaemlékezett genévei sétáikra, beszélgetéseikre és elmélkedéseikre,⁵⁰ különösen azokra, a miket egy nap Wallis kantonban egy tizezer lábnyi hegycsúcson tettek. Azon a napon mind a ketten ünnepies hangulatban voltak; hiszen magasan álltak az üzérkedő emberek fölött, a kiknek tömege lábuk alatt csak hangyabolyoknak látszott. Horváth arról a csillagról beszélt, a hova vándorolni fogunk; Klapka pedig földi életünk nyomorúságairól. Gondolataik kölcsönösen kiegészítették egymást s vigasztalást merítettek a természetnek mindazon nagyszerűségéből és fel-

47 Levele Toldyhoz 1865 december 3. (Akad. TLT. LIII. 98.) «mintegy tíz évvel ezelőttre» teszi a vásárlást.

48 M. Th. Piquet közjegyző (Rue du Rhône 19. Genève) átruházási mintája (kelet nélkül) a szentesi múzeumban 240. szám.

49 Klapka Horváthhoz 1857 június 24. Horváth Lajos gyűjt.

50 Klapka Horváthhoz 1858 február 6. (németül) u. o.

ségéből, a melyet maguk körül mindenütt láttak. «Ha már a párolgó és büzlő házfedelek fölött tizezer lábnyi emelkedés nem éppen csak egy macskaugrás ilyen kép szemléletére, — micsoda látvány volna, ha lelkünk egészen felszabadulván a testtől, nagy útját a világűrön keresztül megtehetné rendeltetésének óhajtott célja felé.»

XIV. BRÜSSELBEN.

ENÉVEBEN ügyeit elrendezve, Horváth Mihály 1856-ban átköltözött Brüsszelbe, hol a Rue du Nord 61/B. számú kétemeletes, a többinél nagyobb házban vett lakást. Magyarországi barátaival Charles du *Roveray* néven levelezett,¹ de az ott lakók közül csak kevéssel, leginkább Jósika Miklósékkal érintkezett. Minden idejét történelmi tanulmányokra akarta fordítani, hogy Magyarország történelmét újra írja. *Gachard* Lajos Prosper igazgató a kir. levéltárban készséggel bocsátott rendelkezésére minden oklevelet s megengedte, hogy tetszése szerint másolgasson és tegyen kivonatokat. A párisi születésű *Gachard* 26 év óta állt a levéltár élén, melyben a Belgiumra vonatkozó külföldi okiratokat is szorgalmasan egybegyűjtötte. Maga is a legkitünőbb belga történetírók közé tartozott, a ki hat kötetben adta ki *Hallgatag* Vilmosnak, négyben II. Fülöpnek németalföldi ügyekre vonatkozó leveleit s éppen ekkortáiban fejezte be V. Károly visszavonulásáról és haláláról irt munkáját.² Tehát éppen azzal a korról, a xvi—xvii. századdal foglalkozott, mely most Horváth figyelmét is lekötötte s melyben a száműzött magyar tudós munkáját nagyon megkönnyíthette. A levéltár többi tisztviselője: a nagytudományú dr. *Coore-*

¹ Toldyhoz 1857 december 29. Akad. TLT. LXX. 302. és Mari néniéhez 1858 május 30. Figyelő, xx. 189.

² *Gachard* rövid életrajza *Hatvani* (Hor-

váth) Mihály Brüsseli Okmánytára 1. kötetének előszavában. Az érdeemes tudós 1875 május 26. óta a M. T. Akadémiának is külső tagja volt.

mans V. A., Piot, Pinchard és Gigot is a legszívesebben támogatta őt munkájában,³ s diplomatikai jártassága *Altmayert* is meglepte.⁴

Munkássága közben nagyon érezte Makón hagyott kézikönyvtárának hiányát, mivel abban megvoltak a fontosabb magyar kútfők. Fejér *Codex Diplomaticusa*, Katona *Historia Criticája*, Schwandtner *Scriptorese*, Kovachich *Vestigia Comitiorumja* stb., továbbá Istvánffy, Bonfinius történelme; mind

65. BRÜSSEL LÁTKÉPE.

olyan dolgok, mik nélkül magyar historikus nem dolgozhatik. Megkérte tehát Csajághy csanádi püspököt,⁵ hogy, hacsak lehet, küldje ki neki ezt a könyvtárt, vagy váltsa meg pénzen, hogy árából megszerezhesse a szükséges könyveket, mert «jelenleg abba az állapotba jutván, hogy egyedül tollával kénytelen megkeresni mindennapi élelmét, arra a könyvtárra, mint kenyérkeresete eszközére, igen nagy szüksége volna». Mivel a felelet

³ Az idézett előző szerint. A brüsseli orsz. levéltár ismertetése u. o., (Monum. Hist. Hung. I.) v—xvi. l.

⁴ Jósika Emlékiratai, iv. 146.
⁵ Brüssel, 1856 szeptember 16. Figyelő, xx. 310—311.

késett, két hónap mulva újra figyelmeztette,⁶ hogy a külföldön magyar történelmi kútfők nem lévén, kérésének teljesítése nélkül nem dolgozhatik, pedig mostani helyzetében hazájának hasznosabb szolgálatot nem tehet, mint ha történelmét megírja. Különben is bizott igazságérzetében és lelkiösmeretében, melynélfogva ha a dolgok szigorúbb megfontolására szólítják fel, a bevégzett tények banalis érveinek mákonyával nem engedi magát szunnyadásba ringattatni, hanem, miként püspökhöz illik, «gyöngéden érezve az események hatalma által előidézett állapotok hibáit», igyekezni fog azokat, a mennyire lehet, kiegyenlíteni, jóvátenni. Vagy talán csalódott s a püspök azok közé tartozik, a kik a létezőt, akárhogyan állott is az elő, jónak, jogosnak, igazságosnak tartják s attól, mire őket világi bíró nem kényszerítheti, Isten és lelkiösmeretök bírósága előtt is felmentve, vagy legalább úgy színlelik, hogy felmentve érzik magukat? Hitte mégis, hogy jó szándékában csak külső körülmények gátolták meg. A püspök ridegen azt felelte,⁷ hogy sajnálja «a boldogtalan forradalmi korszakban elődél kinevezett hatvani prépost úr szorongatott állapotát», de kérését, sőt követelését nem teljesítheti azon «egyszerű, de igen fontos és döntő oknál fogva,» hogy könyveit nagyrészt széthordták, a többit pedig a püspökséget átadó bizottság hivatalosan leltározta és így szabad rendelkezési joga alól elvonta. «Mit számon vett, azt, eljövend az idő, mikor számon kellend adnia is.» Erről Gábor József makói bíró és gyógyszerész útján értesítette «az illető urat», de nem adott neki kárpótlást, hogy legalább a legfontosabb munkákat megvegye.

A kényelmesen dolgozó, könyv- és levéltárak kincseit könyvedén használó mostani történetíróknak jó ezt tudniok, mikor Horváth Mihály műveivel akár a kutatás, akár a feldolgozás tekintetében elégedetlenkednek. Valóban, csak Horváth Mihály lelki erejének, páratlan szorgalmának, történetírói rátermettségé-

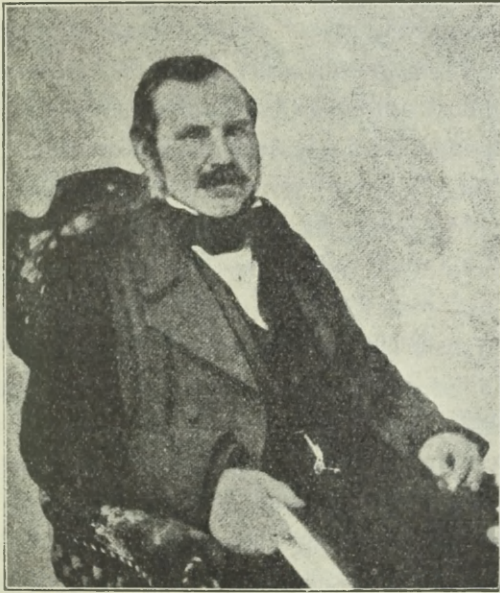
⁶ November 11. U. o. 311–312.

városi bíró útján, Temesvár, 1856 novem-

⁷ Gábor József makói gyógyszerész és

ber 21. U. o. 312–313.

nek lehetett köszönni, hogy már a következő 1857. évben az ő Brüsseli Okmánytárával indulhattak meg a M. T. Akadémia Monumentái⁸ s az első négy kötet (1857—1859.) «Magyar Történelmi Okmánytár a brüsseli orsz. levéltárból és a burgundi könyvtárból» címmel 1447-től 1652-ig összesen 490 okiratot közölhetett az ő gondos másolatában.⁹ De a száműzött mun-

66. TOLDY FERENCZ.

kája csak álnéven jelenhetett meg. Toldy Ferencz ide s a szintén akkor megindított Történelmi Tár közléseihez neki a *Hatvani* nevet ajánlotta;¹⁰ Horváth azonban, ki összegyűjtött apróbb tanulmányai címlapjához is nevet keresett, inkább a *Váthor* elnevezés mellett volt, bár amaszt sem ellenezte.¹¹ «Váthor» iszonyatos hang — zsörtölődött Toldy¹² — s feltűnő, áruló,

⁸ Ezeknek kiadását az Akadémia 1856 november 24. határozta el.

⁹ I. kötet (1857.) 1441—1538-ig 155 sz., XXI és 387 l., II. (1858.) 1538—1553., 156—259. sz., VIII és 367 l.; III. (1859.) 1553—1608., 260—394. sz., VIII és 324 l.;

IV. (1859.) 1608—1652., 395—490. sz., VIII és 323 lap.

¹⁰ 1858 februárius 2. Horváth L. gyűjt.

¹¹ 1858 februárius 20. Akad. TLT. LXX. 307.

¹² Márczius 6. Horváth Lajos gyűjt.

bajos stb. Mihelyt engedelmedet bírom, hozzálatok a kereszteléshez. «Igazad van — felelt Horváth,¹³ — a Váthor magamnak sem igen tetszik; keresztelj meg tehát, ha úgy tetszik, Hatvaninak.» Irodalmi munkáin tíz esztendeig így viselte azután Horváth Mihály a Hatvani nevet, melynek igazi jelentőségét mégis mindenki, talán maga a cenzura és a rendőrség is ösmerte.¹⁴ De ő nyíltan, a maga neve alatt akart megjelenni a magyar közönség előtt.

Gizella főherczegnő születése napján (1856 július 12.) a császár kijelentette, hogy fölségsértőkkel szemben ott, hol a közjó tekintetei megengedik, folyvást hajlandó kegyelmet gyakorolni. A folyamodótól oly hűségi térítvényt (Loyalitäts-Reserv) kívántak, melynek értelmében az illető, ha a császári államokba büntetlen visszatérést nyer, eskü helyett térítvényvel fogadja, hogy ezentúl Ferencz József osztrák császár és törvényes örökösei, valamint az Ausztriában érvényes törvények iránt hűséggel viseltetik, kötelességeit pedig egyáltalán lovagiasan teljesíti, hogy a legfelsőbb kegyelmet meghálálja.¹⁵ Ilyen térítvény aláírására gr. Andrassy Gyula, Gorove István, Almásy Pál, Hajnik Pál, Horváth Mihály készeknek nyilatkoztak s Horváth 1857 márcziusában¹⁶ a belga követségen már meg is tette a szükséges lépéseket. Az első hírek nagyon kedvezőtlenek voltak. Batthyányné június elsején már úgy tudta, hogy Horváth és társai kísérlete nem sikerült;¹⁷ s a folyamodókkal együtt érezte a fájdalmat, hogy reményeik nem valósultak, mert elképzelte, Horváth mennyire beleélte magát abba a reménybe, hogy kedves hazáját viszontláthassa. Megkérdezte mégis, az újabb rendeletek értelmében tesz-e valami lépést? Mivel márcziusban

¹³ Márczius 13. Akad. TLT. LXX. 308.

¹⁴ «Igaz, hogy a rendőrség tudni akarja az író vagy kiadó nevét — írta Toldy február 2. — Azonban «Hatvani Mihály» nem hangzik úgy, mint álnév s így mehet.»

¹⁵ Wertheimer, Gr. Andrassy élete és kora, I. 90.

¹⁶ «Már két hónapja» írta Batthyány özvegye keltezetlen, de gyermekeinek 1857 szeptember 29. és 30. kelt leveleihez mellékelte levelében. «És eddig még nincs felelet. Szegény urambátyám!» Horváth Lajos gyűjt.

¹⁷ Horváth Lajos gyűjt.

Horváth még csak az első lépéseket tette meg, júniusban csakugyan beadta folyamodását a hazatérés iránt.¹⁸ Kéréséről *Kopetzky* ezredeshadbíró július 2-án tett jelentést *Kempen* altábornagynak, a kegyelmi bizottság elnökének;¹⁹ s a kedvező elintézésben bízni lehetett, mert Andrassy kérését már június 27-én teljesítették. Horváth folyamodását Teleki sem helytelenítette,²⁰ hiszen «meggondolta»; sőt tiszta szívből kívánta, hogy eredménye legyen, mert képzeli, hiszen magán is érzi, mennyire sóvárog a honi levegő után. Batthyányék egyszer már nagyon megörültek, hogy Almásy és Horváth csakugyan kegyelmet nyertek; de elszomorodtak, hogy az nem őket illeti, mert az egyik egy Almásy nevű becsületes timárlegény Konstantinápolyban, a másik pedig egy Horchy nevű száműzött. Pedig nevenapjára volt tanítványa, Ilona, már el is küldte szép kézimunkáját, a zsákot, azzal a jókívánsággal, hogy az elkísérje mindenüvé, első sorban ide ő hozzájuk. Ő ezt a kívánatot jobban érzi, mint akárki más, mert ha csak beszélnek is a külföldről, összeborzad, pedig nagyon szeretné itt látni mindnyájukat. De ne szóljanak ily dolgokról, mert az ember csak elszomorodik, őt pedig nem szabad elszomorítania; hiszen abban úgy sincs hiány. A kedves urka azonban ne legyen sokat szomorú...²¹

Édesanyja mégis csak búslakodott reményeik meghiusul­tán. Hiszen már beleélte magát, hogy külföldi vendégei otthonosan érzik magukat házában. Terveket szőtt, a mik való­síthatlanok; de nem tehet róla, kellemes volt arra gondolnia, hogy urabátyja újra hozzájuk jön, házában lakik és újra urabátyja lesz a gyermekeknek. «Szegény urambátyám, nincs rosszabb a bizonytalanságnál.»²² Azonban egy negyedév múlva megjött a bizonyosság is. A «kegyelmi» bizottság november 12-én egyhangúlag Horváth Mihály megkegyelmezése ellen

¹⁸ Horváth Toldyhoz 1858 januárus 14. U. o.

¹⁹ Wertheimer, I. 91.

²⁰ Horváthhoz, Páris 1857 július 24. Horváth Lajos gyűjt.

²¹ Gróf Batthyány Ilona levele szeptember 30. Horváth Lajos gyűjt.

²² Özv. gróf Batthyány Lajosné kelet­nélküli levele az előbbihez mellékelve. Horváth Lajos gyűjt.

nyilatkozott²³ s a volt miniszter éppen ó-esztendő utolsó estéjén vette a brüsseli osztrák követ tudósítását, mely szerint a hazamenetel iránt tett kérését megtagadták.²⁴

Most már bizonyosnak tartotta, hogy hazáját többé nem látja meg.²⁵ Toldy és Dessewffy akadémiai alelnök ekkor Scitovszky primás útján akarta a hazatérést kieszközölni. Horváth azonban a primástól semmit sem remélt, mert az már püspökké kinevezésekor is vádaskodott ellene s ők két ellenkező poluson állanak. De mégis nagyon jól esett neki Toldy biztató levele. «Ti, — ügymond²⁶ — kiknek, habár nagyon változott viszonyok közt is, legalább azon vigasztalástok megmarad, hogy folyton régi tűzhelyeiteken, kedveseitek, régi barátaitok körében, szokott régi pályatokon haladva éltek, — elképzelni sem tudjátok, mennyire hat egy szíves szó, egy szíves levél egy régi baráttól a száműzöttre, kinek azon szomorú sors jutott, hogy míg maga évenként, sőt naponként nyugtalanabb hévvel vágyakozik vissza hazájába, egyszersmind tapasztalja, hogy hazája őt évenként, sőt naponként inkább és inkább elfeledi, régi barátai iránta meghidegültek, — reá, mint polgári halottra, többé alig s mindkevésbé emlékeznek, vele minden összeköttetést kerülnek.»

Valóban politikai halottnak érezte magát, mert már, a hogy Klapka írta neki,²⁷ az emigráció is rég feloszlófélben volt, sőt, mint testület, az utolsó dekrétum következtében meg is szűnt. A legjobbak is hazatérnek, mihelyt ezt nekik csak valamenynyire is tisztességes módon megengedik. «Mindenki rég magába zárkózott és az igazi hazafi hazafi marad, akár a külföldön nyomorog, akár otthon, a húsosfazekaknál bővelkedik.» Ő maga is újból keletre készült menni, mert Európában mindent meg-

²³ Wertheimer, I. 91.'

²⁴ Levele nénjéhez 1858 januárus 12. Figyelő, xx. 187. «Herr Michael Horvath wird verständigigt — szolt röviden és ridegen a követ értesítése, — daß dessen Wunsch ab-
[h]ilänglich entchieden wurde.» Horváth Toldyhoz 1858 januárus 14. Akad. TLT. LXX. 303.

²⁵ Nénjéhez 1858 januárus 12. Figyelő, xx. 187.

²⁶ Horváth Toldyhoz 1858 januárus 14. Horváth Lajos gyűjt.

²⁷ 1857 június 14. Genèveböl. U. o.

kísérlett és semmi sem sikerült neki; a leggondosabb vállalatok s a nyaktörök sem.²⁸ Előbb azonban eljárt a Horváthtól rabizott dolgokban. A kis Árpád gyámságát átadta a genèvei államtanács elnökének, A. *Tourte*-nak, a ki magára vállalta, hogy a szegény kicsinynek majdani társadalmi és anyagi helyzetét lehetőleg biztosítsa; a teleknek Horváthot megillető s Klapka nevére betáblázott felerészét adja el tehát *Tourtenak*, a ki derék, nemes ember, és a Klapka nevére szóló engedmény-oklevelet átvévén, Horváth érdekeit hűségesen képviseli. Horváth azonnal teljesítette kérését, a mit Klapka már Marseilleből köszönt meg, honnan 1857 június 26-án Konstantinápolyba utazott el, azzal az óhajtással, hogy a gondviselés vegye oltalmába Horváthot s tegye oly boldoggá, a milyen lenni akar.²⁹

Boldogságot Horváth már nem várt az élettől, csak annyi nyugalmat, a mennyit a munka adhat. Klapkával együtt³⁰ elmondhatta, hogy «a szerencsétlenség, a sokféle megpróbáltatás, a melyen átment, csak még jobban megedzették lelkét; érzéketlenné tették minden sorscsapás iránt, akárkitől s akárhonnan jöjjenek azok. Drága barátom — folytatta Klapka, — ha már semmit sem veszthetünk, semmitől sem félünk». A kedves ősz öt úgy megfosztotta lombjaitól, hogy törzsénél egyebe sem maradt. De ha ez a törzs már nem hajthat is új ágakat, daczol minden viharral és veszedelemmel.

Horváth is daczolt. Megtakarított pénzecskéjének nagy részét valami amerikai vállalatban elvesztette³¹ s most megkérdezte Toldytól,³² a Történelmi Tár ad-e tiszteletdíjat, mert ő «napi munkája után élődik». Így azonban az élet nagyon bizonytalan volt. A Történelmi Tár a felajánlott regestákért ívenkint 20, a Monumenták pedig a brüsseli okmánytárért csak 10 forintot adhatott.³³ S a mellett még egy kis kézikönyvtárt

²⁸ 1857 június 24. Marseilleből. U. o.

²⁹ Klapka június 14. és 24. kelt id. levelei.

³⁰ Klapka Horváthhoz Konstantinápolyból 1858 februárius 6. U. o.

³¹ Klapka id. levele.

³² 1857 decz. 29. Akad. TLT. LXX. 302.

³³ Toldy 1858 januárius 7. Horváth Lajos gyűjt.

kellett szereznie, hogy dolgozhassék, mert legszükségesebb könyvei is hiányoztak; az erre s a megélhetésre szükséges pénzt írással akarta megszerezni. Elhatározta tehát, hogy kisebb műveiből «Történeti Zsebkönyv» czimen saját költségén ad ki egy kötetet és előbb a szegedi Burger Zsigmonddal, utóbb a pesti Müller Emillel alkudozott is a kinyomatás iránt.³⁴ Kénytelen volt vele, mert kiadót nem talált, de a nyomatáshoz szükséges pénzt kölcsön adta. *Degré* Alajos, a beszély- és színmű-író, ki Brüsszelben fölkereste, szívesen vállalkozott, hogy a nyomatásra felügyel. A kelendőségben maga sem bízott, mert a könyv névtelenül jelennék meg; de ha mégis vennék, minden esztendőben adna ki ilyen zsebkönyvet.³⁵

Toldy azonban attól tartott,³⁶ hogy nem kapja vissza költségét. Nincs akkora történelmi közönségünk, hogy ilyen költséget fedezzen; holott, báró Eötvös szerint, a könyv mintegy 800 oldalra terjedne s így olcsón adni nem lehetne. Évenként kiadni pedig nem lehet; egymaga nem is győzné a szükséges változatossággal előállítani. Ő és Kazinczy Gábor is gondoltak hasonló vállalatra, de végre sem merték megindítani; hiszen Brockhaus is már csak becsületből folytatja Raumer *Hist. Taschenbuchját*, időnkint leszállítja az árát s így is csak keveset ad el a *nagy* Németországban. Báró Eötvös azt javasolta,³⁷ hogy ne Zsebkönyvnek nevezze, hanem pl. «Történelmi Tanulmányok»-nak, mert ez a cím nem avul el az évszámmal. De a pénzszerzésnek biztosabb módjaira is figyelmeztette. Az Akadémia negyven arannyal jutalmazna egy művészileg tárgyalt korrajzot, vagy élet- és jellemrajzot. Ha Oláh Miklósról írna, talán versenyezne vele; de általa legyőzetni nem szégyen. Vagy nem gondolt-e összefoglaló történelmi könyveinek új kiadásaira, a mik, mint régiek, saját nevével jelenhetnének meg. A kis tankönyv, a kézikönyv, s Magyarország nagy történelme mind kelendők

³⁴ Nénjéhez 1858 januárius 12. Figyelő, xx. 188.

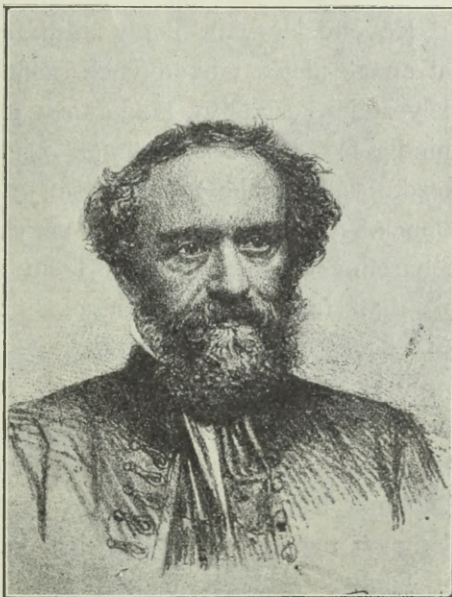
³⁵ 1858 januárius 14. Toldyhoz. Akad. TLT. LXX. 303.

³⁶ 1858 febr. 2. Horváth gyűjteménye.

³⁷ Toldy id. levelében.

lehetnének. Ne hanyagolja el munkáit; ne engedje a forgalomból kivészni. Nagyon divatba jött ugyan *Szalay* munkáját úton, útfélen magasztalni, a mit meg is érdemel; de mióta őt összehasonlítva olvassa Horváth munkájával, meggyőződött, hogy bizony jól, nagyon jól dolgozott Horváth is és hogy őt Szalay nagyon használta. Mivel pedig Horváth története népszerűen írt jőnevű munka s kisebb

lévén, olcsóbb is lehet, egy új kiadás kifizetné magát s ő kész keresni és remél is találni kiadót. Arra is figyelmeztette, hogy olyan drága könyveket, mint a Katonáé, Fejéré, ne vegyen meg maga, hanem vétesse meg a brüsseli királyi könyvtárral. Ha pedig, szándéka szerint, Londonba megy kutatni a British Museumba, ott a magyar forrásmunkákat mind megtalálja, s megtalálja saját műveit is,

67. KAZINCZY GÁBOR.

a mik legjobb ajánlólevelei Thomas *Watts* Esq. s a többi könyvtártiszt előtt.

Horváth követte tanácsait.³⁸ A Zsebkönyv kiadását átadta *Lauffer* Vilmosnak, a ki annál szívesebben vállalkozott a kiadásra, mert gróf Batthyány Lajosné a nyomtatás költségeihez 800 forinttal járult, vagy inkább ennyit előlegezett. De láthatatlan kéz akart maradni, mert hátha megtudják az író s ártatlan könyvét megtiltják. Azonban — vigasztalta Horváthot³⁹ —

³⁸ Toldyhoz 1858 februárius 20. Akad. TLT. LXX. 307.

³⁹ Keletnélküli levele Horváth Lajos gyűjteményében.

qui ne risque rien, ne gagne rien. Eleintén ezer örömmel fogadta el azt is, hogy könyvét neki ajánlja, sőt büszke volt a kitüntetésre; de már a nyáron arra kérte,⁴⁰ hogy ezt ne tegye. Osztoznék felfogásában, ha megmondhatná okát; most azonban csak annyit írhat, hogy itthon a «demonstráció» idejét élék, ott látnak, ahol nincs; Batthyányné pedig a szentírásbeli agyagember: le boue d'Israel.

Követte Horváth Toldy másik tanácsát is. Nagyobb históriáját annak idején tankönyvnek szánta s mivel ilyenül nem engedélyezték, kézikönyv modorában folytatta, de a kidolgozásban mindig feszélyezte az arányok megtartása. Már 1848-ban megkezdte volna újabb átdolgozását, ha az események közbe nem jönnek. Azóta ez csak olyan vágyként lebegett előtte, a mely sohasem teljesülhet; s ime, Toldy reményt nyújt reá, kiadóval biztatja. Ha lesz, azonnal munkához lát és csak annyi tiszteletdíjat kér, a mennyiből tisztességesen megél, míg dolgozik. Folytatná is addig, a míg lehet, mert kész munkájának, a *Hatvan év történeté*-nek kiadására már nem gondolhat. Ez opus posthumum marad. Azt hiszi, 1790-en innen, sőt módjával 1848-ig is lehet már írni. Kis históriáját is szívesen átdolgozza, mert tulajdonjogát nem adta el. «De nem kell felejteni — figyelmeztette őt Toldy,⁴¹ — hogy az iskolákban nem tanítják a magyar történetet s így csak házi használatra való lenne.» Nagyobb históriáját is úgy kell írnia, hogy az itteni rendőrségen (azaz a cenzurán) keresztülmenjen. Szalay csak 1830-ig akar írni az eseményekről; ő azt hiszi, hogy a cenzura nem akadékoskodnék, ha Horváth a nádorválasztásig (1847-ig) menne a történelemben.

A díjazásra nézve Horváth tájékozódott Jósikánál, a ki szintén *Heckenast*, az ő kiadója, számára most népszerű történetet ír.⁴² Hűsz füzetért, a mi körülbelül tíz regénykötetnek felel meg,

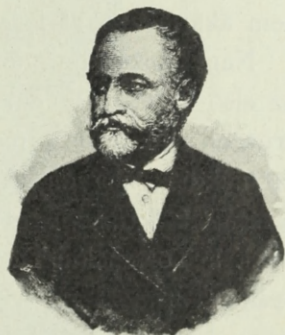
⁴⁰ 1858 június 12. U. o.

⁴¹ 1858 márczius 6. Horváth Lajos gyűjt.

⁴² Márczius 13. Toldynak. Akad. TLT. LXX. 308.

4000 frankot kap; a mi nagy díj, mert ez a történelmi könyvek alakjában alig több 6—7 ívnél. Jósika azt tanácsolta, hogy ivenkint 25 pengő forintot kérjen, a mi egészen új és az 1792—1848. időkkel kiegészített dolgozatnál talán nem túlságos követelés. De ő 20 forinttal is beéri. A harmadik kiadás számára (mivel «történelmi munka sohasem lehet oly bevégezett, hogy azon igazítani ne kellene») a meghatározandó díj felét követeli. De Heckenast nehézségeit méltányolva, belenyugodott abba is, hogy — bár sokat újra írt — csak 16 pengő forintot kapjon ivenkint, vagyis 100 ívért 1600-at; mert «forró kívánsága munkáját második kiadásban látni s megjavítani». A négy kötetre tervezett munkáért Heckenast mindjárt a kézirat átvételekor fizessen négy-négyszáz forintot; ez rá nézve is a legjobb, mert ha az író az első kötet megjelenése után meg találna halni (hiszen «mortales sumus!»), többi pénze megmaradna.

Heckenast különösen a miatt aggodott, hogy Magyarországnak nincs eléggé nagy közönsége egyszerre két történelmi munkának: a Horváthénak és a Jósikáénak megvételére. De azon is töprengett, hogy nagy, szinte példátlan a pénz szűke s főképen az irodalmi világban érezhető nagyon. Végre pedig nagy bajnak tartotta, hogy a munka, mint *egész*, nem jelenhetik meg szerzője neve alatt.⁴³ Jósika Miklós azzal nyugtatta meg Horváthot,⁴⁴ hogy ő, mint könyve felolvasott előszavában is mondta, nem szigorúan történetet ír, hanem csak hidat épít a regényről a történetre. Az ő közönsége tehát a regényolvasókból kerül ki. Toldy egyenesen attól félt,⁴⁵ hogy az nagyon is

68. HECKENAST GUSZTÁV.

⁴³ Toldy 1858 május 5. Horváth Lajos gyűjt.

⁴⁴ Horváth Toldyhoz május 1. TLT. LXX. 309.

⁴⁵ Május 5. id. lev. Kikél a regényes história ellen július 2.-i levelében is (Horváth Lajos gyűjt.)

regényes história lesz; de éppen azért sok embert fog elszédíteni s meghódítani, másfelől a történelmi érzéket megvesztegetni, megrontani. Heckenast másik aggodalmát, a névtelenséget, vagy az álnevet, maga is szerette volna kikerülni. Tanakodott,⁴⁶ történetének második kiadása nem jelenhetnék e meg saját neve alatt? Hiszen Jósika néhány regénye is így jelent meg; igaz, hogy változtatás nélkül. S így látott napvilágot még abban az esztendőben kis történelme is,⁴⁷ melynek kiadását Heckenast magához váltotta Geibeltől, kinek leszámolósa után kitűnt, hogy a bécsi kiadásból még 800 példánya volt,⁴⁸ de nem merte vagy nem akarta azokat forgalomba hozni.

Nagy történelme újra-írásához Horváth május 9-én fogott s az első kötettel már augusztusra készen akart lenni.⁴⁹ Annál erősebb elhatározás, mert időközben felügyelt Brüsseli Okmánytárának és a nagyon lassan készülő Tört. Zsebkönyvnek nyomtatására, elküldte az Esterházy-féle regestákat és Árpád-kori okmányait a Történelmi Tár számára, cikkeket küldött a «Hazánk» számára s most azt írta Török Jánosnak, a Szent István Társulat Encyclopaediája szerkesztőjének, hogy küldeni fog neki is, de csak akkor, ha a megbízást a társaság adja. Szívesen vállalkozik, ha Toldy és Eötvös tájékoztatják: a munka céljairól s ha a szerkesztők annyi időt adnak neki, hogy Heckenastal szemben vállalt kötelességeinek pontosan megfeleljen; mert tulajdonságai közé tartozik, hogy a pedánsáig pontos legyen.⁵⁰ Toldy elosztatta Török Jánosra vonatkozó aggodalmait, de hozzátette, hogy a Szent István Társulat maga nem adhat megbízást neki.⁵¹ Horváth így is elküldte a megírandó cikkek jegyzékét, sőt a Hazánk számára a honfoglaláson kezdett krónikát is a mohácsi vészig. «De az Istenért! — szolt; — nem lehetett más embert választani szerkesztőnek?»⁵²

⁴⁶ Június 9. Toldyhoz. TLT. LXX. 311.

⁴⁷ A magyarok története rövid előadásban. 2. változatlan kiadás. Pest, 1858. nBr. VIII+444+1 lap.

⁴⁸ Toldy 1858 márczius 6. és május 5. Horváth Lajos gyűjt. Geibel eljárása fellázi-

totta Heckenast érzését s nemes önzetlenséggel járt el a megkárosított szerző javára.

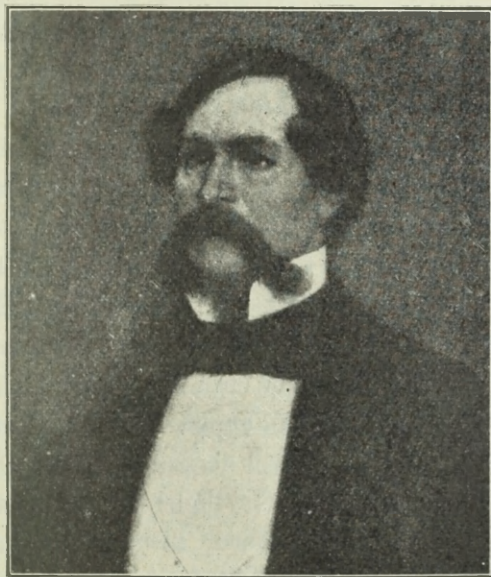
⁴⁹ Május 8. Toldyhoz. TLT. LXX. 310.

⁵⁰ Június 9. Toldyhoz. U. o. 311.

⁵¹ Július 2. Horváthhoz. Horváth L. gyűjt.

⁵² Július 12. Toldynak. TLT. LXX. 312.

Időközben Heckenast, Toldytól ösztönözötve, szerette volna abbahagyni Jósikától a magyarok regényes történetét s Horváthot arra kérte, hogy, ha Jósika eláll a könyv folytatásától, tudományos történelmét a nagyközönség számára terjedelmesebben írja meg. Horváth, a ki szintén veszedelmesnek tartotta a regényes történelemírást, mert «regénynyel nem akarta megtölteni ezt a prózai világot», kijelentette,⁵³ hogy ha Jósika eláll

69. BÁRÓ JÓSIKA MIKLÓS.

szándékától, önként *egy nagy részletes történelmet* dolgozna ki, *lehetőleg népszerűen írva*, melyben a politikai történelem mellett az egyház, ipar, kereskedelem, műveltség és tudomány történelmét is részletesen tárgyalná. Így a munka még egyszer akkora lenne, mint a hogy tervezték, tehát a régi helyett egészen új szerződést kellene kötniök. De népszerű tudományos munkáját csak úgy volt hajlandó megírni, ha Jósika, ki csak most fogott az avarok korába, megváltoztatja szándékát a regé-

⁵³ 1858 július 12. Toldyhoz. Akad. TLT. LXX. 312.

nyes történet iránt. Világért sem akart meghasonlani Jósikával, ki jó barátja; úgyis kevés van idekint, a kivel barátságban akar élni s a fondorkodás különben sem kenyerre. Ha tehát Jósika folytatja munkáját, az övéről szó se legyen. Jósika azonban ha eleinte kedvvel vállalkozott is egy ilyen regényes nemzeti történet írására, az avarokkal valóban abba hagyta történelmét, mely három kötetben «Magyarok őstörténelme» címmel csak 1861-ben jelent meg,⁵⁴ s Horváth, ki műve első kötetének kéziratát csak 1858 szeptember után küldhette el,⁵⁵ most már elszánta magát, hogy történelmét négyről hat kötetre kibővítve írja meg.

Jósika nemcsak legjobb barátja, de legnagyobb tisztelője is volt Horváthnak, a kit Szalaynál jelesebb történetírónak, de érzelgő embernek és kiválóan paposnak tartott. Amarra nézve a legnagyobb bizonyíték gyanánt említette föl,⁵⁶ hogy az elérekenyülésig nagy szeretettel viseltetett báró Eötvös József regényei iránt s ebben az előszeretetben és elragadtatásban talán csak Vachott Sándorné tett túl rajta. Szűzies érzélgés (sensiblerie) volt ez, és Jósika éppen Horváth Mihályt hozta föl példának, hogy érett, sőt koros férfiaknál is kifejlődhetik az az érzéssel (sentiment) szemben. Mindenkit buzdított Szalay és Horváth munkáinak megvételére; s megveszik azokat ők, a regényírók is, főképen mióta Jósika leszoktatta a kritikusokat arról a «nagyszerű sületlenségről», hogy valahányszor tudományos munkákat ajánlottak, keservesen jajveszékelték, hogy az emberek regényeket olvasnak; «mintha — úgymond — nem éppen a mi regényeink szoktatták volna a közönséget az olvasásra!» Kellemes társalgása miatt, mint a brüsszeliek egyáltalán, nagyon szerette Horváthot; de mivel Horváth a regényes történelmet ellenezte, ártatlan bosszút állott rajta mégis annak a «casus»-

⁵⁴ Dézsi, B. Jósika Miklós, 350.

⁵⁵ Csak szeptember 7-én kapta meg az első kiadás első kötetét, melyből, ha mást nem, legalább az elején néhány sort

s a felosztást meg kellett tartania, hogy új könyvét 2. kiadásnak nevezhesse. Levele Toldyhoz szept. 7. Akad. TLT. LXX. 313.

⁵⁶ Jósika Emlékiratai, II. 145–150.

nak elmondásával, hogy valódi kalligrafiával lemásolt történelmét⁵⁷ fiókba zárva, egy reggel az iratcsomag közepét egérfészeknek kirágva találta s ebben egy egész egércsalád czinczogott.

Legénylakásában egy alkalommal saját nénje, Mária (Ivánkovitsné) csinált rendet 1858 júniusában. Örömmel készült reá,⁵⁸ hogy a vasútnál fogadja; de ha ott nem találkoznának, elmondta részletesen, mit csináljon a brüsseli állomásra érkezésekor s még azt is megírta, mit kiáltson oda a bérkocsisnak: «Allé, rü dü Nord número szoaszant ön Bé», egészen úgy írván magyarul, a hogy ki kell mondania francziásan; de nagyobb biztonság okáért egy czédulára franczia helyesírással is följegyezte lakása címét, hogy átadja a bérkocsisnak. Nénje testvérök, Horváth Alajos feleségével, Lukáts Marival akarta fölkeresni, ki őt nagyon szerette volna megismerni, de ezt leányának halálos betegsége itthon tartotta.⁵⁹ A kedves rokoni látogatás mellett az átutazó magyarok is föl-fölkeresték; így gróf Wenckheim Gyula, báró Jósika Leó, Degré Alajos, gróf Lázár Móricz stb. De bizony gyakran tapasztalta, hogy «nagyon kevés magyar emberben lehet bízni».⁶⁰

Brüsszelben Horváth rendkívül sokat dolgozott. Kora reggeltől gyertyagyújtásig s esti 7 órától éjjeli 12 óráig, igen kevés kivétellel, mindennap íróasztalánál ült. A dolog szenvedélye volt, másként élni már nem is tudott volna és a mellett egészségesnek érezte magát.⁶¹ De tudta, hogy egészségére gondot kell fordítania. Július és augusztus hónapját tehát 1857-ben és 1858-ban arra szánta, hogy testét «tatarozza» a blankenberghei fürdőben,⁶² mert tapasztalta, hogy a «küzdés a hullámokkal nem

⁵⁷ Magam is bizonyíthatom, a mit Jósika mond Horváthról (iv. 150.), hogy «Szebb kéziratot, mint az övé, nem lehet találni.»

⁵⁸ Nénjéhez, 1850 május 30. Figyelő, xx. 189.

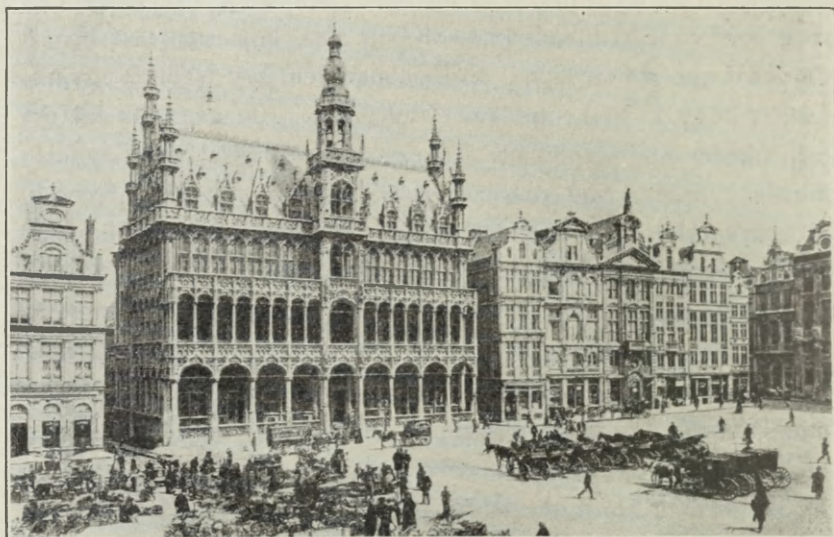
⁵⁹ Horváth Alajos levele Mihályhoz 1858 május 4. Horváth Lajos gyűjt.

⁶⁰ Horváth Toldyhoz július 12. Akad. TLT. LXX. 312.

⁶¹ Mari nénjéhez 1858 december 8. Figyelő, xx. 191.

⁶² Teleki L. évnélküli (június 6.) levele szerint (Horváth L. gyűjt.) Jósika Leó azt mondta neki, hogy Ostendébe megy.

kevésbé aczélozza a testet, mint a küzdés a balsorssal a lelket». ⁶³ Itten hallotta, ⁶⁴ hogy Klapka visszatért Genèvebe, a kormánnyal a telekvásárló-szövetség nevében folytatott pert Duroveray és Puky Miklós megnyerték s így a Genfi-tó visszahúzódása következtében nyert új telket Horváth és Klapka 16,000 frankért megválthatják. Horváth beleegyezett, hogy a vételár felét Duroveray fizesse, azután pedig valamikor a házat

70. A BRÜSSELI KIRÁLYI PALOTA.

mindenestül eladják s a nyereségen megosztozzanak. Így a kis Arpád is jól járt s Horváth, tekintve háza rendkívül kedvező fekvését, szép nyereséghez jutott. Horváth különben már 1858 februárius — március 2-án tartózkodási engedélyt (Permis de Séjour) nyert a genèvei kantontól, hogy egy esztendeig Genèveben, Eaux Vives községben, Charles Duroveray házában tartózkod-

Jósika Leó (Miklós fia) feleségével 1857-ben járt Brüsszelben és Ostendében (Dézsi id. h. 336.), de 1858 július 12. id. levelében Horváth maga írja Toldynak, hogy »tavaly» Blankenbergben (Ostende szom-

szédóságában) igen nagy hasznát vette a tengeri fürdőnek.

⁶³ 1858 július 12. id. lev.

⁶⁴ Klapka Horvathhoz augusztus 7. Horváth Lajos gyűjt.

jék;⁶⁵ az engedélyt 1859 februárius 16-án s azután évről-évre megújította,⁶⁶ de körülményei úgy alakultak, hogy Brüsszelből, hol — a fürdőzésből hazatérve, lakást változtatott⁶⁷ — nem svájci kis birtokára, hanem Olaszországba kellett mennie.

XV. NEVELŐSÉG OLASZORSZÁGBAN.

HORVÁTH MIHÁLY édesanyját 1858-ban a főrangúak közül többen sürgették, hogy folyamodjék s fiát is vegye reá a kegyelemért való folyamodásra. Az édesanya csakugyan beadta kérését, nénje pedig már biztatta is Mihályt, hogy ne vonakodjék hazamenni azért, mivel Szegedre fogják belebbezni; testvéri szeretettel gondoskodik róla, jó helye lesz nála. Horváth hálásan köszönte testvéri gyöngéd szeretetét; de mégis arra kérte őt és testvéreit,¹ hogy ha édesanyjukat reménynyel kecsegtetik is végső napjaiban, hogy a jó öreg reménynyel lépjen sírjába, ő maga ne nagyon reméljen, hogy utobb a csalódás keserűségét ne kelljen megízlelnie. Hiszen bizonyosan mondhatja, hogy ha az ő folyamodására tagadó lett a válasz, még inkább az lesz máséra, ha édesanyja is az a más. Andrássy grófné is 5–6 éven át hiába követett el minden a fiáért; most félesztendeje megkapta ugyan, de csak azért, mert ő maga folyamodott. Márcziusban azonban a brüsseli osztrák követ is megszólította az utczán, hogy mitevő lesz? Horváth azt felelte, kész reá, ha reményt adhat, hogy jobb lesz a siker, mint a multkor; a követ azonban, természetesen, nem volt hajlandó igennel felelni.² Hiszen még az újraelakult Akadémia sem vehette vissza őt tagjának. «Mit csináltok a

⁶⁵ A Permis eredetije a M. Nemz. Múzeumban, 440. Oct. Hung. 18. sz.

⁶⁶ Ekkor 1860 január 1-ig; azután 1861 október 20-ig; 1864 november 19-ig; 1865 február 25. és 1866 márczius 2. (hat hónapra). U. o.

⁶⁷ Toldyhoz 1858 szeptember 7. Akad. TLT. LXX. 313.

¹ 1858 februárius 21. Figyelő, xx., 189.

² Horváth Toldyhoz, 1858 márczius 13. TLT. Akad. LXX. 308.

nefastus-tagokkal? Kérdezte Toldytól.³ — Hallgatva kihagyjátok-e a névjegyzékből, vagy positive megemlítve törliket ki, hogy legyünk a tudományos világban is élve-halottak?» «A nefastusok nincsenek már rég a tagok lajstromában — felelte Toldy,⁴ — de helyeik, úgy hiszi, üresen maradnak.» Azonban rosszul hallotta, hogy most már remélheti megkegyelmezését. «Édes urkám!» — írta bájos, okos tanítványa, Batthyány Ilona⁵ — sajnáljuk mind, hogy nem kapott engedelmet hazajönni és talán én értem legjobban, hogy haza lehet kíváncozni, mert mama, ámbár nagyon szereti az országot, néha mégis csak azt mondja, jobb volna külföldön lenni. De hát mit búsulunk? Rossz dolgunk van nekünk most, de talán jó lesz később és akkor én jó urkámat bizony triumphusban fogom idehozni!»

»Búsulok és szívem mélyéből sajnálom önt és szegény anyját» — írta Batthyány özvegye ugyanakkor; de Toldy úgy hallotta,⁶ hogy valaki, talán Horváth édesanyja, még ezen visszatartás után is járt Albrecht főherczegnél vagy a főherczegnénél, a ki igen nemes érzésű asszony s némi biztatást vett volna.

Horváth Mihály inkább nyolczvanéves édesanyja, mint a maga csalódásán szomorkodott. Hiszen édesanyját mindenkinél jobban szerette. «S az igazi szeretet — írta nénjének⁷ — melynélfogva alig mulik el nap, hogy róla meg ne emlékezzem, s ne kívánjak neki az égből minden jót, úgy sem szorul azon formalításokra, melyeket csak idegenektől várunk még inkább. Oh be szeretném már őt látni, szép öreg arczával! Mondd meg neki, hogy ezerszer csókolom őt; s hogy ha mindig csuklik, midőn róla emlékezem, úgy tán sohasem is hagyja el a csuklás.» Édesanyja azonban az újesztendőben elhúnyt s Horváth fájdalma annál súlyosabb volt, mivel azt hitte, hogy őt más gyógymóddal még meg lehetett volna menteni.⁸

³ 1858 május 1. U. o. 309.

⁴ Május 5. Horváth Lajos gyűjt.

⁵ Június 12. U. o.

⁶ Horváthhoz 1858 július 2. Horváth Lajos gyűjt.

⁷ Deczember 8. Figyelő, xx. 191.

⁸ Nénjéhez 1859 februárius 8. U. o.

Ilyen lelki gyötrelem és bánat közben hitta meg őt gróf *Károlyi Györgyné* Genovába tizenkétéves leányának, Pálmának nevelésére. Károlyiné testvére volt Batthyány özvegyének s 1844-ben erről a két grófnéről, a két Zichy-leányról írta Petőfi,⁹ hogy látta a két tündérvirágot, borús hazánknek két sarkcsillagát, a kik mint égi jelenések álltak előtte s hallotta édes ajskaik zenéjét, hallotta őket halkán mondani, mit tetteik rég fennszóval beszéltek, hogy

ők a honnak hű leányai.

Mind a ketten híven álltak férjeik mellett a szabadságharcban is; és

Batthyány kivégeztetése, gróf Károlyi György elfogatása és súlyos pénz-

büntetése után amaz a számkivetés, emez pedig a rendőri zaklatás ke-

serőségeivel is megismerkedett. Károlyiné a leghazafiasabb szellem-

ben neveltette fiait: Gyulát, Viktort, Gábort, Ti-

bort és Istvánt, a kik történelmi nevüket utóbb újabb érde-

mekkel gyarapították.¹⁰ Ebben az időben már részben elvégez-

ték, részben folytatták közép- és felsőbb tanulmányaikat. Palma

nemcsak édesanyja,¹¹ hanem mások szerint is «kedves, szép,

okos, jószívű, eszes kis portéka volt, a ki szeretett tanulni és könnyen tanult». Nagyon lelkesedett hazája iránt, a melyet

azonban még nem ismert s így magyarul is hibásan beszélt. Nagy örömmel, nagy meglepetéssel hallotta azt a kedves hírt,

71. HORVÁTH MIHALY ÉDESANYJA.

⁹ Batthyány és Károlyi grófnék.

¹⁰ Életrajzaik Szinnyei v. és Révai Nagy Lexikona XI. kötetében.

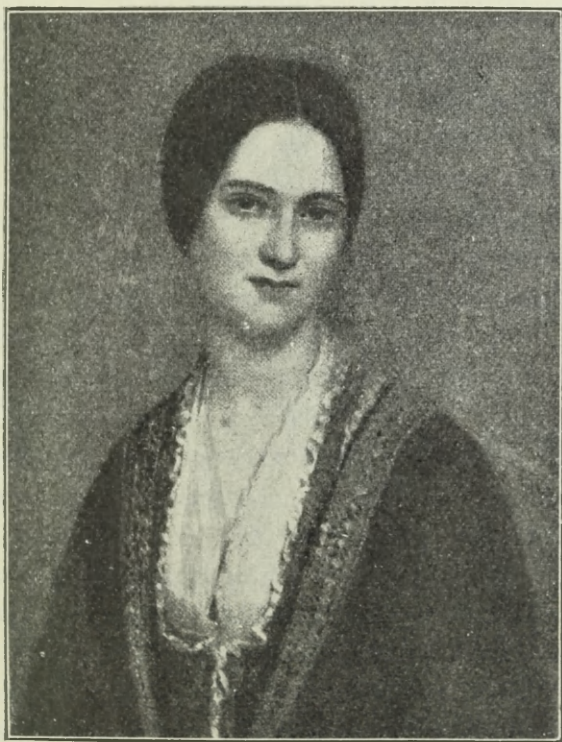
¹¹ 1859 februárius 6. Genovából Horváthhoz. (Horváth Lajos gyűjt.) Az alábbi részletek innen valók.

hogy talán a Batthyány-leányok szeretett tanítója, Horváth lesz az ő nevelője is. Nyakába borult édesanyjának s végtelen örömmel mondta, hogy «Úgy már meg nem felejtetek kedves honi nyelvem».

Károlyiné azonban a magyar nevelés vezetésén és bevégzésén kívül a hittanítást is Horváthra akarta bízni. Palma — édesanyja szerint — még eddig semmiféle vallásos oktatásban nem részesült. Tanulta és jól ismeri az ó- és újszövetségi szentírást, misére is jár vasárnaponkint; de a katekizmust és a gyónást nem ismeri s talán azt sem, mi a bűn; egészen ártatlan. Nem akarta, hogy vallásra *Dupupit* kisasszony tanítsa, ki nagyon is túlságos és rajongó, már pedig ő Palmát nem akarta apáczának nevelni s inkább várt; a francia és az olasz papokban pedig nem bízott. De Horváthról tudja, hogy úgy fogja vezetni, a hogy kell; sem istentagadót nem akar belőle nevelni, sem túlságos pápistát vagy jezsuitát. Reméli, hogy jólelkű magyar hölgy, jó, hű honleány, okos asszony és anya lesz, ki családjá, hazája és az emberiség iránti kötelességeit teljesíti.

A grófné attól tartott, hogy az osztrák kormány őt valami családi érdeknél fogva, vagy fiai ellen való fenyegetéssel olyan országba menni kényszeríti, hová Horváth nem követheti s így figyelmeztette is, hogy nevelői állása nem egészen biztos. Hiszen a múlt nyáron sem engedték meg neki, hogy atyját meglátogassa. A nevelésért Horváthnak évenként 2000 frankot ajánlt, ha pedig a kormány vagy más kényszerítő okok miatt oly országba kellene mennie, hová Horváth nem jöhet, egyévi díját kárpoztulásul adná. Jövedele idejének meghatározását reá bízta; ha egy hónappal előbb vagy utóbb jön, nem a világ; s a politikai helyzet kialakulásával egy hónap múlva ő is határozottan megírhatja, itt maradhat-e, vagy Svájcba megy. A háborút mindenki bizonyosnak tartja; Velenczében már több ismerőst bezárták s «az idevaló nagy státuszférfiú», Cavour a minap azt mondta, hogy «Egy kis türelem s megigérem, hogy nemsokára igen érdekes újságot hall».

Horváth ¹² bár nehezen, mégis rá szánta magát, hogy teljes szabadságát feláldozza, de jövődjének biztosítása miatt kénytelen volt vele. Idáig megfeszített munkával csak megszerezte a mindennapi kenyeret, de érheti valami baj, minek következtében nem dolgozhatnék tovább. Párisból Teleki is biztatta; ¹³

72. GRÓF KÁROLYI GYÖRGYNÉ LEÁNYKORI ARCZKÉPE.

hiszen kedves hírek járnak mindenfelé s már ő is kezd remélni. Palma pedig kedves tanítvány lesz, mert az ég gyönyörű tehetségekkel áldotta meg s a mellett olyan jó, a milyen szép. De mielőtt Olaszországba menne, küldje el neki a Corpus Jurist, mert lehet, hogy szükség lesz rá; de mindenesetre jó készen

¹² Levele nénjéhez 1859 februárius 8. Figyelő, xx. 192.

¹³ Februárius 22. Horváth Lajos gyűjt.

állni, mert a háború naponkint valószínűbbé válik. Horváth ugyan kissé restelte, hogy éppen akkor kell mennie, mikor a háborús hírek mindinkább erősödnek, de mégis élni kívánt az alkalommal, hogy — a mivel már Károlyiné is kecsegtette,¹⁴ Genovában a városi, az egyetemi és a Doria-könyvtárban kutasson, ha már a velenceibe be nem juthat; mert nagy történelmének nagyon inséges alakban megjelent első kötete után¹⁵ most a második kötetben Nagy Lajos korával foglalkozik, Lajos és Zsigmond pedig szövetségben éltek Genovával, ott tehát adatokat remélhet. A kis Batthyány Elemér is örömmel hallotta,¹⁶ hogy kedves urkája Olaszországba megy leczkéket adni a kis Pálmának; de Ilona arra kérte Horváthot, szidja meg öcscsét rossz írása miatt. «Nagyon hamar írta levelét — mentegette mégis; — de azért tisztább lehetne.»

Horváth 1859 márczius elsején¹⁷ hagyta el Brüsselt s vele jó barátait: Jósika Miklóst és feleségét, Ludwigh Jánost stb. Franciaországon át ment Marseillebe s onnan hajón Genovába. Először tett a tengeren nagyobb utat s a hullámok a viharos időben tizenkét óra helyett harminczhat óráig tánczoltatták hajóját, mi nagyon megviselte.¹⁸ Így nem a legjobb hangulatban, de mégis szerencsésen kötött ki a szép márványpaloták városában.¹⁹ Könyvei csak később érkeztek meg a katonaszállítás és a miatt, hogy a határszélen darabszámra megvizsgálták.²⁰ Jósikáék, mióta Horváth elment, grabusszal mulatták magukat, szobájukat el nem hagyták és grippjük miatt senkit sem fogadtak; Ludwigh pedig a magyar ügyről politikai röpiratot készített²¹ s Európaszerte terjesztette; mert a ki még tollfegyverét is leteszi, azzal nem alkudoznak. Nem emberi akarat,

¹⁴ 1859 februárius 6. U. o.

¹⁵ Toldynak februárius 24. Akad. TLT. LXX. 314. Majdnem szóról-szóra u. a. nap nénjének is, Figyelő, xx. 192.

¹⁶ Márczius 20. Horváth Lajos gyűjt.

¹⁷ Februárius 24-iki levelei szerint ekkor indul.

¹⁸ Nénjéhez április 28. Figyelő, xx. 193.

¹⁹ Nénjéhez április 10. U. o.

²⁰ Ludwigh levele márczius 25. Horváth Lajos gyűjteményében. Ludwighnak 25 levele van, mind évszám nélkül, de ezt minden esetben könnyű volt meghatározni.

²¹ Nouvelle page de l'histoire des Habsbourges. Bruxelles, 1859.

hanem a viszonyok súlya határoz; s európai érdek, hogy az osztrák birtok-keveréknek vége legyen.²²

Károlyiné a kis Pálmával és Dupupit kisasszonynyal a Hôtel Federből, a hol Horváth is megszállott, csakhamar kiköltözködött S. Francesco *d'Albaro* faluba,²³ mely kelet felé csaknem összeépült Genovával s a Nervi felé vivő országút déli oldalán a tengerig, a Golfo di Genováig szebbnél szebb villákkal terjed. «Te ott a tengerben eviczkélhatsz — írta neki Ludwigh,²⁴ — mi itt sárban pocsekolunk.» Azonban a háborús körülmények előbb kifejlődvén, mint hitték, április 29-én a Károlyi-családdal tengeren Marseillebe s onnan vasúton ment Genèvebe, hol a Rue des Paquis 43. száma alatt lakott. Megvallotta,²⁵ hogy ki sem mozdult volna Brüsseltől, ha tudja, hogy csak ily rövid ideig maradhat Genovában, mert már nagyon megúnta a sok költözködést; de azt hitte, ez már utolsó állomása lesz és az osztrák háború következtében valahára hazamehet Magyarországra. «Adja Isten — írta neki Jósika is,²⁶ — hogy mielőbb kergethessék Pesten a pagátot, különösen pedig hogy olyan medve bőrre játszhassanak, melyet már meglóttek s mely — Kecskeméthy Aurél szerint — dácédément föl nem kel többé.» Horváth Genèveből, hol saját telkén, a Duroveray-házban lakott, közölte vele, hogy a magyar haza felszabadításának előkészítésére Párisban Kossuth, Teleki és Klapka nemzeti igazgatósággá alakult s Kossuth Angliában népgyűléseken szónoklatokat fog tartani, hogy a már kimondott semlegesség dacára is jó hangulatot keltsen a magyar ügy iránt.²⁷ Jósika helyeselte,²⁸ hogy Horváth nem ír meg mindent (a mit ő maga bizonyára Telekitől és Klapkától hallhatott), mert eddig is az volt a főbajunk, hogy eljárt a szájunk. A tervet azonban ő is tudta s azt igen jónak, sőt «az oláh közmondás alkalmazásával: tácse si

²² Ludwigh márczius 25. id. lev.

²³ Horváth levele nénjéhez április 10. Figyelő, xx. 193.

²⁴ Márczius 25. id. levele.

²⁵ Nénjének, április 28. Figyelő, xx. 193.

²⁶ Május 12. Horváth Lajos gyűjt.

²⁷ Kossuth, Irataim, I. 238–240. és 244–315.

²⁸ Május 12. id. lev.

fácse, — azaz hallgass és tégy! — kivihetőnek is tartotta». «A mi jövőnk, édes barátom — folytatta hosszabb politizálás után — koránsem oly derűs, még a legjobb esetben is, mint annyi másé, kikre hivatal, vagyon, kényelem vár. — — — Ha tehát haza is nézek s talán kergetjük a pagátot (minek már csak azért is igen-igen nagyon örülnék, mivel azt oly jó emberünkkel s barátunkkal, mint te, tehetjük), állandó maradás ránk nézve alig remélhető. Miből élnénk ott, s mi hasznunkat vehetné az a kedves-kedves haza, ha táplálati gondok között elsorvadnánk? De azért nincs ember, ki teljesebb szívből örülne, mint mi, ha a jobbakra jobb szerencse vár s a haza visszaszerzi azon méltóságos állását, a mely azt népei intelligenciájánál s multja dicsőségénél fogva megilleti, mint a szüleányt a koszorú.»

De míg ők hazavágyódtak, *Batthyány* özvegye irigyelte Horváthot, hogy a szép, regényes Genèveben lehet. «Bárcsak maradtam volna én is e szép országban», sóhajtott, midőn megírta, hogy Pesten az idén nem igen készülnek a tánczra; az idő nagyon komoly ahhoz, hogy az ország csupa tánczczal legyen elfoglalva.²⁹ Jósika is mulatott az osztrákokon, kik hadijelentéseik szerint mindig győznek, de hátramennek, míg a francziák, szárdok igazán diadalt aratnak és «Garibaldi is neki- gyujtott!» Otthon pedig kisül, hogy az osztrák-párt 12 mágnásból áll, a kik közül kilencz nem is magyar s oly emberekből, kik «a multkor» rossz fát tettek a tűzre. «Kedvem derült — írta Horváthnak;³⁰ — adjon az év jót a sok rossz után!»

Klapka június 5-én sürgetve kérte Kossuthot, hogy Londonból Torinóba menjen s a magyar ügyeket a nemzeti igazgatósággal onnan intézzék;³¹ de semmi nyoma sincs annak, hogy a mozgalomba barátját, Horváthot bevonni akarta volna.³² A július 12-én megkötött villafrancai fegyverszünet különben is elvette minden reménységüket, s meg kellett kezdeni az

²⁹ 1859 május 24. Horváth Lajos gyűjt.

³⁰ Június 1. U. o.

³¹ Kossuth, *Irataim*, I. 333.

³² A levelek u. o. I. 334—361.

Turin 1. August 57

Lieber Freund,

Seitlangender Bitte ist Saegs
in Lagen zu kommen zu lassen. Ihr
Befinden ist sehr ungesund
als ich, ich ist mit einer
am heiligsten garten geboten
worden. Moryan und ich soll über
die Lagen antworten werden. Die
aiman Leute kommen in einem
Lager Ordnung sind mit wasser
schiffen Kapitation und mit
Pepel in den für wasser wird
die beiden garten bittet, ich
mit braunen zu wollen, noch ich
mit allen Lagen Abend in die garten
wirdigen für einen pfaffen mit
nachwärts auf einen zu langen
den für einen.

Die Zeit zu sagen ist das mit
die Lagen sind. - Gott an allen
Freund, ganz der mein

Klein

olaszhoni magyar sereg feloszlatását.³³ Klapka augusztus 1-én Torinóból Horváthot kérte meg, hogy az Olaszországból Svájcba vonult Kossuthnak és Telekinek ebben az ügyben leveleket juttasson el. Valószínűleg előbb érkeznek azok — úgymond — mint ő maga, a kit négy hét óta lassú tűzön sütögetnek. Csak másnap döntenek a legió sorsáról. A szegény emberek példás rendben várakoznak s valóságos stoikus nyugalommal néznek sorsuk elé. Horváth útján kérte direktor-társait, hogy a két zászlót ne égessék el, mert még nem érkezett el a nap estéje s a mostani állapotok nem biztatnak tartós békével.³⁴ Pár nap mulva már Horváth is kérte a nénjét,³⁵ hogy ne bizzanak visszatéréseben. Ez a remény, mint annyi más, ismét füstbe ment. Az újságokból látta, hogy otthon az utolsó események után nem történnek oly tetemes változások, a mik ezt a reményt igazolnák.

Még Genèveből üdvözölte kedves volt tanítványát, Batthyány Emmy (Emanuela) grófnét, a ki Dákán szeptember 4-én kelt egybe gróf Batthyány Gézával³⁶ s azután november 11-én mostani kedves tanítványával «a fecskék s golyák vándorútjának irányában téli tanyára utazott»³⁷ Nizzába, hová november 18-án érkezett meg, s ott a családdal a Rue Longchampon levő Loupias-házban szállt meg. Örült, hogy ide jöttek telelni, mert örökös tavasz van itt télen is és a narancsok, citromok javában érnek a szabad levegőn és mert így hosszabb ideig használhatja a tengeri fürdőket.³⁸

Ide most már hazulról is saját nevére érkeztek a levelek, a mik mindinkább tanuskodtak az osztrák kormány végső erőfeszítéseiről s a nemzeti szellem ébredéséről. Igazán megkapó

³³ U. o. I. 479—522.

³⁴ Klapka Horváthhoz 1839 augusztus 1. Horváth Lajos gyűjt.

³⁵ Augusztus 7. Figyelő, xx. 194. Nénje éppen előtte való nap, 6-án sürgette, hogy írjon már, mert ilyen sokáig még sohasem várakoztatta meg levelével. (Horváth Lajos gyűjt.)

³⁶ A családi értesítés Horváth Lajos gyűjt. Géza gróf, László fia, akkor még csak 21 éves volt (szül. 1838. június 1.)

³⁷ Terve szeptember 3. Toldyhoz. Akad. TLT. LXX. 315.

³⁸ Nénjének november 18-án. Figyelő, xx. 194.

pl. az esztergomi bazilika fölszenteléséről szóló névtelen hosszú levél,³⁹ mely az uralkodóról és az uralkodóházban levő meg hasonlásról is tartalmaz bizalmas közléseket. Ezeket a híreket tovább adta száműzött társainak; pl. a Konstantinápolyban élő *Karacsay* Sándor grófnak már október 12-én írt az otthoniak hangulatáról, a Kazinczy-ünnepéről stb. Azonban *Karacsay* úgy találta,⁴⁰ hogy a Kazinczy-ünnep rossz időben történt; olyan az, mikor az ember naplementekor ébred fel. Miért nem született Kazinczy májusban? Ha akkor, az olasz háború kitörésekor ünneplik, sok minden másképp történik. Most azonban már valami félesztendeig a külügyi politikában semmi sem történik az osztrák ellen. «Rád hivatkozom, ki hazai történetünkben egész életedben buvárokodál — szólt, — lehet-e józanon s őszintén föltennünk a háromszázados tapasztalás után, hogy az Osztra-ház alatt nemzetünk valaha kivergődjék alárendelt helyzetéből? Szerintem ez lehetetlen; sőt még azt is hozzáteszem, hogy ha hazai kormányunk constitutionalis rendszerbe lép és él az osztra alatt egy nemzedéken át: a szláv és oláh elem annyira ki fogja magát nőni a constitutio szárnyai alatt, hogy míg a világ világ lesz, többé ki nem tehetjük szűrüket határunkról. Erre az osztrának gondja és módja lesz.» Félt az egyoldalú kiegyezés-től s úgy hitte, az emigrációnak is bele kell szólnia a dologba, mert az otthon fölébredt közszellemnek csak ez adhat jó irányt, mivel a bennlevők nyakán hurok van. Röpirattal vagy havi folyóirattal kellene fölvilágosítani őket s ezeket Puky Miklós genévei nyomdájából becsempészni, mint Herzen iratait Oroszországba. «De — tünődött — ki írja meg? Mert ahhoz tudni is kell . . . Ezt leginkább s legjobban te tehetné meg. A tárgy oly komoly, hogy tolladra érdemes és belevág szakodba. Ugyanis az argumentumok legvelősbjei hazai történetünkből meríthetők; ehhez járulna az európai politika jelen helyzetének taglalása s az innen logikailag származandó fordulat a világ

³⁹ November 16. Horváth Lajos gyűjt.

⁴⁰ 1859 november 23. Konstantinápoly.

8 oldalas levél, Horváth Lajos gyűjteményében.

sorában; s mindezeknek conclusiojául az, hogy bárminemű transactio az osztrával halálunk. Világos, hogy jelenben respublicai törekvésekkel nem szabad gyanúsíttatnunk magunkat; de statisztikai adatokkal lehet támogatni, hogy a magyar korona területe túlon-túl elég az európai egyensúlyban betölteni az osztra-birodalom bukásával megürülő helyet. Ilyen koronának könnyen akad gazdája. Célunk a divortium. De az ígét hirdetni kell, hogy malasztja legyen.»

Horváth valóban maga is akart röpiratot írni, mert éppen azok, kiknek a kormányokra valamely befolyásuk van, olyan-fajta lapot, mint a genëvei *Esperance*, kevesen és ritkán olvasnak. A lapok, Angliát kivéve, különben sem hatnak a kormányokra; jobban lehet hatni röpirattal. De ezt azután, Karacsay tanácsa szerint,⁴¹ áldozatok árán is meg kell küldeni minisztereknek, követeknek s más államférfiaknak, a mellett francziául és angolul is kiadni, a magyart pedig, talán Károlyi grófné otthoni összeköttetéseinek felhasználásával, Magyarországra beküldeni. Horváth azonban, egyéb történelmi munkákkal elfoglalva, vagy mivel még sem akart visszatérni a politikai térre, ezt a röpiratot sohasem írta meg; ellenben meghallgatta Karacsay röpiratát, melyet — kéziratból — neki Károlyi grófné olvasott fel⁴² a végből, hogy «mivel ő az írás mesteriségéhez nem ért», a szerkezeti hibákat Horváth javítsa ki, de az eszmén s modoron ne változtasson s az egészet, ha lehet, Pukynál nyomassa ki. Ez azonban, úgy látszik, szintén nem történt meg.

Mindamellettt Horváth hatott a magyar olvasóközönségre politikai tekintetben is történelmi műveivel. Mikor 1858 végén *történelmi zsebkönyve* végre csakugyan megjelent,⁴³ a sorok között olvasni szerető magyarok, különösen Fráter Györgynek,

⁴¹ 1860 januárius 11. Konstantinápoly. Horváth Lajos gyűjt.

⁴² Karacsay Horváthhoz februárius 14. U. o.

⁴³ Történelmi Zsebkönyv. Rajzok a magyar történelemből. Írta Hatvani Mihály. Pest, 1859. 8r. 588 lap. Hunfalvy János már a Pesti Napló 1858. évi 248–9-iki számában ismertette.

az osztrák politika áldozatának remek életrajzában, az akkori viszonyokra is illő politikai vonatkozásokat kerestek. Ezen hatás alól még báró Kemény Zsigmond sem szabadult,⁴⁴ mikor regényét, a *Zord Időket*, szintén politikai vonatkozásokkal telve írta meg. Egyszerűbb olvasók német-gyűlölő megjegyzéseket írogattak be Horváth könyvébe. «Ezek a német urak sületlen szamarak — vélte az egyik, inkább saját korára, mint a xvi. századra gondolva — s nem voltak képesek a nagy Fráter Györgynek rejtett eszméit felfogni.» És mikor odaért, hogy Castaldo ötven társzekér harácsoltsággal távozott az országból, odafirkantotta: «És jött, mint a jelenben is jönni szoknak, mint akasztófáról esett kiéhezett zsványok». «A mostani németek egy cseppel sem jobbak»⁴⁵ stb. Milyenek lehettek azok a gondolatok, a miket le nem írtak!

Könyvét, a mely tíz, részben művésziiesen feldolgozott tanulmányt, részben csak egyszerű közlést tartalmazott, nem igen vették ugyan, de szívesen olvasták s jó hatást keltett az is, mikor az Egyetemes Magyar Encyclopaedia I. kötetének 1859. december 10-én kelt előszavában a szerkesztőség «Hatvani Mihály magyar tudós»-t szintén a munkatársak közt sorolta fel s Hatvanitól ebben a kötetben már olvashatták is Aba Sámuel király és Szent Adalbert prágai püspök életrajzeit.⁴⁶ Kivált ezt az utóbbit gyönyörű leírásnak tartották.⁴⁷ Olyan elismerés, a milyenben azelőtt is kevés magyar lexikális cikk részesült.

Azonban nemcsak tudományos, hanem politikai esemény is volt, hogy Horváth Mihálytól «*Magyarország Történelmének*» első kötete, a melyet «újonnan Dr. Hatvani Mihály» dolgozott

⁴⁴ Irodalomtört. Közl. 1904. 47–59.

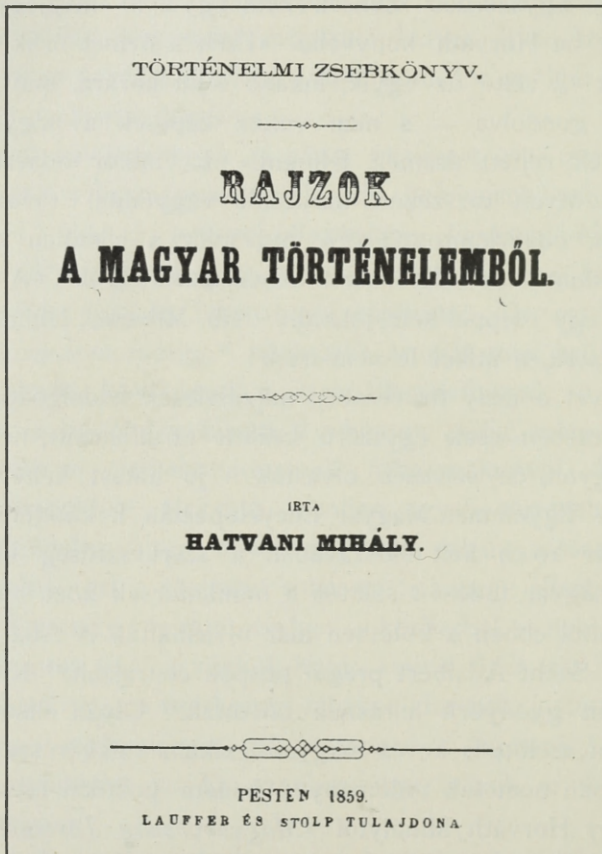
⁴⁵ A Zsebkönyv D. 60. jegyű példánya a kolozsvári egyetem magyar tört. semináriumában, 407., 455. l.

⁴⁶ A II. kötetben (1860.) Álmos, Árpád apja, és Álmos, Géza király fia; a III. (1861.) Anasztázia, (I. Endre felesége), I, II. és III. András király, András hg. (II. András fia) és egy másik András hg. (V. István fia); a IV-ben (1862.) Ágnes (III. Endre felesége)

és Árpád, a honalapító életrajza van benne. Az V. kötet csak 1866-ban jelent meg s ebbe és a többiekbe már nem írt; az ő rokonszenves életrajza a IX. k. 276–8. lapján van (1871.). Némelyik cikke egész tanulmány; pl. az Árpádról szóló tizenket hasábra (IV., 953–964.) terjed; de nem vette fel Kisebb Munkáiba.

⁴⁷ Batthyányné Horváthhoz 1859. november 27. Horváth Lajos gyűjt.

át, 1860 márczius idusára (a mely Csenkey és Forinyák életébe került) teljesen elkészült⁴⁸ s ezt még azon évben követte a második;⁴⁹ 1863-ban pedig az egész hatkötetes mű a közönség kezében volt,⁵⁰ még pedig a harmadik kötet óta, a Hatvani-név

74. HORVÁTH TÖRTÉNELMI ZSEBKÖNYVÉNEK CZIMLAPJA.

elhallgatásával, tisztán mint Horváth Mihály munkája. Horváth — enyelgett Jósika — «Heckenastot nem vádolhatja, mert

⁴⁸ Heckenast Gusztáv tulajdona. I. kötet. A magyar nemzet Európába költözéséről 1301-ig 8r. iv+501 lap.

⁴⁹ Az Árpádház kihaltától a mohácsi ütközetig, 736 lap. Az első két kötetet a Budapesti Szemle ismertette 1861. xi. 236.

⁵⁰ A III. kötet (1861.) 725 lapon a linzi békéig, a IV. (1862.) 543 lapon a szatmári békéig, az V. (1863.) 455 lapon II. József haláláig, a VI. (1863.) 422 lapon a bécsi kongresszusig ment. A lapok nem ösmer-tethették munkáját.

előre is úgy feldicsérte és magasztalta munkáját, hogy szegény Szalayt méltán lehet sárgaságtól félteni».

De mialatt minden tanult magyar ember ezen az újra írt történelmen lelkesedett, költségéből kifogyva a száműzött író a honoráriumnak még hátralevő csekély részét kérte a kiadótól. Maga a hatóság akaratlanul is könnyített anyagi helyzetén, mert a pesti cs. kir. országos törvényszék kiküldött osztálya, mint csödbíróság, végre, majdnem 11 esztendő múlva, csődöt hirdetett «haditörvényszékileg elítelt volt csanádi püspök Horváth Mihálynak minden ingó és ingatlan vagyona ellen»; perügyelőnek Sárói *Szabó* Albert ügyvédet, ennek helyetteséül pedig dr. Schmid Titust rendelte ki s felhívta mindazokat, kik a csödbe került vagyonhoz bárminemű igényt tartanak, hogy a kiküldött osztálnál 1860 július elsejéig írásban vagy szóban jelentkezzenek.⁵¹ Nénje ezt igen örvendetes hírnek tartotta s az ügyet már át is adta egy *Kozák* nevű ügyvédnek, a ki Pesten Heckenasthoz közel lakik.⁵² Az elkobzott tömeg különben, kincstári számadások szerint, mindössze is csak 27.317 frt 69 kr. volt; a mibe be voltak számolva az árverésen eladott ingóságok, szarvasmarhák, gazdasági eszközök (1700 frt), a Csajághy csanádi püspök által átvett hátralékokból Horváthot illető rész (3316 frt 20 kr.), a kisorsolt földtehermentesítési kötvényért készpénzben befolyt összeg (21.346 frt 50 kr.) stb. Ezzel szemben a kiadások 27.317 frt 69 kr-ra rúgtak; és pedig a napi- és tiszteletdíjakon kívül a püspöki fundus instructus hiányzó tétéleiért a fiscus 5773 frt 39 kr. követelése fejében kifizettek 4963 frt 13 krt, Lonovics érseknek mint volt csanádi püspöknek követelése kielégítéséül bírói ítélet alapján tőkében és kamatokban 12.768 frt 67 krt stb.⁵³ Feltűnő, hogy a bevett pénzeket nem kamatoztatták s hogy kamat gyanánt egy kraj-

⁵¹ A 133. sz. hirdetmény a hivatalos lapból hiányosan kivágva Horváth Mari 1860 április 13-iki leveléhez mellékelten. Horváth Lajos gyűjt.

⁵² U. a. levélben.

⁵³ A Nemz. Múzeum Horváth-iratai közt a kimutatás czeruza-jelzéssel 1850-ben kelt, de csak 1859-ben vagy 1860-ban kelhetett, mert a tételek 1859 október végéig szólnak.

czárt sem vettek föl a bevételek közé. Végeredményében a bevételek és kiadások összege teljesen egy volt s így Horváthnak semmi sem maradt, azon az egy megnyugváson kívül, hogy egykori csanádi püspöksége címén többé senkinek sem tartozott. Nénje leveléből hallotta először,⁵⁴ de az újságokból is olvashatta, hogy utóda, dr. *Csajághy* Sándor csanádi püspök 1860 februárius 7-én meghalt s az uralkodó június 7-én már *Bonnaz* Sándort nevezte ki utódának.⁵⁵ Erről Horváth csak félesztendő mulva értesült. «Ki az a Bonnaz, a kit most csanádi püspökké neveztek ki? — kérdezte nénjétől az év végén.⁵⁶ — Honnan jött, mi volt azelőtt? Én sohasem hallottam hírét!» Pedig hallhatta volna, mert az ő csanádi püspöksége idejében, a szabadságharcz alatt Napoleon egykori hadnagyának fia mar tizedik esztendeje volt nagyörszi (triebswetteri) plébános, azután pedig «a temesi bánság és szerb vajdaság» magyar s német iskoláinak felügyelője, majd apát. Szelídlelkű, jóságos püspök lett belőle; de törvényesen kinevezett elődjének, Horváth Mihály-
nak nevét sohasem engedte beiktatni az egyházmegyei schema-
tismusban a püspökök névsorába.

XVI. KIEGYEZES VAGY FORRADALOM.

HŐSIKÁT nagyon meglepte,¹ hogy Horváth, a ki Nizzában, Piemontban lakik, saját nyilatkozata szerint semmit sem tud a magyarországi eseményekről. Pedig Nizzában, hová a fél világ összegyül mosakodni és sütkérezni, nem hiányozhatnak oly lapok, mint a Times, mely majdnem minden számában jól és lelkesen ír a magyarokról, továbbá a Nord, Indépendance, nem is említve a Pressét, Patriet, Débats-t s a

⁵⁴ 1860 márczius 2. Horváth Lajos gyűjt. Schem. cl. dioec. Csanádiensis pro MDCCC. 53. l.

⁵⁵ 1860 deczember 30. Figyelő, xx. 197. Bonnaz volt Csanád 85. püspöke.

⁵⁶ Bonnaz született 1812. augusztus 11. Meghalt 1889 augusztus 9-én.

¹ 1860 februárius 2. Brüsszel, Horváth-hoz Horváth Lajos gyűjt.

német és az olasz lapok egész seregét, a hol a magyar ügy napikérdéssé vált. Ezekből a lapokból tudhatná Horváth, hogy nálunk a két égető kérdés: *nemzetiség és vallás*, oly egyetértő, csodás magatartást, olyan élénk mozgalmat keltett, a milyenről idáig fogalmunk sem volt.

Istennek kétféle teremtése remél mindenben: a szerelmes és a kit a sors üldöz. «Miért ne remélnénk tehát mi is? — kérdezte Jósika. — Nem vagyunk a szerelmetesek azon kedves korában, extra quam non est vita; s nem vesztettünk-e eleget arra, hogy jogunk legyen valahára jobbat is remélni? De te, ki az aknában lakol; te, ki a csillagvizsgáló toronyban ülsz, jobban tudhatnád, mint mi, mit várhatunk a jövőtől; mert ott a szép olasz földön, hol a narancsok teremnek, érnek számunkra is a Hesperidák almái. Ott az útér, melynek lüktetése után hozandó a horoszkóp jövőnkről. Ha oly harcz keletkezik, mely az egész osztrák haderőt, vagy à peu près igénybe veszi, akkor még számunkra is virradhat; mert népünk erős, jóakarátú s imádja hazáját; az osztrák kormánynak pedig sikerült magát Magyar- és Oláh-, Cseh- és Németországban gyűlöletessé tenni. Egy villámcsapás és a szabadság angyala átszárnyalja a hazát kelettől nyugatig!»

Horváth is ebben reménykedett, a hazai mozgalmakat pedig jól ismerte, hiszen, bár tagadta, a legszorgalmasabb újságolvasók közé tartozott;² még a szegedi lapot is járatta,³ hazulról pedig rokonai, barátai megírták neki a fontosabb híreket. «Rá sem ismernél hazádra, úgy megmagyarosodott — írta nénje.⁴ — Attila, kis rojtos csizma, s ezüstrojtos nyakkendő: úgy örül a lelkem. Hát még a nők!» Csak azért ment el egy balba, hogy lássa a szép magyar ruhákat. «De volt is mente s magyar fejkötő; gondolhatod, nekem is. Az alsóvároson Mátyás király emlékezetére Kreminger apát a Mátyás király

² Batthyányné 1859 május 24-én kelt levelében is (u. o.) tréfálkozott vele, hogy fia új nevelője, Ráchay, épp oly szorgalmas újságolvasó, mint Horváth s előtte

is örökké el kell dugnia a lapokat, hogy «el ne lopja».

³ Nénjéhez 1860 június 9. Figyelő, xx. 195.

⁴ 1860 márczius 2. Horváth Lajos gyűjt.

által adott misemondóruhában misézett s igen szép beszédet mondott. Jólesett látni a sok magyar ruhát, mire régen vágytak; még a hivatalnokok is hordják, pedig nem szabad nekik; viselik a nemzeti szalagot; s a cigányok mindenütt játszsák a Rákóczit, Hunyadit, pedig az is tilos.»

Horváth bizony örült ennek, de búsult is, mikor nénje levelén felül németül nyomtatva találta a czég czímét: «Glas & Spiegel Niederlage des St. Ivánkovitss Wittwe in Szegedin». «Valóban szégyenpír futotta el arczomat, bú és szomorúság szívemet — korholta nénjét. — Istenem, hát az én családom tagjai is megtagadják nemzetiségöket?! Vagy azt írod tán mentségül, hogy azért jóézelmű vagy? Vigye csak minden magyar ember a maga ügyeit német nyelven, beszéljen, írjon németül s minden jóézelzés mellett is megszűnik lenni Magyarország.» Nem győzött eléggé csodálkozni, hogy nénje magyar asszony létére, a ki nem is tud jól németül, bármi okból német feliratokat, német czímet, pecsétet használ. Magyar fejkötőt visel és német pecséttel él. Neki többet így ne írjon. «Ha magyar vagy szívedben, légy az minden külsőségben is!»

Ha tehát azt írta Horváth, hogy nem tud újságot, ez csak az emigráció ügyeire vonatkozhatott. Kossuth újévi üdvözlétül elküldte neki arczképét,⁵ Teleki és Klapka leveleztek vele, tehát jó barátságban élt a nemzeti igazgatóságának mindhárom tagjával, hallott is tőlük oly híreket, a miket körülbelül lapjaiban is olvashatott. De a történelmi búvárlataiban elmerült tudóst a politikai izgalmakba nem vonták be; talán azért sem, mert tudták, hogy már ismételten folyamodott hazatérésért.⁶ Kiss Miklós ezredes sem említi őt azon tehetségek közt, kiket diplomáciai küldetésekre lehetne használni;⁷ pedig *Thouvenel*, az új

⁵ A szentesi múzeumban.

⁶ 1859 nyarán találkozott egy kanonokkal, a ki — mint Károlyi István grófné mondta Batthyánynak — (levele 1859 november 27. Horváth Lajos gyűjt.) azután beszélt visszajöveteléről «valakivel» s azt

a feleletet nyerte, hogy ha Horváth néhány sort ír a primásnak, az kieszközli a dolgot. De ismeretes, hogy Horváth ezt a pár sort nem volt hajlandó megírni.

⁷ 1859 végén. Idézi Kossuth, *Irataim*, II. 335.

francia külügyminiszter, épp oly szívesen fogadhatta volna könyvének egykori ismertetőjét, mint Kiss ezredes, kinek különben rokona és barátja volt.⁸ Horváth maga is úgy hitte, hogy őt sajtukucacznak tartják. «Ugyan miért írod nekem azt a

75. HORVÁTH ALAJOS CSALÁDJA.

Beleidigungot, hogy én egy infulás püspököt sajtukucacznak gondolok? — méltatlankodott Jósika,⁹ kit, mint nagyon elfoglalt író, szintén mellőztek. — Hiszen, magyar szólás szerint, a püspök nagy állat, kinek kisujjából is több kukacz telnék ki, mint az egész armada invincible austriaca.» De megbotránko-

⁸ U. o. II. 336., 406–416.

⁹ 1860 márczius 27. Horváth Lajos gyűjt.

zott azon, hogy Horváth őt viszont conspirateurnek tartja «Tudod — folytatta, — hogy évekig laktunk együtt a flamand Babylonban (Brüssselben) és — velem legalább — senkisémmel közölt semmit; pedig a békepart egykori alvezére (Almásy Pál) sokat tudott ám, de sohasem árult el *nekem* semmit s más oldalról sem valék soha conspiráló collegának felszólítva.» Azonban, miután tréfásan kioktatta őt a jó conspirator kellékeiről, megjegyezte, hogy bizonyos tekintetben mégis igazsága van. Conspirál *az egész ország* s nincs ember, ki nem óhajtana minélelőbb és *mindenáron* szabadulni «oly kormánytól, mely bennünket kipusztít, elnyom; sőt azon van, hogy a külföld előtt megbecstelenítsen; oly kormánytól, mely a Batthyányakat agyonlöveti s az Eynalten-féle zsványokat a vaskoronarend nagykeresztjével ékesíti fel; a mely már is darabokra foszlik szét s mégis 57 év mulva visszafizetendő 200.000,000 forintig akar minket újra kizsebelni, titulo freiwillige Lotterie-Anleihe, mi nem egyéb újra, mint kényszerű kölcsön. E piszkos, gaz, komisz, zsvány kormány ellen conspirálok én is, mint minden becsületes magyarhoni, bármely fajhoz tartozzék. Másféle conspiratorról nem tudok semmit. Ha van és okos: vivat!»

Valóban, Horváth is legfelebb Jósika szellemében volt összeesküvő. Élvezte és mérlegelte azokat a politikai és irodalmi híreket, a miket a forradalmi sajtóosztály egykori főnöke közölt vele, Jósika azzal fejezte be, hogy a lapok szerint egy francia most új csontot tud az emberi testbe nevelni; folynak tehát a tanulmányok a megifjulásról s az örök földi-élettről, minek végső győzelmét ők is elérhetik. «Hallom, a gönczölszekere rúdjának középcsillagában most egy arkangyal-congressus alakult ebben a tárgyban. Azon leszek, hogy te se maradj ki: cum indulgentia nubendí . . .»

Pedig, a hogy fényképének láttára Batthyányné megjegyezte,¹⁰ «bizony, ősznek látszik a mi papunk: a jóember haja». De

¹⁰ 1860 július 4. Horváth Lajos gyűjt.

vigasztalásul hozzátette, hogy minden fénykép idősebbnek mutatja az embert. Jobban megvigasztalta azzal, hogy mikor júniusban Ikerváron járt, a nép igen szépen fogadta a vértanu özvegyét. Csöndes tüntetés volt, a politikai ébredés egyik jele, mikor az elöljárók, bírák a tágas uradalom minden falujában hazafias beszédekkel üdvözölték, éljeneztek, virágkoszorúkkal halmozták el; s el lehet képzelni, milyen különféle érzés támadt az özvegyben, mikor viszontlátta a nagyszerű, de elhagyatott Ikervárat. Úgy tekintett rá, mint a hogy fogadni készült Horváthnak József nádorról még 1847-ben írt és most kinyomatandó munkáját. «Jaj önnek — írta; — szigorúan fogom bírálni. De mit gondol: 1847—1860 közt egy Jeges-tenger, vagy egy pokol fekszik.» Akkori szemével és lelkével fogja olvasni művét és hogy igazságtalanul ne ítéljen, annak olvasása alatt az ő kedvéért megczukozza minden keserűségét, mely azóta halmozódott fel szívében. «Hiszen az akkori Horváth Mihálynak egészen más embernek kellett lennie, mint a mi papunknak!»

«A mi papunk» most a Károlyi-családdal, Nizzából átköltözve, *Pegli*-ben lakott, hova Genovából nyugat felé ötnegyed óra alatt kocsival is ki lehetett menni, de vasút és lóvasút is minduntalan közlekedett a két város közt. «Valóságos földi paradicsomban lakom a tenger partján, egy roppant nagy és gyönyörű kert közepén — írta nénjének Horváth;¹¹ — a ház (a Villa Rostan) a hegyoldalban van, úgy hogy mind a tengert, mind a gyönyörű hegyes vidéket láthatom; mert míg előttünk a tenger terül el elláthatatlan határával, hátunk mögött

76. HORVÁTH JÓZSEF PECSÉTJE.

¹¹ 1860 június 9. Figyelő, xx. 195.

hegyláncz vonul el, a melynek házunk is oldalában fekszik». Pegli valóban a Riviera di Ponente (Nyugati Partvidék) egyik legbájosabb pontja, a gyönyörű halmok és magaslatok alján vén olajfaerdőkkel, citrom- és narancsfákkal, a partokon leánderekkel, mirtusokkal, pálmákkal, kaktuszokkal, agavékkal, sötét cziprusok közül kiemelkedő várromokkal, tornyokkal, míg maga a tenger mindenféle színváltozatban pihen vagy hullámzik. A Rivierát látogató magyarok a Károlyi-családot és Horváthot gyakran fölkeresték. Horváth igen szépnek találta a férfiak és nők magyar ruhaviseletét. «Csak azon aggódom — írta nénjének,¹² — hogy egy kissé nagyon is neki adjátok magatokat — mind a férfiak, mind a nők — a fényűzésnek; pedig szép az, ha egyszerű is és csakis úgy kívánatos, hogy egyszerű is olcsó legyen; olcsóbb, mint a külföldi. A nemzetnek másra kell pénzét meggazdálkodni, nem pedig hiúságra elpazarolni, a miből semmi haszon. A kik a nemzeti viselettel egyszerűséget, olcsóságot párosítanak s példájok által másokat is arra vonzának, valóságos jótevői a nemzetnek.»

Hasonló tartózkodással és kritikával fogadta a hazából érkező híreket is; pedig Jósika arra biztatta,¹³ hogy szedje jámbusokba, a miket ő csak egyszerűen regisztrál. Milyen szép lehetett a sárospataki kollégium háromszázestendős jubileuma, melyen roppant nép és igen sok mágnás vett részt; köztük a két olasz Pallavicini örgróf is, kiknek Pegliben is villájuk van s Podmaniczky Frigyes szerint úgy megmagyarosodtak, hogy fiaik egy szót sem tudnak németül. Breckenheim hercegné is (Schwarzenberg Félix nővére) cselédjeivel együtt magyar ruhában fogadta a vendégeket «a história németet nem tűrő híres sárospataki várában» s mindig magyarul beszélt «quantum potuit». Harminczhat küldöttség volt jelen, fáklyásmenetek, szónoklatok, éljenzések stb. adtak szint az ünnepnek. S még nagyobb lesz a szentistvánnapi, a melyen ezeresztendős létezé-

¹² Pegli, szeptember 17. U. o. 196.

¹³ Brüsszel, július 10. Horváth Lajos gyűjt.

sünket ünneplik meg s a melyre 2000 jászkún lóháton készül bevonulni. E miatt Benedek táborszernagyot, Protmann rendőr-főnököt és az egész rendőrséget «a nyavalya töri». Apponyi Rechbergtől mindent követel: «históriai alapot, autonómiát, töltött káposztát». Rechberg dühösen kérdezte: «Hát önök talán

77. GRÓF KÁROLYI GYÖRGYNÉ.

választó királyságot akarnak?» «Tudnék sokat még — fejezte be levelét Jósika a tizenegyedik hírrel, — de vége időmnek és papirosomnak. Folytatása máskor.» *Karacsay* szintén örömmel írta neki a török fővárosból,¹⁴ hogy Kossuth nem hever, de már úgy hallotta, Erdélyben az oláhok felkeltek a magyarok ellen. Londonból *Vukovics* Sebő örvendezett,¹⁵ hogy Horváth

¹⁴ Julius 17. U. o.

¹⁵ Hosszú hallgatás után Horváth július 31-ikén levelet irt neki, melyre ő augusztus 27-ikén felelt. (Horváth Lajos gyűjt.)

feszült figyelemmel kísér mindent, mi a hazában s arra vonatkozóan Bécsben történik. Bizonyosnak tartotta, hogy az osztrák kormány valami csalfa alkotmány rákényszerítésével akarja Magyarországot kibékíteni s ezzel helyzetét Olaszország irányában megszilárdítani; de csalás minden, a mit Bécs ad. Egyrészt Ausztria és Németország, másrészt Francia- és Olaszország közt alkalmasint késre kerül a dolog s ilyenkor szörnyű oktalanság volna, ha a Reichsrath magyar urai Ausztria megmentésére törekednének. Ő maga szeretné megérni, hogy seregeinkkel valaha Bécs, sőt Berlin és München megsarczolására induljunk.

Nagy örömet okozott a brüsseli magyaroknak, mikor Horváth elküldte nekik *Garibaldi* és *Türr* arczképeit; különösen amarról sok másolatot készítettek s Leba fotografusnál sok nézőjük és vevőjük akadt. Otthon pedig, Szent István napján, csakugyan volt egy kis tüntetés; mikor a Szentkéz kihozatalakor a katonabanda a Gotterhaltét húzta, az ifjúság s a nép a Szózáttal nyomta el annak a hangját. Jöttek a hírek a nemzeti ségeknek a magyarok mellett való tüntetéseiről s arról, hogy Benedek hiában tiltja, mégis mindenütt demonstrálnak. «Ez mind jó volna — fejezte be Jósika;¹⁶ — de jobb is van, mely után rebeg százezrek ajaka!» Október 12-én Kossuth és Vukovics Londonban megbeszélték a magyarelles szerb mozgalmakat s mindketten Horváthot kérték meg,¹⁷ hogy a Közlönyből irassa ki az 1849. évi szegedi országgyűlésnek a nemzetiségekre vonatkozó határozatát. Otthon üldözték a hazafiakat. A temesvári magyarság vezetőit, Stockinger és Tury ügyvédek s Pesty Frigyes lapszerkesztőt elfogták.¹⁸ Szegény hazánk borzasztó nyomás alatt nyög. A Reichsrath magyar képviselőit, Vukovics szerint, alkotmányunk s törvényeink értelmében meg kellene büntetni, mivel a hazájukat letipró uralkodóháznak a költség-

¹⁶ Ostende-Brüssel, augusztus 30. U. o.

¹⁷ Vukovics, október 13. U. o.

¹⁸ Az otthoni tömeges elfogatásokról. Kossuth, Irataim, III. 51—55.

vetést megszavazták; már pedig büntetés alá esik, ki országgyűlésen kívül subsidiumot ajánl; s ha lesz valaha országgyűlésünk, lesz törvénytisztelő képviselő is, ki ezt a tárgyat szóba hozza.

Barátainak Horváth maga is szolgált hírekkel: az otthoni kanibálokról, a kik magyar hússal élnek; a mi — Jósika szerint¹⁹ — ha a németesítésre vonatkozik, nagyon sikeres és meggyőző azokra nézve, a kiket megettek. A magyar huszárokról és zászlóaljokról szóló hírre pedig azt jegyezte meg, hogy azt szeretné, ha a 40 huszárból álló *ezred* egy 40,000 főnyi századdá s a zászlóalj is hasonló arányban növekednék. És mikor Horváth *Eötvöst* magasztalta előtte, megkérdezte: «ha az Isten úgy akarja, hogy újra zum Dreinschlagen kerüljön a dolog, velünk fog-e Eötvös tartani, vagy ismét a Hasenspaniert megragadni s Münchenbe szaladni? Ha velünk tart, én leszek az első, ki éljent kiáltok; de ha aufugiet primus, mit ér akkor nekem a gyönyörű, remek compositio és a sok czifra beszéd?» Az pedig éppenséggel elkeserítette, hogy október 20-án «a Szepi megadta a constitutiót».

«Ime a résumé — Jósika szerint: — Lesz Bécsnek városában egy *Reichsrath* nevezetű kupaktanács, összeállítva csámpás, nyavalyatorős főhercegekből; szerbeket, oláhokat bujtogató püspökökből; lehetetlenné vált, elcsapott miniszterekből; Reichsrath cím alatt fungált hazaárulókból; rothadt pecsovicsokból, ö-konzervativekből és egyéb bagáziából. Ezeknek körmei közt lesz koncentrálva a *főhatalom*; ezek határoznak adóról, katonáról, államjavak eladásáról, háborúról, — szóval vagyonunkról és bőrünkéről. Lesz egy *országgyűlés*, melynek sokkal kisebb hatásköre leend, mint az egykori legegyszerűbb megyegyűléseknek. Lesznek *vármegyék*, petyegő és de lana caprina vitatkozó, ékes és czifra beszédű nullákból. Lesz a papiroson *magyar nyelv*, a valóságban *germanisatio*, a milyen még nem volt.

¹⁹ 1860 október 25. Horváth Lajos gyűjt.

Et pro coronide: Gleichberechtigung zum Galgen! — Papiroson, persze, mindez a legszebb phrasisokba van burkolva s bizony, nem lehetetlen, hogy a badaux-k (malészájúak) és a vénasszonyok meghatottan, magasztos érzelmeikben, hozsannát fognak kukorikolni. *Ideje, pájtás, hogy nyakukra vigyük a foradalmat!*»

Horváth azonban nem a forradalomban, hanem az alkotmány helyreállításában, s abban bízott, hogy hazatérhet ő is, a miért oly régen sóvárog.²⁰ Csak szemlélni akarta az eseményeket, nem intézni a gyönyörű Pegliben épp úgy, mint Genovában, hova télire Károlyiékkel november 19-én költözött be az Acqua Sola 11. száma alá a Pigazzo-házba (a Salita dei Capucini, — a Kapucinusok lépcsője mellé),²¹ honnan, a város keleti magaslatáról, elgyönyörködhetett a város kies fekvésében. Nagy utakat kellett tennie az egyetemi és a Doria-könyvtárig. De csak ritkán mozdult ki. Egyszerű életét többnyire szobájában, írásai közt töltötte,²² s már ezen életmódja következtében sem igen felelhetett meg az újraalakult magyar nemzeti igazgatóság azon felhívásának,²³ hogy az 1849. évi függetlenségi nyilatkozat megvalósításában közreműködjék. De éppenséggel nem zárkózott el ilyen törekvések elöl; hiszen Károlyné, mint a Gracchusok anyja, szabadságszeretetre nevelte fiait s Teleki közbenjárására most is egyik fia, Gyula, vitte haza azt a százezer arany frankot, a mit Cavour a hazai szervezkedés céljaira adott át a nemzeti igazgatóságnak.²⁴ Barátai közül az igazgatóság fontos feladatokat szánt gróf Karacsaynak a keleti fegyverszállítások s Ludwighnak a szerbek és a horvátok megnyerése tekintetében, Jósika pedig nemcsak vele, hanem Kossuthtal is élénken levelezett. Karacsay Konstantinápolyból²⁵ nemcsak Kossuthnak tett részletes jelentéseket az Oláhországba küldött fegyverek lefoglalásáról, hanem őt is

²⁰ Nénjéhez 1860 november 20. Figyelő, xx. 197.

²¹ U. o. 197. és 198. l.

²² U. o. 196.

²³ Ezt az 1860 szeptember 14. Torinó-

ban kelt felhívást minden emigráns megkapta. Közli Kossuth, Irataim, III. 13—15.

²⁴ U. o. III. 54.

²⁵ Erről szól a harmadik fejezet u. o. 203—273.

tájékoztatta. «Cerruti úr²⁶ — írta többi közt Horváthnak²⁷ — tegnap (deczember 18.) ide visszaérkezett s a mint előadja a

78 GRÓF KÁROLYI GYÖRGY FIA, VIKTOR.

dolgot, világosan kitetszik, hogy Cuza uram²⁸ ezen zavart szándékosan idézte föl, azt remélvén, hogy szorultságunkban nem-

²⁶ Cerruti lovag a magyar-olasz ügyben a piemonti kormány keleti képviselője. U. o. 204.

²⁷ Stambul, 1860 deczember 19. Horváth Lajos gyűjt.

²⁸ Cuza Sándor 1859 januárius 17-iki választás következtében lett Moldva s febr. 5-én Oláhország fejedelme.

kevesebb concessiót fogna tőlünk kicsikarhatni, mint *Erdélynek átadását*. Ezt én már régebben szagoltam,²⁹ de nem volt kinek beszéljek; most azonban Klapka megjött³⁰ s meggyőződhetett e felől, úgy, hogy teljesen elfogadta nézeteimet, teendőinket azon esetre, ha Cuza herczeg magához nem térne.» De ilyen csalódások után is örült, hogy a hazában kibékülésre vágyó pártnak még eddig csekély kilátása van a győzelemre.

Horváth azonban óhajtotta ezt a győzelmet, csak biztosítékait kereste. Örült ő is a magyarországi nagy mozgalomnak s hogy a csongrádiak megszabadultak az idegen tisztviselőktől, a Bonyhád-féle magyaroktól.³¹ A bécsi lapokból tudhatta, hogy Nógrád vármegye Kossuthot, Klapkát, Vettert, Túrtr, Pulszkyt és őt is beválasztotta a megyebizottsági tagok sorába.³² Ezt a példát csakhamar Szeged városa is követte, a mely Kossuthot, Telekit, Klapkát, Perczelt, Vukovicsot, Deák Ferenczet stb. Horváth Mihálylyal együtt tiszteletbeli városi képviselőknek s nem — az eddigi szokás szerint — díszpolgároknak választotta meg.³³ Száműzöttségében ez a megemlékezés igen jól esett neki; nagyon szeretett volna a hatóságnak írni, hogy háláját lerójjja; de helyesen gyanítván, hogy levelét a határon feltartóztatják, köszönetét akkorra halasztotta, mikor majd otthon lesz; a mi talán ha később is, mint hitte, 1861-ben mégis megtörténhetik.³⁴ De mikor nénje új esztendőre amnisztiával biztatta, megjegyezte, hogy ha kihirdetik is azt, mindenesetre bevárja az országgyűlést, mely, úgy hiszi, majd csak felszólal a száműzöttek mellett.³⁵ A császár azonban már 1861 januárius 16-án kijelentette, hogy teljes hatalmával ellenáll minden forradalmi törekvésnek, érvény-

²⁹ Már november 21. is írta Kossuthnak (Irataim, III. 214.), hogy Cuza «fanatikus oláh, ki jelenleg is Dacoromániáról ábrándozik». Kossuth (1861 januárius 25. Hazánk, XI. 116.) Klapka jelentéseiből tudta, hogy Cuza úgy tekinti Erdélyt, mint az oláhoktól elragadott tulajdonukat, sőt még a «bánság»-ra is igényt tart.

³⁰ Klapka naplója és levelei u. o. 223—240.

³¹ Nénjének 1860 december 30. Figyelő, XX. 197.

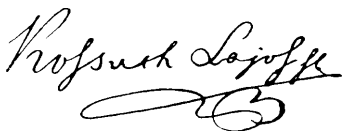
³² Pulszky levele Vetterhez 1860 december 22. Hazánk, XI. 63.

³³ Reizner, Szeged tört. III. 115.

³⁴ Nénjéhez 1861 márczius 5. Figyelő, XX. 198—9.

³⁵ Nénjéhez februárius 4. U. o. 198.

teleneknek nyilvánította a forradalom férfainak megye- vagy városi bizottsági tagokká történt megválasztását s az ellen-szegülő megyegyűléseket betiltással fenyegette meg. «A történelem tényeit emberi erő nem változtathatja meg», felelte Arad vármegye s határozatukat fenntartva, a többiek is lelkes feliratokban dicsőítették a szabadságharcz nagy embereit.³⁶ De a vármegyék egy része, az emigránsok megválasztásától eltítva, azzal felelt, hogy megválasztotta bizottsági taggá a vértanú miniszterelnöknek még csak tizennégy esztendősi fiát, gróf *Batthyány* Elemért. Horváth Mihály ebből az alkalomból szép levelet intézett egykori kedves tanítványához. «Kedves urkám — felelt a fiatal gróf,³⁷ — igen köszönöm jó intéseit; én, a mint írta is, több vármegyének ezen kitüntetését tökéletesen felfogtam s igyekszem is mindent elkövetni, hogy majd hazámnak hasznos polgárává lehessenek.»

79. KOSSUTH NÉVALÁÍRÁSA.

Horváth Mihály mint megválasztott országgyűlési képviselő szeretett volna visszatérni a hazába s tájékozódni óhajtott, nem léphetne-e föl a pápai kerületben, a melyet az 1849. évi országgyűlésen rövid ideig már képviselt. Batthyányék februárius 2-án elmentek Pápára gróf *Esterházy* Pálhoz, onnan pedig *Tarczy* Lajoshoz. A pápai főiskola híres természet- és mennyiségtani tanára, bár Esterházy szerint már volt egy jelöltje a kerületnek, örömmel fogadta a tervet s nagyon biztatta látogatóit, hogy ő a maga részéről mindent elkövet Horváth Mihály föllépésének előmozdítására; de attól tartott, hogy ez csak akkor történhetik meg, ha az általános amnisztiát, mint remélik, még az országgyűlés összehívása előtt kihirdetik.³⁸

³⁶ Különösen szépek Esztergom, Zemplén, Arad, Pest vármegyék feliratai. A rendelet Polit. Ujd. 1861. 49—50., a feliratok 69—117. ll.

³⁷ 1861. febr. 3. Dáka. Horváth Lajos gyűjt.

³⁸ Gróf Batthyány Elemér februárius 3. id. levele.

Az országgyűlést az uralkodó februárius 14-én csakugyan összehívta, de az amnisztia elmaradt mind akkor, mind pedig a februárius 26-i nyílt parancs kiadásakor. Ez a pátens még az októberi diplománál is nagyobb aggodalmakat keltett. Horváth Mihály elkeseredve jegyezte meg:³⁹ «egyideig azt hittem, talán mégis meg lehetend békülni; de már látom, lehetlen az, míg osztrák lesz a király». «Az ügyek, úgy látom, zavarodnak — írta nénjének is;⁴⁰ — nem tudom, lesz-e oly hamar valami abból, hogy hazamehessek, mint előbb hittem volt. De talán mégis csak lehetővé válik.» Puky Miklós helyeselte, hogy állását rendezve, hazamenni készül. Jobb neki otthon. Már otthon a hazában is híre ment, hogy a sok munka következtében megbetegedett. Januárius 20-án éjjel csakugyan nagy szédülés fogta el; azt hitte, a hosszas munka miatt, tehát lefeküdt pihenni. De az ágyban sem lett jobban; fölkelt s kinyitotta az ablakot, hogy friss levegőt szivjon; de ájultan rogyott össze, és sokáig öntudatlanul hevert a földön. Mikor kissé magához tért, cselédjét beszólította, de újra ájultan rogyott össze s mások vitték szobájába, hol azután gondosan ápolták, eret vágattak rajta s így pár nap mulva visszanyerte egészségét.⁴¹ Hamarabb, mint tervezte, márczius 20-án már kiköltözött Peglibe, hogy egészségének megszilárdítására tengeri fürdőt használjon.⁴² De teljes javulást a hazai levegőtől remélt; már pedig Puky szerint is⁴³ számolni kell a testi szervezettel; az egyik ember többet bír el, mint a másik. «Énnekem bivaly-természetem lévén — írta — nem megyek soha haza, csak ágyúk dörgése közt;⁴⁴ de másnak azt soha, de sohasem veszem rossz néven; és így,

³⁹ Márczius 6-án, Puky Miklóshoz. Idézi Puky 1861 április 29. Horváthhoz írt levelében. Horváth Lajos gyűjt.

⁴⁰ 1861 márczius 5. Figyelő, xx. 198.

⁴¹ Nénjéhez, februárius 4. U. o. 197.

⁴² Nénjéhez, márczius 5. U. o.

⁴³ Április 29. Horváthhoz. Horváth Lajos gyűjt.

⁴⁴ Ez nem teljesedett. 1867 januáriusában, Horváth Mihálylyal egyidőben, teljes csendben jött haza ősi birtokára, Tiszaroffra. Iratairól, melyek közt Horváth levelei is vannak, Gyarmathy Sándor a Budapesti Hírlap 1914. 8. számában.

Juin Jun. 8 1861

Tisztelt Barátom!

Juinus 2kai becses levelet tegnap kaptam kezemhez itt Szubinban hová a gyászos csajás követertében mi Cavone halálával érte ügyünket 's ezt személyesen megadni jöttem a vég tisztelet adóját, és gondoskodni „ne quid Res publica detrimenti capiat”

Silkem mélyeig megvagyok hatva 's gondom van ellj - Sietel még is válaszolni 's válasszom a Pesti levélre az hogy kérem a levél iróját ne hagyjal magokat otthon ily nagy 's komoly ügyben alaptalan pletykák által alassziasztatni A hír mellyről ez nem lehet igaz azon egyszerü óhál fogva mént Horvát Országban nincs francia Consul tehát nem is agitálhat a Magyarok ellen - Francia Consul mondok, mént ilyet említ a levél iró - Az nem lehetetlen hogy van valamni kövön francia Horvát Országban, hi magyarok azt a „privát spaszit” tessz de ha ily van, 's nem pletyka az egész tudjék meg 's iszjék meg nevét, aronnal utját vágom Párisban. De név nélkül útkal nem mehetel Párisba paraszsa hogy „egy francia Consul agitál ellenünk Horvát Országban” mént kinevetreli 's azt mondja, „mais mon cher ne savez vous donc pas, qu'il n'y a point un Consul français en Croatie.”

Azomban én még is iszólholna, Párisban constatizován a méltán nehezelt tényt, a nélkül

édes Miskám, tudván helyzetedet, még kérlek is, hogy menj haza; otthon több szolgálatot tehetsz hazádnak, mint künn . . . A dolgok nagyon jól állanak honn; ügyes, láthatatlan kezek vezetik, de nem Londonból (Kossuthtól) vett utasítások nyomán, — az intelligencia határtalan többsége irtózik attól. De az mindegy; mert nem arról van szó, hogy ki mentse meg a hazát, hanem hogy az meg legyen mentve.»

Jóformán útiköltsége is akadt volna, mert nénje értesítette, hogy püspöki csódtömegéből 4017 forintot fölvett részére,⁴⁵ genèvei birtokát is eladóvá tette; «de nem hólyag az, nem lehet felfújni — csillapította Puky;⁴⁶ — patientia baráttáncz, reverendissime domine!» Otthon már várták is. A Vasárnapi Ujság elkérte arczképét, unokaöcscse, Krebs Ferdinánd pedig Szegeden fénykép után olajban is lefestette s alig várta, hogy hazajöven, a hibákat természet után kijavítsa.⁴⁷ De alig nyílt meg az országgyűlés április 6-án, Horváth reményei halványulni kezdtek, mert a dolgok oly irányban indultak, hogy a kifejlést előre látni alig lehetett s bizonyosra vette, hogy oly hamar, mint még pár hónappal előbb hitte, nem térhet haza. Gróf *Teleki* László borzasztó halála pedig, melyről külön táviratból értesült, néhány napig minden gondolatát elfoglalta.⁴⁸ «Oly fájdalmas benyomás alatt írok önnek, jó öreg barátom — szólt hozzá Batthyányné, — de oly fájdalmas, hogy nehezen hiszem, miszerint szavaim képesek volnának kifejezni bánatomat, szomorúságomat, levertségemet, mely lelkemet gyöttri azóta, hogy megtudtam azon borzasztó gyászhiért, hogy szegény, lelkes barátunk, Laczink meghalt.» A részleteket bizonyosan tudja a Károlyi-fiúktól; a dolog magában oly borzasztó s ő csak sírni tud. Az egész ország siratja őt; a nép nem akarja elhinni, hogy magamagát lőtte agyon és rossz jelnek tartja halálát; fél, hogy a magyar ügy rosszúl áll, ha ilyen ember

⁴⁵ Május 2. Horváth Lajos gyűjt.

⁴⁷ Nénje május 2. id. levele.

⁴⁶ Életrajzával csak a 32-ik számban (1861.) jelent meg.

⁴⁸ Nénjéhez, 1861 május 14. Figyelő, xx. 199.

nem akar élni. «De hát nincs elég áldozat még? Nem szenvedett-e már elég ember a hazáért? Ideje volna, hogy a sok veszteségért némi boldogság is érné szegény honunkat. Valóban, csak jajgatni, sírni tudok most; és ön is, egyik hű barátom, velem fogja siratni a jó barátot, a derék hazafit, a lelkes embert.»

Négy hét múlva, Horváthhoz intézett levelében, *Kossuth* kesergett *Cavour* halála (1861 június 6.) miatt.⁴⁹ «Bár méltán osztozand a nemzet bánatomban *Cavour* halála felett — írta, — de bizzanak szavamban, midőn mondom, hogy hazánk függetlenségi érdekei, a mennyiben az olasz kormány határozott barátságáról van szó, teljességgel nem forognak veszélyben.» Akárkikből alakul meg a minisztérium, *Cavour* utóda épp olyan szövetségesünk lesz, mint *Cavour* volt, mert ennek szükségéről a volt és a leendő miniszterek egyaránt meg vannak győződve. A király pedig, ha lehet, még jobb és határozottabb, mint valaha. «Sőt — folytatta, — mert a természet bölcs rendjében van, hogy a sebhez ír is adatik, mondhatom, *mint tényt*, hogy a veszteség, mit *Cavour* halálában szenvednek, csak növelte és erősítette a velünk szövetkezés szükségének érzetét, mint szintén neveli az erély ösztönét is az Olaszhon jövőjét intéző státusférfiakban; mert mindenki érzi, hogy azon bizalmat és csatlakozást, melyet *Cavour* már személyében birt, más, vagy mások, bárkik legyenek is, csak *tettek* és *siker* által biztosíthatják maguknak.» Mindezt a csapás első nyomasztó hatása alatt bátorításul írta; hiszen *Cavour* halálát a legirtózatosabb veszteségnek tartotta, a mi abban az időben a magyar ügyet érhetette.⁵⁰ «Csak a magyar fel ne adja a várat — írta Horváthnak,⁵¹ — csak a magyar ne rontsa el saját helyzetét: *szabad és független lesz nem sok hónap, legfőlebb egy év alatt*; ne féljen: ha nekünk szükségünk van másokra, másoknak is szük-

49 *Kossuth* levele Torino, 1861 június 3. Horváth Lajos gyűjt. Első oldala facsimilében ezen könyv 229. lapján.

50 *Kossuth* Kiss Miklóshoz június 11. Irataim, v. 54.

51 Június 8-iki id. levelében.

ségök van reánk. Ebben és abban, hogy ezt úgy tudják, mint én, van a kezesség, hogy nem leszünk a válság perczében támasz nélkül, elhagyatva.»

De Horváth borongva látta, hogy a dolgok otthon is rossz-
szul mennek. «Igazad van — felelte *Jósika* Miklós;⁵² — min-
denki azt hiszi, hogy a hitvány Schmerling egy coupra készül;
hogy ostromállapot lesz s a hazai párt, tehát a jobbak élete és
szabadsága veszélyben van. Nekünk a keserű poharat végig ki
kell ürítenünk: így van ez megírva. És azután? kérdi a gon-
dolkodó ember. Azután jö az ultima ratio gentium, a *forradal-*
lom; nem lehet más, mert ez az állapot az Isten béketűrését
is kimerítené. És a forradalom után? Mi fog akkor történni?
Győzünk-, újjászületünk-e, vagy elsodortatunk a föld színéről?
Ez a végzet könyvében van megírva, melyet nem olvastam ...
Minden attól függ, hogy a nemzet ne ingadozzék és Szent
István koronáját ne tegye egy bitorló, nemzetgyilkos fejére, s
legalább tavaszig kitarson. A többi azután Isten dolga.»

«Önök ott kinn szenvednek — írta Batthyányné;⁵³ — de,
higgye el, mi sem kevesebbet itt benn, szegény hazánkban.
Sokat mért ránk a sors; mikor ütend valahára az utolsó órája
a sok tűrésnek és szenvedésnek s mikor jövend már egyszer
a jutalom is a sok fájdalomért? . . . Azt mondja nekem, jó
urambátyám, hogy ne bízzuk el magunkat; de hisz' nekem az
első perctől fogva nem is volt sem bizodalom, sem hitem,
sem reményem; és jobb szerettem volna a passzív állapotnál
vagy ellenállásnál maradni, míg az óra ütött volna egy *általá-*
nos változásra; és akkor talán ránk nézve is kedvezőleg for-
dult volna a koczka.» A helyzet itthon annyira megváltozott,
hogy nem is teljesítette Horváth megbízását, nem kérdezte
meg *Danielik* püspököt vagy *Lonovics* érseket, hogy mit gon-
dolnak, hazajövet Horváth az országban milyen állást foglal-
hatna el.

⁵² Június 16. Horváth Lajos gyűjt.

⁵³ Június 21. Horváth Lajos gyűjt.

«Vajha — sóhajtott *Klapka* is⁵⁴ — a gondviselés mielőbb hazavezetne bennünket Magyarországba, hogy életünk utolsó éveit a cara patriában tölthetnők el.» De osztozott Horváth felfogásában, hogy útjuk oda egyhamar nem nyílik meg. Augusztus 24-én már az országgyűlést is feloszlatták s elkezdődött a provizórium. «Ha azonban — *Klapka* szerint — az ország a bécsi ficzkók ellen megmarad egyértelmű határozott magatartásában, akkor a végső siker biztos.» Csodálkozással töltötte el őt a magyar klérus magasztos, hazafias viselkedése. Még az öreg primás is bámulatra méltóan viselkedett. «Enfin — végezte levelét, — jöjjön, a minnek jönnie kell: mindnyájan megtesszük kötelességünket!»

Békés kibontakozásban megint nem bízhatván, kötelességének erre a teljesítésére Horváth Mihály is készen állt. Talán ennek a jele, hogy ámbár egészséges volt, a nyáron elkészítette végrendeletét.⁵⁵ Mikor pedig valamelyik újságban azt olvasta, hogy — a mit még Haynau és Bach kormánya sem tett meg — a mostani eltiltja a családoknak a száműzöttekkel való minden közlekedését, megkérte nénjét,⁵⁶ hogy mint idáig sem írt, ezentúl se írjon neki politikáról, hanem tisztán családi és magánügyekre szoritkozzék. S ha levelet nem kapna tőle, nyugodjék meg abban, hogy a kinnlevőkkel más, még ártatlan leveleket sem szabad váltani s hallgatniok kell, «míg majd a jó Isten jobbra nem változtatja ügyeinket». Hét esztendő mulva tankönyvében nyíltan helyeselte, hogy a nemzet egybegyűlt képviselői az ország törvényes függetlenségét s egyéb történelmi jogait nem voltak hajlandók elcserélni a fejedelmi kegyadományokért s hogy a nemzeti alkotmány helyreállítását hiában sürgetvén, a nemzet a passzív ellenállás terére lépett s az adófizetés megtagadásával akarta kidaccolni alkotmányos jogainak felújítását. Feszült és nyomasztó állapotában is bízott nemzeti ügye diadalában.

⁵⁴ London, szept. 10. U. o.

⁵⁵ *Klapka* id. levele szerint.

⁵⁶ 1861 december 6. Figyelő, xx. 200.

XVII. OLASZORSZÁGBAN.

POLITIKAI ÉLET csalódásai közt Horváth csak akkor érzett vigasztalódást, ha a természet szépségében gyönyörködhetett, íróasztalánál csöndesen és háborítlanul dolgozhatott, vagy leczkéket adhatott gróf Károlyi Pálmának, a kit a száműzöttek az ő kis szépségöknek, tündérkéjöknek hittak. Harmadéve vette át a tizenkét éves gyermek tanításának és nevelésének vezetését s azon vette magát észre, hogy bájos, okos kis tanítványa még őt is megleczkézteti. Mikor Pegliből, hol 1861 márczius 20-ika óta nyaraltak, Horváth Mihály távollabbi fürdőbe utazott, pontosan kijelölte, hogy Pálma grófnő távolléte alatt mit tanuljon és milyen feladatokat végezzen el. «Ma földrajz lenne a teendőm — írta neki a szép kis tanítvány,¹ — de mivel a tizenkilencedik században mindenben változás történik, én is megváltoztattam a kiszabott munkák napjait. Bár úgy van, az mégis csak az erő s nem az igazság okozta tény, hogy a nőknek nincs alkotmányuk, mintha ők szellemileg nem lennének épp oly méltók a szabadságra, vagy legalább a jogokra, mint a férfi-nem. És ön, ki az igazság megtestesülésének tartja magát és a történetben a czudar osztrák iránt is oly *részrehajlatlan*, hogyan nem ismeri el a mi alapos követeléseinknek jogosságát? Hogyan használhatja fel ellenünk a közönséges világ megavult véleményét? De hisz lesz egy idő, midőn a civilisatio nekünk is, a gyöngéknek is, alkotmányt adand. Nem hiában gondoltam gyakran, midőn történelmét olvastam a leczkén s itt-ott oly lelkesült sorokat találtam abban és maga szerénységből kinevetett — hogy az én urambátyámban megvan a költészet szikrája! Lám, mily elragadó szépen írta meg a tündérkére vonatkozó ábrándját, vagy inkább óhaját; édesanyám is egészen elbámult, mikor azt olvasta».

¹ Pegli, 1861 június 18. Horváth Lajos gyűjt.

A mikor otthon a Garay-árvák javára gyűjtöttek, Horváth Mihály *Garay* Szent Lászlójának egy példányával ajándékozta meg tanítványát. A leányka előrebocsátva, hogy — a mint tudja is Horváth — ő bizony nem szokta minden gondolatát megfontolni, igen szépnek találta a magyaroktól, hogy költőik családjainak sorsát oly nagyszerű aláírások által biztosítják; «de a szerencse — úgymond² — egy kissé igazságosabb lehetne: én ő helyette Ferencz Jóskának egy fillért sem adnék (bár úgy sincs nagyon telve az erszénye), Vörösmartynak és egyéb derék íróknak pedig csak úgy önteném zsebökbe az aranyakat; földet nem kapnának, mert a gazdálkodás gondoljai elfordítják lelköket a múzsák köréből». Ezért csakugyan megérdemelte azt a puszit, mely azonban vitás volt egy kicsit. «Én nem szorultam könyörületességre — durczáskodott urabátyjával; — ha tehát a puszim nem *óhajtatik*, hanem csak *elfogadtatik*, nem is adok senkinek.» De levele végén mégis meggondolta a dolgot. «Nekem nem kell tüzes puszi a homlokomra, hanem csak a szájamra; de ne legyen nagyon tüzes, mert bizony megégethetné az ajkamat.»

Az enyelgésre zsörtölődés következett. «Kegyed nagyon vad — írta tanítójának; — mivel úgy sem dolgozhat sokat, ismerkedjék meg néhány magyar tiszttel; ha naplopók is: se baj, lesz közülük derék is; amazok pedig nem fogják fel-falni kegyedet.» Azután anyáskodva faggatta, jól eszik-e legalább. Mert kár lenne, ha a fürdőidőszak alatt megsoványkodnék. Mikor pedig tanítója úgy találta, hogy mult levele végén hamis megjegyzést tett, kifakadt az ellen, hogy megint csak felhasználja mesteri és férfiúi jogát, hogy büntetést szabjon ki reá egy ártatlan észrevételért. Ha megengedné, hogy *répát* mondjon *répe* helyett, talán megtenné; «de a sok *r* nagyon keményen hangzik gyöngé, csak hizelgésekre képes női nyelvek».

² Június 18. id. levelében.

«Kedves haragos urambátyám — írta egy hét mulva³ — reggel vettem levelét, a melyben oly keserűen panaszkodik a fürdői kúra ellen. Még tréfálózni sincs kedve, puszikról sem szól, a kis grófnét nem is említi; valóban, nagyon szomorú lehet. De ez éppen nem kielégítő ok arra nézve, hogy röviden és mily röviden ír! Mivel kegyed rosszkedvű, nekem is kell szenvednem, mintha én lennék annak az oka, hogy sárral betapasztják és úgy kínozzák hosszasan. Pedig hányszor mondom, hogy járkáljon többet stb.; de ön a jó tanácsot nem szokta követni és azután panaszkodik» . . . Ezért s mivel verseit kicsűfolta, új versét majd csak akkor mutatja meg, ha hazajön; «büntetésül addig kíváncsiságát mérsékelnie kell». Most nem ír új verseket, hanem irodalmi könyvekből többet olvas, hogy már tudja, ha visszatér. Most inkább a térkép-rajzolásra fordít több időt, mert az nehezebben megy, mint gondolta. Vigyáznia kell, lassan dolgoznia, hogy hibát ne kövessen el, mikor Horváth nagy térképéről kis másolatot készít. Újdonságokkal is szolgált. Tegnapelőtt érkezett meg a piemonti herczeg; az ő házigazdájuk, Rostan gróf is kivilágíttatta kertjét s volt zene is stb. «De még valaki más is megérkezett, ki önt jobban érdekli, mint a piemonti herczeg. Egy csinos kicsi dáma, lehajlott orral, hamis fekete szemekkel, még hamisabb mosolylyal . . . ismeri? Ez majd megérkeztéig elég tág tért nyit gondolatainak; s míg kegyed a feketeszemű dáma kilétét találgatja, az én levelem csak helyénkívüli, érdektelen leend; tehát elbúcsúzom betegemtől.»

Mihály napján már Pegliben adta át köszöntő versét:⁴

«Megérkezett boldog napod,	De én, szegény, mit ajánljak,
Mindnyájan üdvözölnek;	Mit mondjak én teneked?
Ajándékkal kedveskednek,	Fogadd el hát barátságom
Körülfognak, ölelgetnek.	S legyen boldog életed!

³ Június 26. Horváth Lajos gyűjt.

⁴ 1861 szeptember 29. Horváth L. gyűjt.

Demondd, nincsen-éminekünk	A külföldön s hazájában
Ennél szentebb óhajunk?	Ez a magyar sóhaja
Egyhangúlag óhajtjuk, hogy	S üdvözetül néked is ezt
Szabad legyen szép honunk!	Mondja Károlyi Pálma.«

S a száműzött mosolyogva csókolta meg könnyein át a bájos gyermeket, a ki szomorúságában annyiszor földerítette és szorgalmával, szép tehetségeivel büszkévé tehetette mint tanítót. Atyai jósággal tekintett mindenkor az ő «szerető, ölelő, tisztelő Palmájára», a hogy tanítványa szokta írni leveleiben.

De volt tanítványai, a Batthyány-gyermekek is, hasonló gyöngédséggel viseltettek iránta. Emmy már alig várta, hogy az ő kis Lajosát és férjét bemutassa urabátyjának, a «tagaczinak», volt tanítójának. Előre is meghívja Egyedre, «ha valaha az óra mégis ütni fog, melyben visszajöhet kedves hazánkba».⁵ Vagy pedig jövőre majd tengeri fürdőbe megy s örül, ha Horváthot viszontláthatja.⁶ Elemér igen jól végezte próbatétét s éppen írni akart neki, mikor őt és mostani tanítóját, Than Károlyt, magával vitte Csurgóra. Károlyi Gábor sem olyan ingerült azóta, hogy megszabadult eddigi tanítójától, Pados Jánostól.⁷ Utóbb Elemér külön is megnyugtatta Horváthot,⁸ hogy tanulmányait szorgalmasan folytatja és pedig az eddigi rendszer szerint, minthogy a helytartótanács által behozott változtatások lényegtelenek, magyar történelmet és földrajzot pedig úgyis tanult. Francia tanítója, Hermann, egész magyar lett, megtanult magyarul, magyar ruhában jár és nagyon ragaszkodik az országhoz.⁹

Batthyányné a nyáron külföldi utat tévén, nővérét, Károlyi grófnét és Horváth Mihályt is meglátogatta. Eleintén a bajorországi Lindauban akart találkozni velök,¹⁰ de utóbb mégis intette Horváthot,¹¹ «jó barátját, ki mindig oly jó, oly szíves volt irányában és egész családja iránt», hogy Lindauba ne

⁵ Batthyányné május 12. Horváth Lajos gyűjt.

⁶ U. az, november 12. U. o.

⁷ U. az, augusztus 7. U. o.

⁸ November 17. U. o.

⁹ Batthyányné június 21. U. o.

¹⁰ U. o.

¹¹ Augusztus 7. U. o.

jöjjön, mert iszonyú nyughatatlan volna, ha a bajor kormány a szász pajtást utánozná s Teleki módjára elfogatná; inkább Svájcban, semleges földön találkozzanak, ha a kormánytól útlevelet nem kapna. Majd mikor nővére, Károlyné, azt írta, hogy augusztusban nem távozhatnak Genovából, Zürichben kívánta bemutatni neki volt tanítványát, Elemért, mint karcsú legényt, a ki roppantul örült, hogy ismét megláthatja a vastagaczit, az urkát. S bár úgy hallotta, hogy Horváthnak, ki nemrég tért háza, aligha lesz kedve újabb és hosszasabb útra, remélte, hogy Milanóban vagy a Como tavánál mégis találkozhatnak; «hisz, az lehetetlen, hogy ő a külföldön legyen a nélkül, hogy a külföldön járván, legjobb, leghívebb barátját ne lássa.¹² Horváth szeptember 10-én már valóban az útitervbem megjelölt Milanóban volt. Éppen Mária nevenapja lévén, innen üdvözölte Mari nénjét. «A többi Máriák nem igen háborgatnak — írta; ¹³ — de azt nem akarom elmulasztani, hogy ma neked ne írjam: légy üdvöz a Máriák közt s áldott legyen mindaz, a mi hozzád tartozik, mi szivednek kedves; teljesedjék mindaz, mi kívánatod tárgya.» Szeretettel gondolt egy másik kedves nőre is, *Toldy* Ferencznére, hiszen «a bohó asszonyka — mint ura írta ¹⁴ — csak azon tépelődik, hogyan lehetne őt hazahozni». S a következők megmutatták, hogy, hacsak évek mulva is, nagy része volt ennek a tervek megvalósulásában. De *Toldy* úgy vélte, hogy még a száműzetésnek is van valami jó oldala. Felsorolva, irodalmi és tanári munkássága mily zaklatott, felsóhajtott: «Te boldog! Ilyen és vajmi gyakori más confusiókat nem ösmersz».

Az ősszel *gróf Károlyi* György is meglátogatta feleségét és leányát Genovában s a család egy boldog hetet töltött együtt abban a reményben, hogy nemsokára mindnyájan együtt lehetnek a hazában.¹⁵ A család különben október eleje óta folyton

¹² Batthyányné augusztus 1. Horváth Lajos gyűjt.

¹³ Mailand, 1861 szeptember 10. Figyelő, xx. 199.

¹⁴ *Toldy* szept. 27. Horváth L. gyűjt.

¹⁵ Batthyányné november 17. U. o.

utazgatott Svájcban és Olaszországban s így Horváth a szokott-
nál kevesebbet dolgozhatott. Téli tartózkodásra november 20-án
érkeztek Firenzébe, de csak kétheti keresgélés után kaptak a

81. GRÓF KÁROLYI GYÖRGYNÉ.

vendéglői helyett állandó szállást a Szépművészetek Akadémiá-
jával a székesegyház terét összekötő Via del Sole (a mai via
Ricasoli) 4266. száma alatt.

Szinte örült — írta nénjének,¹⁶ — hogy valahára már vége

¹⁶ 1861 december 6. Figyelő, xx. 200.

a nyugtalan életnek s a hosszú munkaszünetnek; mert majdnem két hónapig jóformán semmit sem dolgozhatott. Most azonban megint folytathatta megkezdett s már vége felé hajló munkáját s remélte, hogy «ha Isten is úgy akarja», 1862 nyarára elkészül *Magyarország történetének* mind a hat kötetével. A most (1861.) megjelent III. kötet előszavában megírta, hogy a lefolyt tizenkét év alatt hazánkra nehezedett kényuralom egyebek közt még abban is meggátolta, hogy ezt a művét és egyéb munkáit saját neve alatt adja át a nyilvánosságnak. *Hatvani* álnév alatt kellett rejtőznie s a könyv homlokára oly címet írnia, mintha az második kiadása volna a Pápan 18—20 év előtt megjelent négykötetes munkának. Ehhez a fogáshoz azért kellett nyúlnia, hogy honfitársaival tudassa, ki rejlik a Hatvani név alatt; mert a két munkát összehasonlítva, mindenki első pillanatra meggyőződhetik, hogy a mostani munka nem második kiadása a régebben megjelentnek (hiszen ennek az első kötetét a nélkül írta meg, hogy amaz a kezében lett volna), hanem egészen új, amattól független dolgozat. Most tehát saját neve alatt írván,¹⁷ nem is írja többé második kiadásnak, hanem új dolgozatnak. «Az olvasó gondolja meg — írta — hogy e munka a száműzöttség vándor pályáján, a hazai könyvés levéltáraktól száz meg száz mérföldnyi távolban készült s legyen elnézéssel a hiányok iránt, miket csak a hazában levő források után lehetett volna pótolni.» De halásan köszönte *Toldy* Ferencznek, minden tudományos ügyekezet pártolójának és előmozdítójának, hogy a könyvtárból műveket küldvén neki, a hiányok egy részét a távolból is pótolhatta. «Lásd, pártosok vagyunk mind — írta neki *Toldy*,¹⁸ a ki akkor lett királyi tanácsos¹⁹ és akkor nyomatta irodalomtörténetét; — te barátod

¹⁷ Ez évben már így jelentek meg a székesi káptalan s a jászói és leleszi konvent levéltáraiból vett regestái, valamint a kismartoni regesták a Magyar Történelmi Tár IX—X. kötetében (befejezve 1862. a XI. kötetben), továbbá a «Magyarok Története rövid előadásban» (3. kiadás).

¹⁸ Szeptember 27. Horváth Lajos gyűjt.

¹⁹ «Nem vagyok Cons. Imp. Roy., csak Royal — magyarázta a Horváthnak 1861 szeptember 27. — Ha ez (elég rendesen!) nem volna is több amannál, de kedvesebb: könnyen megfogható okokból, ha ilyesmi öreg embernek még kedves lehet s *mai*

mellett, ők, a nap urai, az ő cotteriájok mellett. Szinte rám piritasz helyeslése mértékével. De engem a te dicséreted s még néhány másoké, nem elbizottá, hanem félénkké tesz. Legközelebbi írásom ki fog-e elégíteni? Nem hanyatlik-e korommal erőm is? Csoda ugyan nem volna. Szatira az én szórakozott életem az íróságra!»

Salamon Ferencz az első három kötet megjelenésekor nem Horváth Mihályt, hanem Szalayt nevezte a magyar történelem első architektorának;²⁰ de ez a jelző — Angyal Dávidnak Szalay születése századik évfordulóján tartott emlékbeszéde szerint²¹ — annál kevésbbé van helyén, mert «irodalmunkban talán senki sem szólt annyi tisztelettel és egyszersmind oly kritikai tapintattal a régi magyar történetírásról, mint Szalay»; használta Horváthot is, ki már a negyvenes években a hazafias demokrácia felfogásával írta meg röviden Magyarország történetét s viszont Horváth is mindenkor tisztelettel idézte Szalay műveit. Semmiképpen sem volt helyes, hogy működésükben személyes ellentétet keressenek s az architektor dicsőségét mindkettőn bizonyára szívesen átengedték Pray Györgynek.

Horváth Mihály a Biblioteca Laurenzianában és a Riccardianában újabb adatokkal egészítette ki nagy művét, Heckenastnak pedig megírta, hogy azt a VI. kötetben az 1812. vagy az 1815. évvel akarja befejezni. «Az Istenért, ne tedd!»²² — kérlelte Toldy;²³ — vidd 1848-ig, a párisi forradalomig s Kossuth indítványáig, elmondván ezt is, de ezzel rekesztve be az alkotmányos Magyarország történetével munkádat is. Ezentúl nem terjed a história, mert a mi azóta történt: forradalom, mely

nap! A diploma, úgy hiszem, érdekes. Ha nem csalódom az *első királyi oklevél*, mely «akadémiai és irodalmi» érdemekért czimet ad. Hogy magyarul van, mint *minden* kir. expeditio Magyarország határai közt, új lesz Előtted». (Horváth Lajos gyűjt.) Horváth 1862 augusztus 31-én megjegyezte (Akad. TLT. LXX. 318.), hogy még inkább örülne, ha minden fictio nélkül igazán

királyi tanácsosnak üdvözölhetné. Azonban «nem az érdem bűne, ha jutalma nem kifogástalan is; ez az adományozó dolga».

²⁰ Ország Tükre, 1862. 3. sz.

²¹ Akad. Emlékbeszédek, XVI. 363.

²² Toldyhoz 1862 márczius 24. Horváth Lajos gyűjt.

²³ 1862 márczius 21. U. o.

még mindig tart, mely — tudja Isten meddig — fog még tartani; melyről mémoiresokat, adalékokat, kísérleteket írhatni, adatokat, aktákat gyűjthetni, de históriát csak az utókor fog írhatni. Ellenben *addig* nem vinni bűn.» Ezt a «bűnt» Horváth nem követte el, mert megerősítette abban a szándékában, hogy — de nem Magyarország történetének VI. kötetébe szorítva — bőven megírja a «huszonötév» történetét. «Mely szép kor, mely hálás feladat! — biztatta őt Toldy hosszas levele folytatásában. Szép kor, mert — bármit mondjanak és mondhatnak is azon akadályokról, melyekkel a magyarnak 1825-től küzdenie kellett — hidd el, soha, *soha* ily boldog nem volt! Szabadságának természete alapokat kezdett nyerni a szabadelvű eszmékben, a *nemzeti* culturában. S az a dicsőség, melyben én nemzetünket e fertályszázad alatt (mert 1823—1848. ez az epocha) látom, méltóbb, hogy történetíróját lelje meg, mint Agamemnon, hogy Homerosát! Óh, barátom, ne engedd át senki másnak e nemes érdemet, e szép dicsőséget: *első* lehetni e magasztos kornak dicsőítésében!» Ugy hitte, hogy az akkori állapotokat az akkori álláspontról kell tárgyalni, «mert *akkori* érzésünk, gondolkodásunk is históriai tény, melyet, mint olyant, a bekövetkezett idők miatt nem szabad más és azért hamis világításban látni. Oh, mennyire óhajtalak e téren látni! S mily hazafiúi tett leszen az — nem rettegve balmagyarázatoktól — a jót is elmondani a sok nem jó után és mellett! S egy korszak sem mutatja ki inkább, hogy mi a magyar loyaltás csak féloyaltás irányában is. S ha e munka meglesz úgy, mint Tőled várom s a világ azt (mert ennek le kell majd fordíttatni) olvasni fogja: többet fog nekünk használni, mint *Kossuth* Lajos minden fényes szónoklata angol s amerikai meetingekben.²⁴ Nincs is ok, édes barátom, miért ezt ne tedd; de van, hogy tedd; mert nem tenned

²⁴ Politikai beszéd, természetesen, más-kép hat, mint történelmi munka; de nem szabad elfelejteni, hogy *Kossuth* nép-gyűlési beszédei egyrészt éppen azért

ragadták el a hallgatóságot, mert — bár politikai szempontból összeválogatott — történelmi tényekkel foglalkoztak, sőt néha történelmi értekezésekké bővültek ki.

nem szabad; nem szabad annak, ki a XVII., ki a XVIII. századot meg merte s meri írni».

Horváth nagyjából bevégezvén kutatásait Firenzében, május 12-én a nyári meleg hónapokra *Livornóba*, a tengerpartra, ment pihenni s ott a Porta a Marén, a Villa Bernardiniben szállt meg.²⁵ Már írt onnan Toldynak, a kitől irodalomtörténeti adatokat kért munkája számára, de csak elutazása előtt 4—5 nappal felelt arra a levelére, melyben oly lelkesen sürgette a Huszonötév történetének megírására s a melyben arcképét is megküldte neki. Mind a kettőt csak akkor találta meg az Erdélyi Országgyűlési Napló egyik kötetébe dugva.²⁶ Azzal mentegetőzött, hogy a kaján sors, mely életén át üldözi, vagy saját könnyelműsége ekként majdnem megfosztotta olyan örömtől, a milyen csak kevés jutott számára számkivetése kietlen sivatagában. Toldy arcképét nagy becsben tartja, mert olyan jó barátira emlékezteti, a kinek jó érzelmei számkivetése borús pályáján is szívesen kísérik, mikor mások annyian elfeledték; ő ellenben ösztönözte, bátorította írói működésében. Levelében pedig sok vigasztalást talált. Mert olvasván, mennyi melegséggel beszél reá, hogy munkáját 1848-ig folytassa, meg kellett győződnie, hogy az eddigi kötetekre fordított fáradságát sem tartja egészen elveszett munkának. Meglehet, csupa önszeretettől, úgy érzi ugyan, hogy van *némi becse* munkájának, de nem tartozik azon önhittek közé, kiknek nincs szükségök ama bátorításra, melyet mások elismerése s méltánylása nyújt. Nem is tagadhatta, hogy némi lehangoltságot érzett ama teljes hallgatás miatt, melylyel munkája találkozott; de Toldy méltánylása kárpótlást nyújtott neki százak hallgatásáért s elegendő bátorításul szolgált megírni még *az 1823 -- 1848. év közti korszak történetét*. Szavát adta, hogy ha Isten egészségét megtartja, 1863 végével készen lesz a munka. Ezt azért tehette, mert sok előkészülete

²⁵ 1862 május 9. levele Firenzéből s május 31. Livornóból. Akad. TLT. 317. és 317. a. sz.

²⁶ Livornóból augusztus 31. U. o. 318.

van reá felhalmozva, sőt némileg megírva, úgy, hogy inkább csak rendeznie, új formába öntenie kell, mint újból dolgoznia.

A Huszonötév Történetét két kötetre tervezte a korszak két iránya szerint. A sérelmi és a reform-, vagy haladási irányokat értette, a miknek válopontja az 1843. évi országgyűlés. Az utóbbi, a mint ő gondolja, nem Kossuth indítványával, hanem a magyar minisztérium megalkotásával, az 1848. évi törvények kihirdetésével nyerte betetőzését; itt kellene tehát végződnie a munkának is. A korszak kezdetére, 1823-ra nézve, teljesen egyetértett Toldyval s addig vitte a VI. kötetet is, melyet a párisi békéből s a szentszövetségből minket is ért következményekkel: a hatalmak által elfogadott s nálunk is nyilatkozó elvek és célok ábrázolásával végzett. Bár ezekről nyugalommal és keserőség nélkül írt, méltán tartott tőle, hogy ez a fejezet nehézségre talál a cenzurán. A két kötetet egyrészt azért akarta külön kiadni, mert először írván e korszakról, könyve talán kapósabb lesz a többi kötetnél; másrészt a többi kötet oly szegényes, sőt disztelen alakban jelent meg, hogy ezt nem szeretné ilyen módon világ elé bocsátani. Idejárul, hogy más-kép akarná beosztani, mint az előbbieket; végre pedig *jelenlegi szegénységében*, mikor más tűzhelynél kénytelen megvonni magát, önérdelkei ellen vétkeznék, ha ezt a munkáját is az eddigi csekély tiszteletdíj mellett adatná ki. Inkább előfizetést hirdet tehát, hogy a munka haszna egészen az övé legyen.²⁷

Valóban gondolkoznia kellett arról, hogy miből éljen meg. Kedves tanítványa, Palma grófkisasszony, kit negyedik éve tanított, már megnőtt, maholnap véget ér a tanítás ideje, s a grófné haza akarja vinni Magyarországba;²⁸ ezután tehát Horváthnak saját erszényéből kell élnie. A mi keveset a «hajótörésből» megmenthetett, mindazzal együtt, a mit — más

²⁷ «A magyar olvasóközönség talán csak nem hagy cserben» írta ugyanakkor s mindjárt megjegyezte, hogy az előfizetés kezelését Heckenast már el is vállalta. Jellemző Horváth gyors elhatározására.

²⁸ Elmult-e a grófné terve a hazába menni? — kérdezte Horváthtól Jósika június 5-én. (Horváth Lajos gyűjt.)

háznál élven — meggazdálkodhatott, még mindig kevés arra, hogy biztosíthassa jövőjét. Attól pedig borzadt, hogy valaha alamizsnára szoruljon. Öregedni kezdett s némi kis kényelmeket is megszokott; de ha többre a maga emberségéből nem telik, inkább száraz kenyéren kívánt élni, mint kegyelemkenyérre szorulni.

A livornói Villa Bernardiban, a melyet a grófi család számára ő fedezett föl,²⁹ kedves környezetben, a megszokott módon élt. Június elején az egyik fiatal Károlyi gróf hazautazott Magyarországra s az Akadémia számára magával vitte Mátyás királynak egy arczképét, mint Horváth ajándékát. Hazafelé már csak a multak emlékeit, nem a jövő reményeit küldhették; Jósika is panaszkodott Horváthnak,³⁰ hogy a vérmes, ideges magyar nem remél többé. «Olaj kell a mi lámpánkba, ha azt akarjuk, hogy vígan lobogjon. Olaj pedig nincsen, hanem van börtön, sajtópör, huszonöt és akasztófa. Kossuth pedig, a hogy hazuról írták, a foederativ-államról kiadott «szerencsétlen manifestumával» szépen belekergeti az embereket a Reichsratba». «Feledi Lajos — írta Jósika többi közt — hogy manifestumát ellenségeink, különösen az a hitványnál hitványabb éhenkórász osztrák kormány, ellenünk s különösen Lajos ellen fogják kiaknázni. Már is mondják: ime, ilyen köpenyforgató a magyar emigratio; eddig III. Napoleon és Victor Emánuel volt Istene, most egyszerre elfordul ezektől is, faképnél hagyja Napoleon herceget, a Victor Emánuel fiát s király helyett Kossuth Lajost akarja praesidensnek. Nem gondolod, mennyit ártott nekünk a szerencsétlen foederatio eszméje, hol Erdély újra quam res nullius a vote universel jongleriájára bocsájtatik s hol a féltékek s Lajosnak személyes ellenségei valami coup d'état-t szagolnak, minek útján a praesidiumból dictatura lesz et sic porro . . .»

De Horváth bizni látszott abban, hogy Garibaldi nem merne

²⁹ Batthyányné levele kelet nélkül. Horváth Lajos gyűjt.

³⁰ Június 5. Brüssel. Horváth Lajos alvezetes gyűjt.

3—4000 emberrel Róma ellen indulni s a francziákkal kikötni, ha erre bizonyos határokig nem volna felszabadítva s ha maga Victor Emánuel is nem akarna készen lenni tavaszra az osztrákok ellen. Sőt Horváth úgy hallotta, hogy az olaszországi felosztatott magyar légió — újra szervezkedve — Párisba menne.³¹ «Ha ez valósul — felelte Jósika³² — chiragrát (kézköszvényt) kap a Ferkó s a Schmerling is potyka-nervasába esik.» De Kossuth félév óta hallgatott; Jósika nem tudta, a «híres manifesztum» óta neheztel-e rájuk, vagy ebben a pillanatban nélkülözheti őket, de nem írt sem neki, sem Ludwighnak, a kinek pedig a mult esztendőben annyi hasznát vette. Otthon békéltetni akarnak, s nagyon ajánlgatják a Reichsrathba való bemenetelt; de Jósika a békét csak abban az alakban képzelte el, hogy a magyarok, reményök nem lévén, tűrik tovább is a provizóriumot. «Legundokabbul — írta Horváthnak — az a harmadfél-százezer bakszász viseli magát, kiket kár volt Erdélybe befogadni. . . Az oláhok is jobbithatlanok, de az benne a jó, hogy a *nép* mitsem tud mindezekből; csak néhány foltos nadragú klerikus. . . handabandázik».

Horváth szeptemberben *Torinóban* kutatott Nagy Lajos korára nézve s lemásoltatta barátja, Toldy részére, Salamon királynak egy kézirati regényes történetét. Ezt a munkát, a magyarok iránt való szenvedélyes tiszteletből, *Olivieri* levéltári hivatalnok ingyen végezte.³³ De Olaszország akkori fővárosában épp úgy, mint otthon Genovában, hol bizonyára találkozott is az odaköltözött Kossuthtal,³⁴ olyan politikai híreket is hallott,

³¹ Idézi Jósika, 1862 augusztus 10-én. Horváth Lajos gyűjt.

³² Ugyanott.

³³ Horvath Toldyhoz november 21-én. Akad. TLT. LXX. 320. Toldy ezt a regényt, mint december 28-án írta (Horváth Lajos gyűjt.), egy boroszlói és flórenczi magyar tárgyú középkori regénnyel együtt szerette volna kiadni.

³⁴ Kossuth már 1861 június 8-án írta Horváthnak (u. o.), hogy fiait július elején

a genovai (delle Riviere) vasút építésénél alkalmazzák, Horváthék közelében; hihető tehát, hogy e körülmény következtében ősz felé ők is e tájra mennek. Kossuthék Milanóból 1861 végén valóban átköltöztek Genovába s természetesen, hogy Károlyi grófnéval, kinek most is tiszteletét küldte s Horváthtal, kinek «igaz hű barátja, szolgálja» gyanánt «őszinte tisztelettel» írt, új lakóhelyén ismételve találkozott.

a miket érdemeseknek tartott Jósikával közölni. Ez azt felelte,³⁵ hogy nem érti, miért szervezik újra a légiót, mikor azt Kossuth maga is calamitasnak nevezte. Kossuth foederatiójával pedig sehogy sem tudott megbarátkozni; hiszen az oláhok Dákóromániára, a szerbek szerb zsupanátusra vágnak. «Sehol a világon nem vagyunk mi, magyarok, oly ingrata personák, mint félig barbár, félig crétin nemzetek közt . . . Mi háromszáz évig éltünk s még élünk egy utált mixtum matrimoniumban, civilisált népekkel s ez is áldás helyett átkot hozott; és most *Kossuth* Lajos ily otromba népekkel akar foederatiót! Fidonc! Én *Komáromy* Györgyön csodálkozom, hogy e véletlen tervben csak a részleteket s nem az egész nagyszerű — hogy' is mondjam csak?! — non senst kárhoztatja.» Kossuth láthatta, hogyan fogadták otthon szomorú tévedését, mégis ragaszkodik hozzá. «Igazán mondom, barátom, szomorú az én lelkem: így meg nem mentjük a hazát! Ha Oláhország, Szerbia stb. szabad, független államok volnának a legszabadelvűbb institutiók áldásával s akkor *nem foederatióról* hat konyhán és tizenhat szakács-csal, hanem *dacz- és békeszövetségről közös kormány nélkül* volna szó: az egészen más és kivihető volna; de a mit Kossuth Lajos akar (ha akarja), az fából vaskarika.»³⁶

Hogy mit akart *Kossuth*, arról idáig nem egyszer tájékoztatta Horváth Mihályt kiadatlan leveleiben³⁷ és azokban, a melyeket Horváth Mihály tanítványának édesanyjához, Károlyi grófnéhoz írt; s hogy milyen szellemben írt, kitűnt a grófnének négy esztendő mulva Kossuthhoz küldött leveléből is, mely szerint örömmel látná, ha mind az öt fia résztvenne a szabadságharcban.³⁸

³⁵ November 2. Horváth Lajos gyűjt.

³⁶ A dunai szövetség tervét Kossuth Torinóban 1862 május 1-én fogadta el a tárgyalás alapjául. Közli: *Irataim*, VI. 9–12. Erre vonatkozó felvilágosításai u. o. 12–23.

³⁷ Horváth Tivadar budapesti ügyvéd és Samassa József egri érsek ajándékából az egri lyceum könyvtárában; sajnós, a háború miatt a rendelkezésemre álló rövid idő alatt nem tekinthettem meg.

³⁹ Kossuth leveleire, 95.

³⁸ Károlyi Györgyné Kossuthhoz 1866 július 26. Kossuth, *Irataim*, VI. 444.

XVIII. ÚJ ÉLET GENÈVEBEN.

HORVÁTH MIHÁLY 1862 őszén visszaköltözött Genèvebe s ott telepedett le Károlyi grófné is leányával, Pálmával, a kinek nevelését azonban befejezettnek tekintette. Történelmi és irodalmi kérdésekről ezentúl is szívesen társalogtak, de a rendszeres tanítás véget ért. Horváth Genèveben nem saját telkén, hanem a tó túlsó, délnyugati partján, Les Paquisban, a Place de la Navigations 6. száma alatt telepedett meg.¹ Ablakán kitekintve, egész fenségében láthatta maga előtt a Mont-Blanc egész tömegét az Aiguille du Midivel, a Grandes Jorasses-szal és a Dent du Géant-nal együtt. Akármilyen szerényen rendezkedett be s akármennyire fájt megválnia a megszokott, kedves környezettől, legalább szabadnak és függetlennek érezte, mint kellett is éreznie magát annak, ki éppen a szabadságért és függetlenségért folytatott küzdelmek történetének megírására készülődött. S annál lelkesebben fogott hozzá, mentül több szeretet sugárzott feléje az elnyomott hazából.

«Hidd el, — írta neki báró *Eötvös* József, midőn Mátyás király arczképét² az Akadémia nevében megköszönte³ — nem volt gyülekezetünkben talán senki, ki a kép átadásánál másra gondolt volna, mint hogy az Tőled jó.⁴ Emléked háttérbe szorítja a nagy királyt és csak arra gondoltunk, mikor jön a nap, mely hosszú vándorlásaid után végre Téged is körünkbe hoz, hogy hívségedet, melylyel a haza multján s jövőjén csüggesz, a jelen nemzedék általános tisztelete s régi barátaid szeretete jutalmazza meg. Oly néhány veszteségek után nincs talán kínosabb annál, hogy azok közül, kikre hazánknak szüksége van, sokat

¹ Levele innen Toldyhoz 1862 november 21. Akad. TLT. LXX. 320.

² A kép leírása: Divald, a M. T. Akadémia palotája és gyűjteményei, 101.

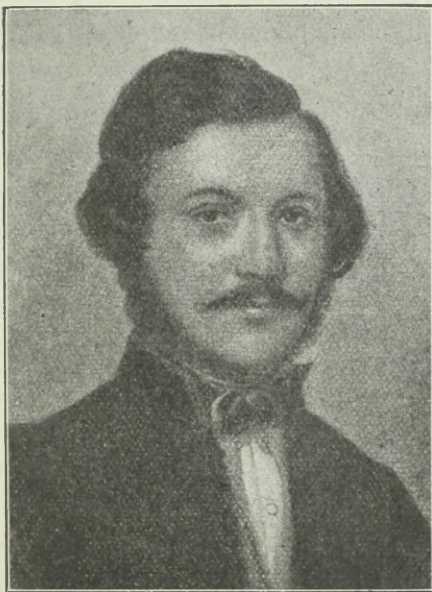
³ 1862 december 1. Horváth L. gyűjt.

⁴ Rómer is azt írja neki 1863 februárius

11-én, hogy mikor levelét olvasták az akadémiában, könnybe borultak szemei; hiszen «oly forrón nyilatkoztál, mintha ez már végrendeleted lenne». (Horváth Lajos gyűjt.)

nem látunk sorainkban; s ezek között nincsen senki, a kit mi, az Akadémia tagjai, náladnál nehezebben nélkülöznénk. Éppen a buzgalom, melyet tudományos tevékenységemben a külföldön is kifejtesz, emlékeztet vesztességünk nagyságára; s míg az szerencsésebb időkben pótolva nem lesz, addig Mátyás arczképe is csak szomorú emléket fog ébresztteni szívünkben. Az Akadémia az arczképet könyvtárunkba tétette; légy meggyőződve, hogy azok között, kik azt ott látják, senki nem lesz, ki rólad szeretve nem emlékezik meg. Élj boldogul, tisztelt barátom, oly boldogul, mint idegen földön lehet; s légy meggyőződve, hogy elűzve honodtól, tentársaid szíve veled van s a távolban, mint mikor köztünk jártál, most is a haza egyik leghívebb fiát szereti benued.»

Még jobban, egészen a könnyekig érzékenyítettek azok, a miket *Toldy* írt hazameneteléről; hiszen rokonain kívül, a kiknek

82. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

csatlakozását természetesnek találta, ilyen meleg érzellemmel soha senki sem írt hozzá a hazából.³ Toldy elbeszélte neki, milyen regényes gondolat foglalkoztatta őt, mikor szeptemberben Bécsbe készülődött, hogy az uralkodónak megköszönje kitüntetését. Arról tünődött, hogy lábaihoz borul és kegyelmet kér barátja, Horváth számára. Úgy kiszínezte magának az egész jelenetet, pár napig annyira elfoglalta s felmelegítette

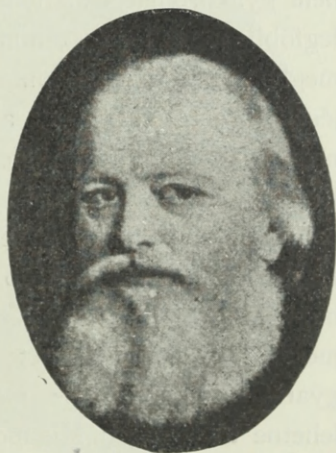
³ Horváth Toldyhoz 1863 januárius 5-én. Akad. TLT. LXX. 322.

ez a gondolat, hogy már szinte látta belépni szobájába Horváthot s érezte ölelését. De azután jöttek a kétkedések: szabad-e ilyesmit tennie Horváth híre nélkül? S ha lenne is némi eredménye (de hát manap ilyesmiket a fejedelmek sem határoznak el tárgyalások nélkül), Horváth helyzete vagy egyéni felfogása szerint a siker nem volna-e nagyobb baj a sikertelenségnél? Tehát szabad-e barátját ferde állásba hoznia? Gróf *Forgách* Antal kancellárban bízott, gróf *Pálffy* Móricz helytartóban nem. Azonban hónapok teltek el s Toldy örült, hogy nem ment föl Bécsbe s kérése elmaradt. Most azonban arra kérte barátját, barátkozzék meg az amnisztia gondolatával. A térítvényt kiállíthatja; abban nincs semmi piritó. A rangvesztés se bántsa: «Ottó királytól fogva mennyi nagyurat, de mennyi derék embert is ért ez a kénytelenség! A költő szerint

Mi szép letenni kormányt,
A sors ha üldözött
S feledni, mely veszély hányt
Szelek s habok között.»

Horváth nem kívánna már másképp szerepelni, mint *most*, azt pedig itt jobban teheti. Jövendője csak itt lehet, máshol nem. Ha felhatalmazná, hogy döntő helyen tapogatózzék, talán nem járna sikertelenül. Önmegtagadása (nem a jellemet értve) lehet, hogy jutalmat nyerne. Az Akadémiában is azonnal a fizetett rendes tagok sorába lépne, ami ugyan csekély, nagyon csekély pont, de megbízatások stb. következtében megkétszerezhető, sőt megháromszorozható. S a mit Horváth megmentett a hajótörésből, itt több, mint másutt. «S végre a hazai föld, a szerető rokonok, a barátok . . . Oh barátom, én nem akarok megválni azon gondolattól, hogy nemcsak látlak még, de élvezni is fogom kedves nálunk-lételedet! És sok dolog nem úgy van, a hogy a lapokból látszik. Lehet, hogy szavaim meglepnek . . . De nem zárom be szememet dolgok előtt, miket látok; s hidd el: a haza feltámadása nem annyira a fejedelmen múlik, mint jurista politikusainkon.»

Horváth azonban⁶ nagyon félt attól a ferde helyzettől, mely őt a jelen körülmények közt otthon várná; de nem azért, mintha nem tudná feledni a multakat s nem tudna önmegettagadással fogadni rangvesztést, szegénységet. A multakat rég elfeledte; a rangvesztést, szegénységet tűrni régen s annyira megszokta, hogy azok miatt bizonyára hajának egy szála sem fehéredett meg; sőt annyira megszerette a magányt, az ismeretlenül-rejlést s ebben a nyugalmat, melynélfogva minden idejét s minden erejét tudományos búvárlatoknak szentelheti, hogy abból még a körülmények változtával sem kívánna többé kilépni. És mégis félt a ferde helyzettől, mert — «mi tagadás benne?» — *ő tényleg megszünt pap lenni* s újra azzá lennie, nagy önmegettagadásába kerülne. Már pedig ha csak kegyelemképpen mehetne vissza feledhetetlen hazájába, valamely egyházi tekintélyt is el kellene ismernie maga felett; ezt pedig aligha tudná tűrni «rugdalózás» nélkül. Elvonultságában a polgári hatalommal bizonyára nem lenne semmi baja; de félt, hogy annál több lenne az egyházzal. Megköszönte tehát Toldy ajánlkozását; de munkálkodása tekintetében, bármily sajnosan esik is távol lennie a hazától, inkább tűri mostani helyzetét, mint hogy oly kellemetlenségeknek és kedélyölő bajoknak menjen eléje, a minők az egyház részéről érhetnék. Ismeri — úgymond — eléggé a farizeus-fajt, mintsem hogy könnyelműleg akarhatná kitenni veszélynek mostani, minden nélkülözés mellett is állandó s háborítatlan kedélynyugalmát, melyre a tizennégy évi megszokás után alig is hoz már más egyéb némi

83. HORVÁTH MIHÁLY.

⁶ Válasza Toldynak 1863 januárius 5-én. Akad. TLT. LXX. 322.

borút, mint az, hogy anyagának felette nagy hézagossága következtében sokszor fennakad munkáiban s nem dolgozhatik úgy, mint óhajtaná.

Levelének az a legfontosabb tétele, hogy *tényleg* megszűnt pap lenni, egyáltalán nem jelenti az egyházi rendből forma szerint való kilépését, annál kevésbé azt, hogy Kálvin városában hitét elhagyta, vagy annak elhagyására egyáltalában véve csak gondolt volna is; csupán úgy érthető, hogy papi szolgáltat-tételre egyházi hatóságnál nem jelentkezett, minek következtében nem gyakorolhatta az áldozópapoknak a fölszenteléskor nyert legfőbb jogait: a szentmise-áldozatok bemutatását, a bűnök megbocsátását vagy fenntartását (a gyóntatásnál) és Isten ígé-jének hirdetését, vagyis a prédikációt. Ennek következtében nem járt papi ruhában (reverendában) s nem viselt tonsurát, sőt szakállát, bajszát is meghagyta; nem, mintha gyönyörködött volna ősz szakállában, hanem mert nagyon alkalmatlannak találta a borotválkozást. Később nyomorúságos dolognak mondta,⁷ hogy Magyarországon lefoglalták a «Hazánk és Külföld»-et, mert szakállas arczképét hozta. Ha már az igazgatás ilyen gyarlóságokkal törődik még most is, legalább az embereknek lehetne több eszköz. Mit mondana ilyen gyarlóságokra Pázmány Péter s többi püspökünk a XVIII. századig, kik egytől-egyig megnövesztették Istenadta szakállukat? Keserűen jegyezte meg, hogy a világ az *egyéni szabadság* dolgában valóban nem előre, hanem hátra megy. Ezzel a viselettel tehát csakugyan nem akart tüntetni papi állása ellen. Genèveben eleinte a coeli-batushoz, a papi nőtlenséghez még ragaszkodott, sőt éppen ezen levele után négy hónappal írta, hogy számára a sors nőtlenséget rendelt.⁸ A szabadkőművességhez sem csatlakozott, mint műveinek szabadelvű irányából némelyek következtették; a páholyokat különben is zárt társulatoknak tartotta, mik az eszméknek szélesebb körökben való terjesztésére nem-igen

⁷ 1866 januárus 3. Akad. TLT. LIII. 99.

⁸ Horváth Józsefhez, 1863 május 6-án. Dr. Pekár Dezső gyűjteményében.

alkalmasak,⁹ a mi elég érthető nyilatkozat olyan embertől, a ki egész viszontagságos életét eszméi terjesztésének szentelte. *Jósika* éppen abban az időben őt érzélgő embernek és kiválólag papsónak tartotta;¹⁰ és bizonyára az volt, ha műveiben sokszor megróttá is a papok hibáit; talán azért, hogy a nagy papok erényeit annál erősebben megvilágíthassa. Jó barátja, a benedekrendi *Rómer Flóris* szerint¹¹ hazajövetelét a papság most sem akadályozná s a préposti czímet bizonyára megnyerné néhány ezer forint jövedelemmel; barátai csak azon sajnálkoztak, hogy semmiképpen sem akar hajolni. Hajolni azok előtt nem akart, a kiket farizeusoknak nevezett, értve rajtuk néhány főpapot, a kik nemcsak püspöki állásába való visszahelyezésének, hanem 1848 óta politikai multjának is ellenségei voltak. *Mednyánszky* Sándor, a szintén száműzött pap, most¹² azzal kívánt neki minden jót, hogy a jövő 1864. év Mihály-napját már otthon ünnepelhessék s azon alkalommal Horváthot mint hazánk főpapját éltethessék.

84. RÓMER FLÓRIS.

A papi állását illető találgatásokra Genëvebe jövele után három esztendővel Horváth megmondotta az igazságot.¹³ *Mermillod* genëvei plébános és czímzetes püspök azért nem tud róla semmit,¹⁴ nem is tudhat, mert nem volt nála; pusztá ismer-

⁹ Horváth, MO. Tört. VIII. 159.

¹⁰ Emlékiratai, IV. 148.

¹¹ 1863 február 11. Horváthhoz. Horváth Lajos gyűjt.

¹² Vukovics Sebő 1863 szeptember 13.-i londoni levelének záradékában, u. o.

¹³ Levele Toldyhoz 1865 december 3. Akad. TLT. LIII. 98.

¹⁴ Toldy Horváthnak 1865 november 28. Horváth Lajos gyűjt.

kedésre, több oknál fogva, nem volt kedve. Egyébként sem tartotta szükségesnek fölkeresni, mert *elvével nem egyezett meg, hogy jelen helyzetében papi functiót végezzen*, mi, szerinte, csak lelkipásztorokat illethet meg. Mermillod tanuságtétele csak arra szorítkozhatnék, misézik-e, vagy nem; s már megírta, hogy nem. Egyebet ezután sem írhatna s nem jöhetne ellentétbe előbbi nyilatkozatával. Különben pedig mi köze a kormánynak az ő *lelkiismeretéhez*?

Nem volt sem misés, sem javadalmas pap, és mindazt a szabadságot vette igénybe a maga részére, a miket a francia és a svájci társadalom, különösen a nagy forradalom előtt, az abbék mint házitanítók, főúri titkárok vagy írók részéről teljesen megszokott. Ő Genèveben már csak mellesleg volt házitanítója *Károlyi* Pálma grófnőnek; Toldynak írta,¹⁵ hogy «kedves tanítványa», Pálma kisasszony, vele együtt sóvárogva várja Toldy Irodalomtörténetét, mert már eleve felbízta erre a műre. 1864 őszszel *Károlyi* György gróf Genèveben meglátogatta feleségét és leányát,¹⁶ de ezek csak több mint egy esztendő múlva tértek vissza a hazába, hol őket mindenütt nagy örömmel fogadták. Nagynénjének, *Batthyányné*-nak, nagyon tetszett a kedves, eszes leány, ki egy kissé — mint Horváthnak írta¹⁷ — szeles, de igen kedves és szivélyes tud lenni; mindenből látszik, hogy enfant gâté s hogy nővére még jobban elkényeztette, mint ő a saját lányait. De ki nem járt volna kedvébe a bájos teremtésnek, a ki Horváthnak is legkedvesebb tanítványa volt!

Horváth Genèveben már nem mint tanító, hanem mint atyai tanácsadó állt mellette. Órák adásával nem kötötte le idejét, hanem egész életét a történetíráásra és a kutatásokra szentelte. Az 1863. újesztendőre *Heckenast* azzal a nagyon kellemetlen hírrel lepte meg,¹⁸ hogy Magyarország Története v. kötetének

¹⁵ 1864 februárius 9. Akad. TLT. LXX. 331.

¹⁶ Horváth Toldynak 1864 szeptember 7. U. o. 334.

¹⁷ 1865 november 18. Horváth L. gyűjt.

¹⁸ Toldynak 1865 deczember 3. Akad. TLT. LIII. 98.

némely helyén a cenzura fennakadt, a VI.-at pedig nagyrésztben olyannak találja, hogy a mostani viszonyok közt nem láthat világot. Beleegyezett, hogy a szükséges változtatásokat *Toldy* megtehesse, mert «jobban bízott benne, mint önmagában». A nyáron már örömmel vallotta be,¹⁹ hogy *Toldy* változtatásaival az V. kötet szelleme semmit sem vesztett; sőt «valóságos örömkítőréssel» tapasztalta, hogy míg a szellem teljesen megmaradt, a szerkezet «*Toldy* mesteri tolla alatt» nyert is szabatoságban. Egyébiránt a könyvvizsgálat szigora nem csüggesztette el másik munkájának, a *Huszonötév Történetének* megírásában sem, mert remélte, hogy míg elkészül, a körülmények megváltoznak. A nemzet makacs mozdulatlanságában különben is veszedelmet látott. «Isten fordítsa el rólunk!» *Heckenast* azonban a VI. kötet nyomtatását csakugyan felfüggesztette, mert semmi reménye sem volt, hogy megjelenését megengedjék.²⁰

Ebben az időben nagy feltűnést keltett *Horváth*nak az a levele, a melyet a «*Magyar Sajtó*»-ban *Heckenast*hoz intézett. A baloldali «*Hon*», *Jókai* lapja, elítélte, az osztrák szellemű párt pedig — maga *Horváth* szerint²¹ — azt kiabálta, hogy hozzájuk csatlakozott. *Zichy* Edmund a cikket már megjelenése előtt mutogatta ösmerőseinek és «nagy örömjajt csapott vele», hogy *Horváth* megtért. Erről azonban szó sem volt s ő most kissé megütődve érdeklődött, mit tart a közvélemény («nem a *Honé*, hanem az országé»)²² a *Magyar Sajtó*ról és főszerkesztőjéről (*Vajda* Jánosról), kit ő egyedül két röpiratából²³ és lapja programjából ismert. *Vajda* csak újévkor vette át *Jókaitól* a *Sajtó*t s olyan szellemben folytatta, hogy a cs. kir. főparancsnokság öt nyolcz napra elcsukatta. A rossz fogadtatást nem a

¹⁹ *Toldy* *Horváth*nak 1865 november 28. *Horváth* Lajos gyűjt.

²⁰ *Horváth* *Toldy*nak 1863 januárius 5. id. lev. Június 28. Akad. TLT. LXX. 327.

²¹ *Horváth* *Toldy*nak februárius 8. U. o. 325.

²² U. o.

²³ *Vajda* János 1862-ben *Arisztidesz* néven adta ki «*Önbírálat*» és «*Polgárosodás*» cz. röpiratait.

lap, hanem a levél iránya okozta. «Mennyire szeretünk és tisztelünk itthon — írta neki *Almásy* Pál, a baloldal egyik vezére²⁴ — észrevehetted, mert szabadelvű lapjaink hallgattak; hallgattak pedig azért, mert hátrányodra szólni nem akartak. Mutatja ezt az öreg (*Deák*) Ferkó anekdotája, mert ezzel sem többet, sem kevesebbet nem akar mondani, mint azt, hogy ti odakünn többnyire úgy látjátok az országot, mint mikor a kérlelhetetlen sors kivitt benneteket; 48-nak pedig az a nagy eredménye van, hogy demokrata itt a világ, akár akarják, akár nem.» A Hon támadására Horváth beküldte feleletét, s Almásy kéziratban el is olvasta azt mindazoknak, a kiket érdekelhetett, vagy a kiknek elolvasni az ő érdekében állónak tartotta; de *Jókait* nem bírta rávenni, hogy cikkét, a melyet különben egész terjedelmében helyeselt, a Honban közlétegye; mert ebben a perczen a haditörvényszék előtt állt gróf *Zichy* Nándorral együtt, ennek «Alapkérdéseink» címmel februárius 7-én a Honba írt cikke miatt.²⁵ Tehát türelemre intette Horváthot; később, de még idejekorán, megjelenik a cikke; addig is bizhatik benne: tudni fogják, mit írt. Ennek a megjelent első és a meg nem jelent második cikknek is része lehetett benne, hogy az Akadémiának akkor tartott nagygyűlése a nagyjutalmat nem nagy története idáig megjelent köteteinek ítélte oda; mert «politikai lehetetlenség volt Horváth Mihályt megkoszorúzni».²⁶ *Toldy* őszintén figyelmeztette is, hogy hírlapi téren ne mutakozzék. «Az egy nagy szemétdomb, melytől futni kell. Tudományos munkáidban nem engednek részt ott; ha félisten vagy, a szemtelenség megközelít.»

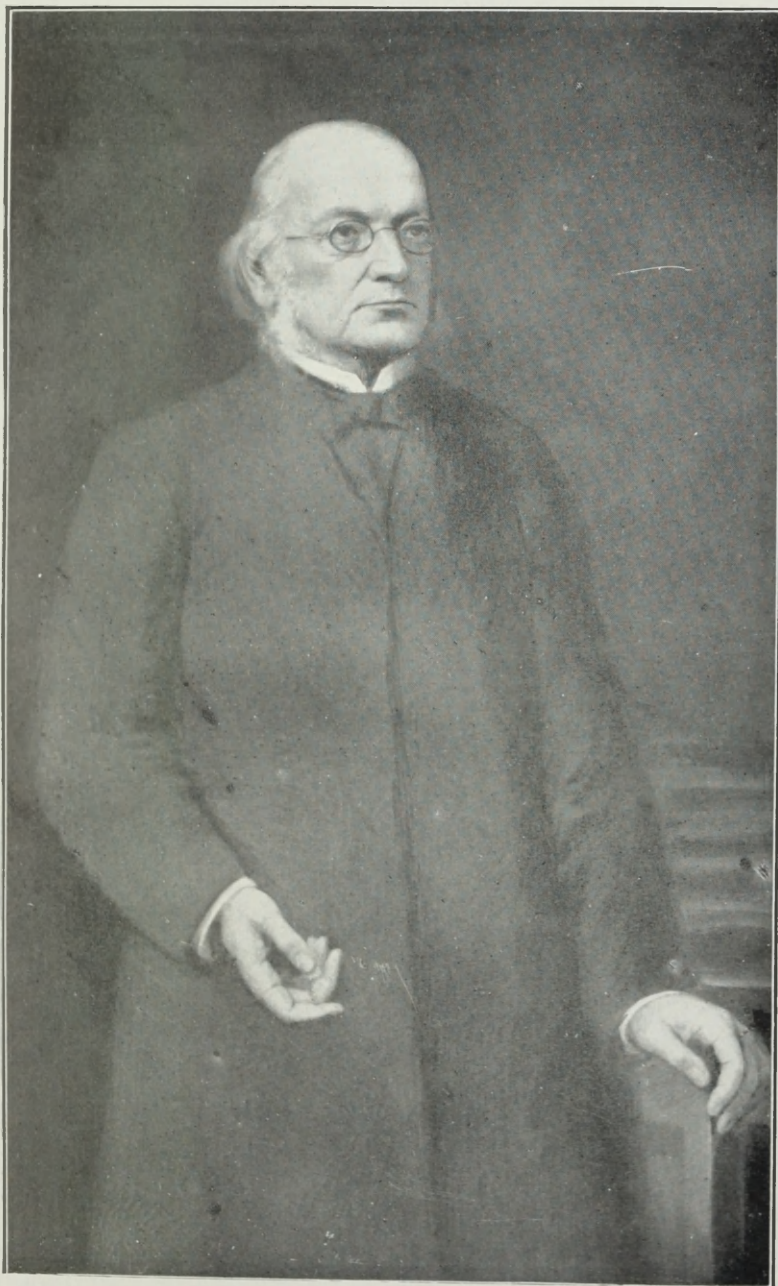
A nemzet tiszteli őt munkáiért és olvassa — szól *Rómer* Flóris is, a kinek «Horváth barátsága volt élete legnagyobb büszkesége»²⁷; — de figyelmeztetnie kellett, hogy *tankönyvét*

²⁴ 1863 februárius 16. Horváth L. gyűjt.

²⁵ A híres cikk története Bonitz: Gróf Zichy Nándor, 71–95. l.

²⁶ Toldy Horváthhoz februárius 16. Horváth Lajos gyűjt. «De ez nem marad így örökké», vigasztalta Toldy.

²⁷ Februárius 11. Horváth Lajos gyűjt.

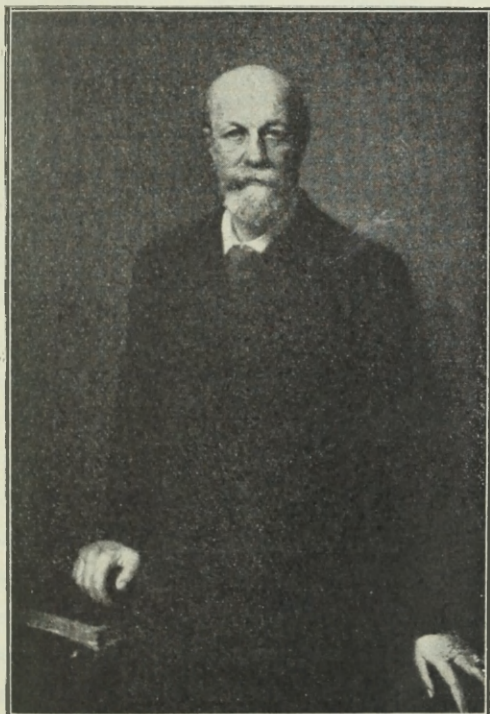

HORVÁTH MIHÁLY.

(Vastagh Gy. olajfestménye a Szentés városa tanácstermében.)

az iskolákból újra kitiltották, mert az utolsó korszakról híven, leplezetlenül írt. Használatát szigorúan tiltják;²⁸ pedig maguk is azt mondják, hogy nincs olyan tankönyv, a mely pótolhatná.

A hazájából családjáról érkező hírek már nemcsak bánították, hanem el is szomorították. Azzal nem sokat törődött,

85 JÓKAI MÓR.

hogy egyik sógora egy kölcsönadott összeg miatt őt pörrel fenyegette; hiszen — a másik szerint²⁹ — «ott megszűnt a rokon érzés, hazafiság: pénz az Istene s egyedüli imádsága»; hagyja tehát őt a törvény útjára menni, hiszen tulajdonképpen nem is tartozik. A maga bajánál jobban búsította testvéreinek bánata. Nénje értesítette,³⁰ hogy testvérök, József felesége,

²⁸ Rohrbach Antal Horváthnak, Szeged, november 3. U. o.

²⁹ Rohrbach július 22. U. o.

³⁰ Április 28. U. o.

Beszédes Amália váratlanul meghalt; olyan nő és olyan anya, kinek párját keresni kell. Mihálynak eszébe jutott³¹ az a gyöngéd és forró szeretet, a melyet hajdani rokoni látogatásai alkalmával öcsce tanusított felesége iránt s az a boldogság, melylyel ezt a kedves nőt elárasztotta. Nem vigasztalta öcscsét; ilyen fájdalomra enyhítő irt csak a megváltozhatatlanban való bölcs önmegadás és az idő adhat. De kérte, gondoljon gyermekeire: mi lenne belőlük, ha egészen, ha kétszeresen árvák maradnának! Pár nap mulva még lesujtöbb hírt kapott. Szegeden

86. TREFORT ÁGOSTON NÉVALÁÍRÁSA.

lakó nénje, Mari, *Ivankovits* özvegye, haldokolt. Beszélni már nem tudott, de jelekkel kérte a tőle emlékebe kapott keresztet; s mikor odaadták, egyideig merően nézte, azután oly erővel szoritotta ajakához, hogy lélegzeni sem tudott s gyöngéd erőszakkal kellett tőle elvenni.³² Május 16-án meghalt.³³ «Mid volt ő neked, — kérdezte veje Horváthtól³⁴ — azt alig tudod te, ki csak gyenge tolmácsát, leveleit kaptad olykor nemes szive buzgalmának.³⁵ Én azonban, ki örömét és bánatát szemlélttem

³¹ Levele Horváth Józsefhez május 6. Dr. Pekár Dezső gyűjt.

³² Rohrbach, május 14. Horváth L. gyűjt.

³³ U. ő május 26. U. o.

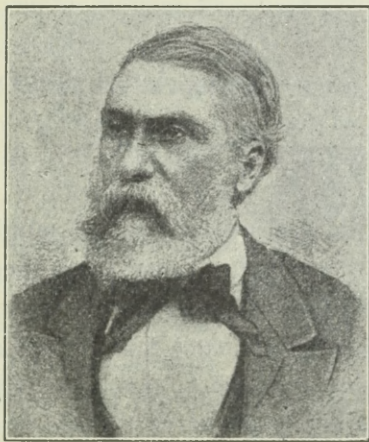
³⁴ U. ő május 24. U. o.

³⁵ Horváth Mihály és nénje levelei közül

huszat közölt a Figyelő, xx. 186–200. Több kiadatlant Horváth alezredes úr gyűjteményéből használtam ebben a könyvben. 1863-ban márczius 2. és április 28-án irt Mari utoljára Mihálynak, a kinek utolsó levele már a halotthoz érkezett.

sorsod jobb fordulatainál: midőn egy töled vett levél öt hetekre vidorra vagy lehangoltta tévé, -- én érzem, mely szív volt az, melyet te és mi, fájdalom, elveszténk.» «Sokat vesztettem én is benne a legforróbban szerető s viszont szeretett testvériben — írta Horváth a legnagyobb fiúnak.³⁶ — De meg kell nyugodni a gondviselés végzetében. Ti (a három árva) különösen azzal tanusítsátok hálátokat és szereteteteket az elvesztett jó anya iránt, hogy emlékéet szemetek előtt tartva, úgy cselekedjétek, úgy viseljétek magatokat, hogy a túlvilágról is megelégedéssel szemlélhessen benneteket s örvendhessen gyarapodástoknak.»

Mostan tehát *Horváth* Alajos aradi állomásfőnök kérte bátyját,³⁷ hogy vele lépjen olyan bizalmas levelezésbe, mint a melyet Mari nénjökkel folytatt s otthon levő követeléseinek és tartozásainak nyilvántartásával őt tisztelje meg. Mindjárt meg is írta, hogy *Trefort* alelnök

87. TREFORT ÁGOSTON.

öt bízta meg az alföld—fumei vasút tervének kidolgozásával, de az előmunkálatokkal Pollák mérnököt bízták meg, mert Károlyi György gróf elnök s a mágnások jobban bíznak a külföldiekben; pedig megmutatta volna, hogy a magyar mérnök milyen olcsón tud tervezni és építeni. Amália nővérük (*Krikayné*) bátyját inkább a napról-napra terjedő szegénységről értesítette.³⁸ A szegedi nőegyesület megbízásából a levesosztó-intézetben most ezer inségest élmezett. Mindenki a készből él, ha van; a kinek nincs, nagyon sokat fázott és

³⁶ Ivánkovits Károlyhoz június 17-én. Figyelő, xx. 200—1.

³⁷ Arad, 1864 február 17. Horváth Lajos gyűjt.

³⁸ Szeged, április 8. U. o.

éhezett a télen; a mesteremberek néha két napig sem kaptak kenyeret. Bátyja talán el sem hiszi, hogy egy terméketlen esztendő ilyen nyomorúságot okozhatott. De unokaöccse, Krikay Gusztáv, ki éppen akkor tett érettségi vizsgálatot, úgy találta,³⁹ hogy igaza van szeretett bácsijának, mikor legújabb remekművében, a Huszonötév Történetében azt mondja, hogy az «ínség, szükség mindenha leghatékonyabb rugonya az önkifejtésnek».

XIX. A HUSZONÖTÉV TÖRTÉNETE.

ENÉVEBE érkezve, a midenfelől kapott rossz hírekkel szemben és saját vigasztalan helyzetében Horváth azonnal újabb munkában, az 1823-tól 1848-ig terjedő Huszonötév Történetének megírásában keresett enyhületet. 1862 karácsonyán munkához látott. Erre a korszakra, mint *Kazinczy* Gábornak írta,¹ már «vizözönünk előtt is» tett némi készüléket, gyűjtött anyagokat; sőt azelőtt 8—10 esztendővel, midőn a szabadságharcz történetét száműzetésében sajtó alá készítette, mire azonban kiadót nem talált, ennek bevezetéséül ama korszak történetének vázlatát is megírta, úgy hogy most inkább csak a magyar sajtóviszonyokhoz kellett azt idomítania, kibővítenie, kiegészítenie, nem pedig újraírnia. A nagy történet hat kötetétől különválasztva, két kötetben, előfizetés útján, saját költségén akarta kiadni. Ha cserben hagyja is a magyar közönség, kiadja, hogy legyen olyan, bár talán hiányos és gyarló munka, melyből az 1848 óta fölserdült vagy most serdülő fiatal nemzedék némi tökéletlen ismeretet szerezzen magának a nemzet további törekvéseiről és küzdelmeiről.

Történetünknek ezt a korszakát úgy fogta fel,² hogy nagy-

³⁹ Szeged, augusztus 18. U. o.

¹ 1862 deczember 29. Horváth L. gyűjt.

² Saját szavai 1863 januárius 5. id. lev.

részt erkölcstörténet legyen, a mely minden társadalmi, szellemi és anyagi mozgalmat is magában foglaljon a politikai reformkérdések és kísérletek mellett. Az irodalomtörténet vázlatát mindjárt elején akarta adni, úgy lévén meggyőződve, hogy az az 1825 körüli újraébredésben nagy tényező volt, tehát bevezetésül kell szolgálnia az 1823—5-ki politikai mozgalmakhoz. Böven használta Toldy költészettörténetét s remélte, hogy megkapja irodalomtörténeti vázlatait is, mely esetben kiterjeszkedik az irodalomnak minden, az ő munkájába tartozó részletére; különben, segédforrások hiányában, csak a költészet történetére s ebben ama kérdésekre szorítkoznak: milyen viszony volt az irodalom és a cselekvényes élet közt, — mily lökést vett a szellemi mozgalom a külső élettől, — az irodalom milyen visszahatást gyakorolt az állami és a társadalmi élet tüneményeire? Adatokért Toldyn kívül Kazinczy Gábornak és Römernek is írt. Emez fölhívta figyelmét egy fiatal íróra. «*Frankl* Vilmos nevét ismered? — kérdezte.³ — 19 éves absolutus theologus, munkás fiú, szép észszel, határozott lélekkel bíró kis historikus. Pietással olvasta leveledet, a melyet kivüle csak Toldynak mutattam. A fiú igen szeretné némileg enyhíteni sorsodat. Pfeifferrel beszélt, ki az előfizetés kezelését 10⁰/₀-ért elvállalná és egyéb kedvezményeket is nyújtana... *Frankl* igen tisztel és ajánlja szolgálatát.» Pár nap mulva már járt is Toldynál,⁴ hogy az 1825. évi országgyűlés történetéhez jegyzeteket tegyen Horváth számára. Ettől fogva nemes lelkesedéssel segítette munkásságában a száműzöttet, majd a hazatért öreget mindaddig, míg elérkezett az az idő, hogy a Magyar Történelmi Társulat megbízásából ő elevenítette föl az újabb magyar történetírás megalapítójának emlékezetét.⁵

Horváth teljes erővel látott munkához és februárius elején

³ Februárius 11. id. lev.

⁴ Toldy Horváthhoz februárius 16. Horváth Lajos gyűjt.

⁵ Így nevezi emlékbeszéde 3-ik lapján.

tizenöt ívvel már el is készült. «Hiányos biz' az, nagyon hiányos — mondta;⁶ — de talán jobb a semminél.» Kivált az 1825. évet megelőző belviszonyok előadása miatt semmi esetre sem várhatta, hogy a magyar cenzura átengedje művét. Eleintén arra gondolt, hogy — mint Heckenast tanácsolta — Bécsben nyomassa, vagy németre fordítva Lipcsében, esetleg Svájcban adja ki, s úgy terjeszse a bécsi cenzura ítélete alá, hogy ezzel útlevelet nyerjen művének Magyarországra. Munkabíráására jellemző, hogy az első kötettel, ha háborítatlanul dolgozhatik, két hónap alatt akart elkészülni.

Az első kötetet befejezván, Horváth elhatározta,⁷ hogy azt Genèveben, *Pfeiffer* és *Puky* sajtóján, saját költségén fogja kinyomatni, mert néhány barátja biztosította, hogy kéz alatt 5—600 előfizetőt szerez, a mi alkalmasint elég a költségek fedezésére; a könyv pedig, saját felügyelete alatt, hibátlanabbul jelenhetik meg. Az utolsó simítások megtételére kéziratát június 30-án magával vitte *St. Gervais-les-Bainsbe*, a Mont-Blanc tövében levő kénesfürdőbe, mely a Bon-Nant (Bon hegyipatak) zuhatagánál s a Montjoie-nak az Arveba szakadásánál, Genève-től alig 70 kilométerre fekszik. Egyik barátjával együtt⁸ remélte, hogy «az Árva vize megedzi alkatát s valódi olajjá válik élete mécsében».

Augusztusban hazatérve, lakását a Rue de Lausanne 39. száma alá tette át és megkezdte munkája nyomtatását, bár gondolhatta, hogy ennek következtében még kevesebb reménye lehet a hazatérhetésre.

Október hatodikán, az örökre emlékezetes napon, gróf *Károlyi Gyula* Ouchyból (Lausanne mellől), hol a Károlyi-család találkozott, pár órára bement Horváthhoz Genèvebe s átvette tőle a Huszonötév Történetének első tíz ívét⁹ negyven nap

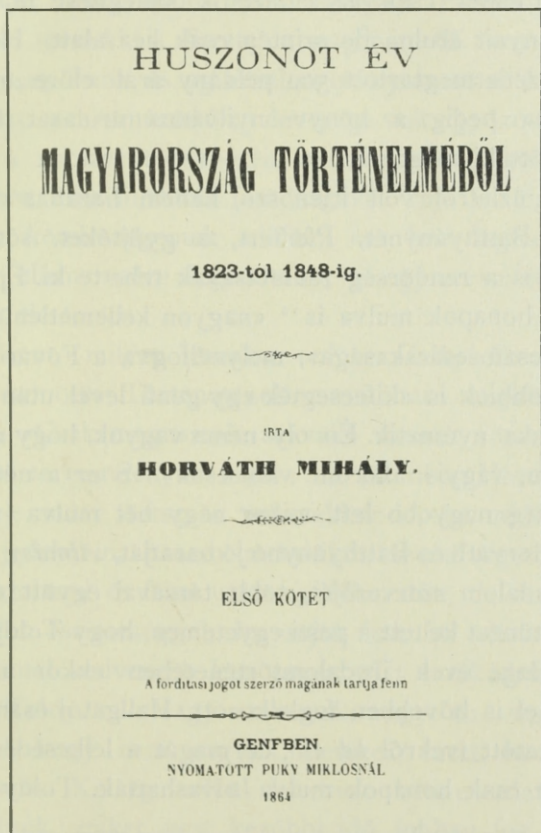
⁶ Toldynak, 1863 februárius 8. Akad. TLT. LXX. 325.

⁷ Toldyhoz, június 28-án. Akad. TLT. LXX. 327.

⁸ Mednyánszky Sándor londoni levele szeptember 13-án. Horváth Lajos gyűjt.

⁹ Szeptember 23. és október 6. levele Toldyhoz. Akad. TLT. LXX. 328—9.

mulva pedig gróf *Károlyi Viktor* a folytatást a 31. ívig, hogy hazavigyék megmutatni Toldy Ferencznek.¹⁰ November végén már készen állt az egész első kötet. *Pfeiffer* Ferdinánd kötelezte magát,¹¹ hogy a könyveket Lipsceből, hova Horváth

88. A «HUSZONOT ÉV . . .» CZÍMLAPJA.

küldi, beviteli a vám lefizetése mellett egy bécsi könyvtáros útján Bécsbe, hová az most, a cenzura eltörlése következtében, biztosan bemehet; onnan azután könnyen leszállíthatják Pestre, mert odáig nincs vám. Az előfizetési pénzek kezelésére gróf *Batthyány* Lajosné vállalkozott, s ő fogja Pfeiffert utasítani,

¹⁰ November 16. Toldynak. U. o. 330.

¹¹ Október 6. Toldynak. U. o. 329.

hogy, a gyűjtőknek hány példányt küldjön az előfizetők számára, a kiknek pénzét azonban a szétosztásig magánál tartja, hogy ha szerencsétlenség történnék, az előfizetési pénzt (a mintegy 95 íves két kötetért 7 forintot) a gyűjtőknek visszaküldhesse. Pfeiffer csak az előfizetők kielégítése után kezdi a maga példányait árulni, de szintén csak kéz alatt. Horváthnak a maga részére megtartott 500 példány árát előre megküldi s díjul 35, ha pedig a könyv nyilvános árulását betiltanák, 40%-ot kötött ki magának.

De nem üzletről volt itten szó, hanem hazafias cselekedetről, mely Batthyánynét, Pfeiffert, a gyűjtőket, sőt még az előfizetőket is a rendőség zaklatásának tehette ki. Éppen azért Toldyt még hónapok múlva is¹² «nagyon kellemetlenül érintette sajtónk hígeszü csacskasága», melynélfogva a Fővárosi Lapok s utána a többiek is «kifecsegték egy genfi levél után (ha igaz), hogy a munka nyomatik. Én oly néma vagyok, hogy mindössze öt előfizetóm, vagyis aláíróm van csak». S ez a némaság és óvakodás még nagyobb lett, mikor négy hét múlva (1864 márczius 5-én) Horváth és Batthyányné jó barátját, *Almásy Pált*, mint egy új forradalom szervezőjét, több társával együtt elfogták.¹³

Nagy feltűnést keltett a pesti egyetemen, hogy Toldy Ferencz az 1790—1825. évek irodalomtörténetében ekkor a politikai történelemmel is bővebben foglalkozott. Hallgatói észrevették,¹⁴ hogy nyomtatott ívekről ad elő, de magát a lelkesedéssel fogadott munkát csak hónapok múlva olvashatták. Toldy ugyanis

¹² Horváthhoz 1864 februárius 13. Horváth Lajos gyűjt.

¹³ Márki-Beksics, A modern Magyarország, 614—619. Sorsukról az emigránsok sokáig teljes bizonytalanságban voltak. «Nem mondom leveledben, mit tudsz Almásyról — írta Ludwigh Horváthnak szeptember 17-én. — Pár hónap előtt a magyar lapokban az állott, hogy 8 előkelő foglyot Olmützbe vittek. Tudakozódtam, mi történik Palival; senki sem tudott felelni. Jósikához (Brüsszelbe) bejárnak a mágnások, fiai is meglátogatták s ő nekem azt felelte,

hogy semmit sem tudnak. Ezen részvétlenség engemet mondhatatlanul bánt. Hogy irni nem mernek, azt megértem; de hogy kijöven, bárgyún bámulnak az emberre, ha kérdezi, mi történik otthon, az már megbocsáthatlan.» Még december 10-ikén is tájékozatlanul írt. (Mindkét levele Horváth Lajosnál.)

¹⁴ Akkori hallgatójának, dr. Farkas Lajos nyug. egyet. tanárnak szíves közlése. Ezt az előadást Toldy az 1865. év I. felében tartotta.

a szerzőt érthető okokból meg nem nevezve, azokból az ívek-
ből olvasott fel, a melyeket Horváth Mihály neki mutatóban
előre megküldött. A Huszonötév Története ugyanis az előadá-
sok ideje alatt teljesen elkészült¹⁵ s bár forgalomba még nem
kerülhetett, az 1864 április 9-én Horváth Pfeiffer és Puky
nyomdájának már ki is fizette a majdnem 86 íves munkáért
járó egész 5414 frank és 25 centime-os nyomtatási költséget.¹⁶
Nagy áldozat a számüztől; de meg volt győződve, hogy
könyvében a nemzet törekvéseit mindenkivel, a külfölddel is
megismertette, erre fordított fáradságával rója le leghívebben
hazája iránti kötelességeinek adóját; «ez lesz leghazafiasabb,
polgártársai elismerésére legméltóbb, s egyszersmind legáldá-
sosabb tette életének».

Oh barátom, milyen munka ez! — lelkesedett *Toldy*,¹⁷
mikor a Huszonötév Történetének mutatóban megküldött első
íveit olvasta. «Csak magasztaló szavaim vannak, sőt a csodálás
szavai csak e teremtményed felett . . .» Azonban Horváth kétel-
kedett,¹⁸ fog-e műve tetszeni neki akkor is, ha nem a baráti
érzelem gerjedelmein, hanem a kritikus szemüvegén át fogja
nézni? Nyugtalanul és félve várta nyilatkozatát; de kérte mégis,
és kérte egész őszinteséggel, ha sujtó lesz is ítélete; mennél
szigorúbb, annál kedvesebb lesz szava. «Új munkádról kérdesz
— válaszolt *Toldy*.¹⁹ — Vagy ez remek, vagy én vagyok elfo-
gulva. Lehet, hogy nem vagyok illetékes, mert hatása rám
infascináló volt. Kétség nélkül lehetnek benne adati hibák;
lehetnek dolgok, miket egy későbbi idő jobban fog tudhatni.
De te *megteremtetted e kor históriáját* s érdemed halhatatlan.

¹⁵ 1864 februárius 9-én Horváth szerint (Akad. TLT. LXX. 331.) már a 42-ik ívet nyomtatták, még három hiányzik s két hét múlva az egész elkészült.

¹⁶ Az Imprimerie Pfeiffer & Puki számlája szerint Horváth kétkötetes művéből az I. kötet 40 $\frac{1}{2}$ íve à 50 fr. 2025, a II. 45 $\frac{1}{4}$, iven 2262:50 frankba került; 57 órai correctura az elsőnél 45:60, a II-nél 79 $\frac{1}{2}$ óra után 57:80 fr.; fűzés az I-nél 375, a II-nél

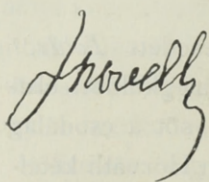
500 fr.; boríték az I-nél 61, a II-nél 57:80 fr., összesen 5414 fr. 25 c., melyből februárius 4-ikén 3448 fr. 60 c., s most a teljes összeg kifizettetett. (A kifizetett eredeti számla a M. N. Múzeumban, 440. Oct. Hung. 20. sz.)

¹⁷ 1863 december 6. Horváth L. gyűjt.

¹⁸ 1864 februárius 9. Akad. TLT. LXX. 331.

¹⁹ Februárius 13. Horváth Lajos gyűjt.

Beh szépen fogják most mások könnyen bírhatni, kivonhatni s hogy eredetiek (!) legyenek, megváltoztatni, megigazítgatni! Igenis, le kell annak fordíttatni: le a világ minden nyelvére, de csak, ha felügyeleted alatt eshetik meg; le németre is egészen complett, minden rövidítése nélkül az actáknak is.» Azonnal ajánlta is fordító gyanánt unokaöccsét, *Novelly* József István volt honvédhadnagyot, abban az időben kassai könyvkereskedőt.²⁰ *Novelly* annál örömebb vállalkozott a feladatra,²¹ mert május elsején az üzletből kilép, tehát egész idejét a munkának szentelheti s kilenczven év lefordításával október végéig elkészülhet. A pénzkérdés elintézését egészen nagybátyjára hagyta. Horváthnak tetszett a próbafordítás.²²

89. NOVELLY JÓZSEF
NÉVALÁÍRÁSA.

Novelly csakugyan kilépett a könyvkereskedésből, minden idejét a fordításnak szentelte, három napot szánt egy ívre s így 8—9 hónap mulva az egészszel elkészülhetett. De még egy esztendő mulva sem készült el s Horváth, ki a beküldött fejezetek fordítását igazán jó, folyékony, kellemes olvasmánynak találta,²³ annál inkább sürgette őt, mert a bizonytalanság ártana neki és a könyvnek, melynek idegen nyelveken is meg kell jelennie, hogy a magyar ügy ismeretét a külföldön terjeszse.²⁴ *Marie D'Agoult* grófné (írói álnevéen *Daniel Sterne*, ki több bölcséleti munkán kívül az 1848. évi párisi forradalom «igen jeles» történetét is megírta), már értesítette Horváthot,²⁵ hogy ajánlatára egy új párisi könyvkiadó-társaság, a *Bibliographie internationale*, hajlandónak nyilatkozott azt francziául is kiadni, de ez csak a német fordítás alapján történhetnék meg. Magából

²⁰ Néhány életrajzi adata Szinnyeinél, IX. 1126., ki azonban nem említi őt mint Horváth fordítóját.

²¹ *Novelly* Toldyhoz februárius 25. Horváth Lajos gyűjt.

²² Márczius 6. Toldyhoz. Akad. TLT. LIII. 91.

²³ 1864 szeptember 7-ikén. Akad. TLT. LXX. 334.

²⁴ 1865 május 26-ikán *Novelli*hez. U. o. LIII. 93.

²⁵ 1865 április 14. Toldyhoz. U. o. 92. Eleinte (*Horváth* 1864 februárius 9-iki levele szerint, u. o. LXX. 331.) a grófné maga akarta lefordítani.

a magyar szövegből *Ludwigh* János ugyan lefordíthatta volna, de *Ludvigh* ezt a feladatot elhárította magáról.²⁶ Hiszen semmitől sem félt annyira, mint a fordítástól. Szerette volna Horváth, ha műve az 1865. évi országgyűlés megnyitásakor már németül is a közönség kezében lett volna.²⁷ De Brockhaus csak 1866 elején fogott a nyomtatáshoz, oly föltétellel, hogy az 1000 példányos első kiadásért 1400 forintot fizet, minden későbbiért pedig félannyit.²⁸

Novelly derekasan megfelelt föladatának s a szorgalmas, szép munkáért Horváth köszönetet mondott neki.²⁹ A Huszonötév Története német nyelven két kötetben 1866 októberében készült el,³⁰ de csak karácsonyra jelenhetett meg: két évvel később, mint Horváth óhajtott, mégis éppen alkalmas időben, hogy a külföldet tájékoztassa a nemzet és király kiegyezésének történelmi előzményeiről.³¹

90. D'AGOULT GRÖFNÉ.

A könyv eredeti magyar kiadása otthon irodalmi, sőt valósággal politikai esemény volt.

«Tényt írok — szól *Toldy* Horváthhoz: ³² — Te a nap oroszlánja vagy. Híreddel, magasztalásoddal tele a két haza. Minden ember olvassa, dicséri s áld tégedet. Ha a kelete olyan, mint a dicsérők száma, úgy boldogulsz. Még *Szalay* László engagirt barátjai sem győzik ezt mint legjobb mun-

²⁶ *Ludwigh* *Toldy*nak 1865 május 30. Horváth *Lajos* gyűjt.

²⁷ *Toldy*hoz október 15. U. o. 97.

²⁸ *Toldy*hoz 1866 januárius 29. U. o. 100.

²⁹ *Toldy*hoz 1866 márczius 8. U. o. 101.

³⁰ *Toldy*hoz 1866 október 4. U. o. 107.

³¹ Fünfundzwanzig Jahre aus der Geschichte Ungarns von 1823–1848. Von Michael Horváth. Aus dem Ungarischen übersetzt von Joseph Novelli. Leipzig, 1867. Két kötetben, nfr., xvii, 557 és xi, 631 l.

³² 1864 június 12. Horváth *L.* gyűjt.

kádat magasztalni. S így: nemcsak Magyarországon, de Erdélyben is.» Szalay László már a sirban nyugodott,³³ midőn Horváth erre a levélre válaszolt.³⁴ Jól esett hallania, hogy könyvét a közönség méltánylással fogadta. «Hiába, csak nem tagadhatjuk meg szülői hiúságunkat; szeretjük, ha dicsérik gyermekünket, kivált miután nyilván nem írnak (nem írhatnak?) róla.» Azonban be kellett érnie a dicséretekkel. Előfizetés útján csak valamivel több kelt el 600 példánynál. A nyáron egy miskolczi úr járt nála Genèveben három példányt venni, mert náluk nem kapható s azt sem tudják, kitől kell kérniök. Pedig idáig, tudtával, nem tiltották el. Bécsben kellene kimódolni, hogy nyilvánosan árulják; ha ott szabad, «otthon is meg lehet fűjni a trombitát, vagy legalább bátrabban mutatni be». A mű azonban csakugyan jól kelt; *Pfeiffer* a megmaradt példányokat mind megvette s a mi magyar történelmi — különösen ily terjedelmes — műnél nagy ritkaság volt, megjelenése után félesztendővel már a második kiadás is szóba jött.³⁵ Pedig csak titokban lehetett árulni. Temes vármegyében Timári az előfizetési pénzeket *Almásy* Pálnak küldte be, kiről akkor még nem tudta, hogy elfogták. A rendőrség a pénzt a levéllel együtt lefoglalta. A kormány tehát ebből az esetből is tudhatta, hogy Horváth könyvét árulják; azonban — *Ludwigh* szerint³⁶ — «ostobaságánál fogva lehet az is», hogy ezt nagy történelme új kiadásának tartotta. De pár hónap múlva maga figyelmeztette Horváthot,³⁷ hogy a Huszonötév Története «az osztrák indexre került»; a szabadságharcz történetét tehát ne ennek folytatása gyanánt adja ki. Árulhatja új czím alatt, míg amannak sorsa, az indexre tevés, el nem éri; mert «ha az index villáma a Huszonötévet érte,

³³ Meghalt 1864 július 17. Salzburgban.

³⁴ Szeptember 1. Akad. TLT. LXX. 333. «Ki lesz az Akadémia titkára szegény Szalaynk után?» kérdezte szeptember 7-én Horváth. (U. o. 334. sz.)

³⁵ Horváth Toldynak szeptember 7. U. o. Egyébiránt Horváth szerint 1866

januárius 29. szerint több száz példány az árdragítás következtében még mindig eladatlanul hevert. U. o. LIII. 100.

³⁶ Brüsszel, 1864 szeptember 17. Horváth Lajos gyűjt.

³⁷ 1865 januárius 12. U. o. Május 30-iki hire szerint még sem került indexre. U. o.

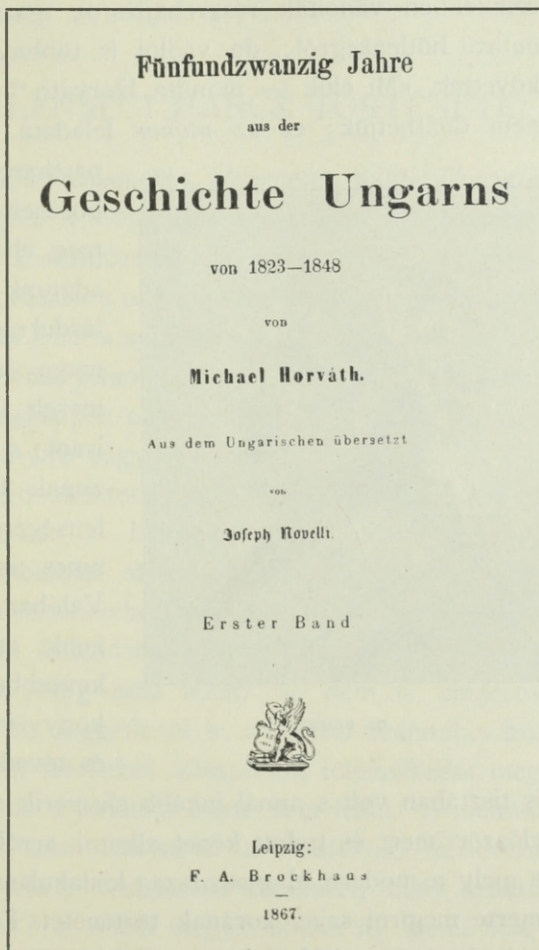
hogy kímélhetné meg folytatását?» A tilalom csakugyan kijött, de a munkát nem üldözték.³⁸

Noha — *Ludwich* szerint³⁹ — tudnivaló, hogy Horváth tollából csak jó, komoly munka kerülhet ki, ez várakozását meghaladta. Nem hitte volna, hogy a megyei és országgyűlési mozgalmak körén kívül lehessen a 25 évi időszakot oly hiven, mondhatja remekül előadni, mint az neki sikerült. Mostani munkájában még a papi stílusnak is minden nyoma eltűnt. Kérte, hogy ne akadjon meg ezen; hiszen Guizot maga is, protestáns létére, történelmi kutatásai-ban folyvást a középkori papok okiratait olvasgatva, a papos írás-

modornak egy nemét önkéntelenül elsajátította. Különben a magyar történetírás legsikerültebb munkájának tartotta. Igen nagy szükség is volt rá, mert a mostani nemzedék azt a kort csak hagyományokból ismerhette.

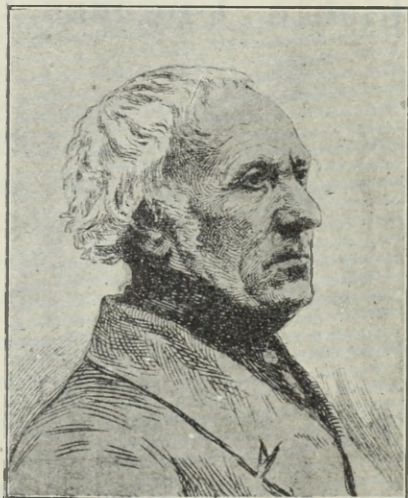
³⁸ Toldy 1865 június 4. U. o.

³⁹ 1864 januárius 23. U. o.

91. A «HUSZONÖT ÉV...» NÉMET FORDÍTÁSÁNAK CÍMLAPJA.

Teljesen tudományos szempontból mindjárt akkor senki sem bírálta a Huszonötévet, hogy alkalmat adjon hibáinak, tévedéseinek kijavítására. Inkább csak levelekben, vagy egyes irodalmi cikkekben vádolták részrehajlásról, igazságtalanságról, történetirói hűtlenségről; de vádlói is többnyire pártszempontokat követtek. «Mi elők — mondta Horváth⁴⁰ — ezt a kérdést el nem dönthetjük: ez az *utókor* feladata leend, a mely a mi

92. GUIZOT.

pártharczainkat, nézet-különbözőzéseinket csak maga ítélheti meg elfogulatlanul. A mi feladatunk az, hogy — bár szilárdul ragaszkodva elveinkhez, meggyőződéseinkhez, — türelmesek legyünk mások elvei iránt; s a meggyőződést, ha annak tisztaságáról s önzetlenségéről kételkedni okunk nincs, tiszteljük mindenkiben.» Valóban, minél inkább távoztunk attól a kortól, annál kevésbé tűnnek föl Horváth könyvének hiányai, hézagai és tévedései, a mikkel ő maga

is tisztában volt s annál inkább elismerik azt az érdemét, hogy először mert és tudott képet alkotni arról a negyedszázadról, a mely a modern Magyarország kialakulását bevezette s először merte megírni saját korának történetét. Feladatát ritka szerencsével végezte.⁴¹ Mert ha — miként maga mondta⁴² — «korunk történetét valamelyik jelesünktől megírva bírni, valóságos kincs volna nemzetünk számára», — ezzel a kincscsel ő éppen a legalkalmasabb pillanatban, alkotmánya helyreállításának előkészü-

⁴⁰ A 2-ik kiadás előszavában.

⁴¹ Fraknoi, Horváth eml. 31.

⁴² Az első kiadás előszavában.

letei közt ajándékozta meg nemzetét. Toldy nem hízelkedett, mikor azt írta neki,⁴³ hogy megteremtette annak a kornak történetét s érdeme halhatatlan.

XX. A FÜGGETLENSÉGI HARCZ TÖRTÉNETE.

MÉG nyomtatták a Huszonötév Történetét, mikor *Horváth* már belefogott a Függetlenségi Harcz Történetébe, vagy inkább a számüzetés első pillanatától fogva gyűjtött adatainak feldolgozásába s okmánytárakat, de «nem Szilágyi Sándor-féle könyveket» kért munkájához Toldytól. A mint barátjának írta,¹ minden lépten-nyomon meggyőződött, hogy ha ezt a könyvét kibocsátja, végképpen elzárja maga előtt a kaput hazájához. Oh, pedig mennyire vágyódik már oda!

Toldyt szinte megdöbbenette vállalkozása. «1848–49-nek története! — kiáltott fel.² — Lehetne-e azt már *most* megírni s lehet-e *neked*, s általában olyannak, ki annyira bele volt fonódva?» A háborúk történetében csak compiler lehet, néhány meglevő jó munkának, különösen Rüstow könyvének átírója; a politikai történetet pedig nem lehet, de nem is tanácsos megírnia. Nem lehet, ha függetlenül ír, a nemzet számtalan hü, de elfogult s független, mérsékelt álláspontra fölemelkedni még nem bíró fiai miatt; de a hatalom miatt sem lehet. S méltó-e szíve természetes és szent óhaját (a hazatérést) feláldozni egy (mert más nem lehet) közepszerű munkáért, mely *örökre* elzárná útját a hazába? S minél tárgyiasabban ír, annál bizonyosabban elveszti népszerűségét; mert «ugyan esztelenül vitük a dolgokat s még csak nem is nobilis módon. Oh, ne tedd!» A haza és az irodalom mást vár tőle: *mémoireokat*. Nem lesz ennek a két évnek *soha* története, mert *mémoire*jai nincsenek;³

⁴³ Horváthhoz 1864 febr. 13. id. lev.

¹ 1864 június 7. Akad. TLT. LXX. 332.

² 1864 június 12. Horváth Lajos gyűjt.

³ Kacziány Géza azóta kimutatta (A ma-

gyar *mémoire*-irodalom 1848-tól 1914-ig. Budapest, 1917), hány jeles emlékirat jelent meg; sőt Horváth Mihály művét is odaszámította.

20—30 ember írhatott volna naplót, emlékrajkokat, monographiákat, kérte is rá őket, de restség, közöny, lelketlenség lepte el őket. Pedig ha csak oly hitelességűek is volnának, mint a «komisz» Klapkáé, a kritika majd felismeri a hazugságokat, a többit pedig használja. Tizenöt esztendeig még megsíratott barátját, Kazinczy Gábort is hiában ösztönözte írásra. Teljesítse tehát Horváth azt a kötelességet, a mit annyian elmulasztottak. Csak történetet ne írjon! A kettő közt nagy a különbség: amott mindenről kell szólnia, arról is, a mit nem tudhat még igazán; itt csak saját élményeiről: a mit látott, tapasztalt, jónak látott, vallott. De még ezt se adja ki életében. Higgye el, hogy

93. KAZINCZY GÁBOR NÉVALÍRÁSA.

azok, a kiket védelmébe venne, nem érdemlik meg, hogy értök feláldozza magát. Írja meg emlékezéseit, még pedig születésétől fogva, azután temesse el szekrényébe; jöjjön haza s lesz itt elég dolga, sőt keresete is.

De Horváth tulajdonképen minden tanácsadás útját bevágta 1864 szeptember elsején azzal a kijelentésével,⁴ hogy 1848—49 történetével elkészült s legfeljebb egyes helyeket kell némiképen kiigazítania és kiegészítnie. Készen van pedig *történelem és nem emlékirat alakjában*. Emlékirattá áldolgozására «röstsége» s még «valami más»⁵ miatt nem vállalkozhatott. A háború történetében nem bocsátkozott taktikai és stratégiai leírásokba, mint Rüstow, hanem inkább egyéb viszonyokat írt le, a miket a különben jeles Rüstow nem ismert, mik azonban befolytak a végső eredményre. De egyáltalán lehet-e tökéletesen megírni

⁴ Toldynak, Akad. TLT. LXX. 333.

⁵ Alkalmassint akkor kötött házassága.

egy korszakot? Azt hitte, 1848–49-ről politikai szempontból teljesebben írhatott, mint 1823–48-ról, vagy 1790–1820-ról. «A fő indítóokok, irányok ismereteseek; ismeretes sok részlet is; és ha ezekből egynémi most elmarad is, valjon azért az egészet elhagyjuk-e? Pótolják a hiányt utódaink, miként mi pótoljuk elődeinkét.» A nemzet irányában, úgy vélte, nem nehéz megőriznie függetlenségét s a jobbak helyeselni fogják művét, ha itt-ott erős, vagy csipős volna is; a lármázó vulgusszal pedig nem törődik. Nem annyira a nemzetnek, mint egyeseknek hibáját, vagy bűnét róttta meg s ezeket, az igazsággal szemben, egy értelmes olvasó sem akarja megvédeni. «A hatalom irányában — folytatta, — igaz, bajosan, sőt éppen nem lehetne megtartanom a függetlenséget, ha csak azon — bár igen-igen hő — vágyam állana mindig szemem előtt, hogy a *beütat* elzárom magam előtt. De ez csak *személyes* indok, melynek, úgy vagyok meggyőződve, nem szabad feláldoznom a *hazai* érdeket, a mely e kor történetének megírásában s kiadásában fekszik. Ha szenvedély nélkül s tárgyilagosan írunk, sokat meg lehet mondani. De ha megütköznek is, ha nem tetszik is az igaz szó, ám azért hallgatni nem szabad. Azután *ha már amnistia útján kell bennemem*, jobb e munkát előbb kiadnom; a többi súlylyal, mi ellenem van, *ezt is amnistiálhatják, ha amnistiálni akarnak.*» Toldy is elösmerte,⁶ hogy jobb volt történelmet, mint mémoires írnia, csak czíme iránt volt még némi aggodalma.⁷

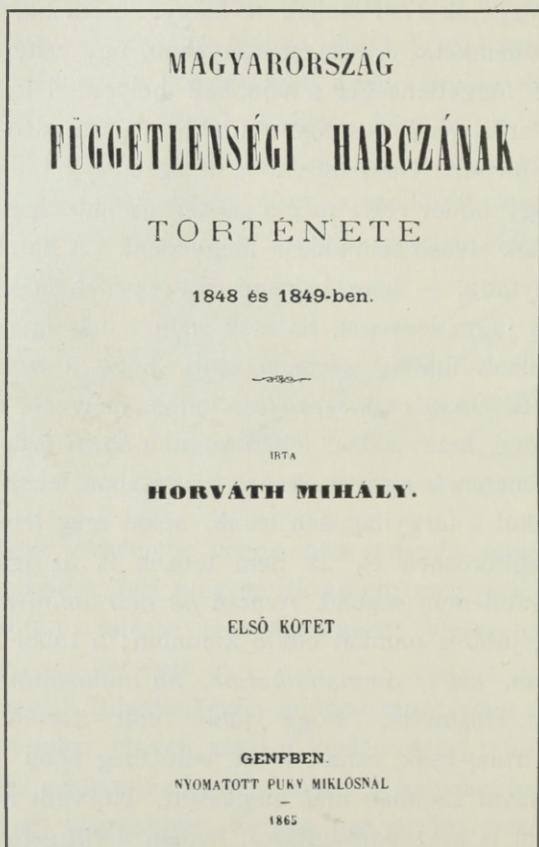
Tanácsával azonban már megkésétt. Horváth nem a forradalom, nem is a szabadságharcz, hanem a *függetlenségi harc*z történetének nevezte munkáját s még az év elején írt előszavában megmondta, miért. Megkérdezte,⁸ hogy ha az uralkodóház Budapestet teszi alkotmányos monarchiája központjává és a maga székhelyévé, vagy egységes, összpontosított osztrák birodalom helyett inkább a német császári koronára törekszik, vaj-

⁶ 1865 június 4-én. U. o.

⁷ Június 22-én. U. o.

⁸ Előszó Magyarország függetlenségi harcának története első kiadásához.

jon megtörténik-e, a minek 1848—49-ben tanui voltak? A reform akkor is háborúra vezet-e? A nemzeti függetlenség helyreállítása akkor is megköveteli-e a függetlenség fenntartásáért vívott harcot? Bizonyára nem. Az uralkodóház akár Budapestet,

94. A FÜGGETLENSÉGI HARCZ TÖRTÉNETE GENFI KIADÁSÁNAK CZIMLAFJA.

akár Frankfurtot tekintette volna hatalma súlypontjának, nemcsak nem talál okot a magyar állam függetlenségének megtámadására, hanem saját érdekében a magyarországi nemzeti ségek viszályait is meggátolja s ennek erejével nyomja el a magyar állam ellen ábránd és izgatás következtében kitört éretlen forradalmukat. A reformnak tehát a háború nem volt

szükséges következménye. A kettő közt szoros okozati összefüggést keresni annyi, mint tagadni Magyarország jogát a függetlenségre; ezt pedig a függetlenségi nyilatkozat egyik szerkesztője csakugyan nem kereshette. A függetlenségen — a hogy Toldynak írta⁹ — a nemzeti alkotmányos önállóságot értette. Ez a *kellő*, tulajdonképeni szó. A szabadságtól függetlenül, de vele kapcsolatban áll. Erős, de nem időszerűtlen. *Clara pacta, boni amici*. Iránya egyébiránt — mint ugyanakkor önmaga jellemezte — békitő, engesztelő, az elkövetett erélytelenségeket kérlelhetetlen szigorral sujtó; de e mellett sujtja a jogtalanságot és az ármányt is. Megvallotta azonban, hogy a történhetőket előre látva, itt-ott szeretne volna, ha másképen írt volna. «De megvan, a mint van. *Videas et judices! Csak non condamnes!*»

Mikor 1865 nyarán munkája bejutott az országba, azt a közönség is ennek a szenvedélynek egész erejével fogadta és olvasta. «Az emberek bolondjai második munkádnak» — jelentette Toldy,¹⁰ — a ki nagyon félt, hogy a három hatalmas kötet¹¹ rosszkor jött, mert *nehézíteni fogja a kiegyezést*. Hogy munkája tetszik, azt maga *Horváth*¹² nem az író s az előadás, hanem a tárgy érdemének tartotta. Nem hitte, hogy a kiengesztelődést a közönségben a legkevésbé is gátolná; mert ha oly tényeket idéz is fel az emberek emlékezetében, a mik keserűk, másrésről hiven ábrázolja az akkori eszélytelen, hetvenkedő politika szomorú eredményeit és elejétől végéig a kibékülés szükségét tárja a szem elébe. Azt hitte tehát, hogy munkája most kétszeresen jókor jött. Először a mondottak miatt; másodszor azért, mert ha meglesz a kibékülés, a melyet ő nemcsak óhajtott, de remélt is, a mostan élő nemzedék idejében ilyen könyv többé nem láthatott volna napvilágot, a miben különben tévedett. De mindenesetre hasznosnak vélte könyvét éppen az

⁹ 1865 június 28. Akad. TLT. LXX. 94.

¹⁰ 1865 szeptember 24. Horváth L. gyűjt.

¹¹ Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. Genfben.

Nyomatott Puky Miklósnál, 1865-ben, n8r.

XIX és 615, XI és 616, XI és 605 lap.

¹² 1865 október 1. Toldynak, Akad. TLT. LIII. 96.

új nemzedék «ildomitása, oktatása» szempontjából, hogy az ifjúság «az akkori események hű történetét olvashassa és szűnjék meg bálványozni azt, ki csak a szószéken volt nagy, de annál kisebb az igazgatásban s a politikában».

Horváth tehát másodszor is nyíltan megvallotta, hogy *könyvének politikai célja a Kossuth-kultus gyöngítése*; pedig Kossuth-tal és családjával egészen ezideig barátságban és levelezésben állt s midőn engedélyt kért a volt kormányzótól, hogy a hazában több helyre szétosztva rejtegetett levéltárát ezen művében felhasználhassa, azt Kossuth készségesen megadta s volt titkárát, *Vörös* Antalt utasította is, hogy Horváth kutatásait megkönnyítse. Horváth ugyan, maga is bujdosó lévén, nem használhatta a levéltárt,¹³ de ez az adat egymaga is bizonyítja, hogy a kormányzó és történetírója egyaránt az igazságot kereste. A történettudományban az exigenciák tudományának, a politikának ezúttal tett engedmények okozták, hogy könyvét *utóbb* inkább ez utóbbinak szempontjából bírálták s így történelmi elfogulatlanságát is kétségbe vonták. Ezt legélesebben maga *Kossuth* Lajos tette; azonban akkor sem a saját, hanem a *Duschek* Ferencz pénzügyminiszterre vonatkozó ítélete miatt. Horváth az árulás egy nemével vádolta volt minisztertársát.¹⁴ Kossuth a mű megjelenése után hét esztendővel, oly időben, mikor Horváth már régen a Deák-párthoz tartozott, *Duschek* Ferencz halála (1872 október 27.) alkalmából kikelt Horváth Mihály «egy megtestesült elvhűség: si diis placet» ellen,¹⁵ a ki «valami, nem tudni, ki által összefirkált kósza jegyzetek alapján, a melyeket maga Horváth nem is látott. annál kevésbé vett oly kritikai bírálat alá, mint a minő minden történésznek kötelessége», kétségbevonta ily férfiú becsületességét. Adatokkal bizonyította, hogy a nemzet méltatlanul fizet gyanúsítással *Duschek* sírjánál, «mert a catoi jellemű püspök, vagy apát, vagy

¹³ Századok, 1874. 141.

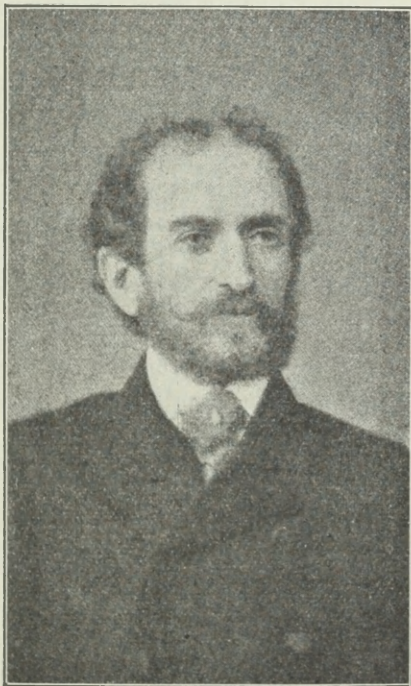
¹⁴ A 2-ik kiadás III. 447–454. lapján.

¹⁵ Kossuth Simonyi Ernőhöz 1872 november 26-án. Irataim, VIII. 441. és 446.

miattörténésznek tetszett arczul vágni a történelmi nyilvános tényeket». ¹⁶

Azonban az is a történelmi nyilvános tények közé tartozik, hogy Horváth könyvét, megjelenése pillanatában, a nemzet nagy lelkesedéssel s egy történetíró bátorságának tiszteletre méltó jele gyanánt fogadta.

«Egy szép napon — írja *Váradi Antal* ¹⁷ — Ráth Mór könyvkereskedésében, a Vastuskóban, a vöröskarszékben ülő kapacitások kezében sorra járt egy moralisticus munka: *Alzog*nak «Katholische Moral-Theologie» című munkája. ¹⁸ Vaskos kötet. Némán, szó nélkül adogatták egymásnak; mindegyik vitt belőle egy-egy példányt s némelyik egy engedetlen könycseppet törölt ki szeméből, mikor lopva olvasgatta. Sohasem hitte volna az ember, hogy a katolikus morál ilyen mély hatást gyakoroljon az öregurak szívére . . . Csakhogy a mint hazaérkeztek, gondosan a fiókjukba zárták az Alzog-féle morálkönyvet. Egyéb volt annak külszíne alatt. Egy szent könyv, a melyről *Tompa Mihály* azt írta:

95. RÁTH MÓR.

¹⁶ Márki-Bekscics: A modern Magyarországon (296—7. l.), az idevonatkozó irodalom idézésével, Kossuth felfogása szerint ismertette Duschek működését, melyet legújabbán Kacziányi Géza («Magyarország», 1917. 213. s. köv. sz.) Horváth felfogásának kiélesítésével ítél meg.

¹⁷ Elmult idők, 10—11.

¹⁸ Váradi ismételve Alzognak írja. Alzog Janos tulajdonképpen egyháztörténetíró s freiburgi egyetemi tanár; Horváthtal egy esztendőben született és halt meg.

Midőn ezt a könyvet kitárod,
 Hívd egybe nőd, fiad, leányod
 S mind, a ki lelkeddel rokon . . .
 Emelt hangon olvasva nékik,
 Míg általérzik, általértik,
 Mi írva áll a lapokon . . .

Mert azokon a lapokon Horváth Mihálynak a *Függetlenségi Harcz Története* című munkája volt lenyomatva.»¹⁹

A vértanu *Batthyány* Lajos özvegye kivitte magával dákai kastélyába, egyesegyedül volt ezzel a könyvvel s nemcsak a legnagyobb érdeklődéssel olvasta, hanem bele is élte magát a műbe. Mondhatta,²⁰ hogy rá és mindazokra nézve, a kik részt vettek — és ki nem vett részt? — az akkor történetekben, ropant érdekesnek, a mostani nemzedék számára pedig tanulságosnak találta. «*Lajos* jellemét — úgymond — jól fogta fel és nagyon jól van rajzolja; a *viam meam persequor* nagyon jól keresztülvillant minden alkalomnál.»²¹ Csak azt sajnálta, miért nem jegyezte fel sohasem, hogy már miniszterelnök korában tartott az orosz intervenciótól s azt kollégáinak, de különösen neki, feleségének, többször aggodalommal emlegette. Ezt annak bizonyosságára szerette volna olvasni, hogy Batthyány «a külpolitikában jártasabb volt Kossuthnál és azt jobban tanulmányozta annál». A harmadik kötetnek Batthyányra vonatkozó része is igen jó.²² «Egészen meg vagyok elégedve kedves urambátyámmal. Magánosan lévén most itt Dákán, majd egésznap el vagyok foglalva könyvével, míg semeim nem bírnák már olvasni: részint fáradtság miatt, részint mert olykor agg könyvek akadályozzák a további olvasást . . .»

Az első támadást *Görgey* barátjai jelentették be ellene, mint

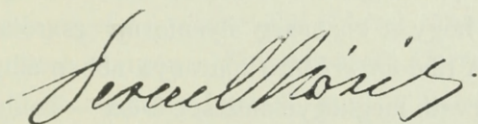
¹⁹ Mint tizenkét esztendőös gyermek magam is a legnagyobb titoktartás föl tétele mellett kaptam meg bátyám könyvtárából s emlékszem arra a hatásra, mit megjelenésének titokzatossága keltett. Az ilyen emlékeket a legkiméletlenebb kritikák sem irtják ki.

²⁰ Horváthhoz 1865 november 18-án. Horváth Lajos gyűjt.

²¹ «Nagyon szerette» azt, a mit a II. k. 215. (a 2-ik kiadás 187–8.) lapján mondott róla.

²² A 2-ik kiadásban III. 484–500. l.

a ki Görgeyt üldözi. Már Toldy megírta neki,²³ hogy ha visszajön, nehéz harcza lesz vele; mert ha van *pártos* része könyvének, Görgey üldözése az. Azok is sokallják, kik nem szeretik őt. Horváth elfogadta a harcot,²⁴ mert eleve meg volt győződve, hogy abból diadalmasan kel ki. «*En — úgymond — nem szenvedélyesen, legalább nem magánszenvedélyből, legfőlebb a hazafiság szenvedélyéből írtam úgy róla*²⁵ s minden betű igazságáról meg vagyok győződve. Így ismeri őt mindenki, a ki hozzá közelebb áll.» Egykori hadsegéde, dr. *Duka Tivadar*, indiai orvos nemrég meglátogatván egykori főnökét, ez úgy nyilatkozott multjáról, hogy azt szégyenli s bánja, mert az egy valóságos éretlen ficzkó elbizakodott magaviselete volt.

90. PERCEL MÓR NÉVALÁÍRÁSA.

«No, de erről majd otthon, kedélyes tète-à-tétenél, dohányfüst mellett, ha Isten is úgy akarja!»

A többi tábornok szintén elégedetlen volt Horváth történetírásával. *Klapka* például, kivel tizenötésztenei jó barátság után politikai okokból összeződült, nem fogadhatta szívesen, hogy Horváth a történelem ítélőszéke előtt hiszékeny gyöngeségről és könnyelműségről vádolta, ha árulásról a legszigorúbb betudás mellett sem vádolhatta is.²⁶ *Perczel Mór* már azért is haragudott, hogy a *Huszonötév Történetében* nem őt tette meg az első államférfiúnak s *Ludwigh* megjósolta,²⁷ hogy még jobban megharagszik, ha ebben a könyvében nem őt nevezi Európa legvitézebb tábornokának. Meg is izente²⁸ Horváthnak, hogy

²³ 1865 november 28. Horváth L. gyűjt.

²⁴ Toldynak 1865 december 3. Akad. TLT. LIII. 98.

²⁵ 2-ik kiadás III. 443. csak annyit enged meg, hogy «nem volt áruló a szó közönséges értelmében».

²⁶ Horváth, *Függetl.* III., 472–4.

²⁷ 1864 augusztus 3. Horváth L. gyűjt.

²⁸ *Ludwigh* levele 1865 januárius 12. U. o.

van oka haragudni: írja meg jobban históriáját. Kossuthot, Horváthot, Ludwighot megfenyegette,²⁹ hogy megbünteti őket *árulás* miatt, «ha visszamegyünk». Horváth egyideig nem is akart Brüsszelbe visszamenni, mert nem akart Klapkával és Perczellel találkozni.³⁰

A Függetlenségi Harcz Történetét különben a kormány 1865 december 27-én betiltotta. A szerzőt ez a tilalom nem az *anyagi*, hanem az *erkölcsi* veszteség miatt érdekelte. Amott, úgy hitte,³¹ a tilalomnál is többet árt a túlságos ár. Úgy hallotta, hogy a tilalom előtt is 18—20 forintért árulták, holott ő 7 forint 20 krajczárért adta. Ez az oka, hogy még a Huszonötév Történetéből is több száz példány eladatlan; mert 15 forintjával árulták, a mit ő 4 forintjával adott el. Bosszankodva kérdezte, nincs-e mód, hogy a közönség ilyenforma zsarolásoktól megmeneküljön? A tilalom *erkölcsi* hátránya abban állt, hogy megnehezítette Horváth megkegyelmezését. S ezt — Toldy szerint³² — «a mi éhes újdondászaink még rosszabbá teszik. Így e perczben hozza be leányom a Nefelejtsét, a mely a hírt e bölcs hozzátétellel toldja meg: E szerint aligha valósul a hír, mely e jeles történetíró hazatérését pengeté».³³ Más irányban azonban a könyv erkölcsi értékét mindenesetre növelték a szabadelvű lapokban a könyvhez fűzött fejtegetések. Mikor a konzervatív *Magyar Világ* Horváth művével érvelt a magyar miniszterium föllállításá ellen, a *Pesti Napló* és a *Pester Lloyd*, sőt a bécsi *National Zeitung* is szintén onnan vett érvekkel támadták a Magyar Világ álláspontját. A bécsi lap szerint³⁴ Horváth püspök panaszosan kiálthatna fel, hogy «Csak egy lap beszélt eltiltott könyvről s ez is hibásan beszélt róla». Minthogy a munka a közönség előtt hozzáférhetetlen volt, így az meg

²⁹ Ludwigh 1865 május 30-án. U. o.

³⁰ Ludwigh 1866 márczius 25. és augusztus 14-én. U. o.

³¹ Toldynak 1866 januárius 29. Akad. TLT. LIII. 100.

³² 1866 januárius 7. Horváth L. gyűjt.

³³ Nefelejts, 1866. 1. sz.

³⁴ National Zeitung, 1866 januárius 25., 23. sz.

sem ítéltette, mennyiben jogos az ó-konzervatívok eljárása, mikor oly tekintélyre, mint Horváth, könyvének néhány kiszakított része alapján hivatkoztak, mint szövetségesre; az osztrák lap az idézetekre válaszolt, mert tudtával semmiféle törvény sem tiltja, hogy egy egészben véve eltiltott könyvből egyes helyeket bemutasson. De a ki egy munkából idéz, annak a könyvet teljesen, tehát az előszót is el kell olvasnia. Az előszóban pedig Horváth olyképpen beszél az 1848. évi törvényekről, melyekben a legfontosabb tudvalevőleg a magyar minisztérium felállítására, hogy legkevésbé sem kétséges: ennek a férfiúnak nézetei mennyire nem találkoznak semmiben sem azoknak a fűgefaleveles ó-konzervatívoknak irányzatával, kik abban a képzelődésben ringatóznak, hogy a közügyek dolgában teendő néhány engedménnyel az ország elől el lehet tüntetni a parlamenti kormányzatot. Azután a Függetlenségi Harcz Történetének előszavából szóról-szóra kiírta,³⁵ hogyan ítélt az 1848. évi törvényekről olyan ember, ki nemcsak közvetlen közelében állt azon idők nagy eseményeinek, hanem a ki — mint művei bizonyítják — Magyarország történetét a legeslegújabb időkig minden másnál szorgalmasabban és figyelmesebben tanulmányozta. Ilyen emberre éppenséggel nem hivatkozhatnak azok, a kiknek az 1848. évi törvények ellen az a fő ütőkártyájuk, hogy ezek a törvények polgárháborúra vezettek.

A kormány körében azonban Horváthot a forradalom dicsőítőjének tartották s *Lonovics* érsek szerint³⁶ a könyörületos szívű uralkodó már eddig is megkegyelmezett volna «a szegény Horváth úrnak», ha ismeretes történelmi munkái közbe nem jönnek; de, mint hallotta, ezek a fő nehézségek. Pedig *Toldy* Ferencz külön is figyelmeztette *István* főherczeget, a volt nádort,³⁷ hogy Horváth könyve az uralkodóház tagjait nem

³⁵ A 2-ik kiadás VII—VIII. lapján.

³⁶ *Lonovics* Toldynak Bécs, 1869 augusztus 16. Toldy szeptember 4-iki leveléhez másolatban csatolva. Horváth L. gyűjt.

³⁷ 1866 augusztus 19. Horváth L. gyűjt., másolat. A főherczeg válasza Gmundenből augusztus 27. másolatban u. o.

sérti; bírálata csak a német (osztrák) államférfiakat sújtja, de nem élesebben, mint *azt*, ki a mozgalom felelős megtestesülése volt. A munka, ezen tárgyiasságánál fogva, tisztán történelmi s mint ilyen, szoros igazság szerint, rendőri eljárás alá nem is eshetett volna; sőt gyakorlati szempontból loyális mű, mert azt érezteti, hogy hazánk *nem* forradalmi úton várhatja boldogulását.

Horváth maga úgy érezte,³⁸ hogy ha itt-ott megmondta az igazat Bécsnek, azt mérséklettel és tisztelettel tette; az pedig éppenséggel használhatott Bécsnek, hogy Kossuth működését egész valósággal adta elő, tetteit és személyét híven ábrázolta s ekként nem kevéssel járult ahhoz, hogy Kossuth «az értelmiségben egészen elvesztette népszerűségét». Kossuth, mint halotta, maga is úgy vélekedett a könyvről s nem kevésbé bosszankodott Horváthra, mint Klapka és Perczel, «kiknek bizony szintén nem hízelkedett». «A szerencsétlen könyv e szerint nekem ellenségeket csinált. De azért mégsem bánom, hogy megírtam; mert leikiösmeretem azt mondja, hogy -- az emberi gyarlóságból eredő kisebb detail-hibákat kivéve, — az egésztől híven megírtam az igazat és jó szolgálatot tettem honi történetírásunknak. De így van az minden contemporain-történettel: mindenkinek lehetetlen eleget tenni.»

Ő pedig mindenki számára vonta le a függetlenségi harcz főbb tanulságait.³⁹ A *magyar nemzetet* figyelmeztette, hogy mérséklet, higgadtság, eszély a jogok legerősebb védőpajzsa; a szenvedély, a mindent kockáztató elbizakodottság a hullámos tengeren könnyen hajótörsre vezethet. A *hatalmat* (az uralkodót) arra figyelmeztette, hogy csak a népek jogainak, törvényeinek, egyéniségének tisztelete, jogos kívánataik teljesítése, egyéniségökkel való azonosulás lehet az alap, melyen a hatalom, az államok ereje, az uralkodók dicsősége emelkedhetik; a szuronyok hegye tartós alapnak keskeny. A *népfajokat*

³⁸ Toldyhoz, 1866 szeptember 6. Akad. TLT. LIII. 106a.

³⁹ A 2-ik kiadásban III. 531—2.

arra intette, hogy veszedelmes a Danaidák ajándéka, esztelenség a jog és szabadság ellen a kényuralommal szövetkezni, hogy követelt jogaikat és szabadságukat az biztosítsa. Végre *Ausztria népei* elé azt a tanulságot tárta, hogy az egy hatalom alatt egyesített népek jogainak és szabadságának a hatalom túlterjeszkedése s kényuralma ellen csak egy bátyája van: a solidaritas és a néptestvériség nagy elve. Mindez politikai tekintetben Kossuth álláspontjáról a *Deák Ferencz álláspontjára való áttérést* és azt jelentette, hogy az ezredéves függetlenség biztosítását többé nem a debreczeni nyilatkozat, hanem a nemzet és a tényleges uralkodó kibékülésével kell keresni.

Ez az oka, hogy Horváthnak a Függetlenségi Harcz Történetéről írt művét a historikusok maguk sem tekintették tisztán történettudományi alkotásnak.

Ennek mélyebben fekvő okai vannak. «Nevezd bár gyöngeségnek — írta Horváth Toldynak,⁴⁰ — de én történetet nem vagyok képes másként írni, mint miképp azt a *meggyőződés* mondolja tollamba. Meggyőződésem hibás lehet, de a mit írok, *híven, minden szépítés nélkül* fejezi ki nézetemet s meggyőződésemet. Ez az oka, hogy újabb munkáim is néhol talán erősebb színekkel van írva, mint a számító eszély javasolhatta volna. A *mérsékletet* szeretem ugyan s követem is a kifejezésekben, de a *kétszínűséget* gyűlölöm; így azután a mérséklet mellett is gyakran erőssé válik a tömbezés vagy a színezet. E fölött, saját előadásom mellett, a fontosabb tényekre nézve közlöm a kor okmányait is; ezt a kor szellemének visszatüntése végett is szükségesnek láttam. Ezen okmányok pedig, mint tudod, a kifejezésekben sem ismernek mérsékletet. S ekként azután, bár a munka egyik főiránya: *mérsékletet* kötni a nemzet szívére minden válságos helyzetben, — bár az *kiengesztelődést* sürget: az előadás egyes részei mégis sokkal erősebbek, mintsem hogy azt közönyösen fogadná az illetők. Nem hihetem ennél fogva, hogy tanácsos lenne honn lennem, mielőtt e

⁴⁰ 1865 június 28. Akad. TLT. LIII. 94.

munka kiadása is többi, politikai bűneim rovásán álljon s azokkal együtt azután ez is a mérlegbe vettessék azok által, kik hazamehetésem felett határozni fognak.»

XXI. MAGYARORSZÁG TÖRTÉNELME.

GYAKORLATBAN mit jelent olyan hitvallás, a melyet Horváth Mihály tett történetírói meggyőződéséről, minden másnál jobban bizonyítja fő munkája, Magyarország történelme. Ennek első kötete 1860-ban jelent meg, a mikor hosszú elnyomatás után a nemzet az első szabadabb lélegzetet vette; a hatodik kötet, mely egyúttal az utolsó volt, már 1863-ban kikerült a sajtó alól, de csak négy esztendő múlva jelenhetett meg. Ez a kötet a francia forradalom és Napoleon korának hazai eseményeit beszélte el. Heckenast, a könyvkiadója, 1863 újesztendéjére — mint már volt szó róla — tudatta, hogy a cenzúra a jelen körülmények közt nem engedélyezheti a kötetet s az előbbit, az ötödiket is (a XVIII. század történetét) csak módosításokkal. Akkor a nyomtatást Heckenast egyelőre abba is hagyta s az Akadémia az 1863. évi nagyjuttalmat nem ítélhette oda ennek a munkának, mert *«politikai lehetetlenség* volt Horváth Mihályt megkoszorúzni». Az Augsburger Allgemeine Zeitung s néhány lap 1864 nyarán már nyíltan írt a munka lefoglalásáról, holott az egész még meg sem jelent¹ s ügye az udvari kancellária előtt volt.²

Horváth még egy esztendő múlva is³ csak abban reménykedhetett, hogy az országgyűlés kihirdetése után «hihetőleg kijöhet». Ezzel valóban megbiztatták Heckenastot, de nem siettek, hogy közöljék vele a kifogás alá eső helyeket.⁴ Horváth most már mégis attól tartott,⁵ hogy Heckenast nagyon siet a

¹ Horváth Toldynak 1864 június 7. Akad. TLT. LXX. 332.

² Toldy június 12. Horváth L. gyűjt.

³ Toldy, 1865 június 4. U. o.

⁴ Toldy, 1865 június 22. U. o.

⁵ Toldynak 1865 június 28. Akad. TLT

LIII. 94.

vi. kötet kiadásával; hiszen ha már két esztendeig várt, miért nem vár még 2—3 hónapot? Ha meg kell változtatnia vagy kihagynia mindazt, a mit tőle a cenzura kíván, akkor a munka nagyon csonka lesz. II. Lipót történetéből sok olyan helyet töröltek, a mi szóról-szóra megvolt az 1848 előtt kijött első dolgozatban. Belenyugodott mégis, hogy Toldy tegye meg a szükséges változásokat, mert így az országgyűlés alatt a munka megjelenhetnék. És aznap, december 12-én, mikor Toldy áradozva írta meg neki, hogyan fogadták a pestiek az országgyűlés megnyitására érkezett uralkodót, tudatta, hogy *Frankenburg* Adolf udvari titkár értesítette Heckenastot a vi. kötet engedélyezéséről s hogy ezt a kötetet saját Irodalomtörténetével együtt nemsokára elküldi.

97. A "MAGYARORSZÁG TÖRTÉNELME. PEST, 1860."
KÜLSŐ CZÍMLAPJA.

Heckenast még ezek után is csak több mint egy esztendő múlva küldhette szét a könyvet. «A szerencsétlen foglyokat csak akkor bocsátották szabadon»,⁶ mikor már Horváth is hazatért a száműzetésből s mikor 1867-ben az alkotmányt helyre-

⁶ Horváth saját szavai az új dolgozat 2-ik kiadásának előszavában, x. lap.

állították. A közönség tehát természetes érdeklődéssel fogadta a türelmetlenül várt munkát, különösen annak két utolsó kötetét, mely ott folytatta az események leírását, a hol a toll kihullt Szalay László mesteri kezéből; s így a közönség Horváth két utolsó kötetében olvashatta először a kuruczorszakra következő száz esztendő történetét.

1865, a Függetlenségi Harcz Története megjelenésének éve, a magyar tudomány és nemzeti élet történetében az a fontos időpont, mikor magyar nyelven teljesen készen állt, ha épp oly teljesen mindjárt forgalomba nem kerülhetett is a nemzetnek a legrégibb időktől egészen 1849 végéig, tehát pár év híján a nemzet egész életére kiterjedő, kimerítő egyetemes történelme.⁷ Egy kötet szolt a magyar nemzetnek Európába költözéséről 1301-ig, az Árpádok kihaltáig lefolyt eseményekről. A második kötet a mohácsi ütközetig, a harmadik a linzi békekötésig, a negyedik a szatmári békéig, az ötödik II. József haláláig, a hatodik a bécsi kongresszusig ment. Külön kiadásban a hetedik és nyolczadik erős kötet 1823—1848-ig haladt s a kilencedik, tizedik és tizenegyedik kötet 1848 és 1849 nagy eseményeit beszélte el. A kötetek száma az 1873-ban befejezett második kiadással tizennégyre emelkedett s így, már arányait tekintve is, páratlanul állt a magyar nyelven odáig megjelent rendszeres magyar történelmek közt.

Csodálatos az a gyorsaság, könnyedség és szorgalom, a melylyel egyetlenegy ember ezt a munkát oly rövid idő alatt s mégis oly alaposan végezte el. *Toldy* kérdésére 1858 februárius 20-án jelentette készségét,⁸ hogy újra írja, helyesebben megírja Magyarország történetét és hét esztendő mulva már tizenegy kötetben nemcsak megírta, hanem ki is nyomatta munkáját. Történetírói rátermettségén, hivatásán és tudásán kívül az a tökéletes odaadás kellett hozzá, a melylyel hontalanságáért a száműzött abban kereste vizsgáztatását, hogy

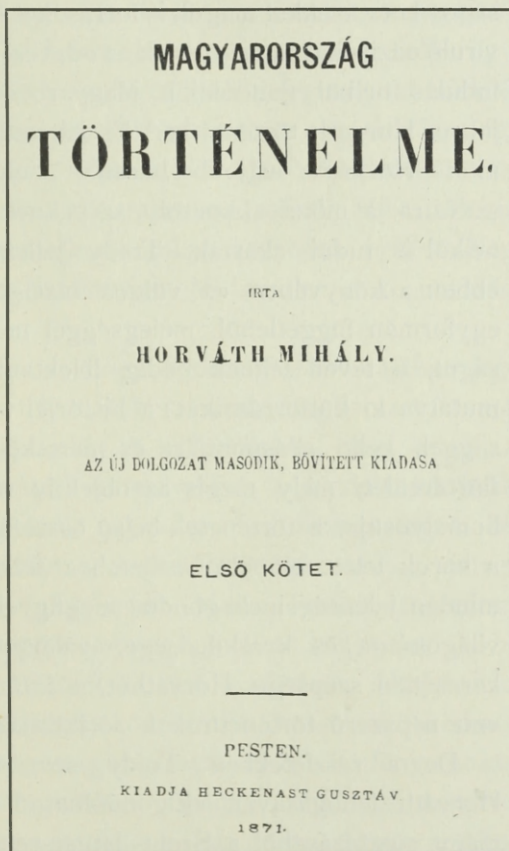
⁷ Ezt ő maga is kiemeli MO. Tört. 2-ik kiadásának előszavában, XII. 1.

⁸ Akad. TLT. LXX. 307.

életének minden pillanatát elvesztett hazája multjának szentelte. Egymaga írta az egészet s így minden lapján a tudománynak ugyanazon szellemével, a hazaszeretetnek ugyanazon tüzével szólt a nemzethez, a melynek jövődjét multja igaz megismé-
 rése nélkül el sem képzelhette.

Már akkor hatás-
 sal volt nemzetére,
 mikor 1841-ben egy
 hétíves tankönyvben
 először, s 1848-ig még
 két ízben bővebben is
 megírta annak törté-
 netét. A fiatal, néha
 igazán gyermekhon-
 védek az ő könyveiből
 tanulva, tudták,
 miért harcolnak. Nem
 is egészen másfél év-
 tized mulva, a közélet
 nagy bizonytalanságai
 közt, egy újabb nem-
 zedék ismét az ő
 könyveiből erősít-
 gette azt a hitét, hogy
 a történelem és a jog
 folytonossága alapján
 szilárdan álló nemzet

fennmarad, ha önmaga mérséklésében épp oly erőt tanusít, mint
 imént a harczban tanusított. Az alkotmány helyreállítása után ez
 a hat kötet lett a fölserdült ifjúságnak egyik legjobban kedvelt
 komoly olvasmánya s erre és a másik kettőre majdnem oly áhi-
 tattal gondolt, mint Arany Széchenyi három «nem kézzel írt»
 könyvére, mely bölcsel, tanít; egekbe nyuló három pyramis volt

93. A. *MAGYARORSZÁG TÖRTÉNELME. PEST, 1871* CZIMLAPJA.

ez is, mely a bujdosó előtt olyan mély nyomot jelölt meg, hogy azt a számum viharától fölkorbácsolt sivár homok el nem takarhatta. *Akkori* deákok most már mint öreg emberek haladnak abban az irányban s annál szívesebben, mert félszázad óta fáradságos kutatásokkal maguk is forrásokat fakasztottak és azok körül viruló oázisokat támasztottak az odavezető útban. Lehetetlen megindulás nélkül gondolniok Magyarország történetében vezetőjükre, Horváth történetére.⁹ És lehetetlen vissza nem emlékezniök Horváth legjobb barátja, Toldy irodalomtörténetének szavaira, a miket akkor oly szépeknek tartottak, hogy könyv nélkül is tudni akarták. Toldy jellemzése szerint¹⁰ Horváth ebben a könyvében «a vulgus hizelgéseitől és ellenszenveitől egyformán függetlenül, melegséggel méltatva az erényt és nagyságot, a tévedéseknek pedig lélektani és politikai belátással mutatva ki kútforrásaikat: a történelmi ítéletet, szigorral és szelidséggel, kellő álláspontjára és mértékére visszavezeti. A hazafiúi érzület, mely mégis az objektív nyugodt felfogást el nem homályosítja, a történetek belső összefüggésének és viszonyának a korok felett elnöklő szellemhez fölismerése, a nemzeti élet minden jelenségeinek gondos megfigyelése s e mellett az alkotó világossága és kerekdedsége, valamint az előadás egyszerű, keresetlen szépsége Horváthot, a kitünőt s nemesb értelemben vett népszerű történetírók közé iktatják».

De a részletekben Toldy sem mindenkor értett egyet Horváth felfogásával. «Elgondolhatod — írta,¹¹ mikor a kormány megbízásából a Szent István-rend albumát készítette, —

9 Az új dolgozat első kiadása I—VI. kötetét 1870 december 12. és 1871 április 27. közt olvastam el a pozsonyi gimnáziumban, melynek ifjúsági könyvtárából több tudományos könyvet, mint regényt kértünk ki; 39 oldalra terjedő jegyzeteim maig is megvannak s így reánk, vagy legalább reám akkor tett hatásáról okom és jogom van beszélni. Egyetemi tanulmányaimban már a két kötetel bővebb

2-ik kiadást használtam s ezek ma is tele vannak jegyzeteimmal. Erre talán azért szabad hivatkoznom, mert más kortársaim is hasonlóképen tettek, a mi Horváth könyvének általános és mély hatását igazolja.

¹⁰ A magyar nemzeti irodalom története. 2-ik kiadás, 2-ik kötet. (Pest, 1868.), 110.

¹¹ 1864 február 13. Horváth L. gyűjt.

mily figyelemmel olvastam el Mária Teréziádat.¹² Még sohasem volt e nagyasszony hazai író által ily behatólag méltatva. Mégis nekem úgy látszik, hogy hiányzik a felfogás egysége. Ingadozó. Nem értem rá az egybevetésre; azt gyanítom, ez új kiadást nem öntötted egészen újra át, hanem a régibe (a pápaiba) dolgoztad bele az új adalékokat. Elöttem ez asszony lelke egy tiszta tükör s mint uralkodó, a legnemesb s legnagyobb alakok egyike. Egész élete nemes küzdés volt német minisztériumával magyar érdekekben. Ez nincs kimondva. Más szempontból van felfogva az alkotmányos és nemzetiségi oldal. Hiba. Mégis kitűnő e munkád s véghetetlenül sokat köszönök neki s főleg neked. Mind elolvastam a mieinket. Mi mindez a te munkád mellett!»

Horváth maga is érezte, hogy hatkötetes munkájában leg-hézagosabb az ötödik, mely a Rákóczi szabadságharczát követő korszak eseményeit adja elő. A 2. kiadásban, már itthon, a haza földjén, újabb levéltári kutatásokkal, s kiadott könyvek és okiratok felhasználásával ügyekezett «a hézagosságot, ha nem is egészen megszüntetni, legalább csökkenteni, a művet teljesebbé, jobbá tenni».¹³ Ez éppen Mária Terézia történetén látszik meg, a mely egész monographiává szélesedett ki s bizonyára egységesebb is, mint az első kiadásban. Általában a többi korszakban is feldolgozta az újabb kutatások eredményét; pl. a kereszténység megalapítását újabb kútfőnyomozás alapján, egészen új világításban, számos részlettel bővítve beszélte el. Idejárult, hogy a második kiadás (1871—3) már a sajtószabadság korában jelenvén meg, ügyekezett mindenütt helyreállítani a kitörlött, vagy az igazság s nézetei ellenére meg-másított helyeket.¹⁴ Így a második kiadás teljes két kötettel lett bővebb az elsőnél, a mely azonban már teljes írói és tudo-

¹² Az v. kötetből, melyet csak ő ismerhetett, mert a cenzura még nem engedélyezte.

¹³ A 2-ik kiadás előszavában.

¹⁴ Ugyanott.

mányos jelentőségében mutatta be Horváth Mihályt. Megvolt benne minden tulajdonság, a minék alapján Horváthról itélni lehetett; mindenesetre ezzel szerezte meg azt a dicsőséget, hogy Magyarország koszorús történetírójának nevezzék.

Kora szellemének a történetírásban, Szalay mellett, legigazibb képviselője volt.¹⁵ Magyarország négykötetes pápai kiadása épp úgy kézikönyve volt a márcziusi ifjúságnak, mint a mostani pesti kiadás annak az ifjú nemzedéknek, a mely Deák Ferencz körül sorakozott; sőt ennek még inkább. Mert amott a történelmi érzéket éppen akkor akarta fölkelteni, mikor a nemzet a maga legnagyobb politikai alkotását, a nemesi alkotmányt megdönteni készült; míg emitt a már munkás történelmi érzék éppen a multa és a jogra hivatkozva követelte vissza az újkor szellemében átalakított alkotmányát. Horváth, a ki monographiák írásával kezdte munkásságát, az ország egyetemes történetének megírásában ismerte föl valódi hivatását; ez az összefoglaló munkája olyan érték a históriában, mint Werbőczy Tripartituma a jogban. Jobban hatott vele a számüzetésben, mint azelőtt, itthon élve a hazában, mely a tanulmányaiban csöndesen elmélyedő tudóst is arra kényszerítette, hogy politikus és miniszter legyen éppen akkor, mikor az ország a történelmiről modern alapra lépett át. Pedig igazán «nem vágyott a Guizot-k dicsőségére»,¹⁶ hogy történetíró és államférfiú legyen egyszerre. Hiszen mint történetíró amúgy is inkább mérsékelten szabadelvű,¹⁷ mint államférfiú pedig forradalmi volt, egy úgynevezett köztársasági kormány tagja. De mint történetíró is sok tekintetben az államférfiú munkáját végezte. Az állam multját és a mult államát helyreállítani az egybevágó feladatok közé tartozik. A ki hazánkat, bár főképpen politikai szempontból, a multban mint szerves egészet mutatta be,¹⁸ annak a politikában sem lehetett föbb vágya, mint az,

¹⁵ Ezt Salamon Ferencz igen szépen bizonyítja Horváthról tartott akad. emlékbeszédében, id. h. 18–23.

¹⁶ U. o., 30.

¹⁷ Salamon szerint (U. o.) «valódi konzervatív, ki valami nagyon újat nem akar».

¹⁸ Salamon, u. o. 32.

hogy szerves egész maradjon a jövőben is. A nemzet ezeréves életének és az ő tizennégy kötetes történetének az a végső tanulsága,¹⁹ hogy csak jogtisztelet s korszerű haladás lehet a hatalom tartós, megdönthetetlen alapja; a népszabadság csak az egyenlőség, testvériség és összetartás zászlaja alatt, eszély és mérséklet által vezetve virulhat és gyümölcsözhet. A negyvenes évek nemes idealizmusával lépett át a hatvanas, sőt a hetvenes évekbe is. Jellegje mindhalálig az volt, a mit Plinius természetrajzának előszavából illesztett első pályamunkája²⁰ elé: «Nehéz a réginek újságot, az újnak tekintélyt, a mindennapinak fényt, a sötétnek világosságot, az útálatosnak kedvességet, a kétségesnek hitelt, valamennyinek pedig természetességet (észszerűséget) adni.» Egyiket sem erőszakolta s mindent a maga természetes színében igyekezett bemutatni; de a színezés szabadságával mégis élt.

Innen van, a mit már személyes ismerőse, *Flegler* Sándor zürichi tanár észrevett nála,²¹ hogy a magyar történelemnek minden elhatározó korszakát és különösen az alkotmány fejlődésének főbb mozzanatait a modern liberalizmus szempontjából ítélte meg. Azonban ezeket a korszakokat odáig nem tapasztalt szabatosággal határolta körül, élesen fölismerte az elválasztó vonalakat, s ennek következtében oly könnyűvé és természetessé tette a rengeteg anyag áttekintését, hogy ebben a történetírók nagy része még mostan is követi.

Ezen a 214 ivre terjedő hatkötetes munkán kívül genévei tartózkodása alatt Horváth rövidebb előadásban is többször kiadta Magyarország történelmét. Így 1863-ban a *Kurzgefasste Geschichte Ungarns*-t két kötetben,²² a melyet 1855-ben úgy-

19 Függetl. harcztört. III. 532.

20 Párhuzam a beköltöző magyarok s az akkori Európa műveltsége közt.

21 A magyar történetírás történelme, 221.

22 Említi Fessler-Klein, *Gesch. von Ungarn*, I. kötet, előszó, XVII. lap. Megjelent Pesten, 8r. 512 és 710 oldalon. Kolbenheyer Mór, ki 1836–1846 közt

soproni ág. hitv. ev. pap volt, 22 évi távollét után 1872-ben visszatérve Sopronba, megvallotta Horváthnak (1872 nov. 8. Nemz. Múz. Horváth-iratok, 47-ik sz.) hogy ezt a «középső művet» annak idején ő fordította le németre. Azontúl leveleztek is egymással.

szólván megtagadott. *Borchgrave* Emil, a hágai belga követség titkára, erre²³ hivatkozva kérte, hogy mivel magyar nyelvű nagy műve el van zárva előle, a belgák magyarországi településeire vonatkozó adatokat közölje vele.²⁴ 1865-ben *Vaszary* Kolozs esztergomi gimnáziumi tanár (a későbbi hercegprímás) a szerző megegyezésével kiadta a *Magyarok Történetét* a tanulóifjúság számára, mely voltaképpen a «Kis Horváthnak» 8. kiadása²⁵ s két esztendő múlva németül is megjelent; 1866-ban ugyanő mint külön tankönyvet bocsátotta közre «A Magyarok Történetét rövid előadásban», melyet «Horváth Mihály ugyanezen című munkája nyomán a felső tanintézetek használatára a szerző megegyezésével szerkesztett». Ezzel elérte azt a célt, hogy a gimnáziumok a provizórium idején is megint hazafias és tudományos szellemben írt tankönyvből ismerhették meg a nemzet történelmét.²⁶

XXII. EMIGRÁRCZIO ÉS KIEGYEZÉS.

FÜGGETLENSÉGI HARCZ történetírója nem zárkozhatott el a függetlenségi harc egykori intézőitől, holott az emigráció politikai törekvéseiben egyáltalában nem óhajtott résztvenni s történetírónál egyéb nem akart lenni. Arra, hogy az emigráció történetét megírja, sohasem gondolt s utóbb tiltakozott is ilyen föltevés ellen. Mikor Brüsszelben mégis megjelenni kezdett egy történelem a forradalom utáni időkről

23 Az I. kötet 116. lapjára.

24 *Borchgrave* könyve 1871-ben, a belga akadémia díjával jutalmazva, 4r. 126 lapon jelent meg. (Essai historique sur les colonies belges, qui s'établirent en Hongrie et en Transylvanie.) Horváthhoz 1866 április 30. intézett főbb kérdései a következők: 1. Mi a belgák (flamandok, vallokok stb.) magyarországi kivándorlásának oka? 2. Mi okból hitták be őket a magyar királyok s mily okiratok bizonyítják ezt?

3. Mik a gyarmatosítások alapelvei?

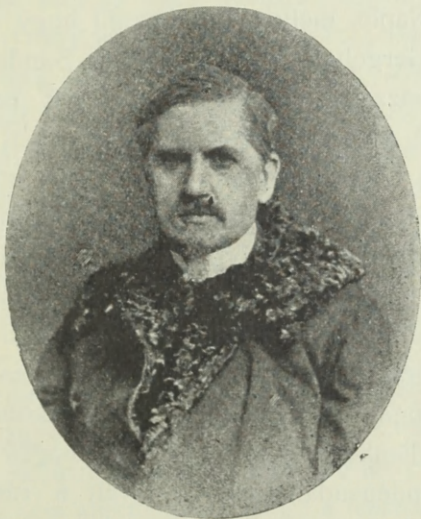
4. Kaptak-e a belgák olyan külön kiváltságokat, mint Németországban, s minőket?

5. A gyarmatok megtartották-e nemzeti nyelvüket bizonyos ideig s vannak-e ennek emlékei? 6. Mik a kérdésnek főbb forrásai? (*Borchgrave* francia levele, Nemz. Múzeum, Horváth-iratok, 26.)

25 Pest, 8r. 175 lap.

26 Pest, 8r. xvi és 448 lap.

s azt itthon neki tulajdonították, *Toldy* kérte, hogy hozzáírandó levelében czáfolja meg ezt a hírt, mert csak úgy hisznek neki, ha egyenesen rá hivatkozhatik.¹ Horváth Ludwightól kérdezte meg, miféle könyv az, miről mostan hall először;² *Ludwigh* — nem ugyan neki, de Kossuthnak — megírta,³ hogy Brüsszelben rajta kívül senki sem ír és nyomat könyveket a magyar ügyről; a hír tehát onnan keletkezhetett, hogy most nyomatják Lipszében Horváth könyvét (a Huszonötév Történetét) német fordításban s már azt képzelik, hogy az francziául is napvilágot lát, mert nem tudják, hogy az nem francziának való olvasmány. De lehet, hogy Perczelnek valamely folytonosan tervezett emlékiratáról, vagy életrajzáról hallottak valamit. Horváth is csak annyit mondhatott Toldynak,⁴ hogy ő annak a munkának nemcsak nem szerzője, de egyáltalán nem is tud róla s lételéről is csak most, tőle értesült. Különbben is: soha, semmit sem írt névtelenül, vagy álnév alatt, kivéve azokat, mik Hatvani Mihály néven jelentek meg; mire hogy a kormány szabályok kényszerítették, Toldy tudja legjobban; hiszen az ő tanácsára választotta a Hatvani nevet.

99. KERTBENY KÁROLY.

Annak sem örült, hogy *Kertbeny* Károly a magyar emigráció tagjainak életrajzain dolgozott s ki akarta adni Mack emlék-

¹ 1866 augusztus 8. Horváth L. gyűjt.

² Augusztus 23. Említi Toldyhoz szeptember 6-án írt levelében. Akad. TLT.

LIII. 106a.

³ Augusztus 30. Kossuth, *Irataim*, VI. 532.

⁴ Szeptember 6. Akad. TLT. LIII. 106a.

íratait is. amelynek egy téves adata helyreigazítása végett Horváth Mihály sikeresen járt közbe.

Klapka Györggyel Horváth a Mack-Kertbeny-féle iratok, de egyéb okok miatt is csakhamar meghasonlott. *Klapka* manifesztumot intézett politikai barátaihoz, hogy ezeknek — az Almásy-féle elfogatások miatt — uralkodó hangulattal szemben irányt adjon s mivel a forradalomban kételkedik, őket minden ilyen kísérlettől óva inti. Erre csakhamar jelentette a Pesti Napló, mely a hírt hozta,⁵ hogy *Horváth* Mihály, gróf *Bethlen* Gergely és gróf *Karacsay* Sándor Genèveből levelet intéztek hozzá, mely szerint *Klapkát* nem ösmerik el irányadónak. A nemzet az ő felszólítása nélkül is tudni fogja, mit kell tennie a maga helyzetében; a künn levőknek pedig, kik a haza javát hordják szívükön, egyedül a nemzet elhatározása adja meg a követendő irányt. «A haszontalan, mondhatatlanul hiú ember — írta *Horváth* Toldynak⁶ — mindenbe beüti az orrát. Eddig mindent, igen sokat elnéztek neki s ez mind elbizottabbá, fenhéjazóbbá tette őt, kit senki sem becsül. Egy éve, hogy felfogadtuk: nem tűrni többé rakoncátlanságait. Most egymással ellenkező dépeche-ket küldözgetett az ujságokba, a brüsseli Indépendance-ba, de kivált a turini Italiá-ba homlokegyenest ellenkezőt azzal, melyet a bécsi Pressé-be igttattatott. Itt künn némely körökben elhitette, hogy ő a vezére, feje az emigrációnak. Mi többen szégyeltük ezt s felszólaltunk ellene, hogy *eb ura fakó!* Majd tudja a nemzet az ő felszólalása nélkül is, mit kelljen tenni. Több fontos okunk volt ezt elmondani, valamint azt is, hogy a ki *a haza javát* hordja szíven, annak csak a nemzet elhatáro-

⁵ Pesti Napló, 1865 131. sz. távirat. A Pester Lloyd 1865 június 9-én ezt a Wiener Presse távirata alapján közölte. «Nem tudom, ki az ördög kéri az ő tanácsát — írta Ludwigh Horváthnak június 20-án; — mindenesetre különös, hogy éppen ő hűhózik demonstratiók ellen, ki mindig akkor demonstrált, mikor arra éppen nem volt szükség. Talán azt hiszi,

hogy az osztrák a beke sikerültével meg fogja hívni, hogy a komáromi várat őrizze. Kezembem volt a bizonyosság, hogy nemrégben ismét conspiratióra bizgatta az embereket — szegény (Almásy) Pali elfogatása után; és most megint béke-demonstratiókkal fondorkodik.»

⁶ Az allevardi fürdőből 1865 június 28. Akad. T.L.T. LIII. 94.

zása adhat irányt. Felszólalásunk tehát egyáltalán nem az ügyre vonatkozik, csak Klapka idétlen, önző s hiú szózatait sujtja.»

Jósika Miklóst is örökre elveszítette. A hírneves regényíróhoz és feleségéhez igaz barátsággal ragaszkodott. Szerette volna, hogy boldogoknak érezzék magukat brüsseli házukban, a Rue de la Commune-ben, a melynek megvásárlásában egy kis kölcsönnel segítette őket.⁷ Sokszor vágyott társaságukba; de erről is le kellett mondania, mikor hallotta, hogy Drezdába költöznek át, a mely azonban sehogy sem tetszett nekik.⁸ Onnan kapta *Jósika* halálának (1865 februárius 27.) híret. Az özvegy megindultan köszönte meg részvétét;⁹ hiszen Horváth jól tudta, mennyire szerette urát s hogy csak benne és érte élt. Nem is tudja ura sírját egyedül, idegen földben hagyni. Ez lehetetlen. Már az ő utolsó szűk nyughelye is el van készítve az övé mellett. «Számunk fogy — borongott *Ludvigh* is; ¹⁰ — a baráti szívnek pedig úgy sincs más éleménye és vigasza, mint azon kevesekhez csatlakozni, kik a munka terhei alatt még ki nem fáradtak.»

Azonban, a hogy *Toldy* jellemezte a helyzetet,¹¹ csakhamar nagy változás történt. A magyarok higgadtabbak lettek, a kiegyezést őszintén kívánták; Ausztriában égető lett a kérdés és rájöttek, hogy kiegyezés nélkül nem alakulhatnak meg; a februáriusi patensbe vetett hitők haldoklott; *Deák* néhány cikke megrendítette az egész Schmerling-rendszert s az osztrákok hozzáédesedtek a magyar kívánatokhoz. Hinni kezdték, hogy a magyarok őszintén óhajtják Ausztria nagyhatalmi állását, megerősödését, fenyt s mint testvérek, osztozni készek a közös terhekben, de csak Magyarország önállásának megmentése mellett; kezdték belátni, hogy Ausztria erős lehet, mint egykor volt, egy önálló szabad Magyarországgal. Sőt lassankint a

7 *Jósikáné* levele 1862 június 1-én, *Jósikáné* június 16-án. U. o.

8 *Ludvigh* 1864 szeptember 17. és december 10. U. o.

9 1865 április 29. Drezda. U. o.

¹⁰ Horváthhoz 1865 május 30. U. o.

¹¹ Horváthhoz június 4. U. o.

magyar parlamentáris alkotmánytól vártak maguknak is igazi parlamentáris alkotmányt. Végre pedig ezt már a fejedelem sem győzte várni. Nyugalma, büszkesége hajtotta őt; mindenkifelett a magyarok rokonszenvét látszott keresni. A vasszükség mozgatott minden részt. «Örvendjen hazafiúi szíved — kiáltott fel Toldy: — közel a szerencsés kibontakozás, az új élet, az új idő! Ez pessimista barátod religiója.»

«Remélek én is — felelte Horváth;¹² — mert nem válhatok meg a kiegyezés sikerültének gondolatától, melyet hazánkra nézve oly igen szükségesnek látok.» Ha visszatérésének föltétele a térítvény aláírása volna, ezt azonnal megtehetné, mert abban alig lehet egyéb annál az ígéretnél, hogy előbbi összeköttetéseiről lemond és politikai fondorlatoktól tartózkodik; ezt pedig ő, ki száműzöttsége tizenhat éve alatt különben sem vegyült fondorlatokba s a forradalmi párttal semmiféle összeköttetésben nem állt, igen könnyen megígérhetné. De magyarországi másik levelezője, *Batthyány* özvegye, más színben látta a dolgokat, mint Toldy. Dühös — úgymond¹³ — mert nem látja át, miért történt mindez; *ígéretnek* végett, a miket Isten tudja, teljesítenek-e vagy sem?! Ha a közönség *tényeknek* örült volna, akkor megbocsátotta volna a pesti fogadtatást, még az örömet is; de így — —! Nem hisz ő már az ilyenféle ígéreteknek.

Az emigráció belső bajai is éppen akkor kerültek nyilvánosságra Klapka hirhedt manifesztuma következtében. *Kossuth* is felszólalt ellene az Alleanzában, de már későn tiltakozott Klapka bitorlott reputációja ellen. A sok mindenféle humbug — a hogy Ludwigh írta Horváthnak¹⁴ — legmostohább helyzetbe az emigrációnak éppen azon tagjait hozta, kik leghívebben szolgálták a hazát. A világnak szerencsétlenebb emigrációja még nem volt a magyarnál! Az otthoni kiegyezésben sem

¹² 1865 június 28. Akad. TLT. LIII. 94.

¹³ 1865 július 5. Horváth Lajos gyűjt.

¹⁴ 1865 július 9. U. o. Kossuth (Iratáinak VI. kötetében) Ludwighnak ez évből sok levelét közli; humbugnak tehát csak Klapka eljárását tarthatta.

bízott; belemennek a siker iránt sok reménnyel, de kevés bizalommal s még kevesebb meggyőződéssel.

Toldy másképpen vélekedett.¹⁵ A nagy többség nyugodtan és reménnyel tekint a történendők elé. A királyi beszéd a budai várban *megváltoztatta* az országot. Ilyet s így mondva

100 GRÓF BATTHYÁNY LAJOSNÉ.

Magyarország még nem hallott fejedelem ajkairól. Az uralkodó saját érdeme, hogy széttépte a hálót, a melybe befonták s így hinni lehet, hogy szerencsésen bevégzi művét. «Örül velem, barátom: a *feltámadás napja közelit!*» Horváth¹⁶ szerette volna hinni, hogy valóban közelit; kétszeres öröm, kétszeres elégtétel volna ez rá nézve, ki résztvett a nemzet temetésében. De nem

¹⁵ 1865 október 8. Horváth L. gyűjt.

¹⁶ Október 15. Akad. TLT. LIII. 97.

volt hajlandó teljesíteni barátjának azt az óhajtását, hogy külföldi lapban cikket írjon az ausztriai változásokról. Ezekről több jelentékeny párisi lap s legutóbb a *Revue des deux Mondes* is avatottan írt, a szerkesztők tehát nem-igen tetéznék meg a cikkek számát; azok a lapok pedig, a melyek idáig untalanul ferde felfogással írtak a változásokról, vagy egy és más titkos befolyástól indítatva irányzatosan nyilatkoztak, az övékkel ellenkező felfogású cikkeket bizonyosan nem vennének föl.

»Ebül állnak mind köz-, mind magánügyeink — rontotta a levél hatását *Ludwigh*.¹⁷ — A szegény ország semmire sem megy az osztrákkal, hacsak a porosz reá nem üt.»

Kossuthnak magának két nap mulva¹⁸ *Ludwigh* azt írta, hogy Klapka aligha van Firenzében, hová Horváth utaztatta, de csak valami kőszá hír nyomán, mert nincs vele semmiféle érintkezésben. Ellenben Horváthnak Berlinbe kellett utaznia, mert Puky Miklós közbenjárására Klapka egyik megbízottjának, gróf *Csáky* Tivadarnak 20,000 forintot kölcsönzött és bár a gróf elég biztosítékot nyújtott, «úgy látszik a nagyharangra akarta bízni a fizetést»; Berlinben azután Horváth *Csáky* jószágának, Szinnának, porosz vevőjétől váltót eszközölt ki s így követelését biztosította. «Elkerülheted a kellemetlenségeket, — írta Horváthnak *Ludwigh* erre az ellenőrizhetetlen hírre¹⁹ — ha a veszteségeket kikerültesd. Mind a kettő egyszerre sok és csakugyan szerencséről beszélhetsz, ha a veszteséget magadtól el tudad hárítani.»

Klapkát és *Csákyt*, Komáromyval együtt a poroszországi magyar legio ügyeinek intézőit, anyagi oldalról is ismervén, Horváth nagyon megvetően szólt róluk és az egész legióról,²⁰ de *Batthyányné* védelmébe vette azt.²¹ És október 6-án kelt levelét azzal végezte: «Jól esett *ma* mindent mondhatni, a mi szívemen fekszik.»

¹⁷ 1866 április 8. U. o.

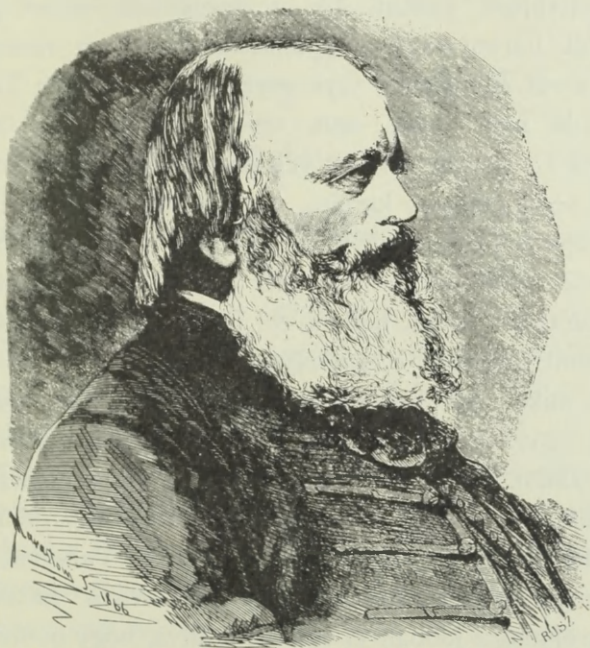
¹⁸ Május 27. Kossuth, *Irataim*, vr. 203—4.

¹⁹ Május 25. id. lev.

²⁰ Idézi *Batthyányné* 1866 okt. 6. U. o.

²¹ U. a. levelében. De Irányinak a legio ügyeiről Kossuthhoz intézett jelentése (Kossuth, *Irataim*, vr. 545—556.) Horváth felfogását igazolja.

Toldy azonban megint megnyugtanni igyekezett barátját.²² Az uralkodó sokat ad, talán mindent, a mit okunk van kívánni. A kiegyezés még sem fog könnyen menni, mert Deák ellenében hatalmas kisebbség alakult s oly «gyalázatos következetlenséggel» dolgozik, hogy néhány emberök mögött alkalmasint külföldi kéz van; a többiek pedig, a kik magukat Deákkal

101. HORVÁTH MIHÁLY.

szemben függetleneknek mondják, «öntudatlan eszközei oly izgatónak, ki ha czéljait érné, miután egyszer már a végveszély szélére rántotta hazáját, bizonyosan eltemetné azt.» Deák pártja azonban megcsinálja a közös ügyeket, minisztériumokat alkot, átvizsgálja az 1848-iki törvényeket s megkoronázza a királyt; Deák, mint bizalmasan írja, mégis aggódik, hogy a kisebbség izgatni fog az adófizetés megtagadására. *Horváth* azt felelte,²³

²² 1866 november 29. U. o.

²³ Deczember 3. Akad. TLT. LIII. 111.

hogy az új leirat óta maga is jobban bízik a kiegyezésben, de barátjának *Kossuthra* vonatkozó föltevését visszautasította. «Te azt gondold, látva az ellenzék törekvéseit, — szolt — hogy ugyanazon egyén keze van a dologban most is, ki már egyszer a végveszély szélére rántotta hazánkat. Tévedsz. Ennek most kevés, az ellenzék vezetőire semmi hatása sincs. Én másokat látok a játékban, azokat, kik *a poroszoktól nyert pénzben*, a beküldött három vagy négyszázezer forintban részesültek.» *Klapkán* kívül *Komáromy* Györgyre és gróf *Csáky* Tivadarra gondolt; de nem tudta, nem téved-e ő maga is, mert az emigránsok közül senkivel sem volt összeköttetésben; *Komáromy* és *Csáky* pedig nagyon kerülte, mert rosszalását már tudatta velök; azonban mégis hallott egyet-mást s vélekedését ebből alkotta meg. «Ezek most — folytatta — *Kossuthot is kijátszották és megcsalták* s ő, mint hallom, fel is akar lépni ellenök, mint csalók ellen.²⁴ De elég e nyavalyás ügyről.»

Toldy, mikor már biztosra vette *Horváth* megkegyelmezését, borongva figyelmeztette,²⁵ hogy nem a régi Magyarországot fogja itt találni. *Königrätz* azt is eltemette. A porosz-orosz szövetségen alig lehet kételkedni s akkor vége mindennek. Ausztria felbomlik, de Magyarország is, à la Varsovie, valami nagyhercezséggé zsugorodik össze. Az örökös tartományok népei napról-napra jobban el vannak szánva, hogy beolvadjanak a nagy Németországba s akkor finis Austriae! De hát nem egy-e ez a finis Hungariaeval? Deáknak és társainak, úgy látszik, csak egy óhajtásuk van, hogy a bomlás pillanatában Európa egy magyar államot találjon itten, mert most nem az. Annak talán megkegyelmeznének. «Kedves barátom — felelte *Horváth*²⁶ — azon komor képek, melyeket utolsó leveledben

²⁴ Már 1866 augusztus 13-án utasította *Irányit*, hogy *Csákyt* számoltassa meg a poroszoktól fölvelt másfél millió frankról. *Kossuth*, *Irataim*, vr. 484—7. *Irányi*, *Kossuth* megbízásából, az utasításokkal ellenkező eljárásért a felelősséget *Csákyra* és *Komá-*

romyra hárította át; *Kossuth* szeptember 9-ikén különösen élesen irt *Csákyról*. U. o. 534—5. és 541—3. l.

²⁵ Deczember 7. *Horváth* Lajos gyűjt. ²⁶ 1866 decz. 15. Akad. TLT. LIII. 112.

közöltél velem szegény hazánkról, rémes alakban gyötrik számtalanszor az én aggódó lelkemet is, bár, a mennyire csak lehet, sietek azokat elűzni agyamból. De talán mégis csak megőriz az Isten bennünket ily veszedelemtől. Mikor e szomorú képek lelkemre borulnak, vérzik a szívem és sirni akarnék a vakság miatt, melynek átka még mindig fogva tartja a bécsieket s fogva közülünk is vajmi sokakat. De jobb erről nem is szólni. Sufficit dici miseria sua!»

XXIII. CSALÁD ÉS HAZA.

HORVÁTH MIHÁLYNAK huga, Amália, 1864 augusztus 18-án azt kívánta,¹ hogy ha már a kegyetlen sors messze földre szakította el tőlük, környezzék oly nemesszívű barátok, kik szeretett hazáját és kedves családját némileg pótolják; de a jó teremtő áldja is meg mindazokat, kik őt szeretettel és gyöngédséggel környezik.

Szeretetre, gyöngédségre annál nagyobb szüksége volt, mert a folytonos, megfeszített munka, a hazája sorsa miatt való aggodalom és a megélhetés gondjai egészségét is megtámadták. Már Olaszországban duzzogott rá kedves tanítványa, *Károlyi* Palma, hogy nem követi tanácsát, nem járkal eleget s azután haragszik, panaszkodik, hogy a fürdőben sárral betapasztják, kínozzak, gyógyítják.² Évek óta csúzban és idült torokbajban szenvedett, a mely ellen kénes fürdőket használt.³ Mikor 1862 végén Genèvebe költözött át, nem volt, a ki a szerény lakásában elzárkózva egyre dolgozó tudóst napról-napra figyelmeztesse, hogy egészségére jobban vigyázzon. Munkái írása közben annyi fennakadást, nehézséget, anyagában annyi hiányt

¹ Horváth Lajos gyűjt.

² 1861 június 26. U. o.

³ Toldynak 1865 június 28. Akad. TLT. LIII. 94.

tapasztalva, kedvetlenségei, bosszúságai közt fel is fogadta,⁴ hogy új munkába nem fog többé, míg kinn kell élnie. De hiában — úgymond. — Miképen Eugène *Sue* Juif Errantja, újra meg újra fülében érzi harsogni a végzetes «Marche! Marche!» szavakat, midőn örökös bolyongása közben eltikkadva, néha megállni s meghalni epedez: úgy érezte magát ő is száműzöttségének különben kiállhatatlanná váló unalmai, izetlenségei közt szünet nélkül üzetni a munkára, hogy idejét szakadatlan foglalkozásban ölje el.

Házi orvosa, dr. *Zangesfeld*, a Huszonötév Története első kötetének elkészülte után erélyesebben követelte, hogy többet törődjek önmagával és egészségével. Kivánságára előbb a Mont Blanc tövében levő st. gervaisi fürdőbe ment, mikor pedig onnan hazatért, ajánlatára kényelmesebb szállást fogadott s abba ápolónőt, a ki egyúttal háztartását vezesse. Az új szállás a Rue de Lausanne 39. száma alatt volt⁵ és szeptemberben mint házzezető oda költözött be Marie Michelle *Voignoux*.

Marie jómódú polgári családból származott; atyjának Genève-től másfélóra járásnyira, a már francia területen levő Ferneyben gazdasága, majorsága volt.⁶ Szép időkben Horváth többször kísértalt oda Marieval, a kinek szüleivel is megösmersedett. A tudós, de nagyon kedves modorú, szép, szakállas, idősebb úr, a ki már az ötvenötödik esztendőben járt, Voltaire falujában, Ferneyben, sohasem említette, hogy ő tulajdonképpen pap s Marie és a család őt nyugalomba vonult tanárnak ösmerték. Örültek tehát, mikor Horváth, hogy biztosítsa az igen rendes, jólelkű, szorgalmas, gondos, kedves és erényes leány jövődjét, Marie kezét megkérte s vele 1864 nyarán a genèvei maire előtt tanuk jelenlétében polgári házasságra lépett.⁷

⁴ Kazinczy Gáborhoz 1862 deczember 29. Horváth Lajos gyűjt.

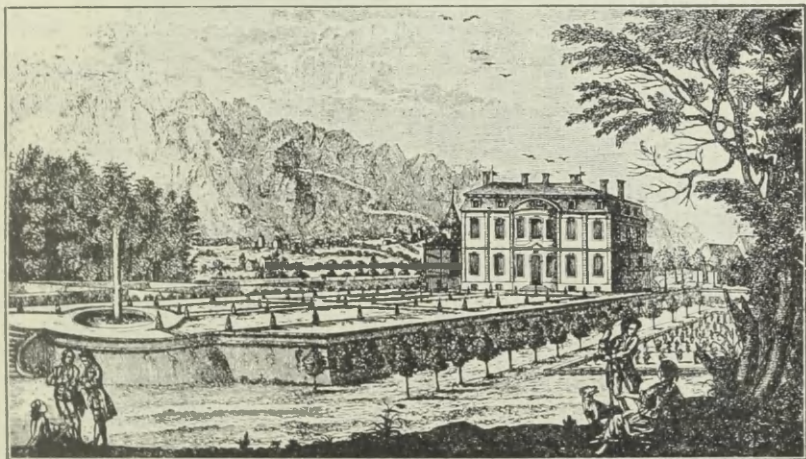
⁵ Lakását elég gyakran változtatta. Csakhamar a Place des Alpes és a Rue Adémar-Fabin sarkára (Pestyhez, 1865 május 10. Nemz. Múzeum, Horváth-iratok, 184.), 1865 júliusában pedig a Quai des Bergues 7. sz. alá költözött. (Toldyhoz, 1865 június 28. Akad. TLT. LIII. 94.)

⁶ Ez és az alábbiak nagy része vejének, dr. Kristóffy József nyug. belügyminiszternek szíves közlése.

⁷ Családi értesítés; a házasság pontos ideje és a maire neve előttem ismeretlen.

Elhatározása megítélésénél figyelembe kell venni, hogy Horváth, a mint 1863 elején megírta barátjának, Toldy Ferencznek, már tulajdonképpen nem volt pap, a mennyiben egyházi kötelességeket nem teljesített.

Horváth Mihály igen boldogan élt feleségével, és Isten öt gyermekkel áldotta meg őket. 1. *Mária Michaela Ernestina* 1865-ben Ferneyben, a nagyszülék házában született. Utóbb Kristóffy Józsefhez ment férjhez, a ki mint csanádi főjegyző,

102. FERNEY.

orsz. képviselő, szatmári főispán és belügyminiszter élénk részt vett a közéletben.⁸ 2. *Nestor*, született Genèveben 1866-ban, meghalt 1876-ban Budapesten. 3. *Sándor* és 4. *Albert*, csecsemőkorukban hunytak el. 5. *Fenő* 1875-ben Budapesten született. Miniszteri titkár a földmivélsügyi minisztériumban s mint ilyen, a felvidéki kirendeltség főnöke Munkácson. Felesége Pálffy Mária.⁹

A családi élet után való vágyakodást a leghevesebb hon-

⁸ Négy gyermekök (Horváth Mihály unokái): Erzsébet (Ottlik Lajosné), Endre mérnök és főhadnagy, Edit és József huszár főhadnagy. Endre és József hősiessen résztvettek az 1914–17. évi hadjáratok-

ban. Erzsébet fiai (Horváth Mihály dédunokái): Ottlik Lajos és Ottlik Pál.

⁹ Kis gyermekeik: Horváth Magda és Eva.

vágy kísérte. Házassága előtt kevéssel¹⁰ azt írta Toldynak, hogy szerencsésnek érezné magát, ha az Akadémia új palotájában ő is elfoglalhatná a helyét. «Pia desideria!» — tette hozzá csöndes megnyugvással. «Oh lelkem, szerette kedves Miskám — sóhajtott *Toldy*¹¹ — ha ezt szeptemberben írtad volna!» Akkor Bécsben gyakran találkozott gróf *Forgách* Antal kancellárral s ő «minden jó, igazságos és jótékony ügyben, kedélyességénél fogva, könnyen meg volt nyerhető». De 1864 április 22-én megbukott, utóda gróf *Zichy* Hermann lett s Toldy szerint «oly időt élünk e kormányváltás óta, melyben bene vixit, qui bene latuit»; gróf *Pálffy* Mór helytartó pedig végtelenül elfogult Horváth irányában s neki alárendelt, függő helyzetében bajos vele szembeszállni. De szólni akart Korizmics püspökkel, Lonovics érsekkel, sőt Scitovszky primással és Haas Mihály szatmári püspökkel is. Ludwigh azonban arra kérte,¹² verje ki fejéből a hazamenetel vágyát; az osztrák kegyelem állandó kelepce; mindenesetre lassú és azért gyakran kínzóbb vértanúság a számkivetésnél, vagy még a halálnál is. . . . Scitovszky bizonyára nem vállalkoznék üldözésére; de ő mától holnapig él és Schmerling majd kifürkész valami cseh kopót, a ki talál az egyházi törvényben és a concordatum paragraphusaiban elég nyomot, hogy őt megugassa. Azután találkozhatnék-e régi társaival undor nélkül? . . . Higyje el, okosabb a honvágy fájdalmának és a számkivetésnek vértanúságát szenvednie, mint az undorét és csalatkozásét. Maga *Toldy* sem mert még Lonovicscsal és Scitovszkyval szólni,¹³ mert nem tudta, hogyan gondolkoznak a Huszonötév Története megírása után; hiszen «l'habit noir, vagy inkább a violaszín, nem osztozik a munka iránti lelkesedésben». Inkább István főhercegnél, a volt nádornál akart föllépni érdekében¹⁴ s legkevesebb akadályra magánál az uralkodónál szá-

¹⁰ 1864 június 7. Akad. TLT. LXX. 332.

¹¹ Június 12. Horváth Lajos gyűjt.

¹² Augusztus 3. U. o.

¹³ Horváthnak, augusztus 15. U. o.

¹⁴ Nem nevezte meg, csak «II. 709.»

jegygyel, értve ezen a Huszonötév Tört. genévei kiadása II. k. 709. lapján jelzett nádort.

mitott. «Ez az úr — írta — más, mint volt s több, mint a mit róla hisznek . . . Nyugodt, emberséges szíve van s Bécsben nála jobb barátja nincs a magyarnak.»¹⁵ *Horváth*¹⁶ szerette volna már szívni hazája levegőjét, szerette volna ölelni barátait; de

103. SCITOVSZKY JÁNOS.

nem addig, míg meg nem írja és ki nem adja a szabadságharcz történetét. Ha csak kegyelem útján akarják hazabocsátani, akkor ezt a könyvet is amnestiálhatják. Írói hiúsága — elősmerte —

¹⁵ Ezt a levelet azonban Toldy magánál felelte és csak 1865 június 4. küldte el.

¹⁶ Toldynak szeptember 1. Akad. TLT: LXX. 333.

talán erősebb volt, mint honvágya; vagy talán a közérdeket tartotta többre, mint személyét, de teljesen elhatározta magát, hogy kiadja a munkát, száműzöttsége tekintetében bármi következése legyen is.

Toldy csak tíz hónap múlva írt annyit,¹⁷ hogy munkája elhomályosíthatja ugyan az amnistia reményét, de lehetetlenné *talán* nem teszi vágyai elérését; mert az idők tavaly óta megváltoztak, Deák cikkei után a kiegyezést lehet remélni. Szíve érzi, hogy hazatérése közeledik. «Barátom, édes, szeretett barátom: mely édes remény! Mily percz leszen az, ha ismét láthatlak!» «Bár nyakába borulhatnék már!» Mondotta felesége is. De Horváth is legyen rajta, hogy minden készen álljon, mire Szent István koronáját ismét kiveszik a ládából. Egy lap szerint¹⁸ Metternich herczeg párisi követ utasítást kapott, hogy fogadja el az emigránsok folyamodásait; kérte tehát, el ne halaszsa a kedvező időpontot. A folyamodásokat bizonyosan meghallgatják; azaz részletes amnistiákat adnak, elsősorban azoknak, a kik kérik. A kérésben ne tartóztassa áltekinet! Ha most nem sikerül, majd sikerül máskor; csak ki ne rekeszszék, mint volt minisztert, az általános amnistiából! Folyamodjék a svájcki követ útján, ha térítvényt kell is aláírnia. «Tedd, oh tedd! — esengett. — A világ változik, sőt változott is már nálunk s bátran teheted.» De írjon István főherczegnek, sőt a primásnak is, kit a mellőztetés bántana, de egy fiúi bizodalmas levél megnyerhetne.

Horváth¹⁹ elérzékenyülten értesült Toldy újabb jóindulatáról, mely annyi csalódás, annyi meghidegülés után, mennyit a lefolyt tizenhat év alatt tapasztalt, nem legcsekélyebb vigasza volt hosszas száműzöttségének. Vajha mielőbb megköszönhetné egy meleg öleléssel! De félt, hogy Toldyt, ki pessimismusra hajlandó a politikában, baráti indulata oly vérmes reményekre ragadta,

¹⁷ 1865 június 4. Horváth Lajos gyűjt.

¹⁸ Toldy levele 1865 június 15. Horváth Lajos gyűjt.

¹⁹ Június 28. Akad. TL.T. LIII. 94.

a mikben talán nem követheti. A kiegyezést nagyon szükségesnek tartotta, de nem hitte, hogy ez az ő állapotán változtasson. Mindamellett, célja érdekében mindenre elszánta magát, azt az egyet kivéve, hogy Esztergomba írjon.²⁰ A térítvényt is könnyen aláírhatná, mert száműzetése alatt nem vett részt fondorlatokban és nem volt összeköttetésben a forradalmi párttal. De addig

104. HORVÁTH MIHÁLYNÉ.

nem akart folyamodni, míg néhány hónap alatt könyve el nem készül; mert csak meggyőződése szerint írhat.

Ludwigh is azt tanácsolta,²¹ hogy ne siessen a hazamennettel; ha unatkozik, inkább Brüsszelbe jöjjön lakni, mert otthon még semmi sincs tisztában. Ő különben senkit sem bíralt meg

²⁰ „Csak egyet ne kívánj tőlem, édes jó barátom; azt, hogy Esztergomba írjak. Irhatnék Lonovicsnak; de Scitovszky-nak — ezt nem tehetem. Ez erősebb ná-

lamnál. Meg kellene szünnöm magamat becsülni.”

²¹ 1865 szeptember 6. Horváth Lajos gyűjt.

azért, hogy hazamegy, vagy kinn marad. Ki Pesten, vagy valahol a Tiszamentén lakhatik, annak más; és megint más annak, kinek nem magyar elemek közt kell laknia, hova mindenféle osztrák propaganda elharapózott. A dolgok különben úgy fordulhatnak, hogy Horváthnak otthon püspökséget adnak; már csak azért is jobb volna bevárnia a dolgok kifejlését. Ha a törvényeket végrehajjtják, püspök lesz még abban az esetben is, ha a magyar minisztérium csupa pecsovicsokból állna; de Scitovszky alatt nem lesz. Ha a 80 esztendőös primást a Rómából visszahívandó Haynald váltja fel, ez az első üres püspöki helyre Horváthot terjeszti föl. De a kiegyezés törvényes értelemben még nagy kérdés; az ügyeknek még jobban kell bonyolódniuk.

Horváth azonban akkor már megkérte²² a Svájczból feleségével, az ő egykori kedves tanítványával: Batthyány Emmivel hazatérő *Batthyány* Géza grófot, hogy mivel ügyis beszél a kancellárral, hozza szóba őt is, mit a gróf a legnagyobb készséggel megígért.

Lonovics melegen érdeklődött Horváth iránt s azt tanácsolta,²³ hogy azonnal folyamadjék a svájcki követtség útján, megemlítve kérésében, hogy már folyamadott egyszer. Ha talán visszautasítják is, az országgyűlés megnyitásakor újra folyamadjék a kancellár útján. Szólni akart *Sennyey* Pál tárnokmesternek is, hogy emlékezete megújuljon s a megpendített eszmével mindnyájan megbarátkozzanak. A tárnok most hatalmasabb úr, mint milyenek a főherczeg-nádorok voltak; pár helyeslő szava a mindenható Majláthnál hatalmasan megtörné az utat. Valószínű ugyan, hogy csak a koronázáskor nyer amnistiát, de már most kell előkészíteni és érlelni, hogy egy második amnistiára ne maradjon, vagy a kivételek közé ne sorozzák. Horváth²⁴ nem a követtséghez, hanem egyenesen Majláthhoz

²² Toldyhoz szeptember 11. Akad. TLT. LIII. 95.

²³ Toldy levele szeptember 24. Horváth Lajos gyűjt.

²⁴ Toldynak október 1. Akad. TLT. LIII. 96.

akarta küldeni kérését, mert az ő helyén mindenesetre elvárná, hogy ilyesmiért minden visszatérni akaró magyar hozzá folyamodjék; de Lonovics — Toldy útján²⁵ — újra javasolta, hogy az «Úrhoz» intézze, és a követség útján adja be magyar folyamodását, mely ezt a külügyminisztérium útján úgyis a kancellárhoz küldi. Ajánlólevelében a követ azt is említse meg,

105. HAYNALD LAJOS.

hogy Horváth nyugodtan, tisztos elvonultságban, egyedül a tudományoknak él, menekültekkel, lapokkal, társaságokkal nincs összeköttetésben. A mi jövő állását illeti, Lonovics úgy gondolkozott, hogy mivel püspök volt, kanonokká nem tehetik; de kaphat prépostságot és nyugdíjat a vallásalapból, mert «*gratia est consequens*»: a kegyelem következetes. Jónak látta, hogy *Deák* Ferencznek is írjon; mivel «tőle egy szó a maga idejében sokat fog nyomni». Toldy október 8-án már volt is

²⁵ Október 8. Horváth Lajos gyűjt.

Deáknál, de szobája, mint mindig, tömve volt emberekkel s így bizalmasan nem beszélhetett vele; de majd beszél, ha levelét átadja, ámbár Deák előtt Horváth ügyében nincs szükség ajánlatra.²⁶ *Dessewffy* sokat tehet, mert «roppant hatalmú; egyike a leghatalmasabbaknak az Úr előtt is — a színfalak közt».²⁷ Azt azonban Majláth nem szerette, hogy *Kecskeméthy* a Bécsi Híradóban külön cikket írt Horváth mellett s azt a Pester Lloyd — Horváth jó barátja is — átvette; attól tartott, hogy úgy tekintik, mintha azzal Horváth nyomást akarna gyakorolni az intéző körökre. Ettől azonban Horváth távol állott; sőt még történelmi cikket sem akart közölni az Új korszakban, mikor gróf *Lázár Kálmán* az eddigi szerkesztő, figyelmeztette, hogy azt kiadója, *Schwarcz Gyula*, politikai s mellé túlzottan szabadelvű irányba terelte és benne Deákot, Eötvöst, Goróvét stb. folytonosan támadja; beküldött cikkét tehát gróf *Lázár* tervezett új lapja, a mérsékelt «Közvélemény» számára engedte át.²⁸

Horváth leveleit Toldy maga adta át a címzetteknek.²⁹ *Dessewffy*, mint mindig, hidegen jelentette ki, hogy szólni fog, ha eljön az ideje. Hideg, nem magyar embernek való a bánásmódja, de az októberi s a mostani történetekben a színfalak mögött talán ő a leghatalmasabb szereplő. *Deák* a levelet igen szívesen vette s bizonyos, hogy a legalkalmasabb percben hathatósan szól a maga helyén: «öt ismerni kell». *Eötvös*-nek az Akadémia üléstermében adta át sorait. Látta meglepetését, örömét, nyugtalanságát; ülés után félrehitta Toldyt, tüzzel, melegséggel szorította meg kezét («mintha a tied volna») s biztosította, hogy másnap a tárnok kezében lesz levele. «Ezen rajta kell lennünk.» *Lonovics* a kancelláriában egyen-

²⁶ Batthyányné november 18. írta (Horváth Lajos gyűjt.), hogy ő már beszélt Deákkal.

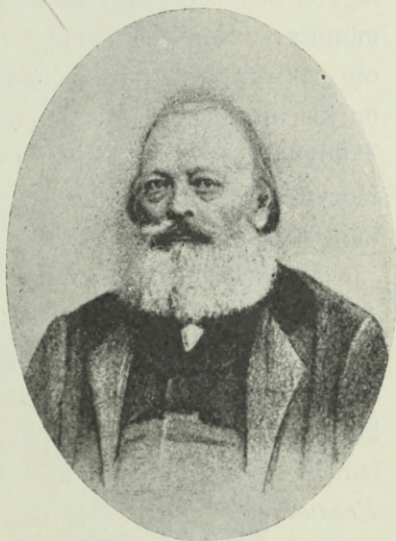
²⁷ Batthyányné (u. o.) kételkedett, hogy *Dessewffy* pártolja lépését, de bizonyos, hogy Deák és Eötvös eljár ügyében.

²⁸ Gróf *Lázár Kálmán* levelei 1865 október 16., november 11., december 4. Nemz. Múzeum, Horváth-iratok, 22—24. sz.

²⁹ Horváthhoz november 28. Horváth Lajos gyűjt.

gette az amnistia útját s báró *Maysenberg* külügyi osztályfőnököt is megnyerte az ügynek. Majláth kancellár maga mondta Lonovicsnak, hogy már szólt a császárnak, a ki azt felelte: «Meglátom; de eddig a hazabocsátásokban kevés köszönet volt.» A jelek szerint, «az *egy* visszabocsáthatlanon» (Kossuthon) kívül előbb-utóbb mégis mindenki részesül az amnistiában. A kancellár és Maysenberg azt is említették Lonovicsnak, hogy a genèvei rendőrség jelentése szerint Horváth társalkodása teljesen kifogástalan és nem közlekedik senkivel, ki árnyékot vetne politikai viselkedésére. Azt azonban nem értették s nevettek is rajta, hogy — a jelentés szerint — házakat vesz és elad. Lonovics azt mondta a kancellárnak, hogy alkalmasint vett egy kis házat s egészen ki nem fizethetvén, talán megint túladott rajta.

A kancelláriával összekötésben állt *Falk* Miksa azt újságot Horváthnak,³⁰ hogy néhány nap múlva alkalmasint általános amnistia fog megjelenni s «akkor a haza viszontlátandja nagy történetíróját és a történetíró hazáját». Horváth 1865 december 1-én írt is a kancellárnak, kérve, hogy a Nádor-emplékből fogadjon el két példányt; egyiket a maga számára, a másiknak pedig «eszközölne elfogadtatást *Úrunktól*».³¹ Különbösen úgy hitte, hogy ha a hírlapok szerint csak azok nyernek amnistiát, kiket nem ítétek in contumaciam halálra, az — az egy Klapkán kívül, ki Komáromból útlevéllal jött ki — senkire sem terjedne ki, mert ők, a még künnlevők, talán mindnyájan

106 HORVÁTH MIHÁLY.

³⁰ 1865 november 30. Nemz. Múz. Horváth-iratok, 21.

³¹ Emliti Toldyhoz december 3. írt levelében. Akad. TLT. LIII. 98.

ebbe az osztályba tartoznak. De ebből is többen nyertek már engedélyt a visszatérésre; így Almásy Pál, Gorove István, Andrassy Gyula stb. Mindamellet is lehetségesnek tartotta, hogy barátjával, Toldyval, otthon, ha Isten is úgy akarja, kedélyesen, dohányfüst mellett beszélgessen Görgey árulásáról s egyebekről.³² Deczember 11-én az Akadémia megnyitó ünnepén a kancellár megkérte Toldyt, írja meg Horváthnak, hogy legyen bizodalommal; az uralkodó kegyesen nyilatkozott s azt mondta: «Képzelem, mily nehezen esik azoknak az uraknak oly soká távol lenni hazájoktól. Mind hazajönnek. De legyen ön kis türelemmel. Magam fogom az időpontot meghatározni.» Toldynak egy megjegyzésére a kancellár azt felelte, hogy Horváth megkegyelmezése alkalmasint hamarabb meglesz, mint a koronázás.³³

«Mondj le egy darabig a hazamenetelről — zordonkodott *Ludwigh* a háborús hírekre;³⁴ — mert ha mégy, a határról visszautasítanak; ha pedig hazaérsz, ha el nem fognak majd à la Berzenczey, téged is Görgeyhez internálnak, vagy klastromba zárnak. Mondják, hogy *Danielik* valami klastromban ül önkéntesen; ő evasit, erupit: sem híre, sem nyoma.» *Kossuth*-nak pedig megírta,³⁵ hogy Horváthnál a hazamenés vágya valóságos betegséggé növekedett, mert már engedély nélkül is haza akar menni, akármit csinálnak vele.

De Horváth ugyanakkor csalódva látta,³⁶ hogy a kancellár ígéretének daczára, ismét kimaradt az amnistiából, melyet *Rónai* Jácintnak megadtak. Úgy hitte, kegyelemre csakugyan nem számolhat s majd csak a koronázás után, akkor láthatja hazáját, ha az 1849. évi haditörvényszéki ítéleteket, az országgyűlés követelése szerint, eltörlik. A történetek után erre többé

³² Ugyanott.

³³ Toldy Horváthnak 1865 deczember 12. Horváth Lajos gyűjt. *Ludwigh* (1866 januárius 28. U. o.) nem hitte el, hogy ügyében Majláth szolt volna a császárral; mert úgy hallja, ha nem kérdezik, meg

sem mukkan. Sohasem pendit meg más ügyet, ha nem kénytelen vele.

³⁴ Május 25. U. o. V. ö. *Kossuth, Irataim*, VI. 204.

³⁵ Május 27. *Kossuth, Irataim*, 204.

³⁶ Május 29. *Akad. TLT. LIII. 102.*

nem igen mert számolni s attól tartott, hogy száműzetése még soká, nagyon soká tart. Pedig ez a haladó idő és saját körülményei következtében napról-napra tűrhetetlenebb előtte.

107. ERZSÉBET CSÁSZÁRNÉ.

Az egész emigrációban jóformán csak ő maga vélekedett úgy, hogy a *kiegyezés hazánk életkérdése*. Legtöbbször azt vitatták, hogy a porosz-osztrák-olasz zavaros viszonyokat föl kell hasz-

nálni s a nemzet jogait fegyverrel kivívni. Ő ettől iszonyodott, mert a fölkelés hazánk végső veszedelmére vezetne. Nem tudta, tettek-e rá előkészületeket, mert, egy-két genèvei száműzött társát kivéve, senkivel sem állt összeköttetésben és levelezésben; ezek pedig, ha talán tudnak is valamit, semmit sem közölnek vele, mert *mindig* a béke és a becsületes kiegyezés mellett hallották nyilatkozni. Ez a véleménykülönbség ezektől is annyira elidegenítette, hogy nagyon ritkán látta őket s akkor sem örült látásuknak, eleve tudván, hogy a vita, bár kerüli s kifakadásaiknál többnyire hallgat, újabb idegességre vezet. A helyzet ekként napról-napra kiállhatatlanabb lett előtte s elhatározta, hogy más városba költözik át. De oda nem akart menni, hol más magyar száműzöttek vannak, hogy ne jöjjön velük oly viszonyba, a milyen innen elüzi. Hogy pedig a mindinkább halványuló remények nyomán egyre nyugtalanabb lelkében a kétségbeesés ne burjánozzék fel, munkába akarta ölni a saját nyomorúságára való folytonos gondolást. Távozásra az is indította, hogy ha a háború következtében a mieink is készülődnének, ne foghassák gyanuba, hogy abban talán része van. Párisba azért nem akart menni, mert szűk erszényének nagyon drága; Brüsszelbe pedig a vele többnyire ellenkező elvű emigránsok, különösen Klapka és Perczel miatt nem akart menni. Úgy tervezte, hogy júniusban és júliusban torokgyöngesége és csúza miatt egyideig *Challes*-ba (Chambery közelébe) megy fürdőre, onnan pedig *München*-be, hol letelepedését a bajor kormány talán megengedi s az osztrák sem ellenzi. Előbb azonban, kis birtokainak eladása után, Toldyval szerette volna Svájcot még egyszer bejárni.

*Toldy*³⁷ és *Lonovics* érsek megnyugtanni törekedtek őt: A kitarítás győz az érsek szerint³⁸ s ő azon volt, hogy Horváthot ne az általános amnistiába foglalják, hanem, erkölcsi állása teljes rehabilitálása végett, külön kapjon amnistiát. A két

³⁷ 1866 június 4. és július 29. Horváth Lajos gyűjt.

³⁸ Toldy július 29. id. levelében. U. o.

jó barát együtt azt javasolta, hogy Horváth meleg magyar levélben kérje meg a *királynét* is ügye pártolására. A királyné tökéletesen, sőt könnyedséggel és szívesen beszéli nyelvünket, legszívesebben van magyarjai közt és semmire sem oly büszke, mint a magyarok osztatlan szeretetére. A levél átadására Toldy ajánlkozott, kinek Lonovics azt mondta, a királynénál úgy említse Horváthot, mint Magyarország első történetíróját, kinek megkegyelmezése a nemzetet újabb hálára kötelezné. Toldy nagyon sürgette Horváth elhatározását, mert Bécs az ellenség miatt veszedelemben már nem fogogván, a «királyné» Budáról hazamenni készült.

Horváth tehát augusztus 3-án megírta folyamodását a «császárnéhoz» és átadás végett el is küldte Toldynak. «Jelentékenyebb változások sorsomban — szólt — » eddigelé mindig *nők által* eszközöltettek; adja Isten, történjék most is úgy!» A császárhoz való újabb folyamodását, bár félt, hogy tolakodásnak veszik, a kancellárhoz azzal a kérelemmel küldte meg, hogy csak akkor nyújtsa be, ha jónak látja. De tudta, hogy egyhamar így se jut haza. A telet — eredeti terve megváltoztatásával — Párisban és Brüsszelben akarta tölteni, a szeles, hideg Münchenbe pedig csak tavasszal.

Toldy megörült az «igen szép» folyamodásnak s augusztus 6-án már fel is vitte a várba. «Oly valamit akart mondani ez isteni nőnek, a mi nem maradhatna némi hatás nélkül, mert beszéde nem volna a szokott audientialis beszédek szabása szerint»; de másnap is csak ellebegni látta maga előtt a királynét,³⁹ a ki gyermekeihez sietett a Svábhegyre s így Toldy csak gróf *Königsegg* udvarmesternek adhatta át a kérvényt. Figyelmeztette a gróft, hogy a nemzetben rendkívüli hatást keltene,

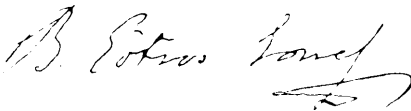
³⁹ Toldynak augusztus 3. és 4. Akad. TLT. LIII. 104., 105.

⁴⁰ «Ne mosolyogj a költői kifejezésre — írta Toldy. — Mondhatom, az egy magasb jelenet volt; egészen fejér, egyszerű öltözetben, festőileg lebecsátott, egymásra vetett kezekkel, kissé lesütött

szemekkel, magát egészen látatlanok vélvé, lassan lépdelve a puha szőnyegen. . . . Valóban, költői percz! A magas alak nem junói, hanem inkább madonnai benyomást tett. Deliség és kellem e nő, némi fájdalmas világítással (most).»

ha a kegyelem Szent István napjára érkeznek s hogy praecedens is van reá: egy 1849. évi miniszter, *Szemere* Bertalan, már egy esztendeje kegyelmet nyert, pedig, állásánál fogva, hadi dolgokba is befolyt, míg Horváth csak azért foglalta el a kultusz-miniszteri állást, hogy az egyház ügye világi kezekbe ne jusson. «Légy nyugodt szenvedő, szeretett barátom — írta Horváthnak. — Csak fog ütni az óra, melyet annyira óhajtunk!»

Lonovics ismételten sürgette,⁴¹ hogy Horváthért a M. T. Akadémia elnöke folyamodjék s ő a kancellárnál pártolni ajánlkozott «a szegény szenvedő kérelmét, melynek teljesítését, mint hallotta, idáig is Horváth újabb munkáinak megjelenése akadályozta. Toldy magát *István* főherczeget kérte,⁴² hogy e munka tekintetében a császárt megnyugtassa, megkegyelmezését kérje

108. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF NÉVALÁÍRÁSA.

s figyelmébe ajánlja, hogy nem lévén menekvő, kinek sorsa iránt a részvét nagyobb s általánosabb, a mielőbbi megkegyelmezés országos örömet

keltene. A volt nádorhoz azonban a levél akkor érkezett, mikor Bécsből már visszautazott s nagy megilletődéssel válaszolta,⁴³ mennyire fájlalja, hogy elmúlt a jó alkalom, mikor ez érdemes férfiú szerencsétlen állapota megszüntetése végett szót emelhetett volna.

Szent István napján azonban a M. T. *Akadémia* «felfüggesztett rendes tagja» folyamodását b. *Eötvös* József elnök pártolással terjesztette föl a császárhoz és apostoli királyhoz.⁴⁴ Emlékeztette az uralkodót, hogy a Magyar Történelmi Emlékek kiadásának elősegítésére egyelőre három évre 6—6000 frtot utalványozott az Akadémiának. Ennek a munkának valósításá-

⁴¹ Augusztus 13. és 16. Bécsből kelt levelei másolatban. Toldy szeptember 4. leveléhez mellékelve. (Horváth Lajos gyűjt.)

⁴² Levele a főherczeghez augusztus 19. U. o.

⁴³ Augusztus 27. Gmundenből. Másolata

Toldy szeptember 4. leveléhez csatolva. U. o.

⁴⁴ Augusztus 20. Horváth Lajos gyűjt. Toldy augusztus 23. levele szerint (u. o.) Lonovics érsek tanácsolta, hogyan történjék az Akadémia fölterjesztése s mi legyen benne.

hoz teljes avatottság és nagy levéltári gyakorlottság szükséges. Szalay László halála következtében ez irányban az Akadémia munkareje tetemesen csökkent. Alig van valaki, ki e férfit szerencsésebben pótolhatná, mint a folyamodó, kinek az Akadémia részére már 1848 előtt megkezdett levéltári búvárlatait ismertetve, a fölterjesztés megjegyezte, hogy azokat hasonló irányban kellene folytatni, mire a vállalat egységéhez mérve, az övénél avatottabb és gyakorlottabb munkaerő nincs. Az elnök tehát nemcsak az uralkodó kegyes szívéhez, hanem tudományszeretetéhez is folyamodva, kérte, hogy «a feledés fátyolát vetvén mindazokra, mik az említett akadémikust kegyelmes ura kegyétől megfosztották, őt a tudománynak s az Akadémiának visszaadja s ezzel hathatósabban előmozdítsa azt a célt, melyet, magas gondolkodása szerint, az Akadémia elé újabban kitűzött. «Ne várjunk hirtelen sikert — mondta *Toldy*,⁴⁵ de nem fognak ezek a végsikerre nézve eredménytelenek maradni. Addig is, tisztelt barátom, Isten áldása rajtad: azaz szívnyugalom, jó remény és szerencsés eladása genfi birtokodnak.» De őt magát is lehangolta, hogy «a mi szép és jó asszonyunk» szeptember 3-án Budáról Schönbrunnba ment gyermekeivel, mielőtt őt kihallgatta, vagy gr. Königsegg útján értesítette volna.⁴⁶

Szeptember 7-én, mikor Pesten Pulszky feleségét s leányát temették, Eötvös megmutatta Toldynak a kancellár levelét, melyben megírta, hogy az uralkodó erre az alkalomra megengedte a száműzött *Pulszky* hazajövetelét. «Hasonlóképen remélem — írta a kancellár,⁴⁷ — hogy a derék Horváth is vissza lesz adva hazájának, barátainak, feltéve, hogy bebizonyosodik, hogy az utolsó mozgalomban semmi része nem volt.» Már talán januáriusban hazajöhetett volna, ha 1848 9. története nehézségeket nem okoz.

⁴⁵ Augusztus 23. U. o.

⁴⁶ Szeptember 4. U. o.

⁴⁷ Idézi Toldy szeptember 7. levele

Horváthhoz és szeptember 8. levele Lovincshoz. Amaz Horváth Lajosnál, emez Akad. TLT. LIII. 106c.

Horváth azonban Genèveben nem a haza-, hanem a Párisba utazáshoz csomagolt és szeptember 18-án el is utazott oda; de csak könnyedén, a legszükségesebbekkel. Bútorait s egyéb «lomjait» egy kibérelt szobában hagyta mindaddig, míg sorsa egészen eldőlt.⁴⁸

XXIV. AZ AMNESTIA.

PÁRISBAN Horváth egyelőre *Simonyi* Ernőnél szállt meg,¹ ki a II. Rákóczi Ferencz koráról Londonban gyűjtött diplomáciai okiratokat kevéssei azelőtt ajánlotta fel a M. T. Akadémiának, mely azokat az Archivum Rákóczianum II. osztályában utóbb ki is adta. Horváth *Simonyi*n kívül senkit sem látogatott meg, mást nem is óhajtott látni. Napokig szakadó esőben keresett szállást s október elején talált is a Rue de la Grange Batelièreben.² Napjait a könyvtárakban, estéit és éjjeleit otthon töltötte. Szállást is azért fogadott a Faubourg Montmartre-ban, a régi boulevardok táján, hogy közel legyen a Richelieu-könyvtárhoz. De ott nagyon kényelmetlenül érezte magát; sok volt a látogató, kevés a hely, mert az új olvasóterem nem készült el s ő néha alig talált helyet az asztalnál. Október 4-én tehát egy genèvei ösmerősének, *Lasan*-nak, a *Moniteur Universel* szerkesztőjének ajánlatával fölkereste *Louis Ferd. Alfred Mauryt*, az Institut tagját, a hírneves történetírót, a ki bejuttatta őt az Institut könyvtárába, mely nem volt nyilvános. A könyvtárváltoztatás következtében a Szajna balpartjára akart átköltözni, mert télen nedves hideg időkben a szeles Szajna völgyén nem szeretett volna átjárni meghülésre hajlandó torkával; de mégis csak megtartotta lakását. Mielőtt Párisba ment, azt hitte, a lakásváltoztatás, a nagy

⁴⁸ Szeptember 6. Toldynak. U. o. 106a.

¹ 1866 szeptember 6-iki levelében ezt jelölte meg, id. lev.

² Október 4-én. Toldynak, Akad. TLT. LIII. 107.

világváros zaja szórakoztatja őt s elnémítja keblének hazája felé ki-kirebbenő sóhajait. De csalatkozott. Ebben a «végtelen zajtengerben» még idegesebbnek, még jobban elkülönzöttek, még magánosabbnak érezte magát, mint Genèveben, hol — bár szintén egészen elszigetelve élt, — a megszokott vidék s helyiség látása és talán családja is (melyről azonban legjobb barátjának sem írt soha egy sort sem) kevésbé érezte vele, hogy száműzve és teljes magányban él. Mennél nagyobb remény kecsegtette, hogy hazáját végre viszontláthatja, annál hevesebbé vált benne a vágy és az epedés, annál kevésbé találta nyugalmát a külföldön. De nyugodtan nézett a nyomozás elé, melyet a kancellár, mielőtt hazasegítné, az iránt indított, nem vett-e részt az utolsó mozgalmakban; mert ő csak a bevégzett dolgok némely részéről értesült egyes levelekből s azt is teljes meggyőződéssel rosszalta.³

Batthyányé, ki csak Frankfurtban tudta meg, hogy Horváth Genèveből Párisba költözött, ekként nem találkozhatván vele, október 6-án, a ránézve sokszorosan nevezetes évfordulón, levélben⁴ azzal a kérdéssel lepte meg Horváthot, nem volna-e kedve Brüsszelbe költözködni. Volt tanítványát ugyanis, Elemért, a teli félévre a brüsseli egyetemre küldi; mert nem szeretné kitenni kellemetlen találkozásoknak Pesten, «ha az udvar megint jelenlétével boldogítaná a magas arisztokráciát» s azt sem szeretné, hogy most, midőn az ifjú már mulathat, könnyelmű társaságba keveredjék. Nagyon örülne tehát, ha Horváth is Brüsszelben laknék s néha egy-egy jó tanácsot adna, egy-egy atyai szót intézne hozzá. Ellátta fiát néhány ajánlólevéllel; annyi ösmerőse van ott, hogy bizonyára jól fogadják. A többinek elmondását fiára és Károlyi grófnéra bízta, a kik különben is Párisba készültek.

Horváth habozás nélkül elfogadta az ajánlatot s elhatározta,⁵

³ Toldynak, október 4-én. Akad. TLT. LIII. 107.

⁴ Október 6-án. Lindauból. Horváth L. gyűjt.

⁵ Toldynak 1866 november 1-én. Akad. TLT. LIII. 108a.

hogy november 15-én *Brüssselbe költözik át*. Ugy sem tudta megszokni a nagyváros zaját; s a város, akármilyen elvonultan élt is, drága volt neki. Annál szívesebben ment, mivel csendre vágyó és elvonult életével jobban találhatta magát Brüssselben. Megkezdett munkáját (a magyar keresztény egyház történetét) is könnyebben, kényelmesebben végezhetné ott, mert az Institut könyvtára nagyon is szegény volt az ő céljaihoz képest. A hazamenetelben pedig már egyáltalán nem bizott. Ha a kancellár odahagyja hivatalát, mielőtt rajta segítene, szószegőnek kell tartania, ki csak azért tett neki ígéretet, mert érezte, hogy kérelmét nem tagadhatja meg, de szava beváltásával nem gondol. Ha türelme végkép elfogy, elhatározta, hogy hazamegy jelentkezni s azután tegyenek vele, a mit akarnak. A künnlétel neki már a börtönnél is súlyosabb volt.

Hű barátja, *Ludwigh*, Brüssselben a Rue du Nord 63. száma alatt fogadott neki lakást, melynek ablakai a Place de barricadra nyíltak.⁶ November 15-én tehát Horváth már megint régi lakóhelyén, Brüssselben volt. Régebben ezt a várost több tekintetben kellemesnek találta. De most nem tudta,⁷ meddig fogja itt nyugtát találni. Egy dolog mindjárt kellemetlenül hatott reá: a hőmérsékletben való nagy különbség, a folyton dühöngő szél, a szakadó eső. Mindjárt meg is hült s lázas lett. Mégis elment a könyvtárba, hogy megtudja, megvannak-e azok a könyvek, a mikre szüksége van. Azonban mint Párisban, az Institut könyvtárában, itt sem talált semmit a főbb magyar kútfőkből. November 19-én a *Bollandisták* híres könyvtárában sem igen akadt többre. A régiiek könyvtárát a jezsuitákkal együtt szétszörták s a helyreállított szerzet még korántsem tudta mindazt visszavásárolni, a mivel korábban a magyar egyháztörténelemre nézve is rendelkezett.⁸

Batthyányné nagyon örült, hogy mielőtt határozottan kérte

⁶ Ludwigh, november 6. Horváth Lajos gyűjt.

⁷ Toldynak november 18. és 19. Akad. TLT. LIII. 109.

⁸ November 18. id. lev. és december 3-án. U. o. LIII. 111.

volna, Horváth teljesítette kívánságát és Brüsszelbe tette át «sátorfáját.» Megnyugtatta, hogy ott van és olykor jó tanácsokat adhat fiának, Elemérnek. Ugy-e — kérdezte⁹ — fiában is megvan a korszellem hibája, a könnyelműség? Noha imádja fiát és jobban nem is lehet őt szeretni: nem vak és hibáit elismerte. Remélte, fia is átlátja, mennyire szükséges tudni valamit és tanulni; a jóakarát nem elég és a tudatlanság miatt a legjobb ügy már sokszor megbukott. Kérte urabátyját, hogy sokszor írjon neki; egyedüli vigasza az, ha Elemérről sokszor hallhat.

De levele már olyan időben érkezett, mikor teljesedett Toldy jövendölése,¹⁰ hogy Horváth az egész telet aligha fogja Brüsszelben tölteni. A kiegyezés — Toldy szerint — majdnem bizonyos és *Eötvös* az első minisztertanácsban indítványozni, *Deák* pedig az új miniszterelnöknél (alkalmasint *Andrássy*-nál) szorgalmazni fogja megkegyelmezésekieszközlését. *Bartal* György, a helytartótanács alelnöke Bécsbe ment és megtesz ügyében mindent, a mit lehet s tenni fog esetleg az új külügyminiszter, báró *Beust* is.¹¹ Horváth megköszönte Toldy baráti hő indulatának újabb nemes törekvéseit, de úgy hitte,¹² hogy bármily biztatók és erélyesek is azok, nem bírják legyőzni mostoha sorsa végzetes hatalmát. De már mégis tanakodott, hogy ha ily közel van a döntés, küldesse-e¹³ s Toldy sem tudta,¹⁴ küldje-e a Pestről kért könyveket. Hiszen ha megkapja az amnistiát, a könyvek csak lomjait növelnék. Bartal ha nem vívta is ki az amnistiát, ő tette «lengővé» (flott). November 20-án megtörtént ez ügyben az előterjesztés, forma szerint az első lépés a helytartótanács részéről s Toldy joggal hitte, hogy decemberben meglesz a döntés is. «Az én bohó feleségem — végezte levelét¹⁵ — Bartal hírére: mondd, oh mondd Horváthnak, hogy írnék, írnék, — de úgy meg vagyok indulva, hogy — nem tudnék mit!» December 13-án azonban a brüsseli

9 December 24. Horváth Lajos gyűjt.

10 November 29-én. U. o.

11 November 10-én. U. o.

12 November 18. Akad. TLT. LIII. 109.

13 December 3. U. o. 111.

14 December 7. Horváth Lajos gyűjt.

15 Toldy, december 18. U. o.

Press, dec 1856

Lehem barátság

Jehát megvan amit annyira becsületes fiú akart. — Ma déli-
ben vettem dec 15-eki leveledet, s már el voltam határozva: —
nem, nem voltam még sem — hogy a tárgyat elhárítsam.

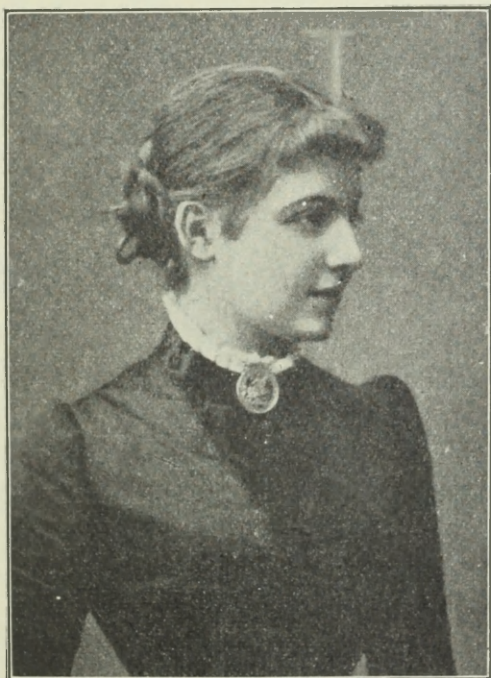
Előadóra mentem 2^{kor}. Három óra egy konferenciá-
ba — ott nekem először főm lelkészi, tő a Szigonyi hozzá am-
nyit érdekel. Megmondtam collegáimnak; a konferenciából tette-
m az én felelősökkel.

Siettem haza. Telegrapháltam. Megkaptad-e? — Ede-
ltem, s feleltem az Országháza, s beültem Bartha-
lónál egy levelet, melyben hozzátartozóimnak kérem a közremű-
ködésüket. Jutott rákérésre. Hat íj van. De a köz-
jelentette kinyomtatva a b-iz bizottmányban így: „Hála Isten-
nek! H. annihálása megvan. Egy meleg tőhöz levelet írt
még ma a Concilliarat^u. Jehát a Conc. írtottette 4^{ik}.

Mit íjál, mit se íjál? — Nem tudok írni sem-
mit. The csak önműni tudok. — De én még is azt képelem,
B-nagy levelet adott a dolgozat a C-nél való felkérésé-
vel. Bizony így a Conc-nak, Etnak, Cononak, és Bar-
thának. — E 4^{ik} B-izben elnevez a Conc-hoz, de a felkérés is,
és — mulhatatlanul. — Kétegy érdekel, elfőveledben —

lapok Pestről azt a táviratot közölték, hogy «le gouvernement a refusé à l'évêque Sowath (így!) la permission de retourner en Hongrie». Horváth ezt a hírt akkor sem tartotta sorsdöntőnek, ha nem kacsá; mert ha a kiegyezés megtörténik, az új kormány csak parlamentáris minisztérium lehet s ennek más politikát kell követnie ebben is, mint a mosztaninak. Mégis kérte a könyvek elküldését, hogy dolgozhassék.

Azonban deczember 17-én a hatvanhetes bizottságban *Eötvös* azt jelentette, hogy «Hála Istennek, Horváth amnistiája megvan. Egy meleg köszönőlevelet írok a kancellárnak». Tehát *Majláth* kancellár értesítette őt. *Eötvös* nagyon boldog volt, mert — mint a kancellár utóbb beszélte neki, ő pedig Toldy-

110. HORVÁTH MIHÁLY LEÁNYA, MÁRIA.

nak¹⁶ — az akadémia elnökének folyamodása döntötte el a dolgot s annyira meggyőzte az uralkodót, hogy elolvasása után azonnal hajlandó volt teljesíteni; csak arról akart előbb meggyőződni, nem volt-e része az utolsó porosz tervekben. Ebben a tekintetben Horváth levelével viszont Lonovics érsek nyugtatta meg a kancellárt, mire *deczember 15-én az uralkodó aláírta az amnistiát*.¹⁷ A külügyminisztérium 18-án utasította

¹⁶ U. ö. deczember 26. U. o.

¹⁷ Horváth Toldynak, 1867. januárus 6-án. Akad. TLT. LIII. 114.

a svájci követet, hogy ezt tudassa Horváthtal s adjon neki útlevelet. Toldy 18-án délután 3 órakor a bölcsészeti kar ülésén vette István fia levelét, hogy a «Sürgöny» közli Horváth megkegyelmezését. «Tehát megvan — kiáltott¹⁸ — a mit annyi becsületes szív óhajtott!» A tanácskozásból öröm és fecsegés lett; mindenki Horváthról beszélt, kinek Eötvös¹⁹ 17-én, másnap pedig Toldy táviratozott s fölkereste *Bartalt*, hogy megköszönje neki az ügy szorgalmazását. A Pesti Napló, Hon, Sürgöny, Pester Lloyd stb. már 18-án tele voltak a jó hírrel s másnap, harmadnap a külföldi lapok is közölték.

«Tehát végre megvan! Megvan, a miért oly régóta epedve sóhaj-ték» — írta *Horváth* Toldynak²⁰ mélyen meghatva. — «Hála neked; mert a te mindent megmozdító, mindenütt működő, kérő, ösztönző hatásod nélkül az ügy bizonyosan most is ott volna még megfenekelve. De engedd, hogy ne szavakkal, mik érzelmeimet úgy sem adhatják vissza, hanem majd otthon, egy forró öleléssel fejezhessem ki hálámat.» A kancellárnak, Lonovicsnak, Eötvösnek, Bartalnak is megköszönte a jóakaratot. De hülése miatt még maradnia kellett. Pedig Pesten már készen várta szobája is, melyben mint hatvani prépost, majd mint püspök s végre, bár csak néhány napig, mint miniszter lakott. Barátja és egykori házigazdája, *Weisz* Bernát s felesége kikötötték,²¹ hogy ismét hozzájuk szálljon, foglalja el régi lakását és legyen szerény asztaluk vendége. Olyan gyöngéd ajánlat, a mit visszautasítani nem lehetett. Váltig sajnálta Toldy, hogy szűk lakásán ő nem láthatja vendégül; de még Győrből hazalátogató leányát sem tudta elhelyezni. Azonban buzgón kérte,²² ügyeljen egészségére, ne kockáztassa; göngyölje be magát jól,²³ mert szomorú dolog volna, ha most lenne baja. Kérte, hogy már a januáriusi naggyűlésen itthon legyen.

¹⁸ Deczember 18. Horváth Lajos gyűjt.

¹⁹ Eötvös 17-én Genèvebe táviratozott, s onnan Brüsszelben Horváth még azon este 11-kor vette a hirt. Másnap éjjel jött Toldy távirata, melyet Horváth 19-én korán reggel vett.

²⁰ Deczember 22. Akad. T.I.T. LIII. 113.

²¹ Deczember 23-iki levele Toldy decz. 25-iki levelében. Horváth Lajos gyűjt.

²² Deczember 26. U. o.

²³ «Mint egykor Szemere» — tette hozzá 1867 januárius 13-iki levelében is.

Hűlése miatt Horváth 1866 december 28-ig Brüsszelben maradt s onnan, Párison keresztül, másnap délben érkezett meg Genèvebe, hol a Hôtel du Rhôneba szállt.²⁴ Bútorait, könyveit becsomagolta. Feleségét és gyermekeit, kik szeptember óta nagyszüleiknél, Ferneyben voltak, szintén útra készítette. Egyébiránt az egész idő alatt lázas volt, sőt néhány napig feküdni is kellett. Genèveből 1867 januárus 12-én még a száműzöttség gyászkülsejében utazott el és csak útközben vétette le a szakállát. Figyelmeztette Toldyt, hogy el fog szomorodni barátja aggott kinézésén, mit mostani gyöngékedése még szembetűnőbbé tett. Genèveből hozzá írt utolsó levelében az újév és az új élet kezdetén elfogódva kérdezte tőle,²⁵ hogyan hálálja meg azt a jót, a mit a múlt évben cselekedett vele? «Nincs egyebem egy hátatelt kebelnél s e szakváknál: Isten áldjon meg érte!»

III. HORVÁTH TESTVÉRE, IVÁNKOVICSNÉ.

Toldy válaszát²⁶ már Münchenben kapta. «Hidd el, barátom, nincsenek tetteink önzés nélkül; s az én igyekvéseim kútforrása is végre csak az önzés volt. Szükségem van reád. Nem hinnéd, mily elszigetelt életet élek... Azaz emberek közt mindig érintkezem számosakkal, hivatalosan is, amügy is; sőt vannak, nem panaszkodhatom, nem kevés jóembereim, mondhatnám barátim; azonban elfoglaltságaink nem engedik azt a folytonos

²⁴ Toldynak 1867 januárus 6.

²⁵ 1867 januárus 6. id. h.

²⁶ 1867 januárus 13. Horváth L. gyűjt.

érintkezést, mely két lélek közt a megszakítatlan eszme- és érzéscsere föltétele. Azután — a *régiek* kihaltak mind, vagy ha nem is: él Fábián, él Székács és még tán egy-kettő; de külön választott az élet, vagy a szak. Hátha, öntudatlanul is, ama titkos rúgó hajtott engem, hogy — bírjalak? Mert úgy, néha, el-elgondoltam, hogy mily jól esnék: sokat, igen sokat lehetnem veled, tapasztalásokban és tanulmányokban gazdag életed könyvében lapozgatni együtt, terveid s terveink felett beszélgetni, egymást egyben-másban támogatni s elandalogni azon idők felett, midőn még fiatalok voltunk»...

Ezek a sorok és mind mind azok a levelek, miket három évtizeden át váltottak, örök életre méltó emlékei annak a hű és igaz barátságnak, mely összefűzte ezt a két tudóst, a kik közül az egyik Magyarország történetével, a másik Magyarország irodalomtörténetével ajándékozta meg nemzetét.

Münchenben Horváthnak nem maradt ideje, hogy — mint tervezte²⁷ — a könyv- és levéltárban dolgozzék. Csak egy napot töltött ott, de ez is elég volt meg tudnia, mit munkája érdekében tudni óhajtott. A képtárak, múzeumok pedig, melyekből már eleget látott a külföldön, nem gyakoroltak rá annyi vonzóerőt, hogy képesek lettek volna csak egy napig is késleltetni hazája viszontlátását.²⁸ 1867 januárius 15-én délelőtt 10-kor már Bécsbe érkezett s a Wallner-utcai Schipper-hótelbe szállt. Azonnal felkereste *Biró* püspököt és referendariust, megkérdezni, a kancellár mikor fogadja? Másnap Horváth *Károlyi* alkancellár és báró *Mayenburg* külügyi osztályfőnök meglátogatása után tisztelkedett a kancellárnál. A fogadtatásokat teljesen kielégítőeknek találta:²⁹ minden jól ment. Mindenütt csak megköszönte az eljárást, de semmit sem kért. Néhányan maguk hozták fel az anyagi dolgokat, de ekkor is csak azt mondta, hogy ezekről még nem gondolkozott s azt hiszi, nem kell

²⁷ Januárius 6. id. lev.

²⁸ Januárius 15-én Toldynak. Akad. T.I.T. LIII. 115.

²⁹ Januárius 18. U. o. 116.

sietnie újabb folyamodással, mert azt, mit a méltányosság követel, reméli, nem tagadják meg tőle. *Majláth* főkancellártól megkérdezte, egész, vagy fél amnistiát kapott-e s tanácsot kért tőle, tisztelegjen-e az uralkodónál és keresztrel jelenjék-e meg előtte? A kancellár nem felelhetett mást, mint Lonovics érsek, ki szerint a főpapi kereszt megilleti őt, mert a haditörvény megfoszthatta ugyan javadalmától és állásától, de nem az egyházi méltóságtól; amnistiát nyervén. Lipovniczky István címzetes (később nagyváradi) püspök is a primás magánengedelméből viselte az apáti keresztet. Horváth maga is úgy vélekedett, hogy a kereszt megilleti őt, ha csak mint volt prépostot is. Szerencsére még volt egy püspöki köntöse, de nem volt többé lancia és keresztje. Mindamellett a kancellár, Lonovics és Toldy tanácsát követve, «nemcsak nevének, hanem méltóságának is fényében» járult 17-én az uralkodó elé, ki azzal a szivességgel fogadta, mint egykor Telekit, legutóbb pedig Pulszkyt.³⁰

A kihallgatás után Bécsből azonnal elutazott és januárius 19-én este 11-kor családja nélkül egyedül érkezett meg Pestre, hol — Toldy fekvőbeteg lévén — a pályaháznál csupán *Weisz* Bernát fogadta. Vendégszeretettel kísérte őt régi lakásába,³¹ régi szobájába, hol mint prépost, püspök és miniszter 18—20 év előtt egészen más színben láthatta hazája és saját jövődjét.

XXV. ITTHON.

HORVÁTH MIHÁLYT, mikor januárius 20-án fölébredt, a hazában először Toldy Ferencz üdvözölte.¹ De betegsége miatt csak levélben. «Jó reggelt, kedves barátom! Kívánom, hogy az első éj, melyet annyi évek óta itthon, aggodalom nélkül, sőt nyugodtan és elégedetten tölthetél, üditő lett legyen!» Aggodalom nélkül azonban, nyugodtan és elégedetten

³⁰ V. ö. a már idézett leveleket (1860 december 22., 26., 1867 január 6., 15., 18.)

³¹ Deák Ferencz-utca, 12. sz.

¹ Horváth Lajos gyűjt.

Horváth bizonyára az első éjszakát sem tölthette. Bécsből a családjától való elválás szomorú érzete kísérte s itt Józsi öcscse halálának s gyermekei teljes árvaságának híre fogadta. És a mellett Toldynak az a tanácsa,² hogy mint praelatus jelenjen meg mindenütt. «Ez — úgymond — lefelé, hol alig van egy pár ember oly népszerű, mint te, emeli diszedet és érdemedet; felfelé pedig emlékezteti az illetőket adósságukra irányodban. Az amnistia *mindent* visszaadván, mi visszaadható volt, megjelenésed mutassa az *indelebilis character*t, melyet az apostoli király adott. Kérlek, ne légy szerény. Neved belső méltósága ne vesse meg a külső méltóságot, melylyel, amazzal egyesületben, imponálni fogsz csalhatatlanul azoknak is, kik nemcsak bukott, de félretolt nagyságnak is szeretnek tekinteni. Mert vannak ilyenek is. Lehet, hogy némelyek megelőznek, lehet, hogy már délelőtt lesz látogatód: ornatusban találjanak. Bocsánat a tolakodó barátságnak. De az öregségnek vannak jogai, mikkel talán a barátság sem bír — oly terjedelemben.»

Horváth azonban nem várta meg gyöngélkedő barátja látogatását. Maga sietett hozzá — bizonyára »ornatusban» mindjárt délelőtt s a két jó barát könnyek között borult egymás nyakába. Toldy csakugyan nem vette rossz néven, mikor barátja beváltotta bécsi gyöngéd fenyegetését s megölelte, összecsókolta feleségét is, «a jó lelket», a ki urával együtt mindenkinél többet tett az ő visszatéréséért.

Az első napok látogatások tételével és fogadásával teltek el, de Horváth Mihály eközben is talált időt, hogy vigasztaló levelet írjon testvére árváihoz. «Szegény gyermekek! — sóhajtott.³ A ti sorsotok szomorú; de ne esetek kétségbe: a jó Isten nem hagy el benneteket.» Csupán másfél hetet akart ügyei rendezésére fordítani, hogy azután hozzájuk siethessen. «Addig már — mondta, — édes árva gyermekeim, bizátok ügyeteket a jó Istenre, ki nem fog elhagyni benneteket s a jó

² Januáriu 20. U. o.

³ Horváth Annához (unokahugához) jan. 21-én irt levelében. Dr. Pekar Dezső gyűjt.

emberekre, kik atyátok hű barátai voltak, nektek pedig őszinte jóakaróitok.» Még maga sem volt olyan helyzetben, hogy — óhajtása szerint — teljesen segíthessen rajtuk; arról azonban eleve is biztosította az árvákat, hogy a mit lehet, mindent meg-

112. HORVÁTH PAPI REVERENDÁBAN.

tesz értük. «Imádkozzatok, hogy Isten segítsen meg engemet s akkor azután rajtatok is segítve lesz, szegény gyermekeim.» Levele megírása után másnap, 22-én, megérkezett Szegedről huga is, Amália (Krikayné). Ugy tervezték, hogy az Akadémia nagygyűlése után, februárius elsején vagy másodikán, együtt mennek Ipolyságra megvigasztalni Józsi testvérük árváit, a kiket

magukkal visznek Szegedre, kivéve a legnagyobb leányt, Irmát, föltéve, hogy Lypták Nándorral ottlétük alatt egybekelhet. Mivel a zord téli időben mégis nagyon terhes volna Horváthra, hogy sorra látogassa alföldi rokonait, arra kérte őket, hogy Szegeden Amália, vagy Aradon Alajos testvéröknél jöjjenek össze egy-két napra ⁴ Ennek következtében le kellett mondania arról is, hogy már most meglátogassa Dákán *Batthyány* özvegyét, a ki ott akarta bemutatni neki tanítványa, Emmy gyermekeit; mert hiszen «sehol sem látják szívesebben, mint Dákán». Így Batthyányné egyelőre csak levélben ⁵ üdvözölhette. Kívánta, hogy sok boldogságot élvezhessen hazai földön: «mentve minden keserüségtől és fájdalmas érzéstől», de őszintén megvallotta, ő milyen bőven részesült abban azóta, hogy visszatért a külföldről. *Simonyi* Ernő, a számüzetésben imént még párisi házigazdája, ezúttal Torinóból, ⁶ szintén borongva üdvözölte őt «imádott hazánk szent földjén». Felsőhajtott Ovidiusszal: «heu mihi, quod domino non licet ire tuo!» Bizony, maga is szeretett volna már visszatérni hazájába, hova szíve minden dobbanása visszaintette. Azonban mivel úgy érezte, hogy a haza jelen viszonyain nagyot nem lendíthetne, inkább multjával foglalkozott s annak emlékeit gyűjtötte, hogy az utókor tanuljon belőlük. Párisban együtt beszéltek Velenczéről s annak gazdag levéltáraitól. Most, mikor ez a város felszabadult az osztrákok uralma alól, felhasználta az első kedvező alkalmat s háromheti kutatása alatt megkapta ott a *Libri Pactorum* két nagy foliókötetét s Marino Sanuto olasz történetének 58 könyvét, vagyis 1495—1535-ig terjedő politikai naplóját. Most már Horváth utján érdeklődött, kinyomatja-e az Akadémia a jövő évben az ő firenzei okmánytárának első hat kötetét s megjelenik-e Londoni okmánytárának Rákóczit illető része?

Mostantól fogva Horváth valóban az Akadémia egyik leg-

⁴ Levele Horváth Alajoshoz 1867 január 24. Horváth Lajos gyűjt.

⁵ Januárius 25. U. o.

⁶ 1867 januárius 20. Nemz. Múz., Horváth-iratok, 20.

munkásabb és egyik legtekintélyesebb tagja volt. A januárius végén tartott nagygyűlésen a tagok a legnagyobb lelkesedéssel fogadták s az Akadémia Magyarország történetének hat kötetéért őt azonnal kitüntette a nagyjuttalommal. De mindenki, ő maga is, érezte, hogy nemcsak jutalom volt ez, hanem egyúttal első nagyobb segítség az író részére, a ki száműzetéséből vagyontalanul tért haza.

Februárius első hetét ipolysági és szegedi rokonainak meglátogatásával töltötte. Toldy aggódva kérdezte a visszatérőtől: nem ártott-e meg az út? Azalatt emeleti lakást keresett számára a Lipót-utca 22. sz. alatt.⁷ Négy szoba, köztük kettő az utcára, az egyik salon, a másik alcovenes; csinos, sőt díszes, egészen Horváth állásához való. Évi bére 600 forint volt. Horváth ki is vette Szent György napjától, hogy Bécsből idehozza családját, melytől megválni semmiképpen sem akart. Még azon az áron sem, hogy mint egykor a csanádi püspökségben, most a kalocsai érsekségben is ő legyen a márcz. 13. elhunyt Lonovics József utóda. Pedig ilyen áldozatot Deák Ferencz és gróf Andrássy Gyula miniszterelnök sem tartottak nagynak ahhoz a sok jóhoz képest, a mit fényes méltóságában tehetne; és azon elégtétellel szemben, a mit tizennyolcz esztendei jogfosztás után nyerne.

Ludwigh azonban majdnem megijedt, mikor a lapokban azt olvasta, hogy *követséggel* is megkínálták. Őszintén figyelmeztette,⁸ hogy pályája nem lehet a követség és nem lehet célja, hogy a végzetes közös ügyek kérdésében a szavazók számát szaporítsa. A közös ügynek nincs jövője, vagy ha lesz, nem fog áldást hozni. De azért is el kell utasítania a követséget, mert mint püspök ült a felsőházban,⁹ még pedig törvény szerint több joggal, mint czímtársai; hiszen őt a koronás király nevezte ki. A felsőházi ülésjog privilegium, privilegiumot pedig csak koronás király adhat. A törvénynek kell minden körülmény

⁷ Toldy levele febr. 7. Horváth gyűjt.

⁸ Februárius 19. Horváth Lajos gyűjt.

⁹ Ludwigh elfelejtette, hogy Horváth

püspököt 1849-ben Pápán már egyszer megválasztották követnek, s ugyanott 1861-ben is szóba jött megválasztása.

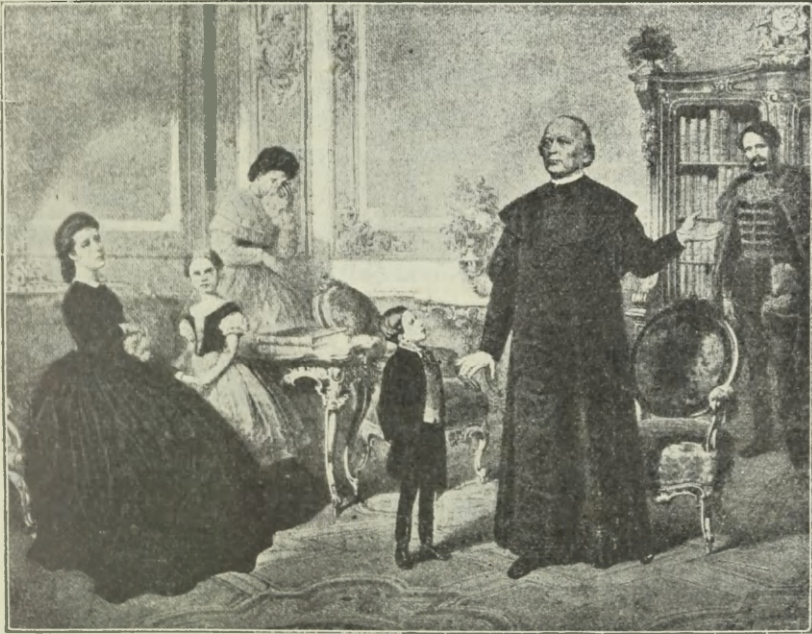
közt hódolni. Nem a praeconisatio ad ülésjogot és beneficiumot, hanem a királyi kinevezés. Ha követséget vállal, maga mond le püspöki kinevezése jogáról, arról pedig lemondani nem kell. Ha lesz alkotmány, az ő jogát is elismerik; ha pedig nem lesz, legalább nem vonják el históriai munkájától.

A függetlenségi harczról írt történeti munkáját maga *Erzsébet királyné* is olvasta. Pár nappal megkoronáztatása (1867 június 8.) előtt magához hívatta őt s a budai várkert egyik pavillonjában felolvasónéja, Ferenczy Ida jelenlétében fogadta. Kedvesen fogadta Horváth üdvözetét s az amnistia kieszközléséért mondott köszönő szavait. «Kedves püspök úr — szólt a királyné,¹⁰ éppen Magyarország újabb történetével foglalkozom s ott oly részletet találok, mi bővebb magyarázatra szorul. Ön, mint történetíró, a legilletékesebb arra, hogy nekem a kellő felvilágosításokat megadja. Kérem, tegye meg azt nekem.» Horváth megütődve látta, hogy a királyné előtt az ő tiltott könyve, a Függetlenségi Harcz Története fekszik. A királyné azonban kedvesen folytatta: «Éppen a debreczeni függetlenségi nyilatkozatot olvasom az ön könyvéből. Ennek ön szintén részese volt. Erre nézve akarom megtudni Önnek, mint az esemény egyik előkelő tényezőjének a véleményét az egész tény körülményeiről, a mik önöket erre a határozatra indították. Én a leplezetlen történelmi igazságot keresem, azért elvárom, hogy felelete teljesen őszinte lesz; annál is inkább, mert hiszen abban az időben még nem is voltam a dynastia tagja; férjem nevében pedig, a ki úgyszólván gyermekifjú volt még akkor, sok olyasmit követtek el, a mi, hogy akaratan kívül megtörtént, ő fájjalja legjobban. Higgye el, ha tehetségünkben állana, férjem és én volnánk az elsők, a kik Batthyány Lajost és az aradi vértanukat életre ébresztenék.»

¹⁰ Thaly Kálmán a Századokban, 1898. 763-4. Vukovics Sebő Londonban 1867 november 15-én írt levelében Horváth (sajnos, reánk nem maradt) levele nagyon érdekes részének tartja azt, melyben a

királynéval való beszélgetését említi. Ez is egyik jele — úgymond — a nagy változásnak mely Horváth állapotát érte. (Vukovics levele a Nemz. Múzeum Horváth-iratai közt.)

Horváth ezután órákon át beszélt a királynénak a függetlenségi harcz részleteiről s egész őszintén feltárta a magyarok helyzetét és cselekedetök indító okait. A királyné nagy figyelemmel hallgatta, utobb is többször meghitta s Horváth mindenkör azzal az érzéssel távozott el tőle, hogy «a királyné valódi isteni asszony!»

113. HORVÁTH MIHÁLY TÖRTÉNETI ELŐADÁSA ERZSÉBET KIRÁLYNÉ ELŐTT.

A költészetet azonban az élet prózája követte.

Bartakovics Béla egri érsek, ki Scitovszky primás halála (1866 okt. 19.) óta «vacata sede Strigoniense», a comissio ecclesiae elnöke volt,¹¹ máris tett lépéseket, hogy Jekelfalusy Vincze, volt 1848-as szepesi püspök 4—5000 forintnyi nyugdíját, mely az ő pozsonyi préposttá kinevezésével felszabadult, mielőbb

¹¹ Az egyh. bizottság a helytartótanács kebelében az egyházi vagyon biztosítására alakult, de hatástalan formalitássá és illu-

sióvá fajult el. Simor hercegprimás 927. sz. levele b. Eötvös miniszterhez 1867 szeptember 8.

Horváth kapja meg; mert — a mint mondta¹² — «illik, hogy Horváth, ki végre mégis püspök, díszesen legyen ellátva». Azonban *Símor* János, ki éppen Horváth hazatérésekor (jan. 20.) lett hercegprimás, hír szerint nem a legelőzékenyebben fogadta a nála tisztelgő Horváth Mihályt, sőt azt is beszéltek, hogy valami kellemetlen szóváltás volt köztük.¹³ Ezt az «Idők Tanuja» azonnal megczáfolta, de a közönség egy része hitte, a sajtó pedig majdnem lázas érdeklődéssel akarta Horváthra, mint a nemzet egyik vértanujára erőszakolni az őt megillető fénykört s úgy vélte, hogy ezt a fényt a *kassai* püspökség adhatná meg.

114. BARTAKOVICS BÉLA EMLÉKERME.

Azonban egyik ifjúkori barátja, *Körrey* Ferencz szegvári plébános szerint¹⁴ Horváth írói fénye vakítóbb minden püspökségnél. Ránézve a püspökség, mint ilyen, semmit sem határoz, annak legfeljebb anyagi oldala jöhetne tekintetbe, hogy jó szíve sugallata szerint jót tehessen azokkal, kik vér szerint közelebb állanak szívéhez.

A *kassai* püspökség csak a szentjobbí apátsággal együtt érhetne valamit. Sokkal előnyösebb volna a *nagyváradi*, mely ugyan még nincs üresedésben, de a *csanádi* egyházmegyében azt beszéltek, hogy Bihar vármegye tekintélyének egész súlyával Horváth Mihályt akarja Szaniszló Ferencz utódául. Azt azonban mindenki óhajtotta, hogy legalább is becsületes sine curát biztosítsanak részére.

«Istennek hála — szolt egy alkalommal Horváth¹⁵ — a szenvedések kora elmúlt, el mind a hazára, mind magamra nézve; a haza önmagának visszaadatott, én megint szülőföldemen élhetek; a haza veszélyezett jogait s alkotmányát, én sokáig

¹² Ezt Zsendovics József, az érsek titkára: «egy nemcsak kedves és művelt, hanem jellemes, derék pap» 1867 januárius 17. beszélte Toldynak. L. ennek levelét u. e. napról Horváth Lajos gyűjteményében.

¹³ Körrey Ferencz 1867 július 16. U. o.

¹⁴ Ugyanott.

¹⁵ Kisebb tört. munkái előfizetési felhívásában. Kivonatossan közli Századok, 1867. 85–86. l.

nélkülözött hazámat nyertük vissza. A hazában újra csendes *polgári pálya* nyílik számomra.» De egyelőre csak annyi történt, hogy Nagybánya városa őt *diszpolgárának*,¹⁶ a szegedi kaszinó pedig tiszteletbeli tagjának választotta meg,¹⁷ a mit szép levelekben köszönt meg.

Teljesítette végre *Batthyányné* újabb sürgetését¹⁸ s meglátogatta őt Dákán, hol a kedves család körében két napot töltött, azután pedig, augusztus elején, külföldi útra indult. Bécsben másfél napig időzött, Münchenen csak átrobogott (a kutatást hazatérése idejére halasztván) és Zürich felé ment; de Genévet, a hol talán egész bujdosása alatt legszívesebben lakott, nem akarta felkeresni, mert genèvei vendége, *dr. Landesmann* Jakab, értesítette, hogy oda most hiába menne, kis birtoka eladására nincs remény.¹⁹ Zürichen túl tehát kiszállt az Aar balpartján a Habsburgok wülpelsbergi ősi várának tövében fekvő *schintznachi* kénes fürdőnél. De alig robogott el a gözmozdony, máris megbánta kiszállását, mert Schintznach nem helység, hanem minden községtől távolálló nagy fürdőintézet, mely annyira tömve volt — többnyire francia — fürdővendégekkel, hogy éjjeli szállást is alig kaphatott, egy másnak számára lefoglalt szobában. Ott hagyta tehát, félig bosszankodva, félig örülve, hogy újra megláthatja Genévet, hová annyi visszaemlékezés vonzotta. Az éjszakát ott töltvén, másnap délelőtt tovább ment a savoyai *Evian-les-Bainsbe*, a mely Lausanne-nal éppen átellenben, a Lac Lemán (Genfi-tó) gyönyörű déli partján fekszik.

«Mintha álmodnám — írta innen Toldynak,²⁰ — midőn körültekintve ezen jól ismert tájakon, melyeket, mint hontalan bujdosó, annyiszor, de többnyire búsongva bekalandoztam, eszembe jut, hogy már nem mint hontalan bujdosó létezek itt.

¹⁶ U. o. 420. l.

¹⁷ U. o. 311. l.

¹⁸ 1867 márczius 2. Horváth L. gyűjt.

¹⁹ Évek mulva éppen Landesmann özvegye, Krail Sarolta vette meg Horváthnak az eaux-vivesi 586. parcellában 30—34.

sz. a. levő telkét s épületeit 20,000 frankért. Th. Pignet (Rue du Rhône 19.) genèvei közjegyző kelet nélküli szerződés-mintája a szentesi múzeumban 240. sz. a.

²⁰ Augusztus 12. Akad. TLT. LIII. 117.

Különös mégis az ember kedélye. Most is ugyanazon roppant távolság választ el hazámtól, mint előbb; s azt az epedést, melyet honvágynak nevezünk, jelenleg mégsem érzem. Nyugodtan, minden mélabú nélkül gondolok hazámra, mintha most is a Hattyúsziget (Toldy városligeti nyári lakása) felé, vagy a budai hegyek közt sétálgatnék; pedig mily messze vagyok ezektől!»

Augusztus 24-ike táján indult onnan *Münchenbe*, hogy a bajor királyi levéltárban a magyar kereszténység történetéről készülő munkája számára Szent Istvánra és Gizella királynéira vonatkozó adatokat kutasson;²¹ majd *Bécsben* időzött, hol *Andrássyval* és *gróf Festetich* Györggyel, a király személye körüli miniszterrel találkozott. Sok jóval biztatták, de barátja, *Ludwigh*,²² mindabból semmit sem hitt el. «Nem akarnak, nem mernek érte semmit sem tenni.» Azt azonban Horváthnak sem hitte el, hogy Genéből a püspöktől most újabb jelentést kívántak volna róla; sokkal több bajuk volt, mint azzal bibelődni, mondott-e misét? Különben Horváth hazasiétt, hogy szeptember 14-én Szegeden jelen legyen hugának, «az ő árvájának», Irmának, Lypták Nándorral való esküvőjén.

Alig tért haza, a lapok azt a hírt közölték, hogy az öreg *Haulik* György zágrábi érseknek, 1848-ban Jellacsics kész eszközének, ő lesz a vicarius, érseki helytartója. *Ludwigh* ezt²³ a reakció célzatos koholmányának tartotta; mert a minisztérium öt csupán cselből küldhetné Zágrábba; vagy talán éppen azért akarja olyan helyre kinevezni, hogy el ne fogadhassa s ezzel fölmentve érezze magát azon kötelesség alól, hogy elhelyezéséről gondoskodjék. De fia, *Ludwigh Gyula*,²⁴ Fiuméből felvilágosította, hogy ezt a hírt a horvát reakció koholta, magyar *Strossmayernek*, azaz olyannak akarván feltüntetni Horváthot, ki úgy izgatna a horvátok ellen, mint

²¹ Századok, 1867. 217.

²² Október 31. Horváth Lajos gyűjt.

²³ 1867 október 31. id. lev.

²⁴ 1887–1910. a magyar államvasutak elnökiigazgatója.

Strossmayer djakovári püspök izgatott a magyarok ellen. Másik barátja, *Vukovics* Sebő, volt igazságügyminiszter, november 12-én már úgy hallotta,²⁵ hogy ki is nevezték a zágrábi püspökség helytartójának. Ezt nemcsak Horváthra nézve, hanem politikai tekintetben is kedvező megoldásnak tartotta volna. Maga sem bizott a hírben. De örült volna annak is, ha Horváthot kinevezik arra a csekély nyugalomhelyre, mely csak az ő szerénységének felel meg, korántsem akár tudományos, akár politikai érdemeinek. Horváthnak Eötvöst mentető s a mulasztás okának inkább a főpapságot mondó soraira megjegyezte, hogy Eötvösnek mégis ragaszkodnia kellett volna kineveztetéséhez s éppen nem hozott volna feltűnő áldozatot, ha ahhoz miniszteri állását köti. Többször sajnálta már Horváthot, hogy hazament; hiszen a hazát mindenütt épp oly buzgón, mint jól szolgálhatta volna; de inkább volna most is odakünn, mint hogy mellőzés és csekélylés legyen következése hazaérkezésének. Nemcsak most, hanem később is²⁶ kifejtette Horváth előtt, ki az ő hazamenetelét sürgette, hogy akkor sem keresett engedelmet a hazatérésre, mikor Horváth s előtte számosan a nem alkotmányos kormány ilyen engedelmeivel éltek; annál kevésbbé teheti ezt most, mikor a koronázás után az alkotmányos kormány az emigrációt lealázó és rágalmazó rendeletet bocsátott ki.

Időközben, július 31-én, *Simor* János hercegprimás a király előtt őszintén megmondta, hogy egyházi méltósággal összekötött papi javadalmat Horváth csak abban az esetben kaphat, ha a legutóbbi műveiben a katolikus egyházra vonatkozó némely állítására nézve megnyugtató nyilatkozatot ad, egyben azonban készségesen magára vállalta, hogy erről Horváth Mihálylyal tárgyaljon. A király tehát augusztus 16-án megbízta, hogy a kifogás alá eső helyeket beszélje meg a szerzővel s az eredményről jelentést tegyen.²⁷ Mielőtt a dolog eldőlt volna,

²⁵ November 14. Londonból kelt levele. Nemz. Múzeum. Horváth-iratok, 30. sz.

²⁶ Deczember 11. U. o.

²⁷ Kabinets-Kanzlei, 1867 augusztus 16, 3027. sz. A primási levéltárban Nro 164. secr. alatt.

báró Eötvös december 9-én reggel személyesen vitte meg Horváthnak azt a jó hírt, hogy a rég óhajtott dotatio végre megvan.²⁸ A király a volt csanádi püspöknek — hazatérésétől számítva — életfogytiglan 5600 frtnyi *évdíjat* rendelt a katolikus vallásalapból.²⁹ Az Idők Tanuja s a többi lap örömmel jelentette, hogy a nagynevű hazafi ügye, mely korábban anynyira foglalkoztatta a magyar hírlapokat, ezzel el van döntve a méltányosság és magának a híres történetírónak óhajtása szerint s a sokat hányatott tudós most már gondtalanul és nyugodtan élhet szaktudományának.³⁰

XXVI. TUDOMÁNY ÉS POLITIKA.

OLDY FERENCZ Horváth Mihályt 1867 februárius 7-én levélben¹ figyelmeztette, hogy «ma öt órakor az akadémiái történelmi bizottmány termében egy privat *Történelmi Társaság alkotó ülése van*. Hiva vagy. Jöjj! Megpróbálom érted menni». Együtt jelentek meg; az értekezlet Horváth Mihályt választotta meg elnöknek, pontról-pontra letárgyalta az alapszabályokat s a megjelenteket állandó bizottsággá alakította, melynek elnöke Horváth Mihály, tollvivője pedig *Thaly* Kálmán lett. Márczius 10-én ők ketten adták ki a társulat megalakítására szóló felhívást. Mivel április végéig háromszáznál többen jelentkeztek tagul, Horváth május 15-ére az Akadémia heti üléstermébe összehitta az alakuló közgyűlést és azt szép beszéddel² nyitotta meg. A XIX. századot a nemzetiségek századának nevezte, a népek legközelebbi céljának pedig a fejlődést, a haladást mondta. Nemzetünknek erre a célra más

²⁸ Toldy Horváthhoz december 9-én. Akad. TLT. LIII. 119.

²⁹ Századok, 1867. 420. A «Religio» szerint (1868. I. sz.) «Clio letette gyászfátyolát, látván, hogy sokat hányatott fölkenjtje megnyugtatólag biztosítva van».

³⁰ Idők Tanuja, 1867 december 12.

¹ Horváth Lajos gyűjt.

² Közli Századok, 1867. 3—11. l.

nemzetekkel együtt kell törekednie, egyúttal azonban híven megőriznie a maga sajátos egyéniségét; tehát ápolnia a történelem tudományát is, mely a nemzeti érzelemnek legjobb dajkája, a honszeretet legmunkásabb ébresztője. Mert a nemzet nemcsak az élőköl áll; részei annak a letűnt nemzedékek is és a holtaknak nagy befolyásuk van az élökre. Összes állapotaink az elhunyt nemzedékek törekvéseinek eredménye. Azért kell nemzetünk multjának minden elemét összeszedni, rendezni és megbírálni, hogy nemzetünknek oly történelmét írassuk meg, a mely ennek — szellemi, anyagi, társadalmi és politikai munkásságában egyaránt — hűséges képe legyen. Tiszteletreméltó, de elégtelen munkásság az, mi ezen a téren a nemzet nagy veszedelme (1849) után történt; s elégtelen mindaddig, míg a történelmi tanulmányokat maga a társadalom nem veszi pártfogásába s a legszélesebb alapokra fektetett történelmi társulatokhoz nem szervezkedik.

A jelenlevők az első ilyen magyar társulatot azonnal megalapították. Horváth mint ideiglenes elnök mindjárt felterjesztette az alapszabályokat a belügyminisztériumhoz, mely azokat május 26-án változatlanul megerősítvén, Horváth elnöklete alatt június 13-án a *Magyar Történelmi Társulat* végképpen megalakult. Elnöke Gróf Mikó Imre, másodelnöke Horváth Mihály, harmadelnöke *Ipolyi* Arnold, titkára *Thaly* Kálmán, pénztárnoka *Pesty* Frigyes lett. Július 2-án a választmány elhatározta, hogy *Századok* czimmal történelmi havi közlönyt indít meg, a melynek iránya s belső berendezése megállapítására Horváth elnöklete alatt egy Toldy Ferenczből, *Pesty* Frigyesből és *Thaly* Kálmánból álló bizottságot küldött ki.³ *Pesty* már 1865 márczius 25-én kifejtette és Horváth május 10-én helyeselte⁴ a Századok meg-

115. A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT PECSÉTJE.

³ A M. Tört. Társulat keletkezéséről *Thaly* a Századokban, 1867., 1–18.

⁴ Levele *Pesty*hez 1865 május 10. Nemz. Múzeum, Horváth-iratok, 184.

indítását; mert «új szempontok a korok, emberek s viszonyok jellemzésében jobbra új adatok alapján keletkezhetnek; új adatok gyűjtését pedig leginkább a hazai, még sok kiaknázatlan kincset rejtő levéltárak teszik lehetségessé». Akkor az első füzetbe, a melynek júliusban kellett volna megindulnia, tanulmányt nem küldhetett; azonban a most, éppen két esztendő múlva júliusban *Thaly* Kálmán szerkesztésében megindult Századok legelső tanulmányát ő írta, Szent Istvánnak az egyetemes keresztény egyházzal való első összeköttetéseit fejtegetvén.⁵ A közönség annal nagyobb örömmel fogadta, mert ezzel mutatót adott a magyar egyház történelméből.

Idáig, mint maga bevallotta,⁶ a hazától, a hazai könyv- és levéltáraktól való távolléte nagyon megnehezítette olyféle

116. THALY KÁLMÁN NEVÉLÍRÁSA.

monographiák írását, a minők ily folyóiratok számára valók. Főleg ez az oka, hogy ő, ki előbb a hazában inkább monographiákkal foglalkozott, mióta attól elszakadt, inkább általános történelmünknek künn is köny-

nyebben művelhető mezején ügyekezett «napszámoskodni». Kisebb monographiáinak összegyűjtésére már a számüzetésben gondolt s lassankint a Történelmi Zsebkönyvben akarta azokat kiadogatni; de ennek csak egy kötete jelent meg (1859). Akadémiai pályamunkáit külön kötetekben már nem lehetett kapni; a folyóiratokban elszórtan megjelent tanulmányok összekeresgélése szintén bajos volt; s így Toldy és mások az amúgy sem kedvező viszonyok közt élő tudóst, különösen a Történelmi Társulat megalakítása után, *kisebb munkái összegyűjtésére* buzdították. Horváth sokáig vonakodott. Érezte, hogy az újabb kutatások következtében nem minden tanulmánya áll a tudomány színvonalán és azokat ma már maga is egészen másként írná, de még sem írta meg;

⁵ Századok, 1867., 18–47.

⁶ 1865 május 10. id. lev.

mert az átdolgozás elvonta volna az ország általános és egyházi történelme kutatásától; s mert úgy, ahogy elkészítette, dolgozatai történetirodalmunk akkori állapotát is jellemzik. Hiszen három közülük jutalmat is nyert; néhány más cikk pedig az 1848 előtti politikai és társadalmi átalakulás kérdéseit történelmileg könnyebben megoldhatókká tették, vagy pedig a közélet egyes kiválóságainak életét helyezték az addigiaknál élesebb világításba.

Az összegyűjtést a közönség szívesen fogadta, az 1867 júniusában kiadott előfizetési felhívásra sok megrendelő érkezett s a következő évben teljesen megjelent *négy kötet*⁷ a legszívesebben olvasott könyvek közé tartozott. A harmincz értekezés legnagyobb részéről már volt szó; itt tehát inkább csak a gyűjteménynek

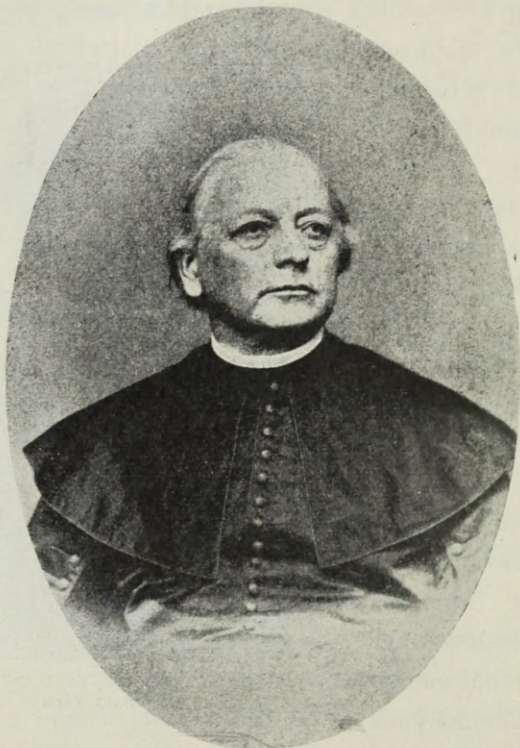
117. THALY KÁLMÁN.

azt a két fő jellemző vonását kell kiemelni, hogy főképpen pályamunkáival, Horváth Mihály a *művelődés történelmi irány*

⁷ Horváth Mihály kisebb történelmi munkái. Pest, 1868. N8r. x, 474, 523, 482, 491 lap. Tartalma: I. kötet: Párhuzam stb.; a magyar honvédelem; az 1514. évi pórlázadás; a porosztály költözési joga; Corvin János; János király külviszonyai; az 1764. országgyűlés; az országtani teoriák. II. kötet: Az ipar és kereskedés tört.; Szent Adalbert; a kereszténység s az alkotmányos rend megszilárdulása; az olygarchia hareza az al-

kotmány ellen; az Anjou királyok hatása Magyarországra; Hedvig királynő; a bécsi békekötés. III. kötet: A xvi. sz. első felének jelleme; az ipar és keresk. tört. három utolsó százada; a bányák történetéből; a magyar népiség történetéből; a demokrácia kifejlődése hazánkban; a hunok maradványai Schweitzban; Thouvenel könyve; Erzsébet főhercegasszony menyegzője. IV. kötet: Fráter György; Erdély Fráter György halála után; össze-

úttörője hazánkban, aki történelmünket kiemelte politikai és hadi egyoldalúságából; másrészt pedig ő adott igazán mintát és ösztönt *történelmi életrajzok* írására. Valóban helyes és kegyeletes dolog arra emlékeztetni, hogy ő, ki a Történelmi Társulat egyik folyóiratának, a Századoknak közleményei sorát

118. HORVÁTH MIHÁLY.

megnyitotta, a másikkak, a Magyar Történelmi Életrajzoknak későbbi megalapítását is jó előre igazolta.

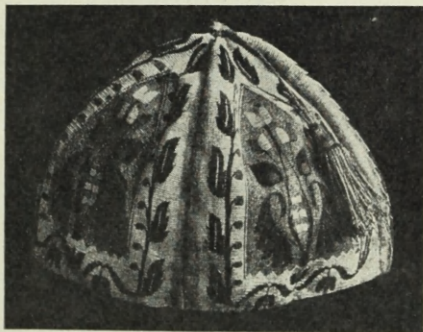
Horváth Mihály kisebb történelmi munkáit a magyar közönség igen szívesen fogadta s a sajtó, melynek hallgatása miatt Horváth a számüzetésben többször panaszkodott, ezúttal bőven ismertette ;⁸

esküvés Báthory Zsigmond ellen 1594-ben; Európa belviszonyai a francia forradalom óta.

⁸ Legbővebben Garády (Fabó András)

a Századokban, 1867. 291—305., 391—408.; 1868. 120—131., 195—202. és 327—356. l.; továbbá A Hon, 1868. 37—42. és Szilágyi Sándor a Bpesti Közlönyben, 1868. 14. sz.

annál több ellenmondással találkoztak *politikai és egyházpolitikai röpiratai*. Az elsőnek megírására az az aggodalom indította, melyet *Kossuth* manifesztumszerű nyilatkozatai keltettek benne. Ezt az aggodalmát már *Vukovics* Sebőhöz 1867 július 11-én írt levelében sem titkolta el.⁹ Harmadfél hónap múlva báró *Kemény* Zsigmond egy hosszú cikksorozatban¹⁰ egyebek közt egy Horváth Mihály által rendelkezésére bocsátott levél alapján arról vádolta Kossuthot, hogy 1849 augusztusában Paszkjevics útján négyszer is felajánlotta a koronát a Romanovoknak. A váddal egyidőben azt fecsegték, hogy Kossuth most 50.000 frankot kapott az orosz kormánytól s Dieppeben találkozott is gróf Stackelberg bécsi orosz követtel.¹¹ *Vukovics* Sebő sem helyezte Kossuth manifesztumait, sőt károsaknak tartotta az ország belső és külső békéjére nézve. «De higgadtan szóljunk — figyelmeztette Horváthot:»¹² —

119. HORVÁTH MIHÁLY DÍSZSAPKÁJA.

valjon nem ingerlik-e őt is mindazok, kik nem járnak el elegendő illedelemmel, midőn őt megtámadják? Akár jó, akár rossz, de tény az, hogy a milliók szíve senkiért sem dobog oly hatalmasan, mint érte. S azután nincs helyén vele éppen úgy bánni, mint egy közönséges agitátorral. Őt törvényes gyülekezet az ország kormányzójává választotta; a nemzet tekintélye van ő benne megsértve. Mily könnyű lett volna akkor, midőn első levele jelent meg,¹³ elejét venni minden későbbieknek,¹⁴ ha *Kemény-* és *Pulszky-féle* ingerlések¹⁵ nem

⁹ Említi *Vukovics* 1867 november 14. Horváth Lajos gyűjt.

¹⁰ Különösen *Pesti Napló*, 1867 szept. 27.

¹¹ *Wertheimer*, *Andrássy*, I. 394.

¹² 1867 nov. 14. *London*, Horváth L. gyűjt.

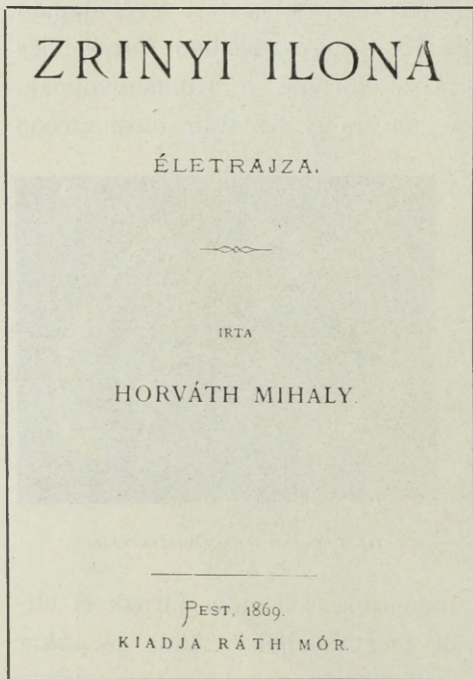
¹³ 1867 május 22-ről a *Magyar Ujság*

május 26. számában s külön lenyomatban. Újra *Kossuth*, *Irataim*, VIII. 3-17.

¹⁴ *Összegyűjtve* *Kossuth* *Iratai* VIII. kötetének elején.

¹⁵ Amaz a *Pesti Napló* 123., emez az «1848». 72-iki számában.

történetek volna. Teljesen elég volt azon nyugalmas, rövid válasz, mit maga Deák adott.¹⁶ De azon ingerlések okozták nemcsak az ő visszatorklásait, hanem a nép zajos manifestációit is mellette, a melyek ismét új nyilatkozatokat idéztek elő az ő részéről. Okom van hinni, hogy Kossuth békén maradt volna az ő avatkozásaik nélkül. Azt írta nekem nemrég: «Egészen

120. HORVÁTH «ZRINYI ILONA» CZ. MŰVÉNEK CZIMLAIJA.

magamban vagyok a sok balgaság közt, miket nekem az otthoniak okoznak adresseikkel. Ha tudnák, mennyire nem gondolok én sem a népszerűséggel egyrésről, sem a dühvel másrésről! Pedig csak nem lehet, hogy ne feleljek az adresekre; s ha felelek, csak nem írhatok a holdvilágról.» (E kivonatot bizodalmasan közlöm.)» Később már egyenesen övni látszott attól, hogy Horváth Kemény és Pulszky példáját kövesse Kossuth támadásában.

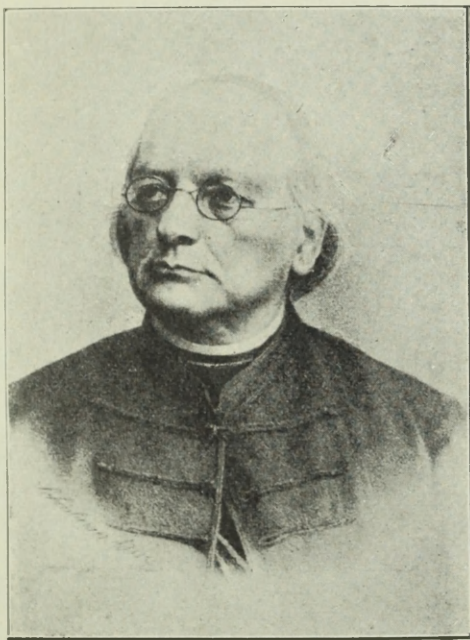
«Írj történetet — mondta,¹⁷ — de *ne felejtse el soha 1849. évi állásodat*; csak most nevezhetjük dicsőnek forradalmunkat, mert ő az anyja a jelen szerencsés fordulatnak. Kossuthnak sem lehetünk mi soha lealázói magunk megsebzése nélkül; keményen sokat rosszalni s mégis az álláspontot magasan fentartani lehet.» S Horváthnak, ki követté választása

¹⁶ Pesti Napló, 1867 május 31. és Kossuth, Irataim, VIII. 4—7. jegyz.

¹⁷ 1868 januárius 8. M. Nemzeti Múzeum Horváth-iratok, 36.

elfogadására szeretettel buzdította, azt felelte,¹⁸ hogy csak mindig vallott elveivel megegyező módon térhet vissza hazájába.

Ludwigh is ezeknek az elveknek fentartásával írt neki,¹⁹ mikor örvendezett ugyan a «Hon» hírének, hogy a Történelmi Társulat sok tagot gyűjt, de megróttta a közönséget, hogy nem olvassa Horváth munkáit; mert a mely nép históriáját sem

121. HORVÁTH MIHÁLY.

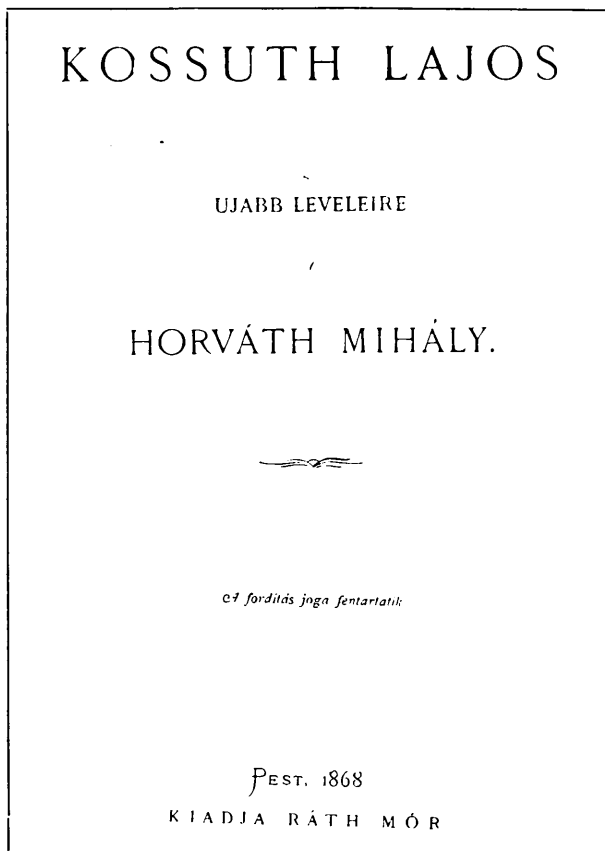
olvassa, az haldoklik . . . «Azután, — folytatta — ha az egész ország csak a Reichsrathba akart menni, vagy legalább is a delegációba, ugyan kérlek: mit csináljon még magyar históriával és magyar nyelvvvel? A közösügy már maga in principio a magyar nemzetiség kikaczagása.» Azonban *Horváth* Mihály ekkor már nyíltan állást foglalt a közösügyek mellett.

1868 április 12-én *Osztrovszky* János elnökhöz intézett hosz-

¹⁸ 1868 márczius 26. U. o. 32.

¹⁹ 1868 februárius 17. Horváth L. gyűjt.

szabb levélben köszönte meg a szegedi Szabadelvű Körnek, hogy tiszteletbeli tagjának választotta meg.²⁰ Kikelt azon «túlzó párt» ellen, a mely az alkotmányunkat, függetlenségünket helyreállító 1867. évi kiegyezést «értelmi korlátoltság okozta jóhíszemű

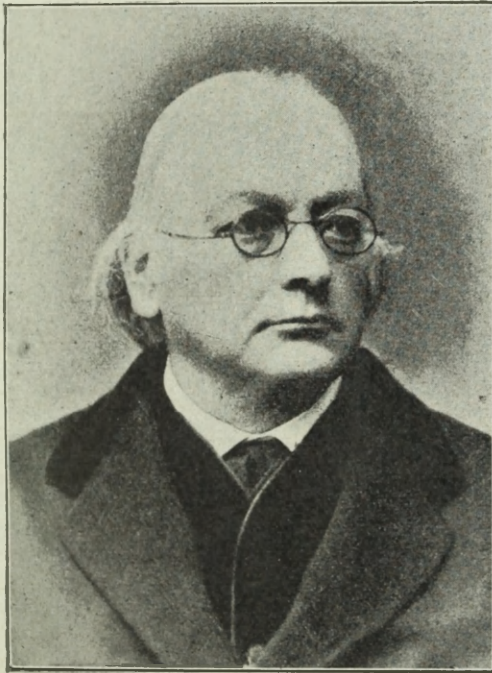
122. HORVÁTH A «KOSSUTH ÚJABB LEVELEIRE» CZ. MŰVÉNEK CZÍMLAPJA.

tévedésből, akár rossz célzatú szenvedélyekből» felforgatni, romba dönteni törekszik. Harminczéves történelmi bűvárlataira hivatkozva, negyedfélszázados történelmünk elvitázhatatlan ered-

²⁰ Közölte a Szegedi Híradó, 1868. 32., Györi Közlöny, 34. sz. és Horváth Mihály: Kossuth Lajos újabb leveleire, 8–15., 62–63. ll. A kör 1868–1878-ig (Horváth

haláláig) állott fenn, mikor a szabadelvű párt jelöltje, gr. Károlyi Sándor, a függetlenségi Simonyi Ernővel szemben megbukott. (Reizner, Szeged tört. III. 54., 155.)

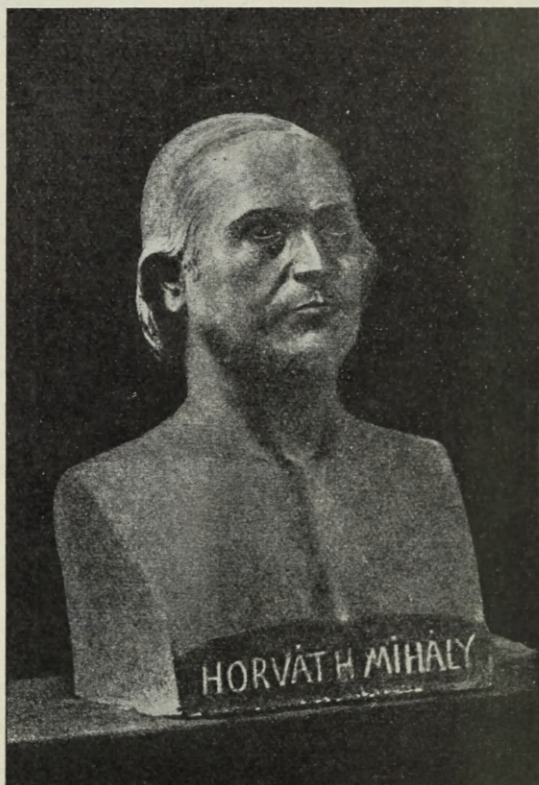
ménye gyanánt állította, hogy bajaink fő forrása az egész idő alatt *a nemzeti függetlenségről alkotott téves fogalom* volt; mert törvényeiben a nemzet a függetlenséget mindig csak általános elvekben és tétélekben hangoztatta, de ugyanakkor nem gondoskodott, hogy az Ausztriával való kapcsolatunkból folyó közös ügyek kezelését részletesen is szervezze. Mulasztása

123. HORVÁTH MIHÁLY UTOLSÓ FÉNYKÉPE.

következtében a hadi, külképviseleti és kereskedelmi ügyeket mindig idegenek vezették. A mulasztást nemcsak az okozta, hogy önkényesen uralkodni szerető királyaink ezeket az ügyeket nem örömezt engedték volna át alkotmányos kezelésre, hanem eleinknek az a téves hite is, hogy függetlenségök csorbát szenved, ha a monarchia másik érdekelt felével ezen ügyekről még az egyenjogúság alapján is egyezkednek; azt tehát meg sem kísérelték. Elköverték ezt a hibát 1848-ban is, minek hatása

ösmeretes. Alszégyen, elbizakodás, ferde politika okozta, hogy mindig vonakodtak megalkudni a változhatatlan viszonyokkal s beérték azzal, hogy «az adott viszonyok közt már teljesen lehetetlenné vált hajdani abszolút függetlenséget egy-egy

124. HORVÁTH MIHÁLY MELLISZOBRA.

általános törvényben újra meg újra kikiáltásák», leghatározottabban 1849-ben, a mikor az «az újabb európai viszonyok közt még lehetetlenebb volt, mint bármikor a lefolyt háromszáz év alatt». A «ballépést» követő felfordulásból egy «bölcс férfiú» (a meg nem nevezett *Deák*) vezette ki a nemzetet; oktalanság, sőt rosszakarát tehát, ha most *egyeseк* az egyeztetendős kiegyezést felforgatni törekesznek, a helyett, hogy «minden áron»

ragaszkodnának hozzá. «Ha — úgymond — életrevalóság van bennünk, ezen alapon a nemzeti jólét minden föltételeit megszerezhetjük, melyek még netalán hiányzanak. Ellenben ezen alap megdöntésével, úgy mint 1848-ban, ismét s tán még véresebb hullámok közé löketnék államunk gyöngé hajója.»

Egyik csongrádi barátja szerint²¹ levele nagy szolgálatot tett a hazának. Ezt a rendkívüli hatást más nem érthette volna el. «Hízélgés nélkül mondhatta», hogy husvéti levele csak olyan sensatiót okozott, mint egykor a haza bölcsének husvéti czikke. Deák a félrevezetett fejedelmet, Horváth a félrevezetett, fölizgatott népet hódította meg. Minden leírt sora fölér egy-egy sozreddel. «Valóságos acies bene ordinata, mely előtt letenni a vizsály fegyverét kötelessége volna mindenkinek s még egy Kossuthnak sem valnék szégyenére.» Azonban másokra nézve mégis váratlan volt a levél hangja a függetlenségi harcz történetírójától s olvasóinak egy része Horváth Mihálynak az utóbbi háromszáz év függetlenségi törekvéseiről vallott nézeteit nem tudta összeegyeztetni azokkal az elvekkel, a miket Magyarország hatkötetes történetében Horváth mint még «Dr. Hatvani Mihály» 1861—1863 közt hirdetett.

125. HORVÁTH MIHÁLY SZOBRA.
(A Szentesi Múzeumban.)

²¹ Köröry Ferencz 1868 április 26-án. Horváth Lajos gyűjt.

De a szegedi levél miatt nem annyira történelmi, mint inkább pártpolitikai szempontokból támadták Horváthot. A Magyar Ujság arról vádolta, hogy *eladta magát s árulása* díjaul hivatalt, méltóságot keres; a Honban Csernátony azt állította, hogy püspökségre vágyik azon kormánynál, mely nem tudott neki állomást szerezni Róma bosszújával szemben.²² Horváth azzal vigasztalódott, hogy azok személyeskednek, a kik tárgyas czáfolatra képtelenek és hogy a «politikai pártküzdelmek közt elmondott igazságok csak az egyik félnek tetszhetnek». Nem is foglalkozott velök; de bár *Ludwigh* János is kérte,²³ hogy hagyja abba *a tudósok politikáját*, külön röpiratban²⁴ felelt *Kossuth* Lajosnak. Kossuth ugyanis a pécsi választókhöz intézett levelében²⁵ Horváth ellen fordult. Erősen támadta a nemzeti függetlenség téves felfogásáról hirdetett tanítása és azon állítása miatt, hogy 1867 óta alkotmányunk és szabadságunk biztosabb alapon áll, mint negyedfélszázad óta bármikor és «maguknak a negyvennyolczadiki törvényeknek is ide kell vala fejlődniök, hogy a vészes háborút elkerülhessük.» *Kossuth* védelmébe vette a függetlenség érdekében hozott törvényt és példátlan cynismusról, a mult idők szent emléke iránti kegyeletlenségről vádolta Horváthot, mivel rosszalja a nemzet függetlenségre való törekvését.

Fájt Horváth Mihálynak, hogy «az a fényes multú férfiú» támadta meg, kinek zászlaja alatt egykor, mikor a haza legszentebb jogainak védelme úgy kívánta, ő is első sorban állt; de «ez a zászló most pártzászló», melyet néhány értelmes, de elfogult emberen kívül csak «egy maroknyi rossz, vagy legalább

²² Idézve u. o. 2—3. l.

²³ 1868 június (a nap nincs kitéve). Horváth Lajos gyűjt.

²⁴ Kossuth Lajos újabb leveleire Horváth Mihály 2. kiadás. Pest, 1868. 8r. 131 lap. Németül: Auf Ludwigs Kossuth's neuere Briefe. Deutsch von Adolf Dux. Pest, 1868. n8r. 132 lap.

²⁵ Szentiványi Károly képviselőházi

elnökkel 1868 április 14-én tudatta, hogy 1867 november 10-én képviselővé történt megválasztását nem fogadja el s ennek okát a pécsi választókerület elnökéhez ugyanakkor bővebben is kifejtette. Mind a két levél: Magyar Ujság, 1868. 108—109. sz., de Kossuth Iratai (VIII. 149—151.) csak az elsőt közli. Némiképpen Horváth is ismerteti röpirata 62—74. lapjain.

is gyanús jellemű csoport követ, melytől megvetéssel fordul el minden jóra való hazafi». Ehhez a súlyosan megsértett párthoz akart szólni, hogy megóvja a vesztébe rohanástól és feleljen Kossuthnak, a kinek a multban szerzett «érdemei oly nagyok, genialitása oly szikrázó, irányja oly csábítóan szép s mindezek miatt neve oly tündöklő, hogy attól tart, pécsi levelével, mint már az előbbiekkal tette, ismét üszköt vet a gyúanyag közé, ismét tévútra vezet a gondolkodni nem tudókat, vagy nem szeretőket szép irányával, melylyel mégis számtalan valótlanságot, túlzást, képtelenséget hirdet».

A szegedi levelében csak röviden említett történelmi tanulságokat most bővebben fejtegette.²⁶

Kossuthnak a pécsi levélben kifejtett «politikai religióját» nem taglalta részletesen, de történelmi módszerrel bizonyította,²⁷ hogy Kossuth

politikai zászlója és célja 1849 április 14-ike óta állandóan a Habsburg-háztól való elszakadás. Ennek bizonyítására nem idézte a volt kormányzónak a száműzetés első éveiben különféle személyekhez írt s nála másolatban meglevő leveleit;

126. HORVÁTH MIHALY SZOBRA.

²⁶ A 16—61. oldalon.

²⁷ U. o. 100—131. l.

de közölt néhányat abból a későbbi korból, mikor a hatalom már a kibékülést kereste; így Telekihez (1860 április 26. és május 1.) és Jósikához (1860 április 29.) írt leveleit szó szerint és mint hitte, teljesen jogosan, mert azok egyáltalán nem magánlevelek. Közlésöket tehát illem és lovagiasság nem tiltja; hiszen máskülönbén a történelemnek csak nyilvános okiratokra s a hírlapi cikkeknek gyakran valótlan cikkeire kellene szorítkoznia, mi az oknyomozó történetírást lehetetlenné tenné.²⁸ Különbén is hazatérése, másfél esztendő óta tanulmányozván a hangulatot, úgy találta, hogy a nemzet nem akart újabb forradalmat, itthon csak egyes jellemtelenek, vagy nagyra-vágyók izgattak tudatlanokat és együgyűeket; sőt levelekkel bizonyította, hogy a nemzetet Kossuth sem tartotta forradalmi-
nak; s hozzáadta, hogy 1867 után nem is lehet forradalmi és Kossuthnak a multak történelmében fényes nevéhez attól fogva már csak a szükségtelen forradalmi viszketeg fogalma tapad. A kiegyezésben megnyugvó s a letett alapon boldogabb jövődöt remélő nemzet szent nevében kérte tehát, hogy *mondjon le forradalmi törekvéseiről*; mert csak így tarthatja meg a történelemben nevének a multban szerzett fényét; ellenben azt, mi kegyelet tárgya volt, súlyos gáncs, méltó megrovás, sőt átok érné. A haza érdeke, a nemzet törvényesen nyilvánult akarata követeli, hogy politikai pályáját *befejezettnek* tekintse.²⁹

Kossuthot báró *Lopresti* Árpád már június 15-én figyelmeztette³⁰ Horváth röpiratára, de a levél csak egy hónap mulva, a röpirat pedig még később jutott el hozzá. Kossuth azonban már a könyv elolvasása előtt álmélkodását, sőt *megbotránkozását* nyilvánította azon tény fölött,³¹ hogy Horváth az ő *magánleveleinek*, mi több, nem is hozzá intézett magánleveleinek közlésére magának szabadságot vett. Ezt az eljárást a gentleman szóhoz kötött fogalommal összeférhetetlennek tartotta. Még a

²⁸ U. o. 102. l.

²⁹ U. o. 128. és 131. l.

³⁰ Emliti Kossuth, Irataim, VIII. 178—180.

³¹ A Magyar Ujság szerkesztőjéhez 1860 július 16-án intézett levél Kossuth Iratai közt, VIII. 178—186. l.

hozzánk intézett levél kiadása előtt is meg kell kérdezni a levél íróját, nincs-e kifogása a közlés ellen? Neki is vannak levelei igen sok embertől, Horváth Mihálytól is; de sohasem jutott eszébe, hogy azokból még legszenvedelmesebb ellenfeleivel szemben is fegyvert kovácsoljon. Horváth pedig nem is hozzá, hanem másokhoz intézett leveleket közölt, miknek kényes politikai tartalmával egyeseket kellemetlenségekbe, sőt veszedelmekbe juttathatott.

Nem fontolta meg, hogy ha oly leveleket közöl, a mik mostani malmára hajthatják a vizet, olyan választ kaphat, a mely adatok és nevek említését s az indító okok előadását követelnék. S mi lenne akkor, ha a politikai átalakulások szépítgetésére, az úrszín-változások men-

tegetésére a pártvélemény tusájában a kényszerűség ilyen mezejére lépnének! Ilyen merény ellen a nemzet lelkiösmertének, az erkölcsiség érzetének s a magyar becsület solidaritásának érdekében *tiltakozott*. A magánlevél, még ha közügyet tárgyal is, nem res nullius, melylyel a történetíró kénye kedve szerint rendelkezhetik. A magánlevelezés magántulajdon és csak akkor közölhető, ha oly régiek, hogy minden

127. HORVÁTH "MAGYARORSZÁG FÜGGETLENSÉGI HARCZÁNAK TÖRT." 2. KIADÁSÁNAK KÜLSŐ CZÍMLAPJA.

actualitásukat elvesztették. Horváth Mihály eljárását tehát visszaélésnek nyilvánította, az ellen tiltakozott s ismétléséről a társadalmi illendőség és a meglevő jog nevében *eltiltotta*. Kijelentette különben, hogy a röpiratot azzal a figyelemmel olvassa el, melyre a hírneves szerző jeles tehetségei mindenkinél számíthatnak. Levelét nem önvédelműl írta, mert sohasem irt oly levelet, a melynek közléséért pirulnia kellene; hanem csak azért, hogy *politikai hittagadások* a már különben is túlságosan szenvedelmes párttusát ne tereljék oly mezőre, melyet a társadalmi illem és a pozitív jog kárhoztat.

Horváth nem felelt Kossuthnak és Kossuth sem foglalkozott többé a röpirattal. De négy év mulva³² nagyon keményen kelt ki Horváth ellen, mikor *Duschek* Ferencz pénzügyminiszter emlékét védelmezte vele szemben. Gúnyolódott, hogy Horváth tendentiosus történetíró, a ki gyanusít s eljárása nemcsak bántó, hanem szégyenletes is. Annyi bizonyos, hogy útjaik örökre elváltak egymástól és Horváth szoroson csatlakozott Deák Ferenczhez, kinek bizalmas köréhez tartozott s történelmi kérdésekben *Salamon* Ferenczcel és *Csengery* Antallal együtt tanácsadója és segítője volt.

1869 márczius 18-án *Szeged I. kerülete* a függetlenségi Rigó Józseffel szemben — 1654-ből 869 szavazattal — Horváth Mihályt, a II. kerület pedig a Deák-párti Dáni Ferenczcel szemben a balközépi Ludwigh Jánost választotta meg követnek.³³ A két jó barát tehát egyszerre (de Ludwigh a késmárki mandatummal) került be a parlamentbe, hol Horváth Mihály barátja, *Deák* Ferencz közelében foglalt helyet.³⁴ A képviselőház már május 7-én kettejüket és Éber Nándort küldte ki a *fiumei bizottságba*. Horváth kilencz pontban állította össze a Fiume közjogi helyzetére vonatkozó főbb elveket s úgy hitte, ezekről kell mindenekelőtt határozniok, mert csak akkor lehet a részletekbe bocsátkozni s azokról sikerrel vitatkozni, ha ezekre

³² 1872 november 26. Simonyi Ernőhöz. Kossuth, *Irataim*, VIII. 439—446.

³³ Reizner, *Szeged tört.* III. 54.

³⁴ Visi a *Deák-Albumban*, 93.

nézve tisztába jöttek egymással.³⁵ A javaslat nagyon megváltoztatott alakban, 1870 márczius 15-én került a ház elé s eredménye a provizorium elfogadása lett.³⁶ Élénk érdeklődést keltett Horváthnak 1869 június 26-án a képviselőházban a *vármegyék reformjáról* tartott beszéde. Ő, a ki egy esztendővel, sőt már negyedszázaddal előbb is alapos történelmi tanulmányt írt a vármegyékről, ezeket mostani állapotukban nem hasznosaknak és szükségeseeknek, hanem éppen károsaknak tartotta fejlődésünkre s a műveltségben való haladásunkra nézve, mit pedig a szabadságnál magánál is többre becsült. Hiszen a szabadságot is csak azért tisztelte és szerette, mivel legbiztosabban vezet művelődésre és haladásra. Kivánta tehát az igazságszolgáltatásnak a közigazgatástól való elválasztását s általában véve azt tartotta, hogy reform nélkül ez a középkori intézmény többé nem felelhet meg. Az 1871 : XXI. t.-cz. valóban a vármegyéktől különválasztva szervezte az első folyamodású bíróságokat, de Horváth csakhamar tapasztalhatta, hogy Szegeden éppenséggel nem örültek, mikor a bíróságokat máshonnan való érdemes férfiakkal töltötték be.³⁷ Ellenben megérdemelt nagy tetszéssel fogadták azt a beszédét, melyet a pest-csongrádi 3. honvédszászlóalj lobogójának felszentelésekor tartott.³⁸

1869 június 22-én beterjesztette a szegedi iparosok kérvényét *ipartörvények* hozatala és az *iparosok képzése*, júliusban pedig a *remeklések eltiltása* érdekében; novemberben a parlamentben

128. GRÓF APPONYI ALBERT.

³⁵ Czeruzával odavetett vázlata kelet nélkül a szentesi múzeumban 77. és 106. sz. E szerint az 1-3., 6. és 8. pont megmaradt, a 9.-et elhagyták, a többit módosították.

³⁶ Ferenczi, Deak, 353-4.

³⁷ Dáni Ferencz szegedi főispán Horváthhoz 1871 szept. 22. Szentesi múz. 214. sz.

³⁸ «Honvéd», 1871. 49. sz.

Szegeden egy főiskola, elsősorban jogi akadémia vagy kar felállítását sürgette s azzal is támogatta, hogy a városba jövő délvidéki fiatalság itt megmagyarosodhatnék.³⁹ 1870 februárius 18-án a *katholikus autonomia* ügyében tett nagyhatású indítványt, mely a katolikus kongresszus összehívására s egy újabb indítványa következtében arra vezetett, hogy az *egyházi alapok* jogi természetének megvizsgálására a képviselőház bizottságot nevezett ki, melynek, természetesen, ő is egyik tagja lett.

A bizottság előadója, *Apponyi* Albert Horváth adatainak felhasználásával az alapoknak kizárólag katolikus jogi természetét állapította meg; *Ghyczy* Kálmán azonban különvéleményében azt fejtegette, hogy ezek az alapok épp úgy illetik az egész országot, mint az összes felekezeteket.⁴⁰ Az országgyűlés nem határozott a kényes kérdésben és csak tíz év múlva (1880), tehát már Horváth halála után küldött ki újabb bizottságot ez ügyben. Külön tanulmányban máshol foglalkozom Horváth egyházi és iskolai politikájával,⁴¹ azzal a bátorsággal és nyíltsággal, a melylyel már mint tribuniczi választott püspök és vaskaszentmártoni javadalmas apát vett részt a katolikus autonómiai mozgalmakban, majd a pápai csalhatatlanság ellen folytatott küzdelemben; és azzal az odaadással, a melylyel, különösen mint az akkor (1871) felállított országos közoktatási tanács elnöke a magyar tanítás ügyét előmozdította.

Szegeden 1872 április 28-án tartott *képviselői beszámoló-beszédében*⁴² Horváth, a politikai viszonyok vázolója mellett, arról szólt, hogy Szeged városának a percsorai társulat kötelekéből való kibontakozását, a vár kisajátítását, Újszeged bekebelezését stb. nem érhetvén el, a város jobban teszi, ha inkább

³⁹ Részletek az országgy. naplókban, irományokban és a hirlapok országgy. tudósításaiban.

⁴⁰ Apponyi és Apáthy jelentései a vallási és tanulmányi-alapok és alapítványok jogi természetéről. Budapest, 1883.

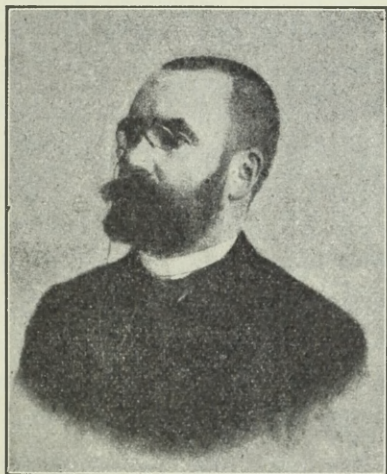
⁴¹ Ezt a fejezetet a már teljesen kész szedésből a munka több más részével

együtt a háborús nyomdai viszonyok miatt el kellett hagynom, a mi az előadásban és az életrajzban hézagokat és egyenetlenségeket okozott, mivel, mint vis majorral szemben, az olvasó szíves elnézését kell kérnem.

⁴² Reizner, Szeged tört. III. 309–310.

a közművelődés ügyét törekszik emelni s felállítja elsősorban a polgári iskolát, mire nézve Pauler vallás- és közoktatásügyi miniszter már ígéretet is tett neki. Június 20-án Szeged I. kerülete (a bel-felsőváros) öt 1024 szavazattal Réh János 475 szavazata ellenében *újból megválasztotta képviselőnek* s a II. kerület is újból a függetlenségi Kállay Ödönt küldte fel. A szeptember 4-én megnyílt képviselőház Horváthot 9-én igazolt képviselőnek jelentette ki.⁴³

Horváth mint történetíró, első sorban most a magyar *országos levéltár* sorsára hívta fel a parlament figyelmét, s a képviselőház 1870 deczember 10-én el is határozta, hogy annak elhelyezéséről gondoskodik, 1871 jan. 20-án pedig hogy felállítja az Országos Levéltárt; *Groisz* Gusztáv miniszteri tanácsos elnöklete alatt azonban a belügyminisztériumban csak 1872 október 4-én és november 22-én tartották meg az enquetét,⁴⁴ melyen Horváth

129. PAULER GYULA.

többször felszólalt, különösen a Bécsből lehozott két kancelláriai levéltár rossz elhelyezése miatt. A Horváth elnöklete alatt kiküldött albizottság külön épületet követelt a levéltár számára és részletesen foglalkozott a szervezettel. Kiemelte,⁴⁵ hogy «hazánkban a kapcsolat mult és jelen közt mindenképp szoros és azoknak, kik hivatvák befolyjni a nemzet sorsára és fejlődésére, gondosan kell óvakodniok attól, hogy az újjáalkotás nagy művében a multat ne feledjék, vagy félre ne ismerjék. A belügyminisztérium általában véve elfogadta

43 Választási jegyzőkönyve és megbízólevele a Nemz. Múzeumban, 440. Oct. Hung. 48. sz. a.

44 U. o. 1872. 491. (mely Horváthot jelölte elnöknek), 566-7., 720-1.

45 U. o. 1911. 334.

a javaslatot,⁴⁶ a képviselőház azonban 1873 februárius 10-én a takarékoskodó *Zsedényi* Ede felszólalására leszavazta Horváth Mihálynak a szervezésre vonatkozó és csekély áldozattal járó indítványát. Horváth felindultan hagyta oda az ülést, azonban továbbra is részt vett a szervezeti szabályok kidolgozásában s azokat gróf *Szapáry* Gyula belügyminiszternek benyújtotta.⁴⁷ *Pauler* Gyulának főlevéltárnokká kineveztetése után a levéltár ügye a sok nyomorúság közt is biztosan fejlődött.

A politikai életben Horváth elkedvetlenedett,⁴⁸ mikor a Deák-párt 1875 márczius 3-án a balközéppel egyesült; vagyis — mint *Rónay* Jácziint írta Horváthnak⁴⁹ — «ráfuzionálták arra a vén zsákra a szabadelvű foltot». Midőn május 24-én véget ért az országgyűlés és kiírták az új választásokat, szegedi választóit értesítette,⁵⁰ hogy előrehaladt kora s ezzel járó gyengélkedése miatt mandátumot vállalni többé nem szándékozik. A szegedi szabadelvű párt június 13-án erről sajnálattal értesült; kijelentette,⁵¹ hogy parlamenti működésével teljesen meg volt elégedve, s hogy pártállása a haza közjogi viszonyaival s beléletének átalakulásával szemben a párt meggyőződésével és magatartásával teljesen egybehangzott.

Még egyszer nyilvánult iránta a bizalom, mikor *Deák* Ferencz halála (1876 januárius 29-e) után *Budapest belvárosa* 1876 februárius 24-én egyhangúlag őt választotta meg képviselőnek a haza bölcse helyére.⁵² Mikor azonban az országgyűlés 1878 június 30-án véget ért, Horváth befejezettnek tekintette

⁴⁶ Közli ezt az 1872 november 22-ikén kelt javaslatot Századok, 1873. 1—8. l.

⁴⁷ U. o. 1873. 145—6., 300.

⁴⁸ Választóihoz 1875. nyarán intézett búcsúszózatában (szentesi múzeum, 90. sz.) maga mondta, hogy fájdalommal is emlékezik a lefolyt országgyűlésre, mert annak minden egyes szaka egy-egy szép reményét temette el.

⁴⁹ 1875 április 3. Bécs. Horváth L. gyűjt.

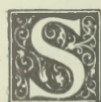
⁵⁰ Ennek czeruzával írt, de keltezetlen fogalmazata a szentesi múzeumban, 90. sz.

⁵¹ Hivatkozik rá Horváth u. o.

⁵² A választás elnöke gr. *Szapáry* Gyula és jegyzője, *Győry Elek* által aláírt jegyzőkönyv szerint huszonhárman (*Giczey Samu*, *Királyi Pál*, *Morlin Imre*, *Ráth Károly*, *Forgó István*, *Polónyi Géza*, *Apáthy István* stb.) ajánlották őt. A képviselőház 1876 márczius 27-én 1454. sz. a. végleg igazolt képviselőnek jelentette ki. Megbizólevele a Nemz. Múzeumban, 440. Oct. Hung. 57. sz.

politikai pályáját. A király ugyan július 2-án meghívta őt, mint trebinyei választott püspököt és akadémiai rendes tagot az október 17-én megnyíló országgyűlésre;⁵³ de Horváth az országgyűlés megnyitása előtt meghalt.

XXVII. UTOLSÓ MŰVEI ÉS HALÁLA.

ZERENCSÉRE, a politika sohasem tudta elvonni Horváthot a történettudománytól, melyben több mint egy évtizeden át a nemzetnek általánosan elismert vezére volt. Előtte és utána egy magyar sem érte el azt, hogy a nemzet történetét a legrégibb időktől csaknem könyve megjelenése napjáig összefüggően megírja. Ezért lett a magyar historikusok maroknyi seregének vezére, a ki *Salamon* Ferencz szerint¹ «valahol munkáról volt szó, azt látszott mondani fiatal társainak, a mit IV. Henrik a katonáinak: oda tartsatok, a hol az én fehér tollamat látjátok lengeni: ez a ti zászlótok!» A milánói *Academia delle Scienzenek* maga írta,² hogy megválasztását a hazája történetével való foglalkozásnak köszönte; de úgy hitte, hogy ebben a választásban az olasz akadémia a nemzetek együvértartozásának nagy elvét követte; hiszen minden népnek, minden kornak története teljes és tökéletes fényben mutatja a haladás és civilizáció terén való közönséget.

A Magyar Tudományos Akadémia 1869 április 17-én a nagyjuttalmat Horváth nagy története új dolgozatának, mint egy egész élet tanulmányai fenyves eredményének, ítélte oda;³ 1874 május 27-én pedig a nagyjuttalmat a Szilágyi István-féle díjjal együtt megint megszavazta számára⁴ az új dolgozat, a Huszon-

⁵³ Eredetije a M. Nemz. Múzeumban, 440. Oct. Hung. 64. sz. a.

¹ Emlékbeszédében, Akad. Évk. xvi. kötet vi. darabja, 35. l.

² 1868 márczius 31. olaszul. M. Nemz. Múz. Horváth-iratok, 101. Az eredetit

Hampel Józseiné 1910 októberben egy comói antiquariusnál vásárolta meg s adta a múzeumnak.

³ Századok, 1869. 263.

⁴ Jelentések a jutalmazásokról, III. jelentés; és Századok, 1874. 436.

ötév s a Függetlenségi Harcz összesen 14 kötetes második kiadásaiért, miket az Akadémia egy munkának: hazánk legterjedelmesebb és legteljesebb, alapos történetének ismert el.

Horváthot hazajövetele első éveiben ezen munkáinak folytonos javíthatása, pótlása és újrakiadása foglalta el.⁵ Tankönyvei is újabb kiadásokban jelentek meg.⁶ A levéltárakban részint ezen munkáinak, részint pedig és főképpen a magyar egyház

130. SZILÁGYI SÁNDOR EMLÉKÉRME.

történelméről tervezett munkája érdekében, a mikor csak tehetette, fiatalos szorgalommal dolgozott.

Nagyban hatott a fiatalabb történetírókra azzal, hogy a *Történelmi Társulat vidéki ki-rándulásait*, a miknek czélja a levéltárak kutatása volt, éveken át ő maga vezette és a munkálatokban jó példával járt előre. A társulatnak Mikó halála után, melyet a választmány-

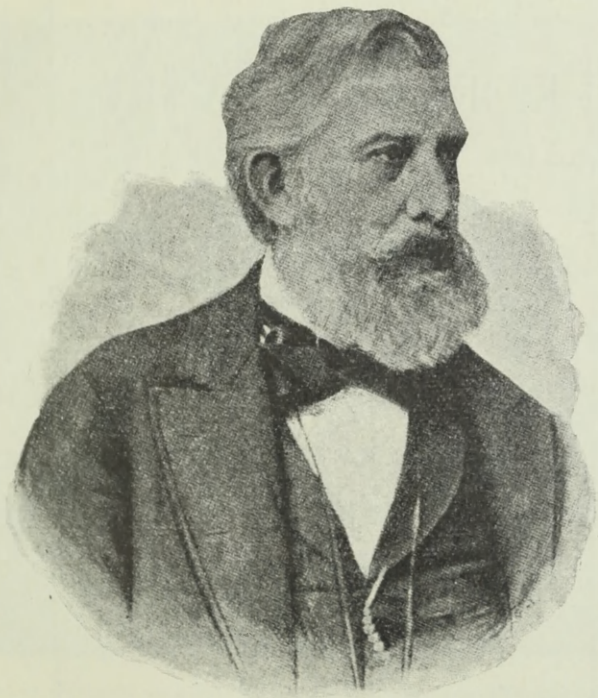
ban az 1876. évi október 5-én tartott ülésében ő jelen-

⁵ Magyarország története új dolgozatának 2. kiadását Heckenast Gusztávnak 1870 márczius 31-én azzal a kötelezettséggel adta el, hogy minden két hónapban egy kötetet, másfél év alatt tehát az eddigi hat helyett nyolczat ad sajtó alá. Ezért a szerződés megkötése napjától 1872 december 31-ig négy részletben 16.000 koronát és (az eredetileg kikötött 6 helyett) 12 tiszteletpéldányt, — az esetleges újabb kiadásért vagy egyszerű lenyomatért pedig ő vagy jogutóda olcsó és a majdani viszonyoknak megfelelő tiszteletdíjat kap. Az első négy kötet 2400, a többi csak 2000 példányban jelent meg. (Az eredeti német nyelvű szerződés a szentesi múzeumban, 81. sz. Ráth Mór a Huszonötév Történetének harmadik kiadására már a szerző halála után, 1885 november 1-én vállalkozott olykép, hogy a

kétezer példányban nyomtatandó műért 1887 januárius 15-ig négy részletben 4000 koronát fizet. (A szerződés vázlata u. o. 175. sz.) A harmadik — posthumus — kiadás 1886-ban meg is jelent.

⁶ Horváth a Franklin-Társulattal 1874 június 20-án szerződött, hogy megírja Magyarország történetét polg. iskolák számára. (U. o. 83. sz.) Erre vonatkozik (szentesi múzeum 156. sz.) Toldynak egy keltezetlen czédulája az akad. ülesekben használatos zöldes 4r. papíron, mely szerint a Vaszary-féle magyar történet nem fog újra nyomtatni. Horváth kisebb munkája, melynek ára 1 frt 40 kr., fogytán van; t. i. vagy 200 példány van még belőle s ezt volna szükséges a jövő őszig újra kiadni; ennek revízióját kérjük. Azonkívül még kisebb kivonatot ajánlkoztál készíteni saját neved alatt, melynek ára

tett be,⁷ 1877 januárius 4-én egyhangú választással ő lett az elnöke⁸ s 1878 május 2-ig, mikor utoljára elnökölt,⁹ a társulat első tizenegy évi történetének minden jelentősebb mozzanatában része volt; de legnagyobb része abban a hatásban, melyet a gyűlést látogató tanulókra beszédeivel, bejelentéseivel és mély tiszteletet keltő személyével tett. Milyen büszkék voltak ezek arra, hogy a soraikból

131. SZILAGYI SANDOR.

máris feltűnt *Eötvös* Lajost korai elhunytakor a nemzet legnagyobb történetírója mint jeles fiatal történetbúvárt emelte ki;¹⁰ hiszen azt hitték, ő lesz a jövő Toldy. De ki láthatott be elég mélyen Horváth szívébe, mikor négy esztendő mulva¹¹ magának

1 frt volna, mely azonban mégis más volna, mint az, mely Eggenbergernél jelent meg. Ezt is kiadná a társulat, ha megírnád a jövő őszig. Meg is irta.

7 Századok, 1876. 754–5.

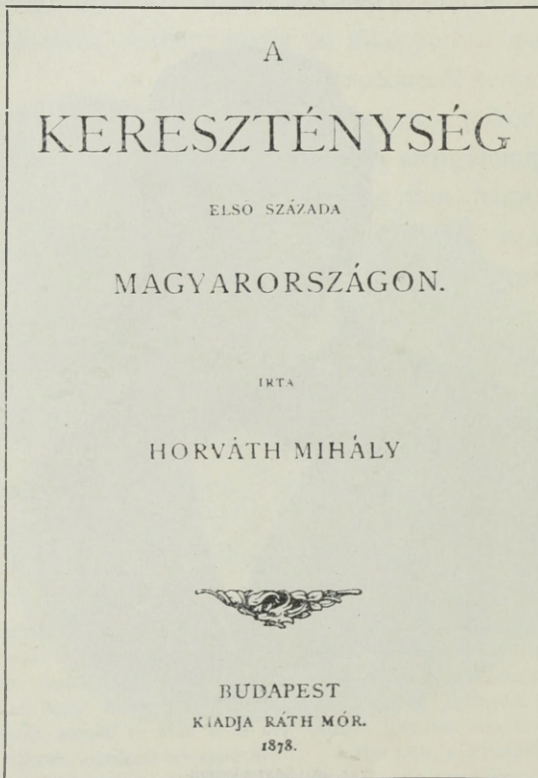
8 U. o. 1877. 85. l.

9 U. o. 1878. 475.

10 1872 márczius 7.

11 1876 januárius 7.

Toldynak, legjobb barátjának, az öreg tudósnek elhunytát jelentette be. «Megdicsőült nagy társunk, Toldy Ferencz — szolt¹² — ötven évig mindig ifjú tűzű, mindvégig ernyedetlen munkássággal gyűjtötte össze nemzetünk szellemi életének írói művekben történt nyilvánulásait; ő rendezte a roppant terjedelmű anyagot

132. HORVÁTH «A KERESZTÉNYSÉG ELSŐ SZÁZADA» CZIMŰ MŰVÉNEK CZIMLAPJA.

szerves egészszé s ekként ő teremtette meg tulajdonképpen nemzetünk művelődési történetének e legfontosabb ágát: a magyar irodalom történetét.» Csak most, levelezésöknek megismerése után, tudjuk igazán, milyen fájdalomon uralkodott, mikor történetírókhoz csak mint történetíró akart és tudott szólani. Az ifjúnak sírjára virágot tett, az aggnak sírjára babért. Ott

¹² Századok, 1876. 73.

a csak sejtett jövőendő említések hangja remegett, itt a jól ismert *multra* való emlékezésnél nem. Fiatalokhoz több erővel szólni valóban nem lehet.

Mikor szépprózájáért a *Kisfaludy-Társaság* is tagjai közé választotta, székfoglaló értekezésében 1868 április 28-án arról elmélkedett, miért meddő korunkban a művészet s a történetírás

133. HORVÁTH MIHÁLY LÖVÉSZ-UTCZAI HÁZA. (KÉSŐBB A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT PALOTÁJA.)

miért termékenyebb remekművekben?¹³ Egy ilyen történelmi remekművel, Zrinyi Ilona életrajzával nemsokára meg is ajándékozta a társaságot és az irodalmat.¹⁴ 1871 november 12-én, a XII. közgyűlésen, a megnyitó beszédet is ő tartotta.¹⁵

Az Akadémiában, a Kisfaludy-Társaságban és a Történelmi Társulatban valóban nagy buzgósággal működött; s a Bihar-

¹³ Kisfaludy-Társ. Évtapjai, IV. 1868.

¹⁴ L. fennebb a XX. fejezetben.

¹⁵ Kisfaludy-Társ. Évtapjai, VII. 1871.

vármegyei régészeti és történelmi társulatban, mely őt 1875 május 9-én tiszteletbeli tagjának választotta meg,¹⁶ szintén megtartotta volna székfoglalóját; de most minden erejét *a magyar kereszténység megalapítása történetének* befejezésére akarta fordítani.

Ennek a munkájának gondolatával már káplán korában foglalkozott; de megírásába csak 1866 nyarán fogott, mikor hazamenetelében már bizni kezdett. Csábitólag tűnt föl előtte, valahányszor róla gondolkozott, a kereszténység megalapítása és meggyökerezése Magyarországon, mit egész részletességgel s lehetőleg népszerű alakban akart elbeszélni.¹⁷

A munka haladt s Horváth az Akadémiában 1870 januárius 31-én mutatóban másfél órán át fel is olvasta belőle «A magyar egyház függetlensége Szent István alatt» című fejezetet.¹⁸ Különösen Gfrörerrel szemben bizonyítgatta, hogy bár Asztrik esztergomi érsek a frankfurti zsinaton megjelent s ennek végzéseit aláírta, még nem függött a német egyháztól; jelen voltak ott francia és burgundi püspökök is, de Gfrórernek nem jutott eszébe, hogy ebből a francia és burgundi egyházak függő voltára következtesse. A Századok 1877 áprilisában jelentette,¹⁹ hogy Horváth lankadni nem tudó, fiatal buzgalmaival már elkészítette és Ráth Mór Elzevir-nyomtatásban páratlan diszszel adja ki a korszakalkotó munkát. A mű 1878-ban meg is jelent.²⁰ Egy példányát hódolata és meleg ragaszkodása jeléül már januárius 28-án elküldte *Simor* hercegprimásnak,²¹ kérve, hogy azt «minden hiányossága daczára, legalább mint jószándéka s az egyház javát, gyarapodását és dicsőségét szomjazó fiúi indulata és buzgalma bizonyítványát» fogadjja. Ismételte,

¹⁶ Századok, 1875. 424.

¹⁷ Toldyhoz 1865 május 29. Akad. TLT. 102.

¹⁸ M. Akad. Értesítő, 1870. Reform, 48–51. sz. Századok, 1870. 122.

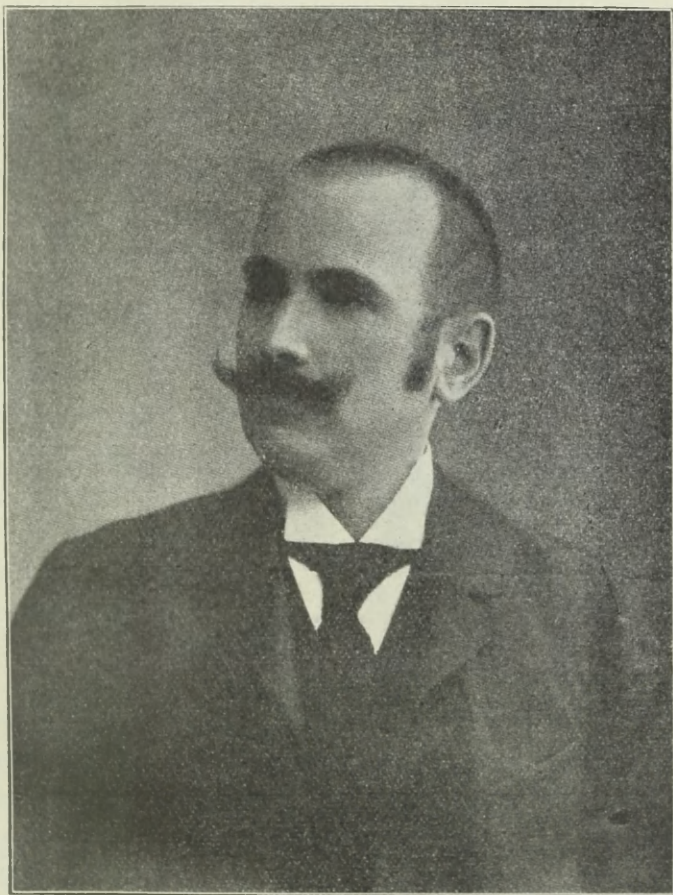
¹⁹ Századok, 1877. 368.

²⁰ A kereszténység első százada Ma-

gyarországon. Budapest, 1878. 8r. VIII. 476 l. Második (cím.) kiadása 1884-ben u. o.

²¹ Horváth levele a primási levéltárban Simornak januárius 31-én 745. sz. a. kelt köszönetével.

hogy maga érzi leginkább a munka hiányait; «de minthogy azt a források meddősége miatt teljesebben alig írhatná meg valaki, ha csak képzelete szüleményeit nem árulná tények gyanánt,

134. DR. PEKÁR KAROLY.

kötelességének tartá befejezni a munkát, míg a Gondviselés élni engedi».

Az első könyv a magyar keresztény egyház megalapítását, a második annak megszilárdulását fejtegette könnyen érthető s mégis művészi kidolgozásban, vonzó, szabatos stílusban, teljes

tudományos készlettel.²² Nem olyan korszakalkotó és emlékezetes munka, — egyik bírálója szerint, — mint a milyennek «némelyek meggondolatlanul hirdették», «de a mi a koszorúzott történetírónak — talán előrehaladott kora miatt — nem sikerült, e mű legalább ösztönt fog adni arra, hogy a beható tanulmányozásra méltó tárggyal minél többen foglalkozzanak».

A bíralat hangja s az előrehaladt korra való gyengédtelen hivatkozás méltán bánthatta Horváthot, a ki különösen elnöki megnyitó beszédeiben most is annyi szellemi frissiséget tanúsított s gyöngélgedései mellett is ernyedetlenül dolgozott.

Csengery Antal albumába.

*Izép szónoklatod a haza Bölcsé felett örök emlék-
Néki s magadnak is azp. tenneved is vele 'él
vagy:*

*Emléket tettel, mely ércznel is maradandóbb ..
A haza Bölcsének s tenneved is vele 'él*

135. HORVÁTH EMLÉKSORAI CSENGERY ANTAL ALBUMÁBAN.

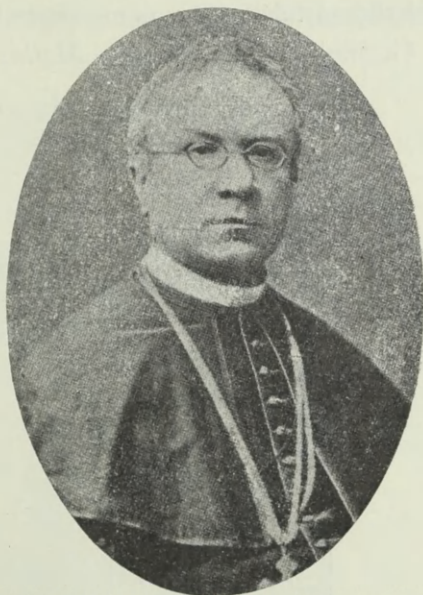
Csöndes munkáját még a közélet hívására sem szívesen szakította meg, de olykor a mindennapi élet is megkövetelte tőle ezt az áldozatot. Lakásában kényelmesen rendezkedett be, de megúnta a zsellér-életet, amely könyveivel költözködésre kényszerítette²³ s egyemeletes házat vett magának a Lövész- (most Királyi Pál-) utca 11. sz. a.; ezt azonban 52,000 korona készpénzért és 48,000 korona teherrel, összesen tehát 100,000 korona értékben már 1870 februárius 10-én eladta a Szent István-Társulatnak,²⁴ mely arra két év mulva második emeletet épít-

²² Századok, 1878. 205. Új Magyar Sion, 1878. Hon, 1879. 54. sz. Irmei Ferenc a Magyarországnak és a Nagyvilágnak 1878. 10. sz. stb.

²³ Eleinte a Lipót-utca 22., majd a Kalap-utca 2. sz. a. lakott.

²⁴ Notter, A Szent István-Társ. tört. 154. A ház képe u. o. 228. l.

tetett s évek mulva itt alapította meg tudományos szakosztályait, melyekből a mai Szent István-Akadémia keletkezett.²⁵ Horváth megint lakó lett,²⁶ de Rákospalotán egy kis «Tusculanumot» vett magának²⁷ és Budapesten a Három pipa-utca 6. sz. a. is vásárolt egy csinos házat. «Most bizony egy idő óta kedveseim — írta egyik unokahugának²⁸ — én sem forogtam a tudomány magasabb légkörében, melyről oly fellengzően írtatok; hanem köznapi emberek módjára én is az anyagiakkal foglalkoztam, lemenvén megnézni új apátságom javait s mind ott, mind itt ezek rendezésével foglalkozván. Miscui utile cum dulci. No, de ezt nem érti Anikó,²⁹ ha meg nem magyarázod neki.» Családja szeretettel gondozta őt, rokoni gyakran fölkeresték s ő is el-ellátogatott hozzájuk vagy barátaihoz. Atyai érzéssel viseltetett Józsi öcscsének árvái iránt. A két nagyobbik

136. SAMASSA JÓZSEF.

leányt 1868-ban férjhez adta; Irmát *Lypták* Nándorhoz Ipolyságra, Annát *Pekár* Károlyhoz Aradra. «Rousseau — írta ez utóbbiaknak³⁰ — azon tanácsot adja Emiljének, midőn őt mátkájával egyesíté s ennek is pár napra egyesülésök után, hogy ha tartósan boldognak akarják látni házasságukat: a folytonos

²⁵ A Társulat 1898. ezt a házat eladta s még azon év december 11-én új palatájába (Szentkirályi-utca 28.) költözött át.

²⁶ Borz-utca 3. sz. a. lakott s ott is halt meg.

²⁷ Körrey 1876 márczius 30. Horváth Lajos gyűjt.

²⁸ Pekár Károlynak s feleségének 1870 október 2. Dr. Pekár Dezső gyűjt.

²⁹ Pekárné, Horváth Anna.

³⁰ Pekár Károly, Magyar Kultura, XIII. I.

együttlét s egymásnak bírása daczára is örökítsék meg maguk között ama viszonynak s bánásmódnak egész gyöngédségét s tartalékosságát, melyet egymás iránt mátkás korokban tanúsítottak.» Ő is azt tanácsolta, tartsák meg azt, amennyire lehet: lélektani elv fekszik abban, melyet meg fognak érteni. «A megszokás válhatik az életboldogság legnagyobb ellenségévé, ha kellő tartalékosság nem szövetkezik vele.» 1869 őszén már Gizának is akadt kérője, *Matlaszkovszky* Károly, kit mindenki

137. KARLSBADI FÜRDŐRÉSZLET.

dicsért előtte; de ő még Gizát nagyon fiatalnak tartotta és megírta,³¹ hogy — ha lehetséges — félévi halasztást alkuszik ki az ifjútól. A fiatalok azonban rövidebb határidőt hízelegtek ki a nagybácsitól s 1870 februáriusában egybe keltek. És mennyire tudott örülni a fiatalok boldogságának! «Köszönöm kedveseim — írta Pekárnénak 1869 karácsonyán³² — hogy az örömteljes eseményről, mely által kettőtöknek a szerelem által egyesült lényéből hárommá lettetek, tudósítani szíveskedétek.

³¹ Pekár Károlynéhoz 1869 október 5. Pekár Dezső gyűjt.

³² 1869 december 25. U. o.

Isten áldja meg frigyeteket továbbra is az élet minden aldásával, szerelmetek gyümölcsét pedig tartsa meg s nevelje ép, egészséges, hasznos emberré, ki rendeltetésének minden tekintetben képes legyen megfelelni.» Meg is felelt. A december 16-án Aradon született gyermek, *Pekár Károly*, mint a Pozitív Aesztetika, a Philosophia története, az erős történetbölcséleti

Horváth Amália özvegy Krikay Ágostonné. Horváth Katalin férjzett Lavátka Józsefné. Horváth Alajos a m. kir. államvasutak igazgató helyettese, számos rokonak nevében is. bánatos szívvel jeleltik felejthetetlen testvérük

MELTÓSÁGOS ES FŐTISZTELENDŐ

HORVÁTH MIHÁLY

(1878. évi augusztus 16-án született, 1878. augusztus 16-án meghalt)

1878. évi augusztus hó 16-án, azaz 60-ik évében Carlskruha város szívében után történt elhunyt

A földögült holt testem 1878. augusztus hó 25-én, azaz 5 órakor fog papa-utczá 6. számú saját házából a keresztelti köztemetőbe örök nyugalomra helyeztetni

Az engesztelő szent mise áldozat pedig hétfőn 1 hó 26-án délelőtt 10 órakor fog a Ferencz-rendiek templomában az Úrnak bemutatottani

Budapest 1878. augusztus hóban

Legyen áldott emléke!

Entreprise de pompes funéres (sigyó-utczá 1. sz.) Ny. - Huszár M. Budapest.

138. GYÁSZJELENTÉS HORVÁTH HALÁLÁRÓL.

érezkre valló Magyar Kultúra s több más jeles mű írója már fiatalon a tekintélyes írók sorába emelkedett, de legszebb férfikorában hunyt el.³³ Horváth Mihály neveltette öcscsének, Józsefnek fiai is, Ernőt és Sándort, kik közül amaz már ügyvédi irodában dolgozott s el is távozott nagybátyja házából,³⁴ Sándor azonban mindvégig mellette maradt.

³³ Morvay Károly: *Pekár Károly élete.* (Pekár Magyar Kulturája bevezetésében, v—CXXXIII. l.).

³⁴ Horváth Mihály levele 1878 márczius 24. *Pekár Dezső gyűjt.*

Jenő születése (1875.) örömet, Nestor halála (1876.) szomorúságot okozott neki. «Már sok bánat, csalódás érte jó szívét — írta egyik barátja,³⁵ — sok keserves viszontagság viharzott el feje fölött s erős lelke mindezeket legyőzte.» Esdve kérte, legyen erős, tartsa meg magát azok számára, kik élnek és szeretik, kiknek öröme, boldogsága, büszkesége ő. Legyen erős most is: a haza nemtője áldani fogja nemes küzdelméért.

Horváth Mihály azonban már maga is régen elkészült a halálra. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium útján már 1874 tavaszán engedelmet kért a királytól, hogy egész vagyónáról *végrendeletet* készíthessen. A király kabinet-irodájának ez iránt tett kérdésére³⁶ *Simor* primás kijelentette,³⁷ hogy mivel az általános érvényű egyháztörvény értelmében a szabad végrendelezési jog a praelatusokra és püspökökre is kiterjed, továbbá mivel az egyháztörvény azt a követelményt, hogy az egyházi javakból szerzett vagyont ne fordítsák csak a rokonok gazdagítására, csupán mint lelkiösmeretbe vágó kötelességet állítja fel, minek teljesítéséről a végrendelező praelatus vagy püspök egyedül Istennek felel, — Horváth Mihály kérése teljesítésének az egyházjog szempontjából nincs semmiféle akadálya. A nagy történetíró tehát királyi engedelemmel szabadon tehetett végrendeletet.

Csúz, torokbaj már számüzetése idején is gyakran kínozta; itthon azok ellen az ungmegyei *Szobránicz* fürdőjében keresett gyógyulást, de oda is mindig egész kis könyvtárt vitt magával.³⁸ Ischl szép — írta neki Rónay Jácint, a királyfi nevelője,³⁹ — de Horváthékkal vajha ott lehetne ő is inkább a szobráncti pocsolya körül, hol Horváth 1871-ben, 1872-ben a rokonokkal együtt tartózkodott. Hatvanhatodik születésnapjára a szintén

³⁵ Körrey 1876 december 5. Horváth Lajos gyűjt.

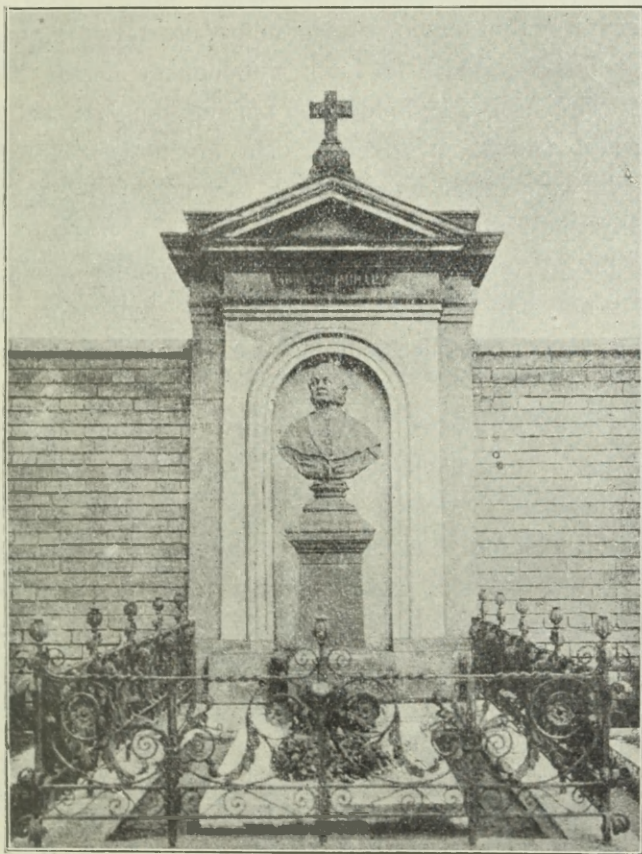
³⁶ 1874 április 2., 446. Corr. 874. sz. a. a primási levéltárban 1867. sz. a.

³⁷ 1874 április 10. 1867 pr.—1874. sz. a. U. o.

³⁸ Pl. 1871-ben, mikor II. Rákóczi Ferenc és III. Károly korával foglalkozott. Századok, 1871. 520.

³⁹ 1872 augusztus 4. Horváth Lajos gyűjt., a hol Rónaynak összesen 8, hozzáintézett levele van.

hatvanhatéves *Körrey* Ferenc azt kívánta neki,⁴⁰ a mit magának is kívánt, hogy a jó Isten elérniök engedje a megfordított 66. évet: természetesen állandó jó egészségben, hogy még sok jót telessenek: Horváth a hazának, *Körrey* pedig — szerény

139. HORVÁTH SÍREMLÉKE A KEREPESI TEMETŐBEN.

körében — azoknak (híveinek), a kiket a Gondviselés reá bízott. De már 1876 november 21-én megdöbbenve értesült a lapokból,⁴¹ hogy asztmatikus baja nagyobb rohammal támadta meg, a mi könnyen gyászt hozhatott volna reá és mindazokra,

⁴⁰ 1875 október 24. U. o.

⁴¹ Levele u. o.

kik igazán szeretik, becsülik; gyászt az egész hazára. Az év elején Deák Ferencznek, az év végén Toldy Ferencznek, legjobb barátainak halála különben is megrendítette. A jövő évi Mihály napjára Körrey annál nagyobb hévvel üdvözölte.⁴² Elmondta, hogy szereti, hogy önzetlen barátsága, melyet sem magas állása, sem irodalmi fényköre meg nem változtatott, legnagyobb öröme és büszkesége; s ha Isten mindennapi imáját meghallgatja, Horváth lesz a legboldogabb halandó mindazokkal együtt, kik közelebb állanak jó szívéhez. «Ha kívánságotoktól függne — írta Horváth Pekár Károlyéknak, —⁴³ meg vagyok győződve, nem hiányoznék nálam az erő, egészség s a hosszú, boldog élet. De bizony, már nagyon kezdek hanyatlani; minduntalan hol egy s hol más a bajom s tartok tőle, már nem sokszor érem meg nevem és születésem napját e hatvankilenczedik évforduló után.»

Többé nem érte meg. Utolsó nagy művének, a magyar kereszténység megalapítása történetének megjelenése után, 1878 júliusában vesebaja ellen gyógyulást a lipótmegyei *Korytniczán* keresett, melyet az első magyar általános gyógyintézeti részvénytársulat éppen akkor vett át. A kapun bejövőt a felirat «Aegrotis salutem» üdvözlete fogadta; de a távozónak nem szólt a «Sanis laetitia» (öröm az egészségesnek), mert Horváth nem lett jobban s gyógyulást keresni öcsce, Alajos kíséretében, onnan egyenesen *Karlsbadba* ment.

Augusztus 12-én reggel eszméletlenül találták szobájában, mert szélhűdés érte. Öcsce távirati hívására barátja és házi-orvosa, *Dr. Lumniczser* Sándor, az egykori honvédtörzsorvos, ki éppen ez évben lett egyetemi magántanár, Budapestről azonnal hozzásietett. Augusztus 18-án a beteg egészen megkönnyült, sőt fel is akart kelni, de nemsokára megint visszasett közönyébe. *Dr. Samassa* Jozsef egri érseknek, ki többször meglátogatta, már nem felelt; csak mikor öcsce igen

⁴² 1877 szeptember 27. U. o.

⁴³ 1877 október 21. Pekár Dezső gyűjt.

hangosan kérdezte, nem akar-e valamit mondani neki, alig hallható, vontatott hangon felelte: «Éljen az érsek úr!» Samassa feladta az utolsó kenetet s könnyezve távozott.

Augusztus 19-én reggel 5 órakor Horváth Mihály tüdőszélhűdés következtében meghalt.

«Idegen földön szűnt meg dobogni a szív, mely jó és rossz napokban együtt érzett a hazával — írta a legnagyobb magyar napilap;⁴⁴ — idegen földön merevedett meg a kéz, mely a magyar nemzet egyik legfontosabb és legnagyobb korszakának történetét aranytollal írta meg... Feladatát mint valódi történetíró fogta fel; felülemelkedve minden pártszenvedélyen, csak az igazságot tolmácsolta és a szereplőkről a történetírói objektivitás magaslatairól ítélt»... •

A holttest augusztus 23-án este érkezett meg Budapestre. Saját házában helyezték ravatalra, melyre papsága jelvényeit: a kelyhet, püspöksüveget, stólát, misekönyvet tettek. A Történelmi Társulat két nappal elhalasztotta kassai gyűlését, hogy tagjai a legnagyobb magyar történetíró temetésén részt vehessenek. 25-én délután félötkor a ház kertszerű udvarán nagy közönség jelent meg. A gyászszertartást barátja, *Ipolyi* Arnold besztercebányai püspök könnyekig megindulva végezte, miközben szakadt az eső. De mire a rendkívül népes menet a kerepesi temetőbe érkezett, kisütött a nap s beragyogta a sírt, melybe a Történelmi Társulat szónokának, Deák Farkasnak búcsúszavai után⁴⁵ a nemzet nagy történetíróját helyezték.⁴⁶

A XIX. század első felének hatkötetes történetét, Horváth Mihály legszebb alkotását kell «érett észszel, józanon» olvasnunk, hogy megértsük, a mit barátja, Vörösmarty a könyvtárban elgondolkozva értett meg; hogy újabb szellem kezd

⁴⁴ Pesti Napló, 1878 augusztus 20. 201. reggeli szám.

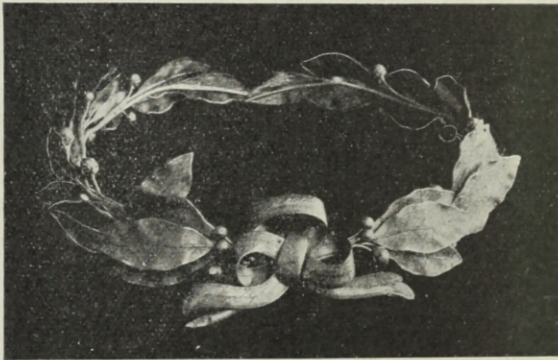
⁴⁵ Beszéde: Századok, 1878. 747.

⁴⁶ Századok, u. o. 746—7. Vasárnapi Ujság, 18.8. 35. sz. Pesti Napló, 1878. 204—5. sz. A család, Akadémia, Törté-

nelmi Társulat, Szeged város stb. gyászjelentései. A családi gyászjelentést testvérei (Horváth Amália özvegy Krikay Ágostonné, Horváth Katalin Lavatka Józsefné és Horváth Alajos, a m. kir. államvasutak igazgató helyettese) adták ki.

felülkerekedni, újabb irány tör át a lelkeken. Az a szellem, a mely behatol a szegény ember kunyhójába is és megérteti vele, hogy nincs maga; testvérei vannak: számos milliók.

A költő, a ki Árpád ébredését, Zalán futását zengte, a historikus, a ki ezer év történetét tizennégy kötetben írta meg, nem lehetett ottan a nemzet ezredéves ünnepén. Halni nem látták a századot, a melynek szelleme ifjan dobogtatta szívöket. De mi, a kik Horváth egyik alkotásának, a Magyar Történelmi Társulatnak ötvenéves működését csöndesen, családiasan ünnepeljük, első koszorúkat annak a történetírónak nyújtjuk, a ki ezer év tanulságaival az eszményiségbe vetett hitet történetírásunkban kiirthatatlanul meggyökerezettette.

140. HORVÁTH MIHÁLY EZÜST KOSZORÚJA.

HASONMÁSOK SZÖVEGE.

I.

HORVÁTH MIHÁLY LEVELE ÖCSCSÉHEZ. (1843 FEBR. 15.)

(A 64. lapon.)

Bécs 1843^{ki} febr[uaris] 15^{kén}

Kedves öcsém! Valóban jól esett már tőled magadtól hallanom valamit. De leveleid hosszú elmaradását némileg helyre ütötte az, hogy a múlt hó végén költ leveled mellyben új körülményeidről tudósítottál, testvéri szívemnek örömet szerzett. Tehát háztüzes gazda, sőt mikép irtad, azóta már férj is lettél, egy szeretetre méltó nő férje! Ha az már megtörtént, üdvözlöm a rokoni szív legforróbb indulatával az előttem még ismeretlen ugyan, de már csak azért is kedves nőt, mivel a tied. Tedd biztossá őt, hogy azt, ki szeretett testvérem életét szerelmével boldogítja, én is

2.

A HORVÁTHOT HATVANI PRÉPOSTTÁ KINEVEZŐ OKIRAT.

(A 80. lapon.)

MI ELSŐ FERDINÁND | ISTEN KEGYELMÉBŐL | AUSZTRIAI CSÁSZÁR, MAGYAR- ÉS CSEHORSZAG E NEVEN ÖTÖDIK | HALICS- ÉS LADOMER-ORSZÁGOK | UGY LOMBARDIA, VELENCZE ES ILLIRIA | APOSTOLI KIRÁLYA, | Ausztria főhercege stb. Emlékezetül adjuk ezennel jelentvén mindennek kit illet, hogy Mi kegyes tekintetbe vévén azon kitünő erényes tulajdonokat, alapos tudományt, tanultságot, szerény társalgást és példás erkölcsi jámborságot, mellyekkel | a Hatvan mezővárosi plébános HORVÁTH MIHÁLY szép művészeti és bölceleti tanár | 's magyar tudós társasági rendes tag hívünket díszleni és felruházva lenni némely híveink hiteltérdemlő tudósítása által értesítettünk, főpártfogói jö-günk | erejével, mellyet úgy; miként dicső emlékezetű elődeink, a boldogult magyar királyok, Magyarországnak és a hozzákapcsolt rész-ek valamennyi egyházi java- | dalma adományzására nézve teljes joggal birunk és gyakorlunk, őt, mint alkalmas, mint, azon szolgálatai miatt, mellyeket ezer nyolczszáz harminczkettedik évben | áldozó pappá lett felszenteltetése után hét évig, mint segédlelkész, a nép és ifjuság nevelése körül, aztán három évig a bécsi teréziai lovag akadémiában, mint ma- | gyar nyelv és irodalom tanítója, egyszersmind mint magyar tudós társasági tag, a nemzeti irodalmi pályán, kitünő buzgalommal, ügyességgel és szorgalommal tel- | jesített; isten szentegyháza s a tudomány és köz jó tekintetében érdemes, ezért Felségünknel is kedves

férfiút, a *szent Mihály főangyalról* nevezett s a váci püspöki megyében, tehát a magyar királyi szent korona hatósága alatt fekvő *hatvani prépostságra*, mely néhai tiszteletes Veiszkopf Mihály Hatvan mezővárosi plébános halála által jogilag és tetteleg s törvényszerűen megürült, tartottuk kegyesen választandónak s nevezendőnek s azon prépostságot, minden javai, s világi jogai, úgymint várai, várlakai, mezővárosai, falui, helységei, majorjai s pusztái és azon prépostsághoz jogszerűen s hajdan óta tartozó és tartozni kellő mindennemű illetményei, hasznai és haszonvételeivel együtt, ő neki adtuk és adományoztuk; s őt választjuk, nevezzük, adjuk és adományozzuk, egyszerűen annak, kit illet, egyházi megáldás végett ezennel bemutatjuk, de úgy hogy az ezer hétszáz huszonharmadik évi hetvenegyedik s az ország egyéb törvény cikkei értelmében, a prépostsági javaknak kellőképp gondját viselni, következőleg, az elpusztult házhelyeket, ha találkoznának, felépíteni, s minden hiányokat tökéletesen helyrehozni, ezenfelül, a királyi legfelsőbb szabályzó elhatározatok rendeletéhez képest, az említett prépostság jövedelmeiből, a lelkészi szintugy mint a várerősítési pénztárba Kamarailag kiszámított száz huszonnégy forint kilencz és hét negyed krajczárnyi százelekos öszveget, jelesül felét, azaz hatvanegy forintot, négy és háromnegyed krajczárt a lelkészi közpénztárba, másik felét pedig, azaz szinte hatvanegy forintot, négy és három negyed két, magyar királyi udvari kamaránk várerősítési pénztárába, évenként pontosan befizetni tartozzék, jelen levelünk erejénél és tanuságánál fogva. *Kelt* birodalmi fővárosunkban Bécsben, Ausztriában, Karácsonhó harminczadik napján, az Ur ezer nyolczszáz negyvenhetedik esztendejében, magyarországi stb. uralkodásunk tizenharmadik évében. Ferdinandus m. p. (P. H.) Gróf Apponyi György m. p. Jászay Pál m. p. ... a második rendű királyi könyvbe Frenreisz József m. p. irat- és levéltárigazgató. A Szent Mihály főangyalról nevezett hatvani prépostsági tisztlevél Horváth Mihály számára.

3.

A HORVÁTH MIHÁLYT CSANÁDI PÜSPÖKKE KINEVEZŐ
OKIRAT 1. ÉS 3. LAPJA.

A 96. lapon.)

MI ELSŐ FERDINÁND ISTEN kedvező kegyelméből AUSZTRIAI CSÁSZÁR; MAGYAR || ... [3. lap:] hogy mi azon gondunk és gondoskodásunknál fogva mellyel Isten szentegyházainak helyes kormányoztatására iránt viseltetünk, Magyarországnak vallás és oktatásbeli ministere előterjesztése folytán kegyes tekintetbe vévén azon fényes erényeket, dicséretes és ajánlatos erkölcsét, gyakorlati tudományt, műveltséget, s példás közkedvességű társalgást, mellyekkel a mi kedvelt hívünk tiszteletes HORVÁTH MIHÁLY a szent Mihályról nevezett hatvani prépost Hatvan mezővárosi plébános, szép művészeti és bölcséleti tanár s a magyar tudós társaság rendes tagja diszlik, figyelve ezen felül azon bokros érdemeire is, mellyeket ő ezer nyolcz száz harmincz kettedik évben aldozó pappá lett felszentelése után, hét évig mint segéd lelkész a nép és ifjuság nevelése körül, aztán három évig a bécsi teréziai lovag akadémiában ||

4.

GRÓF TELEKI LÁSZLÓ LEVELE HORVÁTHHOZ.

*(A 169. lapon.)*Genf Május 8^{ikán} 1852.

Kedves lelkem barátom! Sietve írok neked, mert még itt meg nem szállottam. Te ott Zürichben tudom nagy társaságban élsz és ha bár nem kétkedem is barátságodban még is hiszem hogy könnyebben nélkülözesz engemet mint én tégedet mint én titeket mindnyájatokat. Én igen levert vagyok ugy szolván desperált -- de hát nem búsítlak panaszimmal. Politicalai ujdonságokat nem tudok. Mit mondasz a Görgei munkájára? Azt hiszem utoljára is csak önmagát

5.

SZALAY LÁSZLÓ LEVELE HORVÁTHHOZ. (1853. FEBR. 3.)

*(A 173. lapon.)*Rorschach. febr. 5.^{én} 1853.

Kedves barátom, Minapi levelem kurta lehetett, mert írója beteg volt. Altestbaj összekapcsolva gégerekedéssel és csúzos lázzal — olly dolgok, mellyek már a' mult tavasszal elkinzottak, 's mellyeknek görög nevét nem tudom, mert resteltem tanácsért folyamodni a' facultáshoz, a' jelen év' beköszöntésével is elgyötröttek 's a legperduellisabban ép' az nap, mellyen a' halasztást nem szenvedő levelet irtam. Igaz, annyit még hozzáadhattam volna: tulajdonítsd betegségemnek a' levél rövidségét; de azzal nem fogott volna érdekesebbé válni a' levél 's ugy hiszem, helyesen cselekedtem, a' betegségi bulletint mostanra halasztani, midőn utána vethetem: már kiépuitem a' bajból.

Hogy a' tél folytán Rorschachból nem érkezett látogató Hozzátok, annak oka abban rejlik, hogy munkám' harmadik kötetével még uj éven innen is voltam elfoglalva, 's hogy azóta egyéb ügyeim elég dolgot adtak. Egy kis szórakozás, kivált olly kedves, minőt Genfnek találnék, rám férne; de a' sok gond ideig-óraig még távol tart tőletek. Hitvesemnek a' pesti levegő, mellytől az ember a' schweizi hegyek közt könnyen elszokik, Istennek hála, nem ártott, 's gyermekeim is, Pali ||

6.

KLAPKA GYÖRGY LEVELE HORVÁTHHOZ 1859. AUG. I.

(A 207. lapon.)

Turin I. August 59.

Lieber Freund, Beiliegende Briefe bitte ich Laczi u(nd) Lajos zukommen zu lassen. Ihr befindet Euch wahrscheinlich wohler als ich, den(n) ich seit vier Wochen am langsamen Feuer gebraten werde. Morgen endlich soll über die Legion entschieden werden. Die armen

Leute erwarten in musterhafter Ordnung und mit wahrhaft stoischer Resignation das was das Schicksal über sie verhängen wird. Die beiden Fahnen bitte ich nicht verbrennen zu wollen, noch ist nicht aller Tage Abend u(nd) die gegenwärtigen Zustände scheinen mir keineswegs auf einen zu langen Frieden hinzudeuten.

Bitte Vaiss zu sagen dass er mir die Briefe sende. — Grüsse an alle Freunde, ganz der deine Klapka.

7.

KOSSUTH LEVELE HORVÁTHHOZ (1861. JUNIUS 8.)

(A 229. lapon.)

Turin, Jun. 8. 1861.

Tisztelt Barátom! Junius 2kai becses levelét tegnap kaptam kezemhez itt Turinban hová a gyászos csapás következtében mi Cavour halálával érte ügyünket 's ért személyesen, megadni jöttem a vég tisztelet adóját, és gondoskodni «ne quid Res publica detrimenti capiat». Lelkem mélyéig meg vagyok hatva; 's gondom van elég — sietek még is válaszolni, 's válaszom a Pesti levélre az: hogy kérem a levél íróját ne hagyják magokat otthon illy nagy 's komoly ügyben alaptalan pletykák által alarmiroztatni. A hír mellyről ír nem lehet igaz azon egyszerű oknál fogva mert Horvátországban nincs francia Consul tehát nem is agitálhat a magyarok ellen — Frantzia Consul mondok, mert illyet említ a levél író — Az nem lehetetlen hogy van valami kóbor francia Horvátországban, ki magának azt a privát Spaszt teszi de ha úgy van 's nem pletyka az egész tudják meg 's írják meg nevét, azonnal utját vágom Párisban. De név nélkül azzal nem mehetek Párisba panasza hogy «egy francia Consul agitál ellenünk Horvátországban» mert kinevetnek, 's azt mondják «mais mon cher ne savez vous donc pas, qu'il n'y a point un consul français en Croatie». Azonban én még is írok holnap Párisba constatirozván a méltán neheztelt tényt, a nélkül ||

8.

TOLDY FERENCZ LEVELE HORVÁTHHOZ. (1866. DEC. 18.)

(A 322. lapon.)

Lelkem barátom, Tehát megvan amit annyi becsületes szív óhajtott. — Ma délben vettem dec. 15 kei leveledet, s már el voltam határozva — nem, nem voltam még sem — hogy a könyveket elküldjem.

Előadásra mentem 2^{kor}. Háromkor egy kari conferentiába — ott vettem István fiam levelkéjét, hogy a Sürgöny hozza amnistiádat. Megmondtam collegáimnak; a conferentiából lett öröm és fecsegés Rólad.

Siettem haza. Telegrapháltam. Megkaptad-é? - - Ebédeltem, s szaladtam az Országházba, s beküldtem Bartal úrnak egy levelet, melyben constatirozását kérem a ténynek. Nem volt benn. Futok szállítására. Hát így van: B. Eötvös jelentette tegnap este a 67 es bizottmányban így: «Hála Istennek! H. amnistiája megvan. Egy meleg

köszönő levelet írok még ma a Cancellárnak.» Tehát a Canc(ellár) értesítette őt.

Mit írjak, mit ne írjak? — Nem tudok írni semmit. Ma csak örülni tudok. — De én még is azt hiszem, B — nagy lökést adott a dolognak a C-nál való fellépésével. Bizony írj a Canc[ellár]nak, Eöt[vös]nek, Lon[ovics]nak és Bartalnak — És jőj — Bécsben elmégy a Canc[ellár]hoz, de a felséghez is, ezt — mulhatatlanul — Küldj kérék, első levelében — ||

9.

HORVÁTH MIHÁLY EMLÉKSORAI CSENGERY ANTAL
ALBUMÁBAN.

(A 316. lapon.)

Csengery Antal Albumába.

Szép szónoklatod a haza Bölcese felett örök emlék
Néki s magadnak is az: tenneved is vele él
vagy
Emléket tettél, mely ércznél is maradandóbb
A haza Bölcsének s tenneved is vele él.

10.

GYÁSZJELENTÉS HORVÁTH MIHÁLY HALÁLÁRÓL.

(A 369. lapon.)

Horváth Amália özvegy Krikay Ágostonné, Horváth Katalin férjezett Lavatka Józsefné, Horváth Alajos a m. kir. államvasutak igazgató helyettese, számos rokonaik nevében és bánatos szívvel jelentik felejthetetlen testvérük MÉLTÓSÁGOS ÉS FŐTISZTELENDŐ HORVÁTH MIHÁLY tribunici vál. püspök, vaska-szentmártoni apátnak s. t. b. folyó évi augusztus hó 19-én, élte 69-ik évében Carlsbadban rövid szenvedés után történt elhunytát. A boldogult hült teteme folyó augusztus hó 25-én $\frac{1}{2}$ 5 órakor fog pipa-utcza 6. számú saját házából a kerepesuti köztemetőbe örök nyugalomra helyeztetni. Az engesztelő szent mise áldozat pedig, hétfőn f. hó 26-án délelőtt 10 órakor fog a Ferencz-rendiek templomában az Urnak bemutatatni. Budapest, 1878 augusztus hóban. Legyen áldott emléke!

TARTALOM.

	Lap
I. Gyermekkora és tanulóévei	3
II. Káplánsága.....	26
III. Első tudományos munkái	39
IV. Nevelőség	55
V. Bécsi tanársága.....	67
VI. A főpap	81
VII. A szabadságharczban	96
VIII. A miniszter	108
IX. Egyházpolitikája	113
X. Tanügyi politikája.....	124
XI. Debreczentől Aradig	136
XII. A száműzetés kezdete	148
XIII. Svájcban	168
XIV. Brüsszelben	182
XV. Nevelőség Olaszországban	199
XVI. Kiegyezés vagy forradalom	214
XVII. Olaszországban	234
XVIII. Új élet Genèveben	248
XIX. A Huszonöt. év Története.....	260
XX. A Függetlenségi Harcz Története	271
XXI. Magyarország történelme	284
XXII. Emigráció és kiegyezés	292
XXIII. Család és haza	301
XXIV. Az amnestia	318
XXV. Itthon	327
XXVI. Tudomány és politika.....	338
XXVII. Utolsó művei és halála	359

KÉPEK JEGYZÉKE.

ÖNÁLLÓ MELLÉKLETEK.

	Lap		Lap
I. Horváth Mihály. (Rákosi Nándor olajfestménye a M. T. Akadémia képes termében)	1	püspökké kinevező okirat 1. és 3. lapja.....	96
II. Horváth Mihály levele öcséséhez (1843. febr. 15.).....	64	V. Családi kép a Horváth hagyatékában. (<i>Eredetiye a Szentesi Múzeumban</i>)	176
III. A Horváthot hatvani préposttá kinevező okirat.....	80	VI. Horváth Mihály. (Vastagh György olajfestménye a szentesi városház tanácstermében).....	256
IV. A Horváth Mihályt csanádi			

A SZÖVEGBE NYOMOTT KÉPEK.

	Lap		Lap
1. Czimplap	1	40. A vallás- és közoktatásügyi mi-	
2. Horváth Mihály szülőháza Szen-		niszterium pecsétje.....	112
tesen	3	41. Szoboszlai Pap István	117
3. Kiss Bálint	6	42. Berde Mózes	129
4. Szeged a XIX. század első fe-		43. Id. Szász Károly.....	131
lében	11	44. A debreczeni kollegium ima-	
5. A szegedi piarista-gimnázium...	13	terme. (Az országgyűlés szín-	
6. Szentés	17	helye).....	132
7. A ferenczrendiek temploma Vá-		45. Duschek Ferencz névaláírása...	133
czon	21	46. Horváth Mihály	137
8. A vácsi nagytemplom	25	47. Szentés látképe	141
9. A kiskundorozsmai r. kath. temp-		48. Szentés főtere.....	143
lom	27	49. Vukovics Sebő névaláírása	145
10. A vácsi püspöki palota.....	29	50. Horváth Mihály anyja	147
11. Buday Ézsaiás.....	31	51. Báro Forrayné, gróf Brunswick	
12. Horváth István	32	Julia	149
13. A kecskeméti plébániai templom	33	52. Aachen	151
14. Gróf Keglevich Gábor	35	53. Gróf Batthyány Lajosné	155
15. Horváth Nádasdy-életrajzának		54. Horváth Mihály	157
boritéklapja	37	55. Parieu névaláírása	160
16. Ifjabb Péczely József.....	40	56. Drouyn de l'Huys	161
17. Toldy Ferenc: ifjúkori arcképe	43	57. Proudhon	165
18. A nagyabonyi r. kath. templom	48	58. A Conciergerie Parisban	165
19. Ruttkayné, Kossuth Lujza öreg		59. Gróf Batthyány Kázmér névalá-	
korában	50	írása	167
20. Gróf Erdődy Kajetánné.....	52	60. Gróf Teleki László levele Hor-	
21. Gróf Keglevich Béla.....	56	váthhoz	169
22. Horváth Mihály pecsétje	57	61. Puky Miklós és gróf Teleki	
23. Gróf Dessewffy Aurél névalá-		László	171
írása	58	62. Szalay László levele Horváth-	
24. Az «A magyarok története.		hoz 1853. febr. 3.	
Pápa, 1842.» czimlapja	60	63. Kossuth Lajos édesanyja.....	175
25. Szvorényi József.....	65	64. Horváth Mihály	179
26. Az «A magyarok története.		65. Brüssel látképe	183
Bécs, 1847.» czimlapja	73	66. Toldy Ferencz.....	185
27. A hatvani r. kath. templom.....	77	67. Kazinczy Gábor	191
28. Kismartoni utczarészlet.....	80	68. Heckenast Gusztáv.....	193
29. Horváth Mihály névaláírása.....	83	69. Br. Jósika Miklós	195
30. Hám János, esztergomi érsek...	90	70. A brüsseli királyi palota	198
31. Makói utczarészlet.....	92	71. Horváth Mihály édesanyja	201
32. Szemere Bertalan névaláírása...	97	72. Gróf Károlyi Györgyné leány-	
33. Lónyai Gábor	98	kori arcképe	203
34. Bobory Károly.....	100	73. Klapka György levele Horváth-	
35. Horváth Mihály	101	hez 1859. aug. 1	207
36. Görgey Artur névaláírása.....	103	74. Horváth «Történelmi Zseb-	
37. Isaszeg	105	könyv»-ének czimlapja	212
38. Ludwig János.....	107	75. Horváth Alajos családja	217
39. Csányi László névaláírása	110	76. Horváth József pecsétje	219

	Lap		Lap
77. Gróf Károlyi Györgyné	221	112. Horváth papi reverendában.....	399
78. Gróf Károlyi György fia Viktor	225	113. Horváth Mihály történeti elő-	
79. Kossuth névalírása	227	adása Erzsébet királyné előtt...	333
80. Kossuth levele Horváthhoz 1861.		114. Bartakovics Béla emlékérmé ...	334
június 8.....	229	115. A Magyar Történelmi Társulat	
81. Gróf Károlyi Györgyné.....	239	pecsétje.....	339
82. Báró Eötvös József	249	116. Thaly Kálmán névalírása	340
83. Horváth Mihály	251	117. Thaly Kálmán.....	341
84. Römer Flóris	253	118. Horváth Mihály	342
85. Jókai Mór.....	257	119. Horváth Mihály diszszapka.....	343
86. Trefort Ágoston névalírása ...	258	120. Horváth «Zrinyi Ilona» című	
87. Trefort Ágoston.....	259	művének címlapja.....	344
88. A «Huszonöt év...» címlapja	263	121. Horváth Mihály	345
89. Novelly József névalírása	266	122. Horváth «Kossuth újabb leve-	
90. D'Agoult grófné	267	leire» című művének címlapja	346
91. A «Huszonöt év...» német for-		123. Horváth Mihály utolsó fényképe	347
ditásának címlapja.....	269	124. Horváth Mihály mellszobra.....	348
92. Guizot	270	125. Horváth Mihály szobra. (A Szent-	
93. Kazinczy Gábor névalírása ...	272	tesi Múzeumban).....	349
94. A «Függetlenségi harc törté-		126. Horváth Mihály szobra.....	351
nete» genfi kiadásának cím-		127. Horváth «Magyarország függet-	
lapja	274	lenségi harcának tört.» 2. ki-	
95. Rath Mór	277	adásának külső címlapja.....	353
96. Perczel Mór névalírása	279	128. Gróf Apponyi Albert.....	355
97. A «Magyarország történelme.		129. Pauler Gyula	357
Pest, 1860.» külső címlapja ...	285	130. Szilágyi Sándor emlékérmé.....	360
98. A «Magyarország történelme.		131. Szilágyi Sándor	361
Pest, 1871.» címlapja	287	132. Horváth «A kereszténység első	
99. Kertbeny Károly.....	293	százada» cz. művének címlapja	362
100. Gróf Batthyány Lajosné	297	133. Horváth Mihály lövésztűzai	
101. Horváth Mihály	299	háza (később a Szent-István-	
102. Ferney	303	Társulat palotája)	363
103. Scitovszky János	305	134. Dr. Pekár Károly	365
104. Horváth Mihályné	307	135. Horváth emléksorai Csengery	
105. Haynald Lajos.....	309	Antal albumában.....	366
106. Horváth Mihály	311	136. Samassa József	367
107. Erzsébet királyné	313	137. Karlsbadi fürdőrésztlet	368
108. Báró Eötvös József névalírása	316	138. Gyászjelentés Horváth haláláról	369
109. Toldy Ferencz levele Horváth-		139. Horváth siremléke a kerepesi	
hoz 1866. decz. 18.....	322	temetőben.....	371
110. Horváth Mihály leánya, Mária...	323	140. Horváth Mihály ezüst koszorúja	374
111. Horváth testvére, Ivánkoviczné.	325		

MEGJEGYZÉSEK A KÉPEKRŐL.

ÖNÁLLÓ MELLÉKLETEK :

I. *Horváth Mihály arcképe* (1. l.) Rákosi Nándor olajfestménye a M. Tud. Akadémia képes termében. Leírását lásd Divald K. A. M. T. Akadémia palotája és gyűjteményei. Bp. 1917. 62. l.

II. *Horváth Mihály levele öcséséhez* (1843 febr. 15.) (64. l.) Dr. Pekár Dezsőnél. Olv. l. a «Hasonmások szövegé»-ben.

III. *A Horváthot hatvani préposttá kinevező okirat*. (80. l.) Eredetije a Szentesi Múzeumban. Olv. l. a «Hasonmások szövegé»-ben.

IV. *A Horváth Mihályt csanádi püspökké kinevező okirat 1. és 3. lapja*. (96 l.) Eredetije a Szentesi Múzeumban. Olv. l. a «Hasonmások szövegé»-ben.

V. *Családi kép a Horváth hagyatékában*. (176. l.) Eredetije a Szentesi Múzeumban. A «Leltár a Horváth Mihály-erekljemúzeum részére beérkezett tárgyakról» 5. szám alatt így írja le : «Horváth Mihály családja arcképe ; két leányával, kis gyermekével, utazási tárczába kötve.» Valószínűbb azonban, hogy az özv. Batthyánynét ábrázolja két leányával és fiával. Horváth leányának szíves közlése szerint is »Károlyiné v. Batthyányné«. Dr. Erdélyi Pál udv. tanácsos figyelmeztetett arra, hogy a kisebbik leány medailleja s a fiú öltözete a kép svájci eredetére mutat.

VI. *Horváth Mihály*. Vastagh György olajfestménye a szentesi városház tanács-termében. (256. l.) Eredeti felvételünk a helyettes polgármester úr szíves engedélyével készült.

A SZÖVEGBE NYOMOTT KÉPEK :

1. A *cím lapot* Manz festőművész tervezte és rajzolta.

2. *A Horváth Mihály szülőháza Szentesen* (3. l.) cz. fejlécünket egykori fametszet után Manz festőművész rajzolta.

3. *Kiss Bálint arcképe* (6. l.) a «Protestáns Képes Naptár 1860. sz. évre» 22. lapján közölt metszet után készült.

4. *Szeged a XIX. század első felében* (11. l.) cz. képünket a Reizner János «Szeged története II. kötet 1899.» cz. művéből vettük. Az eredeti metszet az iparossegédek vándorkönyveiben (1844.) jelent meg először. Renner metszete. A kép aláírása : Nemes Szabad Királyi Szeged Városának Banát felől való Tekéntete.

5. *A szegedi piarista gimnázium*. (13. l.) Ugyanonnan. Illyés Ágoston rajza után Karacs metszete. Először Vedres István »A szegedi műzsák százados ünnepe« cz. műben jelent meg. (1820.)

6. *Szentes* (17. l.) újabb felvétel után készült.

7. *A ferenczrendiek temploma Vácson* (21. l.) cz. képünket dr. Tragor Ignác »Vác vára és képei« (Vác 1906.) cz. műben megjelent rajza után Manz festőművész rajzolta.

8. *A vácsi nagy templom* (25. l.) és 10. *A vácsi püspöki palota*. (29. l.) Dr. Tragor Ignác »Vác története 1848–49-ben (Vác 1903.)« cz. művéből vettett.

9. *A kiskundorozsmai r. kath. templom* (27. l.) újabb felvétel.

11. *Buday Ézsaiás arcképe* (31. l.) a debreczeni ref. kollégiumban őrzött olajfestmény után.

12. *Horvát István arcképet* (32. l.) a Beöthy-féle »Magyar irodalomtörténet«-ből vettük át.

13. *A kecskeméti plébániai templom* (33. l.) újabb felvétel után, mely Bagi Lászlónak «A kecskeméti róm. kath. nagytemplom története Kecskemét 1903.» cz. művében jelent meg először.
14. *Gróf Keglevich Gábor arczképe.* (35. l.) Perlaszka rézmetszete az «Életképek» 1846. évfolyamában. A Tört. Képcsarnok példányáról.
15. *Horváth Nádasdy-életrajzának borítéklapja* (37. l.) a saját könyvtárunkban lévő példányról vettetett.
16. *Iffabb Péczely József arczképe* (40. l.) a debreczeni ref. kollégiumban őrzött olajfestmény után.
17. *Toldy Ferencz ifjúkori arczképe.* (43. l.) Dr. Toldy László birtokában.
18. *A nagyabonyi r. kath. templom* (48. l.) újabb felvétel után.
19. *Ruttkayné, Kossuth Lujza öreg korában* (50. l.) a «Képes Folyóirat»-ban (1903.) megjelent kép után.
20. *Gróf Erdődy Kajetánné arczképe* (52. l.) a Szentesi Múzeum Horváth-ereklye-gyűjteményének fényképe után. A kép meghatározása a Múzeum rendezőjétől ered.
21. *Gróf Keglevich Béla arczképe.* (56. l.) Ugyanonnán. Egybevethető e kép a Somogyi Zsigmond-féle «Magyarország főispánjai» (1889.) cz. műben (204. l.) megjelent arczképpel. A két kép közt kevés hasonlatosságot fedeztünk fel s a meghatározásért a felelősség a Szentesi Múzeum rendezőjét illeti.
22. *Horváth Mihály pecsétjének rajza.* (57. l.) 1845 júl. 21-én Bécsben kelt leveléről.
23. *Gróf Desseuffy Aurél névalírása.* (58. l.) Olv. *Gróf Desseuffy Aurél.*
24. *Az «A magyarok története. Pápa 1842.» czimlapja* (60. l.) a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár példányáról vettetett.
25. *Szvorényi József arczképe* (65. l.) id. Weinwurm Antal felvétele a M. Tud. Akadémia képes termében őrzött olajfestményről. Az eredeti olajfestmény Kovács Mihály műve.
26. *Az «A magyarok története. Bécs 1847.» czimlapját* (73. l.) a Kolozsvári Egyetem Könyvtár példányáról vettük.
27. *A hatvani r. kath. templom.* (77. l.) 28. *Kismartoni utczarészlet.* (80. l.) Újabb felvételek után.
29. *Horváth Mihály névalírását* (83. l.) egyik leveléről vettük. Olv. *Horváth Mihály.*
30. *Hám János esztergomi érsek arczképe.* (90. l.) Divald K. színes fénynyomata után.
31. *Makói utczarészlet* (92. l.) a Képes Folyóirat 1901. évfolyamában megjelent kép után.
32. *Szemere Bertalan névalírása.* (97. l.) Olv. *Szemere B[ertalan].*
33. *Lónyay Gábor arczképe.* (98. l.) Egykori könyvomat a Tört. Képcsarnokban.
34. *Bobory Károly arczképe.* (100. l.) Tragor Ignác dr. «Vác története 1848—49-ben» cz. műben jelent meg először.
35. *Horváth Mihály arczképe* (101. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után. Múzeumi jegyz. «H. M. arczképe, Körrei Ferencz esperes úr hagyatékából Földváry Mihály úr ajándéka.»
36. *Görgey Arthur névalírása.* (103. l.) Olv. *Görgey Arthur.*
37. *Isaszeg.* (105. l.) Székely Árpád rajza.
38. *Ludvigh János arczképe* (107. l.) a Vasárnapi Ujság 1893. 21. számában (353. l. közölt metszet reproductiója.
39. *Csányi László névalírása.* (110. l.) Olv. *Csányi László.*
40. *A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1849-iki pecsétje* (117. l.) a Márki Sándor birtokában levő pecsétlenyomat után. Kőrirata: A VALLÁS ÉS KÖZOKT. MINISTER PECSÉTJE 1849.
41. *Szoboszlai Pap István arczképe.* (117. l.) Az eredeti olajfestmény a debreczeni ref. kollégiumban.
42. *Berde Mózes arczképe* (129. l.) a Benczédi Gergely Berde-életrajzában megjelent kép után.

43. *Id. Szász Károly arcképe* (131. l.) egykorú kép reproductiója.
44. *A debreczeni kollégium inaterne (Az országgyűlés színhelye)*, (132. l.) A debreczeni ref. főiskola mill. történetében megjelent fénykép után.
45. *Dushek Ferencz névalírása*, (133. l.) Olvasása : *Dushek Ferencz*.
46. *Horváth Mihály arcképe* (133. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött olajfestmény után.
47. *Szentes látképe* (141 l.), 48. *Szentes főtere* (143. l.) újabb felvételek után készült.
49. *Vukovics Sebő névalírása*, (145. l.) Olv. *Vukovics Sebő*.
50. *Horváth Mihály anyja* (147. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött felvétel (73. sz. a.) reproductiója.
51. *Báró Forrayné, gróf Brunswick Júlia arcképe* (149. l.) a Márki S. Arad monographiája II. kötetében (545. l.) közölt kép után.
52. *Aachen látképe* (151. l.) újabb felvétel után készült.
53. *Gróf Batthyány Lajosné arcképe*, (153. l.) Barabás Miklós egykorú festménye.
54. *Horváth Mihály arcképe* (157. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után.
55. *Parieu névalírásának* (160. l.) olvasása : *Le Ministre de l'Instruction publique et des Cultes Esquivroux Parieu*.
56. *Drouyn de l'Illys arcképe* (161. l.) Coedes könyomata után.
57. *Proudhon P. J. arcképe* (165. l.) egykorú metszet után készült.
58. *A Conciergerie Párisban* (166. l.) újabb felvétel után készült.
59. *Gróf Batthyány Kázmér névalírásának* (167. l.) olv. *Casimir Batthyány m. p.*
60. *Gróf Teleki László Horváthhoz* Genfből 1852 Május 8-ikán írt levele (169. l.) Horváth Lajos gyűjteményében. Olv. l. «Hasonmások szövegé»-ben.
61. *Puky Miklós és gróf Teleki László arcképe* (171. l.) a «Képes Folyóirat» 1899. évfolyamában megjelent kép után, mely genfi fénykép reproductiója.
62. *Szalay Lászlónak 1853 febr. 3-án Rorschachból írt levele* (173. l.) a Horváth Lajos gyűjteményében.
63. *Kossuth Lajos édesanyja arcképe* (175. l.) a «Képes Folyóirat»-ban (1903.) megjelent kép után.
64. *Horváth Mihály arcképe* (179. l.) fénykép reproductiója után.
65. *Brüsszel látképe* (183. l.) újabb felvétel után.
66. *Toldy Ferencz arcképe* (185. l.) az «Új Idők»-ben (1905.) megjelent kép reproductiója.
67. *Kazinczy Gábor arcképe* (191. l.) az Abafi-féle «Hazánk» II. kötetében jelent meg előbb.
68. *Heckenast Gusztáv arcképét* (193. l.) a Beöthy-féle Képes Irodalomtörténetből vettük át.
69. *Jósika Miklós arcképe* (195. l.) Ábrányi Lajosnak a M. Tud. Akadémia képes termében elhelyezett olajfestményéről id. Weinwurm Antal eredeti fényképfelvétele. Az előbbi évfolyam czimképében is *Abonyi* sajtóhiba Ábrányi helyett.
70. *A brüsseli királyi palota* (198. l.) újabb felvétel után. Előbb Ortway «Mária királyné» cz. művében jelent meg.
71. *Horváth Mihály édesanyja arcképe* (201. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után.
72. *Gróf Károlyi Györgyné, gróf Zichy Karolina arcképe*, mely őt 18 éves korában ábrázolja (203. l.) a család birtokában levő olajfestmény után. V. ö. az Éble Gábor «A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család leszármazása. Budapest 1913.» cz. művében közölt arcképpel.
73. *Klapka Györgynek* 1859 aug. 1-én Turinban kelt *levelének* (207. l.) eredetije Horváth Lajos gyűjteményében. Olv. l. a «Hasonmások szövegé»-ben.
74. *Horváth «Történelmi zsebkönyv»-ének címlapja* (212. l.) a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár példányáról vététt.
75. *Horváth Alajos családja* (217. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után. A múzeumi leltárban tévesen van Horváth Kálmán családjának jelölve.

76. *Horváth József hontmegyei mérnök pecsétje* (219. l.) a család tulajdonában lévő pecsétlenyomat után készült.
77. *Gróf Károlyi Györgyné arczképe.* (221. l.) Fénykép után megjelent a «Képes folyóirat» 1903. évfolyamában.
78. *Gróf Károlyi György fia, Viktor arczképe* (225. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után. V. ö. az Éble fentebb idézett művében közölt képpel.
79. *Kossuth Lajos névaláírása* (227. l.) olvasása: *Kossuth Lajos m. p.*
80. *Kossuthnak Horváthhoz 1861 június 8-án Turinból küldött levele.* (229. l.) Eredetije Horváth Lajos gyűjteményében. Olv. l. a «Hasonmások szövegé»-ben.
81. *Gróf Károlyi Györgyné arczképét* (239. l.) v. ö. az Éble id. művében közölt olajfestmény reproductiójával.
82. *Báró Eötvös József arczképe* (249. l.) egykorú kép után.
83. *Horváth Mihály arczképe* (251. l.) Landau Alajos fényképe után. V. ö. a Beöthy-féle Képes Irodalomtörténet II. kötetében megjelent arczképpel.
84. *Rómer Flóris arczképe* (253. l.) a Márki Sándor tulajdonában levő fényképről készült.
85. *Jókai Mór arczképe* (257. l.) a Horovitz-féle olajfestménynek a M. Tud. Akadémia képes termében felfüggesztett másolata után id. Weinwurm Antal eredeti felvétele.
86. *Trefort Agoston névaláírása.* (258. l.) Olv. *Trefort Agoston.*
87. *Trefort Agoston arczképe* (259. l.) egykorú kép után.
88. *A «Huszonöt év» czimlapja* (263. l.) az Egyetemi Könyvtár példányáról.
89. *Novelli József névaláírása* (266. l.) Olv. *J. Novelly.*
90. *D' Agoult grófnő arczképe* (267. l.) a «Képes Folyóirat»-ban megjelent kép után.
91. *A «Huszonöt év» német fordításának czimlapja* (269. l.) az Egyetemi Könyvtár példányáról.
92. *Guizot arczképe* (270. l.) a Márki S. tulajdonában levő metszetről.
93. *Kazinczy Gábor névaláírása* (272. l.) az Abafi-féle «Hazánk» (1884) VI. kötetében megjelent arczkép alatt jelent meg először. Olv. *Kazinczy Gábor.*
94. *«A Függelenségi harcz...» genfi kiadásának czimlapja* (274. l.) az Egyetemi Könyvtár példányáról.
95. *Ráth Mór arczképe* (277. l.) 1879-iki fényképe után készült.
96. *Perczel Móricz névaláírása.* (279. l.) Olv. *Perczel Móricz.*
97. *«Magyarország történelme. Pest 1860.» cz. mű külső czimlapja* (285. l.) az Egyetemi Könyvtár példányáról.
98. *«Magyarország történelme. Pest 1871.» czimlapja* (287. l.) az Egyetemi Könyvtár példányáról.
99. *Kertbeny Károly arczképe* (293. l.) a Márki S. tulajdonában levő fénykép után készült.
100. *Gróf Batthyány Lajosné arczképe* (297. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után készült. A kép meghatározása a múzeumi leltár készítőjétől származik.
101. *Horváth Mihály arczképe* (299. l.) a «Koloszvári Nagy Naptár 1868» évfolyamában Szilágyi Sándornak Horváthról írt cikke mellett jelent meg. Marastoni rajza után Rusz fametszete.
102. *Ferney.* (303. l.) Régi metszet után. Az előtérben lévő épület Voltaire kastélyát ábrázolja.
103. *Scitovszky János arczképét* (365. l.) Török János közölte a «Magyarország primásai» cz. kiadványban.
104. *Horváth Mihályné arczképe* (307. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után.
105. *Haynald Lajos arczképe* (309. l.) a Koloszvári Nagy Naptár 1868. évfolyamában megjelent metszetről.
106. *Horváth Mihály arczképe* (311. l.). Fénykép után.
107. *Erzsébet császárné arczképe* (313. l.) Winterhalter Ferencz 1864. évi festménye után.

108. *B. Eötvös József névaláírása* (316. l.) olv. *B(áró) Eötvös József*.
109. *Toldy Ferencznek Horváthhoz 1866 decz. 18-án írott levele* (322. l.) a Horváth Lajos gyűjteményében. Olv. l. a «Hasonmások szövegé»-ben.
110. *Horváth Mihály leánya, Mária arczképe* (323. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után.
111. *Horváth testvére, Ivánkovics Károlyné arczképe* (325. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után, Kristóflýné meghatározása szerint. A képet a múzeumi leltár készítője hibásan tartja Horváthné arczképeknek.
112. *Horváth papi reverendában* (329. l.). Fénykép után.
113. *Horváth Mihály történeti előadása Erzsébet királyné előtt* (333. l.) című képet Kätzler 1868-ban festette s Bécsben Gerhart Henrik műintézetében nyomták. Aláírása: »A KIRÁLYNÉ HONLEÁNYI SZÍVE | MIDŐN HORVÁTH MIHÁLY PÜSPÖK ELBESZELI NEKI AZ 1848-DIKI ESEMÉNYEKET.»
114. *Bartakovics Béla emlékérmé* (334. l.) Kőrírata: ADALBERT BARTAKOVICS DE KIS-APPONY A[RCHI]EP[ISCO]PVS AGRIENSIS.
115. *A Magyar Történelmi Társulat pecsétje* (339. l.) A Társulat tulajdonában lévő képdúc lenyomata.
116. *Thaly Kálmán névaláírása* (340. l.) és *Thaly Kálmán arczképe* (341. l.) Thalynak a «Kárpáti Kürt 2. kiad. Pest 1860» cz. verskötetében jelent meg először.
118. *Horváth Mihály arczképe* (342. l.) Ganzi és Heller pesti fényképe után.
119. *Horváth Mihály díszsípka* (343. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött ereklyetárgyról id. Weinwurm Antal (Koblinger Gyula) eredeti fényképfelvétele. Ugyanott egy másik díszsípka is őrzik.
120. *Horváth «Zrínyi Ilona» cz. művének címlapja* (344. l.) az Egyetemi Könyvtár példányáról készült.
121. *Horváth Mihály arczképe* (345. l.). A Szentesi Múzeumban. Schönberger Adolf 1872-ben készült képe után.
122. *Horváth «Kossuth újabb leveleire» cz. művének címlapja* (346. l.) az Egyetemi könyvtár példányáról.
123. *Horváth Mihály utolsó arczképe* (347. l.). A Szentesi Múzeumban őrzött eredeti fénykép után. Megjegyezzük, hogy Horváthnak itt közölt arczképein kívül még többet ismerünk, pl. a Tört. Képcsarnokban őrzött olajfestményt, melyet Zichy: Széchenyi István életrajza II. köt. 239. l. is közölt, de itt most mindet közölni nem volt szándékunkban.
124. *Horváth Mihály mellszobra* (348. l.) A mellszobor hollétéről nincs tudomásunk. A róla készült képet Farkas Sándor bocsátotta a szerző rendelkezésére.
125. *Horváth Mihály szobra* (349. l.) a Szentesi Múzeumban. Tóth István pályaműven kívül még Markup Béla (1. 2.), Szentgyörgyi István és Kisfaludi Strobl Zs. szoborművének pályaművei is ott őriztetnek.
126. *Horváth Mihály szobra* (351. l.) Kisfaludi Strobl Zs. pályaműve.
127. *Horváth «Magyarország függetlenségi harcának története» 2. kiadás cz. művének külső címlapja* (353. l.) az Egyetemi Könyvtár példányáról.
128. *Gróf Apponyi Albert arczképe* (355. l.). Fénykép után.
129. *Pauler Gyula arczképe* (357. l.) az «Új Idők»-ben (1903) megjelent kép reproductiója.
130. *Szilágyi Sándor emlékérmé* (360. l.) és 131. *Szilágyi Sándor arczképe* (361. l.) ugyanott (1897) jelent meg először.
132. *Horváth «A kereszténység első százada. Budapest, 1878.» cz. művének címlapja* (362. l.) az Egyetemi Könyvtár példányáról.
133. *Horváth Mihály lövész-utczai háza (később a Szent István-Társulat palotája)*. (363. l.) Notter Antal «A Szent István-Társulat története» cz. művének 167. lapján jelent meg először.
134. *Dr. Pekár Károly arczképe* (365. l.) a Morvay-féle életrajz előtt (Pekár, M. Kultura) jelent meg.

135. *Horváth emléksorai Csengeri Albumában* (366. l.). A Szerző közvetítésével Farkas Sándor szíves közlése. Olv. l. a «Hasonmások szövegé»-ben.

136. *Samassa József arcképe* (367. l.) az «Új Idők»-ben (1898) jelent meg először.

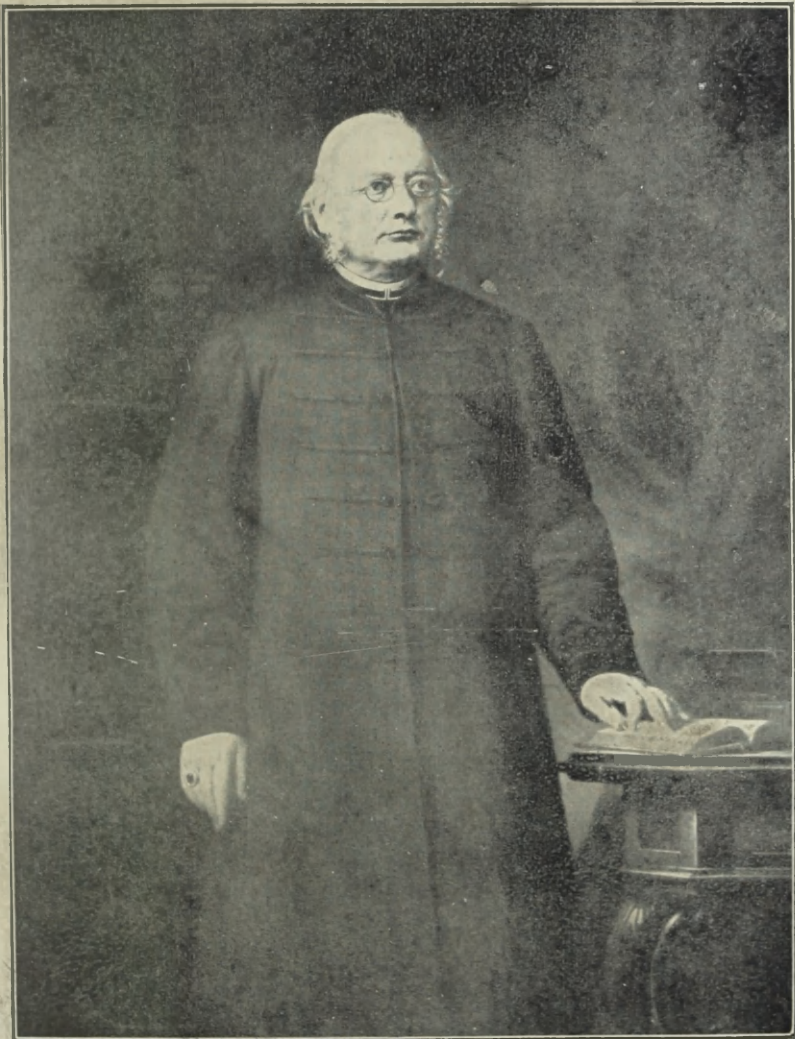
137. *Karlsbadi fürdő-részlet*. (368. l.) Újabb felvétel után.

138. *Gyászjelentés Horváth haláláról* (369. l.) az Erdélyi Múzeumban őrzött gyűjteményben.

139. *Horváth síremléke a kerepesi temetőben* (371. l.). Újabb fényképfelvétel után.

140. *Horváth Mihály ezüstkoszorúja*. (374. l.) Id. Weinwurm Antal eredeti felvétele. A koszorú leveleire ez van vésvé: «Horváth Mihálynak Szeged polgárai 1872 júl. 14. arcképe leleplezésének emlékeül».

A szentesi felvételeket az id. Weinwurm Antal cég vezetője Koblinger Gyula készítette s az illusztrálás munkájának megkönnyítésében *dr. Csucs János* főjegyző, *Csollány Gábor* múzeumi igazgató, a Horváth-család tagjai, kül. Kristóffy Józsefné, dr. Erdélyi Pál udv. tanácsos könyvtárigazgató s a szerző közvetítésével Farkas Sándor stb. voltak segítségünkre.

HORVÁTH MIHÁLY.

(Rákosi Nándor olajfestménye a M.-Tud. Akadémia képes termében.)

